

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ДОЧІРНЕ ПІДПРИЄМСТВО «ВОЛИНСЬКІ
СТАРОЖИТНОСТІ» ДП «НДЦ «ОХОРОННА
АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА УКРАЇНИ» ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ»

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
У ВІННІПЕЗІ ПРИ ВОЛИНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ імені ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА РЕДАКЦІЯ ТОМУ
«ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ.
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ»

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Ігор Маркус
Григорій Охріменко

Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV—II тис. до Р. Х.

Навчальний посібник

Луцьк
ВАТ «Волинська обласна друкарня»
2010

УДК 903'13(477.82)
ББК 63.4 (4Укр – 4Вол) – 41
М 26

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету ім. Лесі Українки
(протокол № 10 від 30 квітня 2010 р.)
та науково-методичною радою Волинського краєзнавчого музею
(протокол № 5 від 20 квітня 2010 р.)*

Рецензенти:

**доктор історичних наук, професор Гаврилюк С. В.
доктор історичних наук, професор Кучинко М. М.
кандидат історичних наук, доцент Панишко С. Д.**

Книга присвячена вивченню предметів озброєння і знарядь праці населення Західної Волині енеоліту та епохи бронзи. Викладені загальні уявлення про етнокультурні процеси в регіоні. Досліджуються питання використання сировини та технології виготовлення виробів. Зібрані та описані відомі крем'яні, кам'яні, металеві артефакти, здійснено спробу їх класифікації, а також культурної ідентифікації.

Видання призначене для студентів вузів, дослідників археології, а також для широкого кола шанувальників давньої історії краю.

The book is intended for studying of weapons and tools of the population of Western Volyn of Eneolithic and Bronze Age. The expounded general representations about of the ethnocultural processes in region. The questions of the use of raw material and technology of making the tools are investigated. Collected and the analysed the known flint, stone and metallic artifacts, the attempt of their classification and cultural authentication was made.

Edition is intended for the students, researchers of archaeology, and also for the wide circle of admirers of old history of region.

Для обкладинки використано графічні реконструкції Зінаїди Васіної.

ISBN

© Маркус І. Я, 2010
© Охріменко Г. В., 2010
© ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010

ЗМІСТ

Передмова	6
-----------------	---

РОЗДІЛ 1. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ

В IV – II ТИС. ДО Р. Х.

1.1. Північно-Західна Україна в IV – III тис. до Р. Х.	10
1.2. Культурно-історичні процеси на Західній Волині за доби бронзи.....	24
1.3. Питання класифікації озброєння	67

РОЗДІЛ 2. КРЕМ'ЯНА ЗБРОЯ ТА ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ

2.1. Крем'яна сировина та її добування первісним населенням	88
2.2. Використання та обробка кременю населенням енеоліту і бронзової доби	140
2.3. Питання типології та культурної ідентифікації крем'яної зброї і знарядь праці.....	161

РОЗДІЛ 3. ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ З КАМЕНЮ

3.1. Кам'яні сокири: застосування і технології виготовлення	258
3.2. Знахідки кам'яних бойових сокир на Волині.....	279
3.3. Кам'яні булави з тернів Волині.....	358
3.4. Орнаментация кам'яних сокир та булав	370

РОЗДІЛ 4. МЕТАЛЕВІ ВИРОБИ З ВОЛИНІ

4.1. Металовиробництво та саморобна мідь Волині	388
4.2. Знахідки металевої зброї та знарядь праці із Західної Волині.....	407

ДОДАТКИ

Додаток А

О. Курманський. Кам'яні бойові сокири з фондів Державного історико-культурного заповідника м. Дубно.....	450
---	-----

Додаток Б

О. Остапюк. Нова знахідка скарбу прикрас епохи бронзи на Волині	453
--	-----

Додаток В

Т. Гошко Технологічне дослідження виробів з кольорового металу із Західної Волині	463
--	-----

*Книга присвячується
видатному українському археологу
Ігорю Кириловичу Свешнікову*

(1915 – 1995)

**Автори висловлюють щирю подяку
за сприяння у виданні книги:**

**голови Волинської обласної ради
Анатолію ГРИЦЮКУ,**

**голови Луцької міської ради
Богдану ШИБІ,**

**професорові, доктору історичних наук
Денису КОЗАКУ,**

**начальнику управління освіти та науки
Волинської обласної адміністрації
Михайлу ПОПОВИЧУ,**

**голови Ківерцівської держадміністрації
Леонтію КРИЧКЕВИЧУ,**

**голови Волинського обласного товариства краєзнавців
Геннадію БОНДАРЕНКУ,**

**директору телеканалу “Аверс”
Олегу ВЕЛИЧКУ,**

**добродіям
Степану МОСКВИЧУ
Сергію ПУЗЕНКОВУ,
Віталію СЕРДЮКУ,
Олександрю ХОМІЧУ.**

Пропонована праця є спробою узагальнення наявних матеріалів по темі крем'яних, кам'яних, металевих виробів IV – II тис. до Р. Х. із Західної Волині. У книзі розглянуті проблеми їхнього виробництва та використання давнім населенням.

Збираючи вказані вироби для такого складного та нового для нас дослідження, ми ознайомилися з музейними колекціями Волинського краєзнавчого музею, археологічного музею ВНУ ім. Лесі Українки, Луцького державного історико-культурного заповідника, Рокинівського музею історії сільсько-го господарства, Берестечківського, Володимир-Волинського, Горохівського, Ковельського, Торчинського історичних, Камінь-Каширського, Любомльського, Маневицького, Рожищенського краєзнавчих музеїв Волинської області, Рівненського обласного краєзнавчого, Дубнівського, Острозького історико-культурних заповідників, Березнівського, Млинівського, Костопільського краєзнавчих музеїв Рівненської області, Львівського історичного, археологічного музею ЛНУ ім. І. Франка, Бродівського історико-краєзнавчого музею Львівської області, Тернопільського обласного, Кременецького краєзнавчого музею Тернопільської області. Висловлюємо подку їх керівникам та працівникам за надану допомогу. Сфотографовані та описані предмети будуть подані в окремо виданому каталозі.

Потрібно визнати, що досліджувані артефакти становлять собою значну цінність: наукову, мистецьку, музейно-експозиційну. Кожен із зібраних виробів має інформаційну вартість – він є продуктом певних етнокультурних груп, які тут проживали, або отриманий ними в результаті обміну чи як трофей. Частина предметів з кременю, каменю, міді, бронзи виділяються своїм майстерним виготовленням і напевно належали родоплемінній верхівці – були знаками влади. Тобто є можливість дослідження рівня розвитку виробництва, характеру та напрямків історичних контактів, соціальних відносин тогочасного суспільства тощо. Дані знахідки дають уявлення про значну мозаїку культур, яка спостерігалася за доби енеоліту, бронзи в регіоні Західної Волині.

Важливість даної проблеми підкреслює наявність на окресленій території багатой сировинної бази для давніх виробництв, яка характеризується виходами на поверхню одного з найкращих за якістю кременю в Європі, великими запасами різної кам'яної сировини та власними родовищами самородної міді. Це зумовило своєрідний розвиток племен, які проживали в цьому регіоні, що проявилось у спеціалізації виробництва (великі поселення-майстерні), прискоренні стратифікації суспільства (поховання знаті, парадні вироби), широких етнокультурних зв'язках населення (обмін сировиною та готовою продукцією).

Хоча значну увагу до цієї проблематики звертали такі відомі дослідники, як Ігор Свешніков, Віталій Конопля, Іван Михальчишин, Віктор Ключко та інші, вона залишається маловивченою.

Ідучи якби проторованим шляхом ми все ж зіткнулися з багатьма труднощами, подолати які виявилось не просто. Це і необхідність тісної співпраці з геологами, петрографами у виявленні джерел сировини, визначенні порід каменю; ідентифікацією випадкових знахідок з відомими культурами; відсутність прив'язок багатьох артефактів до певної місцевості; розпорошеністю предметів по приватних колекціях; великою та непоправною шкодою, яку завдало привласнення і вивезення за кордон безцінних колекцій. Велика частина унікальних виробів залишається незафіксованою. Це „закриті” збірки „аматорів старовини” для яких поняття „моє” набагато вище, ніж „загальнонаціональне надбання”. Це робить неможливим написання достовірної давньої історії нашої країни, тому бажанно, щоб археологічні предмети зберігалися в музеях, а речі з приватних колекцій були паспортизовані і доступні для дослідження. Намагання зафіксувати цінні речові знахідки із Західної Волині та Волинського Полісся було однією з цілей даної роботи.

Сподіваємося, що пізнаючи матеріальну культуру своїх предків, люди прагнутимуть не руйнувати, а

зберігати пам'ятки археології. Адже детальне знайомство з історичною спадщиною, розуміння постійного характеру взаємодії і взаємозбагачення первісних етносів, що існували на територіях різних сучасних держав, їх тісних контактів, сприяють формуванню у людей розуміння того, що наш народ є частиною світової цивілізації, результатом багатовікового генезису та еволюції різноетнічних груп населення.

У пропонованій роботі ми не ставили за мету всебічно розглянути зазначені проблеми, кожна з них вимагає додаткових багаторічних досліджень. Наше завдання: збір наявної інформації, а також, по можливості, її інтерпретація.

Ідея досліджень мілітарій Волині даного періоду належить Івану Михальчишину, який розробляв різні аспекти цієї проблематики, створив певну базу даних для вивчення виробів з каменю та кременю. Зібрані нотатки, рисунки, фото дослідник передав нам. Вважаємо приємним обов'язком щиро подякувати Іванові Романовичу за це.

Крім того, у праці значною мірою використані напрацювання Віталія Коноплі щодо крем'яної сировини та її обробки, Віктора Ключка – з теми класифікації предметів озброєння та місцевих міднорудних виходів.

Висловлюємо особливу подяку цим дослідникам. Зі словами щирої вдячності за поради, консультації, за можливість публікації матеріалів звертаємося також до Павла Вовка,

Олексія Златогорського, Михайла Кучинка, Сергія Панишка, Володимира Савицького, Анатолія Силюка, Анатолія Шваба (Луцьк), Андрія Бардецького, Олександра Позіховського, Богдана Прищепи, Валерія Пясецького, Олександра Романчука, Валерія Самолюка, Віталія Ткача (Рівне), Катерини Бунятян, Тетяни Гошко, Михайла Відейка (Київ), Миколи Бандрівського, Ярослава Погоральського (Львів), Богдана Строцєня (Тернопіль), Єжи Куснежа (Замость), Войцєха Блайєра, Яна Махніка (Краків), Анни Закос-

тельної, Єжи Лібєри, Галіни Тарас (Люблін), Артура Єдинака (Островець Св.), Мачєя Дембеця, Анжея Пєлїшяка, Войтека Пастєркевича (Жєшув), Марціна Ігначака, Пшемислава Макаровіча (Познань), Анжея Бокіньця, Йоланти і Станіслава Кукавок (Торунь), Наталії Риндіної (Москва), Миколи Кривальцевіча, Вадима Лакізи (Мінськ).

Ми також вдячні студентам історичного факультету ВНУ ім. Лєсі Українки Альоні Малишеві та Оксані Мудрик за допомогу в складанні каталогу артефактів.

Список скорочень

- АМ ЛНУ** – Археологічний музей ЛНУ імені І. Франка
АО – Археологические открытия
БКМ – Бродівський історико-краєзнавчий музей
БКМП – Балкано-Карпатська металургійна провінція
ВІМ – Володимир-Волинський історичний музей
ВКМ – Волинський краєзнавчий музей
ВЛК – волино-люблінська культура
ВНК – волинська неолітична культура
ГЗК – городоцько-здовбицька культура
ДДКЗ – Дубнівський державний історико-культурний заповідник
КК – комарівська культура
ККА – культура кулястих амфор
ККМ – Кременецький краєзнавчий музей
КЛП – культура лійчастого посуду
КЛСК – культура лінійно-стрічкової кераміки
КСИА – Краткие сообщения Института археологии
КСИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛІМ – Львівський історичний музей
ЛКМ – Любомльський краєзнавчий музей
- МДАПВ** – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
МК – межановицька культура
МЛК – маліцька культура
НК – німанська культура
ОДКЗ – Острозький державний історико-культурний заповідник
ПТК – пізньотрипільська культура
РА – Российская археология
РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
СК – стжижовська культура
СТК – східнотшиньцька культура
ТІМ – Торчинський історичний музей
ТКК – тшиньцько-комарівська культура
- ААС** – Acta Archeologica Carpathica
BPS – Baltic-Pontic Studies
MS – Materiały Starożytne
PBF – Prähistorische Bronzefunde
PZP – Prehistoria Ziemi Poskich
SA – Slovenska Archeologia
WA – Wiadomości Archeologiczne

РОЗДІЛ 1

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ В IV – II ТИС. ДО Р. Х.

- 1.1. Північно-Західна Україна
в IV – III тис. до Р. Х.
- 1.2. Культурно-історичні процеси
на Західній Волині за доби бронзи
- 1.3. Питання класифікації озброєння

1.1. Північно-Західна Україна в IV – III тис. до Р. Х.

Кінець V тис. до Р. Х. – це період появи металевих (мідних) знарядь на території України. Звідси й назва: мідний вік, епоха енеоліту, мідно-кам'яний період. Крім того, цей час характеризується іншими ознаками, переважно “усталенням відтворювальних форм господарства” [Давня історія..., 1997, с. 231; Даниленко, 1974, с. 5], щодо Волині – мінливу мозаїкову культур, появу мальованої кераміки, пишним розвитком керамічного розпису, особливо в трипільських спільнот на середньому етапі. Відбувалося вдосконалення знарядь обробітку землі, збору врожаю в сільському господарстві [Бибииков, 1965, с. 50-59], а також зброї та військової справи. Водночас розвивалися способи обробітку міді – проковування поєднувалося з виплавою виробів. Були відкриті місцеві родовища міді на Західній Волині та Наддністрянщині [Małkowski, 1939, s. 11-13].

Частина зарубіжних археологів не виокремлює період енеоліту, називаючи його пізнім неолітом (новим кам'яним віком), після якого починається бронзовий вік [Wielka historia świata, 2005, t. 2, s. 185]. Загальноприйнятою є думка В. Збеновича, що з енеолітом можна пов'язувати ті культури, які освоїли мідь і усвідомили її переваги [Збенович, 1985, с. 3].

Період мідного віку (енеолітизації) характеризується подальшим розвитком відтворювального господарства [Давня історія..., 1997, с. 311-317; Козак, Шкоропад, Прищепа, 2004, с. 7-13; Котова, 2002, с. 113]. Землеробське населення наддунайського походження проживало переважно в правобережній лісостеповій частині України, в Подністров'ї, на Волині (рис. 1.1). Це обумовлювалося близькістю до Балканського та Наддунайського центрів культурних новацій, а також природними умовами, сприятливими для вирощування злакових та інших культур [Археологічна спадщина..., 2005, с. 164-205].

У цей час території від Пруту до Дніпра обживали носії трипільської культури (Трипілля-Кукутені). Як відомо, в 1889 р. біля с. Кукутені неподалік м. Ясси в Румунії, було відкрито знамените поселення, досліджуване в 1909-1910 рр. Г. Шмідтом [Schmidt, 1932].

Роль прийшлого та місцевого населення у творенні трипільської культури загальновідома. Т. Пасек серед алохтонного населення відзначала носіїв культури Боян (фаза Джулешті), що прибули з Подунав'я. Етнічним компонентом цих складних процесів вважаються також групи населення бугодністровської та лінійно-стрічкової кераміки культур (КЛСК) пізніх

періодів, на які впливали культури Вінча, Тордош, Хаманджія [Бибиков, 1953; Пассек, 1961; Vulpe, 1957; Димитреску, 1960, с. 33-47].

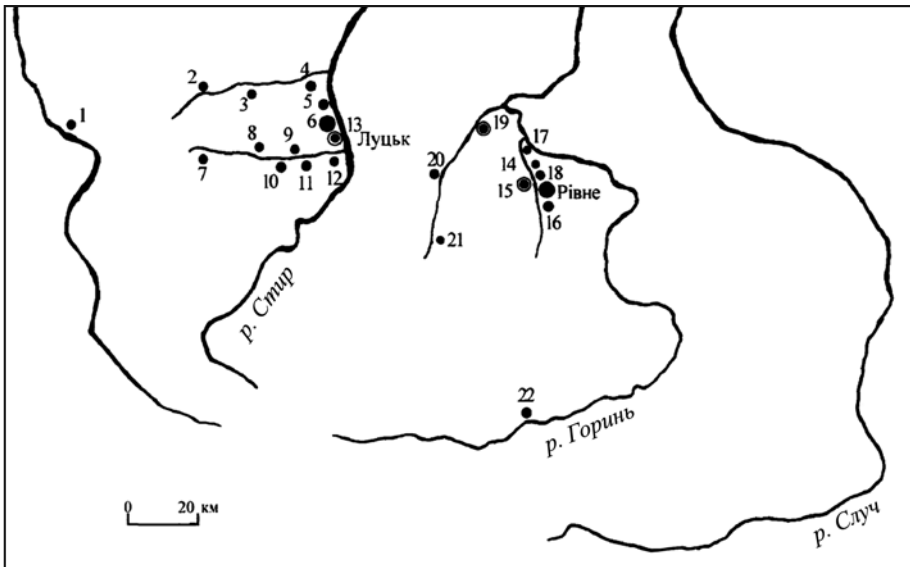
Для розуміння зазначених вище процесів особливо важливим є укладення нових хронологічно-періодизаційних схем [Збенович, 1989, с. 171-187; Бурдо, Відейко, 1998, с. 17-29], зокрема, враховуючи нову калібрацію радіовуглецевих дат..

У середньому та пізньому періодах трипільське населення контактувало з носіями таких культур:

маліцької [Бандрівський, Крушельницька, 2002, с. 441-452], волинолюблінської [Бурдо, 2005, с. 38-51], лійчастого посуду [Бучак, Заклекта, Охріменко, 2002, с. 453], кулястих амфор [Szmyt, 2001, s. 167-192; Відейко, 2003, с. 33-37].

На переміщення населення та ймовірні зіткнення з чужорідними групами могли впливати такі чинники:

1) ускладнення демографічної ситуації, яка зумовлювала необхідність розширення території (так було з переходом в північну частину

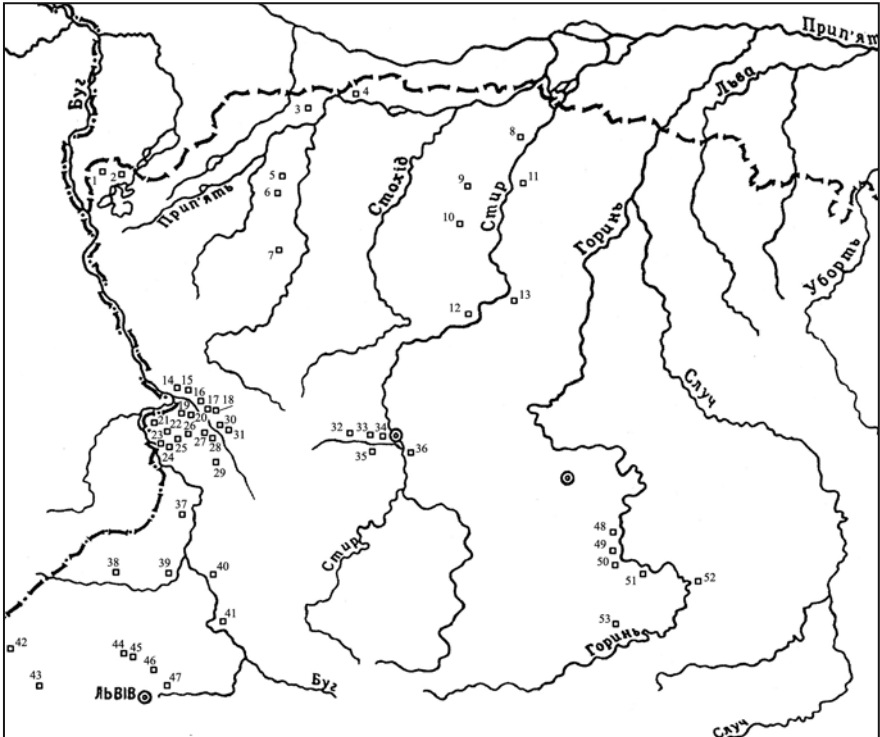
Рис. 1.1. Карта пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки Волині:
 1 – Бубнів, 2 – Торчин, 3 – Валентинів, 4 – Рокині, 5 – Вишків, 6 – Луцьк-I,
 7 – Воютин, 8 – Баїв, 9 – Голишів-II, 10 – Гірка Полонка, 11 – Коршовець,
 12 – Новостав, 13 – Луцьк-II, 14 – Тютьковичі, 15 – Рівне, 16 – Квасилів,
 17 – Городок, 18 – Зозів, 19 – Клевань, 20 – Диків, 21 – Жорнів, 22 – Вільшаниця
 (за Г. Охріменком)

середнього Подністрів'я заліщицької групи трипільської культури);

2) природні катаклізми (наприклад, аридизація);

3) масовий перехід у північ-

ніші, більш вологі частини лісо-степу, Полісся, що спричинене посухами або натиском степовиків чи іншими спільнотами тієї ж культури [Давня історія..., 1997,

Рис. 1.2. Пам'ятки культури лійчастого посуду на Волині (окремі знахідки та поселення):

1 – Піща; 2 – Затишшя; 3 – Хабарище; 4 – Невір; 5 – Качин; 6 – Гредьки; 7 – Сереховичі; 8 – Коник; 9 – Кукли; 10 – Граддя; 11 – Великі Телковичі; 12 – Новосілки; 13 – Осова; 14 – Турівка; 15 – П'ятидні; 16 – Володимир-Волинський; 17 – Зимно-I; 18 – Зимно-II; 19 – Устилуг; 20 – Шистів; 21 – Лудин; 22 – Рогожани; 23 – Лежниця; 24 – Литовиж; 25 – Бужанка; 26 – Горичів; 27 – Соснина; 28 – Бубнів; 29 – Маркостав; 30 – Черчичі; 31 – Сілець; 32 – Баїв; 33 – Голишів; 34 – Луцьк; 35 – Гірка Полонка; 36 – Ярославичі; 37 – Дружелюбівка; 38 – Белз; 39 – Червоноград; 40 – Радвінці; 41 – Тадані; 42 – Червона Воля; 43 – Стоянці; 44 – Потелич; 45 – Малі Грибовичі; 46 – Винники; 47 – Львів; 48 – Бродів; 49 – Хорів-I; 50 – Хорів-II; 51 – Розваж; 52 – Вільбівно; 53 – Карпилівка (за Г. Охріменком, І. Маркусом)

с. 239; Залізняк, 2001, с. 119-121].

З Верхнього Подністров'я за-лищицька група від середини се-реднього (VI – VII) до кінця першої половини пізнього етапу (CI) три-пільської культури перемістилася в інше місце, можливо, у верхів'я рік Случ та Тетерів [Давня історія..., 1997, с. 240-241]. Про ці переміщен-ня та контакти свідчать трипільські матеріали з неолітичного поселення Моства в басейні р. Уж, поселень КЛП Зимно, Грудек Надбужний, Лежниця та інших [Guminski, 1989; Jastrzębski, 1985, s. 71-92; Koško, 1981, s. 131-162; Щібьор, 1994, с. 30-47], розпорошені по Західній Волині (в басейнах Стиру, Горині) окремі знахідки культури лійчасто-го посуду (рис. 1.2).

Останнім часом окремі знахід-ки знарядь праці, кераміки ПТК виявлено на Волинському Поліссі, зокрема в с. Липляни та с. Кульчин Ківерцівського району Волинської області, залишки поселень відкри-то біля с. Хотин Березнівського району Рівненської області (зна-хідки Г. Охріменка, О. Романчука [Романчук, 2006, с. 296-300] та ін.). Тобто в пізньому енеоліті спостері-гаються переміщення груп насе-лення, які супроводжуються кон-тактами між носіями різних етно-сів: волинською неолітичною куль-турою [Телегін, 1968; Телегін, 1971, с. 24-25; Телегін, 1996, с. 30-40; Охріменко, 2001] та волино-

люблінською, пізньотрипільською (Голишів) [Охріменко, Позіхов-ський, 2006, с. 259-284]; пізньотри-пільської з культурою лійчастого посуду та кулястих амфор [Заха-рук, 1959, с. 54-72; Телегін, 2001, с. 5-9].

На енеолітичних поселеннях знаходять мало мідних виробів. Як і раніше, знаряддя праці виготовля-ли переважно з рогу, дерева, каме-ню, кременю. Завдяки експеримен-там, проведеним Г. Коробковою, з'ясувалося, що крем'яні суцільні пластини до серпів не поступалися мідним і навіть були ефективніши-ми (рис. 1.3).

Проте вплив і значення нового

Рис. 1.3. Реконструкції серпів із крем'яними вкладнями (за М. Відейком)

матеріалу був великим. На Поділля і Волинь проникали мідні вироби: сокири (як зброя і знаряддя для добування крем'яних конкрецій з товщ крейди), долотця, плоскі сокири (для обробки деревини), проколки тощо [Korobkova, 1999, s. 126-134].

Певні зміни відбувалися в соціальній структурі: прикраси та зброя з дорогого металу підкреслювали статус керівної еліти, військового керівництва. Розвідка родовищ, добування, обробка, виплавлення міді вимагали відповідних знань і досвіду, тому з'являються спеціалісти-ремісники, які, ймовірно, жили за рахунок обміну або громади.

Все це є свідченням того, що розподіл праці, її спеціалізація підіймалися на новий рівень. Розвивається міжетнічний обмін. Виро-

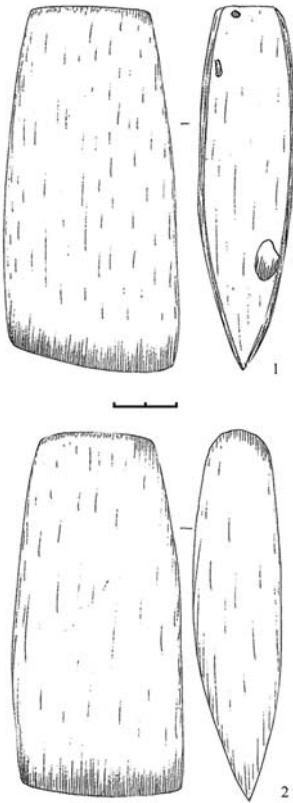
би з міді, як і якісний волинський кремінь, високо цінувалися і були престижними речами, ознаками соціального статусу, предметами культу, мірилом вартості, попит на які стимулював виробництво.

Відомими місцями видобутку та обробки міді були такі родовища на півдні Європи, як Рудна Глава, за 140 км на схід від Белграда (експлуатувалося населенням культури Вінча), Аї-Бунар на півдні Болгарії (культура Маріца-Караново) (рис. 1.4) [Давня історія..., 1997, с. 232-233].

На території Волині в період енеоліту добувалася мідь біля с. Великий Мідськ, де у двох, розташованих на відстані 7 км один від одного, місцях засвідчено виходи на поверхню базальтів, а в них – самородної міді. Польськими

Рис. 1.4. Розкопки мідних копалень Аї-Бунар (V тис. до Р. Х.) (за С.Чернихом)

Рис. 1.5. Крем'яні шліфовані сокири з с. Великий Мідськ Костопільського району Рівненської обл. (за Г. Охріменком)

геологами відкрито докази її добування давніми людьми [Małkowski, 1939, s. 11-13]. Перший пункт розташовувався над р. Млинок біля сучасного млина, другий – в урочищі Гута на території кар'єру, поблизу зниклого заторфленого великого озера. Тут в кількох місцях розкопками і розвідками Г. Охрі-

менка знайдено кераміку волино-люблінської або пізньомаліцької культури, а також суцільно шліфовані, овальні в перетині крем'яні сокирки (рис. 1.5). Можливо, добування самородної міді відбувалося і в інших пунктах Володимирецького і Костопільського районів Рівненщини, де виявлені її родовища [Małkowski, 1939, s. 11-13].

Населення Західної Волині (зона лісостепу) “утворювало північно-східну периферію високорозвинутих культур Балкано-Дунайського регіону” [Давня історія..., 1997, с. 233]. Передусім до таких слід віднести маліцьку, волино-люблінську, пізньотрипільську культури. Важливо підкреслити, що частина неолітичних та ранньоенеолітичних пам'яток розташована на межі Полісся та лісостепу: Торчин, Одереди, Городок, Коршів, Голишів, Рокині, Луцьк-Луг, Клевань, Рівне-Пляж [Пясецький, Охріменко, 1990, с. 69-82] та інші. Тут проходила умовна межа двох великих етнокультурних масивів – енеолітичних ранніх землеробів балкано-дунайського походження та представників лісового неоліту – мисливців та рибалок волинської неолітичної культури. Окремі групи носіїв волино-люблінської культури проникали не лише в піщану зону Малого Полісся, а й на Прип'ятське Полісся: села Ветли на Прип'яті, Мала Осниця, Новосілки

на берегах Стиру, Великий Мідськ [Охріменко, 2007, с. 167-192].

На півдні землеробське населення мало контакти з рухливими номадичними, більш войовничими спільнотами. Стосунки з ними склалися по-різному: або обмін виробами, культурними набутками, або збройні сутички. Оскільки скотарське кочове населення було менше забезпечене продуктами харчування, ініціаторами останніх могли виступати саме вони. Не виключено, що відбувалися конфлікти й між різними племенами однієї культури [Відейко, 2002, с. 48-52; Відейко, 2008, с. 58; Клочко, 2006], проте саме на Волині такі приклади поки що невідомі. Однак наявність предметів озброєння дозволяє припустити, що сутички з лісовим населенням ВНК або носіями культури лійчастого посуду (КЛП), культури кулястих амфор (ККА) та й між одноплемінниками могли мати місце.

Прикладом вимушеного відходу трипільського населення є переміщення заліщицької групи у Верхньому Подністров'ї під тиском прийшлих з північного заходу племен КЛП [Давня історія..., 1997, с. 240].

Складна для дослідження історія заселення Східної Волині трипільськими племенами. Спочатку вважалося, що це відбувалося наприкінці пізнього етапу СІІ, проте в ході досліджень 1970-х рр. вста-

новлено, що прихід трипільців датується кінцем середнього періоду (ВІІ), а переселенцями були вихідці з середнього Подністров'я, які вільно розселилися у верхів'ях Случі та Тетерева, змусивши місцеве неолітичне населення або відійти, або об'єднатися з прибульцями [Пасек, 1949, с. 171-176; Щібьор, 1994, с. 30-47, Пелешин, 1998, с. 183].

Трипільську кераміку виявлено й на Житомирському Поліссі (Моства, Крушники – роботи І. Левицького, Л. Залізняка) [Левицький, 1952, с. 70-77; Залізник, Балакін, Охріменко, 1987, с. 64-73]. Західну Волинь в ранньому енеоліті обжили спільноти маліцької та волинолюблінської культур [Synkałowski, 1961, s. 30-32; Давня історія України, 1997, карта 6, с. 241; Охріменко, 2001, с. 116], які, найімовірніше, мали добросусідські (господарські, обмінні) стосунки з трипільським населенням.

На Західній Волині, як і на Східній, трипільське населення мешкало досить довго – до кінця пізнього етапу СІІ і зникло, можливо, внаслідок різних обставин, у т. ч. тиску на них носіїв ККА з боку Поділля, міграцій на захід (Грудек Надбужний та інші пам'ятки на території Польщі як траскторії їхнього руху) [Захарук, 1962, с. 48-52; 1971, с. 213-214; Jastrzębski, 1985, s. 71-92].

Імовірно, менш значними були стосунки трипільців з носіями лісо-

вого неоліту – населенням дніпро-донецького кола культур: киево-черкаською групою в Подніпров'ї, волинською неолітичною в зоні Малого Полісся та в басейнах річок Стохід, Стир (наприклад, Лишнівка, де знайдено пізньотрипільську кераміку і глинописну табличку з Межиріччя) [Телегин, Титова, 1998, с. 20; Охріменко, Склярєнко, 2007, с. 277-292].

На пізньому етапі, як і в попередні періоди, при заснуванні нових поселень трипільці обирали добре захищені природою місця – високі схили над річками та заплавами, острови-останці, додатково укріплюючи їх ровами, валами, в пізніші періоди – палісадами [Відейко, Терпиловський, Петрашенко, 2005, с. 78-79]. Саме такі оборонні місця займали під поселення носії ПТК

поблизу сіл Листвин, Малі Дорогостаї, Голишів, Підгайці та ін.

У великих протомістах трипільці будували житла, за заздалегідь розробленим планом, концентричними колами навколо розташованого в центрі майдану, а стіни помешкань з'єднували, можливо, для кращої кругової оборони (рис. 1.6) [Круц, Корвин-Пиотровський, Рьжов, 2001; Дудкін, Відейко, 2004]. Хоча Л. Клейну видається це сумнівним, оскільки будинки розташовувалися довгими осями не вздовж кільця, а поперек – за радіусами, проміжки між будинками не могли використовуватися для прострілу, тому що віконця невеликі, а лук вимагає простору для маніпулювання [Клейн, 2009, с. 112].

Успіхи в господарстві, зокрема в пізньотрипільський період (СІ),

Рис. 1.6. План-реконструкція трипільського поселення Майданецьке (за М. Бабенко)

привели до того, що практично весь український лісостеп, як відзначають дослідники, був “освоєний і поділений окремими племенами трипільської культури та іншими етнічними спільнотами. Далі переміщення населення відбувалися за рахунок перерозподілу територій, а це спричиняло збройні сутички” [Давня історія України..., 1997, с. 244].

То був час, який пов’язують з індоєвропейцями [Павленко, 1994, с. 3-11; Залізник, 1994, с. 78-101; Конча, 2001, с. 35- 43], які в періоди неоліту та енеоліту обживали значні простори півдня Центральної та Східної Європи, прилеглих територій Азії. Їхній розвиток у добу бронзи продовжили носії культур шнурової кераміки [Hensel, 1973, s. 106-126], давньоєвропейці [Седов, 1993, с. 18-36].

У пізньому періоді трипільське населення залишає Буго-Дністровське межиріччя, відходячи на західні території свого ареалу. В цей час на Західному Побужжі з’являється населення КЛП. Внаслідок таких етнічних переміщень носії волино-люблінської культури зникають з історичної арени, ймовірно, змішуючись з прийшлими спільнотами, не залишаючи в їхній культурі власних етнографічних ознак [Давня історія..., 1997, с. 246-247].

Періоду ПТК на Західній Воли-

ні відомо ряд пам’яток типу Хорів, синхронних пам’яткам типу Троянів Житомирщини та Листвин Рівненщини, одночасних типові Городськ Східної Волині та Північно-Західного Причорномор’я [Пелешишин, 1998, с. 184-188].

Хоча достовірних фактів збройних протистоянь між носіями ПТК та КЛП, з одного боку, та населенням ККА, з іншого, на Волині нема, але такі дослідники, як Я. Ковальчик, Ю. Захарук, Д. Телегін, Й. Щібьор вважають їх імовірними [Щібьор, 1994, с. 30-47].

Причину появи великих поселень та поселень-гігантів К. Черниш пояснювала необхідністю концентрації великих мас населення для протистояння степу. Мотивів утворення таких небувало великих поселень (селищ) могло бути багато. Але фактор загрози та необхідності оборони для трипільців різних періодів був постійно актуальним (наприклад, для найпізніших трипільських поселень Західної Волині – Листвин, Голишів, Підгайці – та інших культур давньої Волині). На початку другої половини пізнього періоду трипільської культури (СІІ) у Пруто-Дністровському межиріччі виникають пам’ятки типу Бринзень (за В. Дергачовим) або Жванець (за Т. Мовшею), носії яких заселяють все середнє Подністров’я і Побужжя [Дергачев, 1960; Мовша, 1971, с. 31-54]. Окремі дослідники вважають,

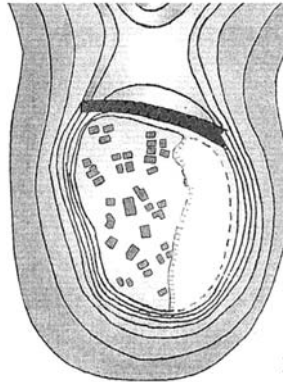
що завдяки просуванню цих груп на північний схід з'являються пам'ятки типу Колодяжин, Хорів, Троянів [Давня історія..., 1997, с. 243].

З міграцією пізніх трипільців на захід (територія сучасної Польщі), північ (в зону Полісся) та приходом із заходу населення КЛП (в першій половині IV тис. до Р. Х. за А. Броніцьким, С. Кадровим, А. Закостельною [Bronicki, Kadrow, Zakościelna, 1999, s. 122; Броніцький, Кадров, Закостельна, 2005, с. 217-247]) у межиріччях Західного Бугу, Стиру, Горині зникають останні представники волино-люблінської культури [Давня історія..., 1997, с. 247].

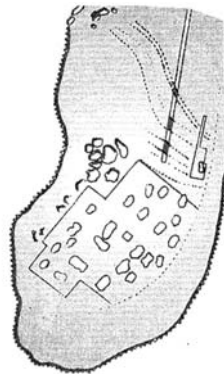
Отже, поселення трипільської культури найчастіше розташовувалися на природно захищених берегах річок, струмків. Такі топографічні особливості простежуються від раннього до пізнього періодів. Часто це були останці, високі миси, захищені природними перешкодами – ярами, пониженнями, на островах. Проте були поселення, розміщені в заплаві річки, зокрема над р. Горинь – Хорів I, Хорів II, Хорів III та ін. [Пелещин, 1998, с. 45-52; Позіховський, 2005, с. 279-314]. Мисові поселення укріплювалися з напільного боку ровами різної величини – від 2,5 м до 7 м у верхній частині, на глибину – від 1,5 м до 4 м. Крім цього, насипалися вали (Костешти IV (висота 1,6 м), Жванець-Щовб), інколи ду-

1

2

3

Рис. 1.7. Пізньотрипільські поселення:
1 – вигляд на укріплене пізньотрипільське поселення Жванець-Щовб (за Т. Мовшею);
2, 3 – пізньотрипільські поселення, укріплені ровами: Бринзень III та Костешти IV (за В. Маркевичем)

гоподібні (Козаровичі) для захисту входу (рис. 1. 7). Варто відзначити, що поселення КЛП Західної Волині (Зимно, Литовеж, Черчичі, Грудек Надбужний) також закладалися з урахуванням можливих військових конфліктів. Проте ці оборонні об'єкти в цих саих місцях, а можливо, і в ті самі часи могло споруджувати населення волино-люблінської культури. Ці рови могли слугувати своєрідною демаркаційною лінією, котра розділяла общини цих двох культур, котрі співіснували на пам'ятці одночасно [Gumiński, 1989, s. 26]. Ранні (Бернашівка) та й пізні (Голишів і деякі інші) поселення відзначаються круговою забудовою, де враховувалася потреба оборони [Давня історія..., 1997, с. 249, 251]. Тобто, в період енеоліту Північно-Західної України, особливо на його пізньому етапі, у зв'язку з боротьбою спільнот за життєвий простір та накопичені “життєві капітали” посилювалися суперечності і сутічки між ними. Це відобразилося у різкому збільшенні поселень з природним захистом, які досить часто змінювали свою оборонну функцію у вигляді ровів, валів та палісадів [Конопля, 2009, с. 178].

Література

1. Археологічна спадщина Яна Фітцке / За заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 487 с.

2. Бандрівський М., Крушельницька Л. Відкриття поселення класичної фази малицької культури у Верхньому Придністров'ї // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т.СХLIV. – Львів, 2002. – С.241–252.

3. Биби́ков С. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днепре / МИА. – М.-Л., 1953. – № 38. – 460 с.

4. Биби́ков С. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. – 1965. – №1. – С. 48–62.

5. Броніцький А., Кадров С., Закостельна А. До питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лійчастого посуду у світлі останніх досліджень у Зимному // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С.217–247.

6. Бурдо Н. Балкано-Карпатські та дунайські елементи в керамічних комплексах раннього Трипілля // На пошану Софії Станіславівни Березанської: Збірник наукових праць. – К.: Шлях, 2005. – С.38–51.

7. Бурдо Н., Відейко М. Основи хронології Трипілля-Кукутені // Археологія. – 1998. – №2. – С.17–29.

8. Бучак В., Заклекта П., Охріменко Г. Нові пам'ятки культури лійчастого посуду на Волинському Побужжі та Поліссі // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. СХLIV. – Львів, 2002. – С.453–467.

9. Відейко М. Три епізоди з трипільських воєн // Військово-

історичний альманах. – 2002. – №3. – С.48–54.

10. Відейко М. Трипільська цивілізація. – К.: Академперіодика, 2003. – 183 с.

11. Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. – К., 2005. – 189 с.

12. Видейко М. Украина от триполья до антов. – К.: КВІЦ, 2008. – 279 с.

13. Давня історія України. – К.: Наукова думка, 1997. – 557 с.

14. Даниленко В. Энеолит Украины. – К.: Наукова думка, 1974. – 174 с.

15. Дергачев В. Памятники позднего Триполья. – Кишинев, 1980. – 206 с.

16. Димитреску Т. К проблеме происхождения докукутенской культуры // Материалы и исследования Юго-Запада СССР и РНР. – Кишинев, 1960. – С. 33–47.

17. Дудкін В. П., Відейко М.Ю. Планування поселень трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – С. 303–315.

18. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 255 с.

19. Залізник Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // Археологія. – 2001. – №3. – С. 119–125.

20. Захарук Ю. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Польши // КСИА АН УССР. – 1962. – Вып. 12. – С. 48–52.

21. Захарук Ю. Початкова доба мідного віку Західних областей УРСР // Археологія Української УРСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 213–214.

22. Збеневич В. До проблеми становлення енеоліту // Археологія. – 1985. – № 51. – С. 3.

23. Збеневич В. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1989. – 222 с.

24. Клейн Л. С. Українське освоєння Трипілья: енциклопедія-довідник чи пам'ятник? // Археологія. – 2009. – №1. – С.109–116.

25. Ключко В. Озброєння та військова справа давнього населення України. – К., 2006. – 337 с.

26. Козак Д., Шкоропад В., Прищепа Б. Давні землероби Волині. – К.: Корвін-Пресс, 2004. – 299 с.

27. Конча С. Концепція “степових інвазій” М. Гімбутас. Спроба критичного аналізу // Археологія. – 2001. – №3. – С.35–43.

28. Конопля В. До питання про укріплені поселення періоду енеоліту на Території України // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – С. 170–178.

29. Котова Н. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 267 с.

30. Левицький І. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // Археологічні пам'ятки. – К.: Наукова думка, 1952. – Т. IV. – С.70–77.

31. Мовша Т. О северной группе позднетрипольских памятников // СА. – 1971. – № 1. – С.31–54.

32. Нариси культури давньої Волині / За ред. Г.Охріменка. – Луцьк:

Волинська обласна друкарня, 2006. – 596 с.

33. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2001. – 138 с.

34. Охріменко Г., Позіховський О., Скляренко Н. Вивчення глиняної пластики та інших керамічних виробів пізньотрипільського поселення Голишів // Нариси культури давньої Волині / За ред. Г. Охріменка. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 259–284.

35. Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. – 732 с.

36. Павленко Ю. Проблема індоєвропейської прабатьківщини у комплексі останніх лінгвістичних досліджень // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 3–13.

37. Пассек Т. Периодизация трипольских поселений // МИА. – 1949. – № 10. – С.171–176.

38. Пассек Т. Раннеземледельческие трипольские племена Поднестровья / МИА. – М., 1961. – № 84. – 228 с.

39. Пелещишин Н. Население Западной Волины и его этнокультурные связи (середина V – середина III тыс. до н.е.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1989. – 32 с.

40. Пелещишин М. Проблеми історії трипільських племен межиріччя Західного Бугу та Дністра // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С.175–192.

41. Пелещишин М. А. Пізньотрипільські поселення в околицях с.Хорова на Волині // Археологічні дослідження Львівського держуніверситету. – Львів, 1998. – Вип. 3. – С.45-52.

42. Позіховський О. Матеріали до каталогізації пам'яток Трипільської культури Середнього Погориння // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С.270-297.

43. Пясецький В., Охріменко Г. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // Археологія. – 1990. – № 4. – С.69–81.

44. Романчук О. Трипільські поселення на Березівщині – крайні відомі північні пункти цієї культури на Рівненському Поліссі // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 296–300.

45. Седов В. Древнеевропейцы // Российская археология. – 1993. – № 3. – С.18-38.

46. Телегін Д. Дніпро-донецька культура. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.

47. Телегін Д. О культурно-территориальном членении и периодизации неолита Украины и Белоруссии // СА. – № 1971. – С.3-31.

48. Телегін Д. Про роль носіїв неолітичних культур Дніпро-Двинського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія. – 1996. – № 1. – С.30-40.

49. Телегін Д., Титова Е. Поселення днепро-донецької етнокультурної общности епохи неолита. – К.: Наукова думка, 1998. – 142 с.

50. Телегин Д. Бассейн Днепра как порубежье между западными (балкано-среднеевропейскими и восточноевропейскими) общностями в эпоху неолита-меди. V – III тыс. до н. э. // Древности Северского Донца. – Вып. 5. – Луганск: Шлях, 2001. – С. 3-18.

51. Bronicki A., Kadrow S., Zakościelna A. Radiocarbon dating of the neolithic settlement in Zimne, Volhynia, in light of the chronology of the lublin-volhynia culture and the south-eastern group of the Funnel beaker culture // Baltik-Pontic studies. – Poznań, 2003. – Vol. 12. – S. 22–66.

52. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – 265 s.

53. Guminski W. Gródek Nadbużny, osada kultury pucharów lejkowatych. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1989. – 189 s.

54. Hensel W. Polska starożytna. – Wrocław, 1973. – 556 s.

55. Jastrzębski S. Imports of the Trypole culture pottery in the south-eastern group of the funnel beaker culture // Memories Archeologiques. – Lublin, 1985. – S.71-92.

56. Korobkowa G.F. Narzędzia w pradziejach. Podstawy badania funkcji metodą traseologiczną. – Toruń, 1999. – 168 s.

57. Koško A. Udział południowo-wschodnio-europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niemieckich społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. – Poznań, 1981. – 222 s.

58. Małkowski S. W sprawie genezy miedzi rodzimej i jej związków wśród bazaltów i ich otoczenie na Wołyniu // Badania petrograficzne na Wołyniu. – Warszawa, 1939. – S.11-13.

59. Małkowski S., Wojciechowski I. Sprawozdanie z dotychczasowych wyników badań skal miedzianożnych dorzecza Horynia // P.I.G. Pos. Nauk. – 1937. – № 48.

60. Szymt M. Społeczności kultury amfor kulistych w Europie Wschodniej // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznań, 2001. – S.167-192.

61. Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau Rumänien. – Berlin-Leipzig, 1932. – 131 s.

62. Vulpe R. Izvoare. – București, 1957. – 397 s.

63. Wielka historia świata. – Kraków, 2005. – T. 2. – 672 s.

1.2. Культурно-історичні процеси на Західній Волині за доби бронзи

Доба бронзи посідає чітко окреслене, яскраве та вагоме місце в історії України, Волині. В цей період з'являються знаряддя праці, зброя, прикраси, виготовлені зі сплавів міді з оловом, свинцем, миш'яком, розвивається ремісничка спеціалізація висококваліфікованих майстрів з металообробки, кременярства, каменярства, обробки дерева, з'являються бойові колісниці, вози [Рассамакин, 1995, с. 48-49]. Поширенням виробів та сировини займаються первісні дистриб'ютори. Активізується не лише міжплемінний, а й міжетнічний обмін високоцінними, престижними виробами, що стали знаками соціального статусу, предметами культу (Михалківський та інші скарби). Порівняно з іншими територіями, населення України "рано увійшло до бронзової доби" [Давня історія України, 1997, с. 385-386]. Це сталося завдяки носіям трипільської, маліцької, волинолюблінської культур, що були пов'язані з Балкано-Карпатським металургійним центром [Черных, 1976; Рындина, 1998; Маркус, Охріменко, 2006]. Розвинуті ними культурні зв'язки залишалися актуальними і в добу бронзи.

Відомо, що в період бронзової доби на теренах Західної Волині перебувало населення городоцько-

здовбицької, межановицької, стжижовської [Пелешишин, 1997, с. 62-77], тшинецько-комарівської [Археология..., 1990, с. 78-88; Охріменко, Гусаревич, 1998, с. 47-51; Охріменко, Кубицька, 2007, с. 278-287], частково лужицької культур.

Зважаючи на те, що Західна Волинь була важливою контактною зоною за доби бронзи та на недостатню вивченість цього періоду, на даний час існують проблемні питання щодо перебування тут та контактів конкретно визначених спільнот. Так, неясною остаточно залишається роль власне шнурових культур в давній історії Західної Волині. Проте завдяки новим дослідженням К. Бунятян і В. Самолюка це питання набуває ясності [Bunyatyayn, Samolyuk, 2009, s. 252-268; Бунятян, 2010, с. 18-30].

Невивчені і впливи зі сходу середньодніпровської культури. Дискусійні проблеми є і в період перебування тут населення наступного епішнурового горизонту. Постало питання щодо правомірності існування окремої городоцько-здовбицької культури, виділеної І. Свешніковим [Свешніков, 1974, с. 80], при можливості віднесення її матеріалів до межановицької та, частково, стжижовської культур [Machnik, 1991, s. 15;

Kadrow, Machnik, 1997, s. 139-149]. М. Пелешин також звертав увагу на поєднання рис городоцько-здовбицької, стжижовської, межановицької культур на досліджуваних пам'ятках [Пелешин, 1971, с. 98, 101; 1998, с. 163]. Сучасні українські дослідники (зокрема, К. Бунятян, В. Самолюк) доводять, що незважаючи на змішування ознак в різних епішнурових культурах, простежуються все-таки риси, характерні тільки для городоцько-здовбицької культури, а тому її потрібно розглядати як окреме явище [Бунятян, 2008, с. 10-17; Самолюк, 2007, с. 71], однак, можливо це твердження не слід розповсюджувати на весь її раніше визначений ареал побутування [Ткач, 2007, с. 612-613]. Не до кінця визначеною є роль культури багатоваликової кераміки, чимало керамічних матеріалів якої виявлено на досліджуваній території. Проблемним є питання генезису стжижовської культури [Taras, 2007, s. 92-97]. Неозначено остаточно і дефініцію тшинецько-комарівської культурно-історичної спільності та райони заселення окремих її груп на Західній Волині. І. Свешніков визначав її пам'ятки тут як тшинецько-комарівські [Свешников, 1990], С. Березанська – як східнотшинецькі [Березанская, 1977], деякі її пам'ятки на півдні нашої території окреслюються як комарівські [Makarowicz, 2009].

Тільки детальне і всебічне вивчення особливостей цих культур на фоні широкого дослідження нових пам'яток даного періоду на Західній Волині, в майбутньому дозволить вирішити ці та інші проблемні питання, зокрема визначити кордони існування окремих культурних груп, їх мікроконтакти, переміщення та хронологію цих процесів.

У руслі вивчення їхньої політичної, соціальної структури важливим є питання наявності чи відсутності племінного або надплемінного об'єднання – союзу племен як форми “етносоціальної організації та організації влади, притаманної пізньопервісному суспільству” [Давня історія України, 1997, с. 386].

Добі бронзи властиві воєнні сутички між племенами за землю, родовища корисних копалин, худобу та інше. Безперечно, збройні конфлікти більших масштабів спричинили зміни у структурі суспільства. Для ефективного захисту відбувалося об'єднання спільнот, що приводило до утворення керівної верхівки – вождів. В умовах частих воєн виділялася військова еліта [Пустовалов, 1990, с. 66-67; Санжаров, 2008, с. 59-62; Охріменко, Локайчук, 2008, с. 309-313].

Вважається, що носії тшинецької та комарівської культур були інтегровані в могутній союз праслов'янських племен.

Можливо, згуртувала їх боротьба проти населення зрубної культури. Справді, територіальні межі тшинецько-комарівської культурно-історичної спільності дуже значні – вони займали простори між Віслою, Дніпром, Дністром...(!) [Археологія..., 1990, с. 78]. Найімовірніше, більш тісно об'єднувалися між собою територіально близькі племена.

Інформацію про формування суспільної верхівки дають поховальні пам'ятки. Монументальність усипальниць, складні поховальні ритуали та церемонії, що видно з багатого супровідного інвентарю, свідчать про прижиттєвий високий статус померлого. Такі поховання могли належати вождям, управителям-старостам, жерцям [Давня історія України, 1997, с. 490-491; Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 132: рис. 55].

У контексті вивчення культурно-історичних процесів доби бронзи слід підкреслити, що землі Волині, як і України загалом, зважаючи на багаті ресурси та сприятливі природні умови, були привабливими для різних первісних спільнот і, внаслідок цього, винятково важливою контактною зоною: на північному-заході проживали праслов'яни [Охріменко, Позіховський, 2006, с. 414-421; Охріменко, Маркус, 2005, с. 448-485], над Прип'яттю та північніше – прабал-

ти, на північному сході сучасної України – праугрофіни, в степовій зоні – індоіранці. Напружена міжплемінна, міжетнічна ситуація потребувала спільних зусиль для оборони, сприяла консолідації родів та племен, які об'єднувалися в союзи. Останні відігравали значну роль в етногенетичних процесах [Давня історія України, 1997, с. 387].

За демографічними підрахунками, на теренах України в той час могло проживати 1,5 – 1,7 млн. чоловік. Порівняно значна щільність населення та згадані вище процеси впливали на прискорений соціальний розвиток спільнот: складалася стратифікація об'єднань, виділялася еліта, військові вожді. Всі ці зрушення розпочалися ще в період енеоліту [Відейко, 2008, с. 182-189], але найчіткіше помітні в III–II тис. до Р. Х., що простежується в поховальних пам'ятках. Предмети озброєння (кам'яні, металеві бойові сокири, булави, наконечники списів, стріл, кинджали), дорогі прикраси не лише з міді, бронзи, а й інколи зі срібла, золота, знайдені в родових похованнях знаті, підтверджують сказане [Березанська, Лобай, 1994, с. 148-153; Прищепя, Прищепя, 2008, с. 142] (рис. 1.8; рис. 1.9).

Терени Волині та Волинського Полісся відносять до північної зони індоєвропейського масиву. Деякі лінгвісти припускають існування в той час германо-

балто-слов'янської спільності, що передувала балто-слов'янській [Георгиев, 1958].

Обмін. Питання далекоюжного обміну тісно пов'язане з наявними в той час торгівельно-обмінними шляхами – водними та сухопутними. Дослідники припускають можливість існування “транс’європейського суходільного шляху”, що пролягав біля київських гір, і вів до угорської рівнини через карпатські перевали, а східний напрямок сягав Казанського Поволжя та Приуралля [Бочкарев, 1991, с. 24-27; Давня історія України, 1997, с. 389]. Північно-південний обмінний шлях, що пролягав біля Малополовецького на Фастівщині, описаний С. Лисенком [Лисенко, 2007, с. 244-277]. Безперечно, Волинь перетинали власні торгові шляхи: по річках, найпевніше, Стиром (або над Стиром), Горинню, Случню, сухопутні, які, не виключено, проходили по межі між Волинською височиною та Поліссям аж до згадуваних київських гір. “Розшифрувати” ці місця можна за допомогою пунктів знахідок скарбів, елітних поховань. Вузловими пунктирами пошуків можуть стати місця видобутку кременю та його обробки – майстерні [Свешников, 1969, с. 159-168; Конопля, 1982, с. 17-30; Маркус, Охріменко, 2009, с. 391-397].

Натхненницею бойових виправ,

обмінно-торгових операцій виступає військова аристократія, яка в умовах степової зони часто воювала на бойових колісницях, а на північніших лісостепових просторах – швидше всього – на конях.

Зброя. Джерельною базою вивчення категорій, особливостей мілітарних виробів із Західної Волині та їх значення є окремі випадкові предмети, знахідки з поселень, а особливо – з ґрунтових поховань і курганів. Поховальний обряд, напевно, найбільш показово передає мілітарну обстановку в постшнурових культурах: городоцько-здовбицькій, межановицькій та стжижовській, а пізніше – в комарівській і східнотшинецькій.

Критеріями визначень особливостей озброєння носіїв зазначених культур можуть бути: 1) наявність зброї у похованнях; 2) кількість поховань зі зброєю у складі супровідного інвентарю (для порівняння: Массон, 1976, с. 169; Писларий, 1991, с. 57, 59, 60).

Навіть поверховий огляд відомих матеріалів свідчить, що найчастіше предмети озброєння трапляються в похованнях городоцько-здовбицької культури, дещо менше в стжижовській і зовсім небагато в східнотшинецькій та комарівській культурах. Так, І. Свешніков та Ю. Нікольченко подають понад 40 місцезнаходжень наконечників до списів стжижовської культури [Свешніков, Ніколь-

Рис. 1.8. Золоті прикраси з пізньобронзових курганів біля с.Гордіївка Вінницької обл.. (за С. Березанською, Б. Лобай)

ченко, 1982, с. 38-106; Ткач, 2007, с. 571-709] (рис. 1.10).

Звичайно, списи використовувалися не лише у військових сутичках, а й на полюванні. Загальна кількість цих предметів могла бути загалом значною, якщо враховувати ще й те, що багато з них ішло на обмін із сусідніми й віддаленими племенами або просто втрачено (або ще не виявлено).

Поховання з предметами озброєння. Наконечники списів або стріл городоцько-здовбицької та стижовської культур відомі з могильників у Рівненській та Волинській областях. За даними І. Свешнікова та Ю. Нікольченка, зброю в могилах носіїв городоцько-здовбицької культури знайдено біля сіл Городок, Зозів – крем'яна сокира і кістяне вістря на стрілу; Молодова Третя – крем'яний ніж та сокира; Здовбиця (Здолбунівського району) – кинджал, сокира; Маслянка

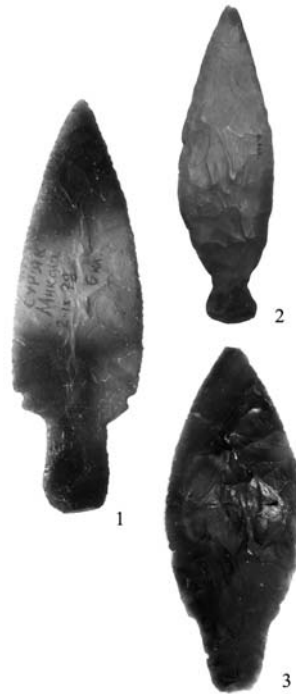
Рис. 1.9. Реконструкція святкового вбрання жінок доби пізньої бронзи (за матеріалами з поховання в Гордіївці) (за З. Васиною)

(Млинівського району) – кам'яна сокира; смт. Млинів – крем'яна та кам'яна сокири, наконечник списа, стріли; Стадники – крем'яний кинджал, мідна сокира, кинджал та ін. (Для порівняння *рис. 1.11*).

М. Кучинко та Г. Охріменко в посібнику “Археологічні пам'ятки Волині” (1995) вносять до реєстру пам'яток Волинської області поховання ГЗК, у яких виявлено зброю. Зокрема, в Іваничівському районі відомі такі знахідки зброї: крем'яний наконечник списа з кургану с. Грибовиця; сокира з кургану с. Гряди, крем'яна сокира та наконечник списа ГЗК з кургану с. Осмиловичі, кам'яна сокира та кераміка ГЗК, виявлені біля скорченого кістяка в розораному кургані с. Кропивщина [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 120-122].

Поховання зі зброєю стжижовської культури відкриті у таких населених пунктах Рівненської області, як Біла Криниця Рівненського району [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 89], Страклів Дубнівського району – кинджал, горщик, черпак [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 57]; Млинів – крем'яне вістря на спис; Озлів Млинівського району – наконечник списа, кістяні та крем'яні вістря до стріл, мідна прикраса; Торговиця (цього ж району) – між ребрами скелета лежав наконечник стріли, біля голови – брон-

зові прикраси [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 75, 77, 81]. Крем'яні сокири та посуд зі шнуровою орнаментациєю знайдено в розораному кургані стжижовської культури біля с. Михалля, крем'яна сокира та кераміка СК була під насипом кургану с. Кречів (обидва населені пункти розташовані в Іваничівському районі Волинської області) [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 121-122] (*рис. 1.12*).

Рис. 1.10. Наконечники списів постшнурових культур із Західної Волині

Знахідки зброї доби бронзи відомі із с. Сошичне Камінь-Каширського району – сокира з серпентину, діоритова булава з вертикальними канелюрами [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 124]; с. Селісок Любешівського району – на поселенні доби бронзи знайдено кам'яні сокири. Кам'яну сокиру виявлено також під розораним курганом поблизу с. Забужжя Любомльського району, а кам'яну булаву з “рельєфними ребрами” – біля с. Скрипиця цього ж району [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 140-142]. У фондах ЛІМ зберігається парадна сокира із серпентину, яка походить із Західної Волині (рис. 1.13).

У Рожищенському районі відомі знахідки кам'яних сокир та молотка в с. Єлизаветин, бронзового кельта з вушком, що мав вертикальні та горизонтальні канелюри (с. Сокіл), кам'яних сокир і крем'яного наконечника списа із с. Тристань. Під час меліоративних робіт біля с. Підгірне цього ж району виявлено кам'яні сокири, кельт та кістяки тварин, а в с. Нова Вижва Старовижівського району – крем'яний кинджал [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 149-153]. Із Ківерцівського району відома крем'яна сокира та наконечник до списа ГЗК (с. Покашів), кілька крем'яних листоподібних наконечників списів (с. Котів). Поблизу с. Гончий Брід Ковельського району виорано крем'яні серпи, ножі,

сокири, вістря списів городоцько-здовбицької культури [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 126-127].

Наведені приклади є підтвердженням значної кількості предметів озброєння, виявлених у похованнях та на поверхні. Серед

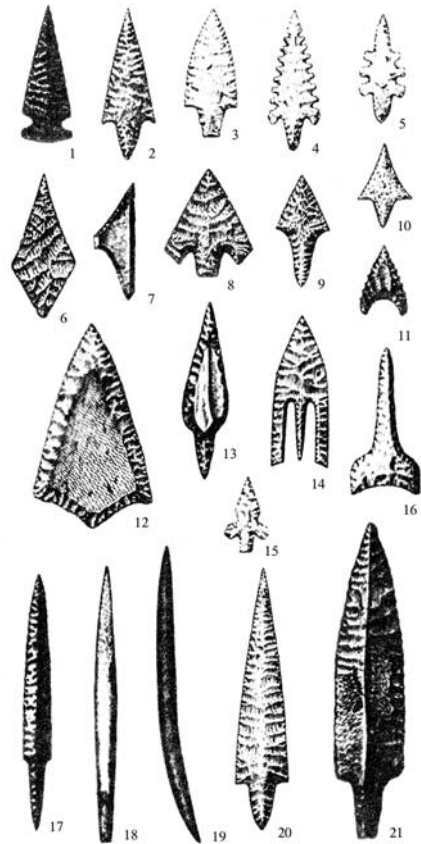

Рис. 1.11. Крем'яні наконечники стріл із Центральної Європи (за З. Сульгостовською)

них, як бачимо, зафіксовано чимало крем'яних наконечників списів. Проте в музейних фондах, приватних колекціях їх знаходиться значно менше, ніж кам'яних сокир.

Такої винятково показової військової категорії артефактів, як кам'яні сокири, на Західній Волині було виявлено дуже багато – за попередніми підрахунками, до 500 екземплярів (рис. 1.14). Але треба зауважити, що ці вироби, ймовірно, мали різне призначення.

Умовно можна виділити декілька типів:

1) досить масивні сокири, які могли використовуватись як колуни (?) для добування мідної руди (про що повідомляв довоєнний геолог С. Малковський під час дослідження родовищ біля с. Великий Мідськ на Рівненщині) [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 66];

2) зовсім мініатюрні (дитячі або ритуальні) сокирки, які трапляються зрідка;

3) елітна (парадна) зброя, яку виявляють частіше, ніж мініатюрні сокирки, вона здебільшого малоприсаєднана для використання з ряду причин (м'якість матеріалу, з якого виготовлена, великі розміри, вузький отвір для руків'я тощо);

4) найбільш масова категорія – сокири середніх розмірів, що могли використовуватися в бою. Проте такі бойові сокири слугували і для захисту від хижаків,

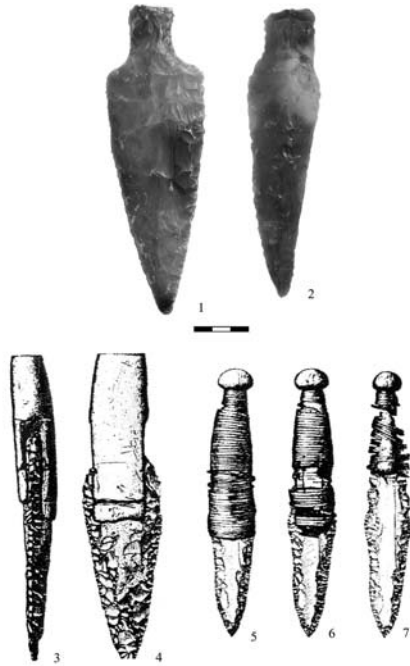

Рис. 1.12. Крем'яні кинджали із Західної Волині (1, 2) та реконструкції їх вигляду (3–7) (за Б. Бальцером)

для добивання пораних тварин. Вони могли бути постійно з чоловіками, але зважаючи на кількість знахідок, так, напевно, не було або ж їх не залишали в похованнях.

Переважає більшість кам'яних сокир, виявлених на Волинському Поліссі (правобережжі та лівобережжі Прип'яті, у західній частині Волині, півночі Поділля, Прикарпатті) пов'язана великою мірою з постшнуровими культурами, які займали значні території Централь-

Рис. 1.13. Парадна серпентинова сокира із Західної Волині (фонди ЛІМ) (за І. Сवेशніковим)

ної та Східної Європи. На думку лінгвістів і археологів, зона їх поширення “відповідає ареалу розселення північної частини індоєвропейців” [Давня історія України, 1997, с. 406], до складу яких входили групи прагерманців, прабалтів, праслов’ян.

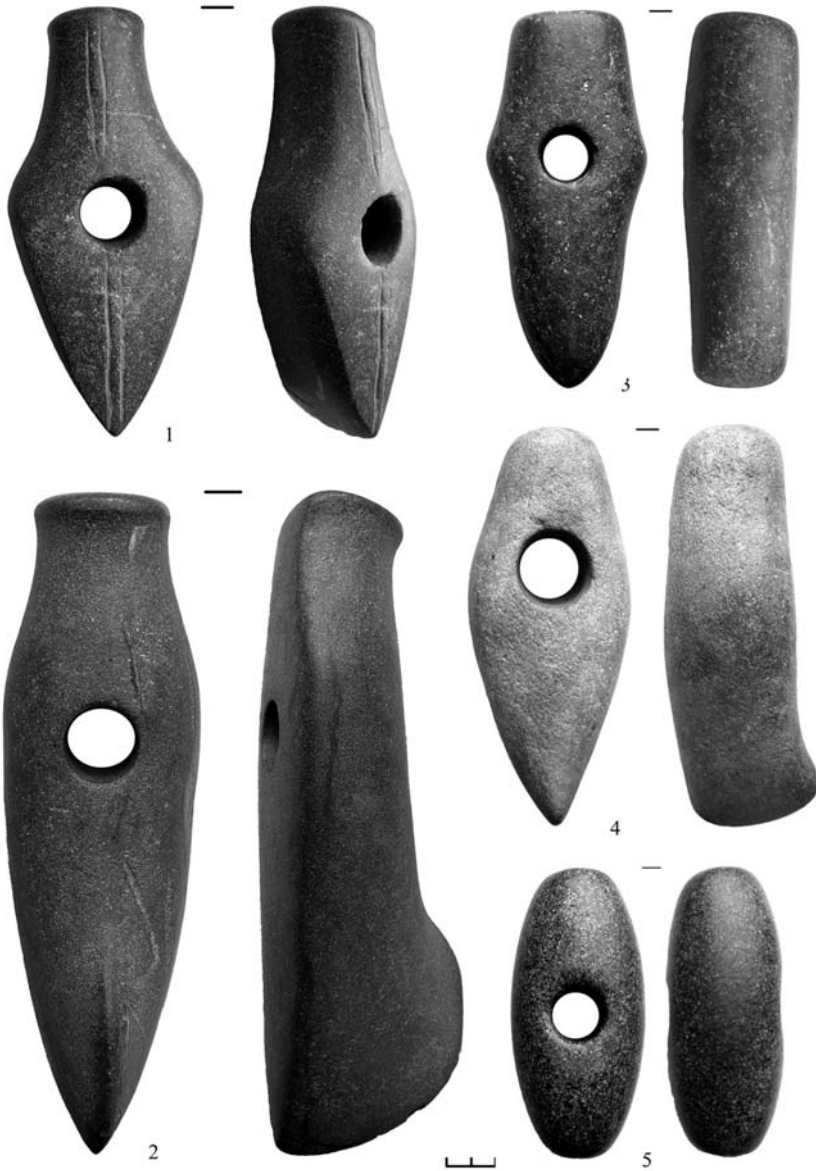
Дослідники зазначають, що пояснити причину такої великої кількості кам’яних сокир важко. Одна з гіпотез полягає в тому, що певну частину їх використовували для рубання та корчування дерев [Давня історія України, 1997, с. 407]. Дійсно, Р. та Я. Малінови наводять приклади експериментального зрубання дерев подібними знаряддями [Malinová, Malina, 1982]. Проте на теренах північно-західної України кам’яні сокири для цього, на нашу

думку, не використовувалися. В зоні, де було вдосталь великих брил кременю, майстри (зокрема носії стжижовської культури) в багатьох кременеобробних осередках виготовляли достатню кількість ефективних крем’яних сокир, широке, півкругле, добре заточене лезо яких ідеально пристосоване для зрубання деревини (*рис. 1.15*).

Отже, кам’яні сокири в цій зоні виконували здебільшого функцію зброї.

Престижні речі. На суспільний розвиток спільнот доби бронзи вказують цінні престижні металеві вироби: прикраси, вишукано оздоблені предмети озброєння. Останні трапляються значно рідше, а це знову-таки є показником військової або більш мирної обстановки, а також стану стратифікації груп первісних суспільств, формування місцевої еліти, що підтверджується, зокрема, похованням тшинецькокомарівської культури біля с. Івання Дубнівського району Рівненської області [Сवेशников, 1968, с. 159-168]. Велика кількість металевих виробів – прикрас та зброї – досить переконливий показник стану суспільного розвитку, його заможності, структурованості (сформована еліта), економічно-обмінних зв’язків. Прикладів подібних знахідок та місцезнаходжень достатньо [Бандрівський, 2006, с.72-92; Березанська, Гошко, 2004, с. 111-

Рис. 1.14. Кам'яні сокири з просвердленим отвором різних типів із Західної Волині. Матеріали з приватних збірок (фото І. Маркуса)

125]. Зокрема, біля с. Пересопни-ця Рівненського району виявлено майстерню крем'яних знарядь, там само відомі пам'ятки ГЗК, СК, СТК, скарб бронзових речей (двох браслетів та сережки) (рис. 1. 16).

Бронзові наконечники списів походять із сіл Онишківці, Привільне Дубнівського району, с. Вербень Локачинського району. Біля с. Стеблівка Здолбунівського району знайдено скарб речей СК: 7 сережок у формі вербового листка з поздовжнім реберцем, 8 браслетів (рис. 1. 17). Неподалік від с. Устенське (цього ж району, де також відкрито крем'яну майстерню та пам'ятки ГЗК, СК, СТК) в похованні СТК були бронзові браслети та шпильки. В іншому похованні СТК (с. Смолява цього ж району) знайдено 2 браслети та 1 шпильку. У горщику стжижовської культури с. Липа Дубнівського району було вміщено 5 бронзових браслетів (рис. 1. 17: 8).

Під курганным похованням у с. Черськ Маневицького р-ну знаходився бронзовий браслет і керамічний виріб [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 147].

Біля с. Майдан-Липно (уроч. Кругле Поле) цього ж району Г. Охріменком у землянці СТК відкрито скарб бронзових прикрас із 8 сережок та перстень (рис. 1. 18). У с. Милянівичі Турійського р-ну знайдено два бронзові браслети, а

Рис. 1.15. Крем'яні сокири стжижовської культури (фонди ВКМ, ДДІКЗ, ТІК) (фото І. Маркуса)

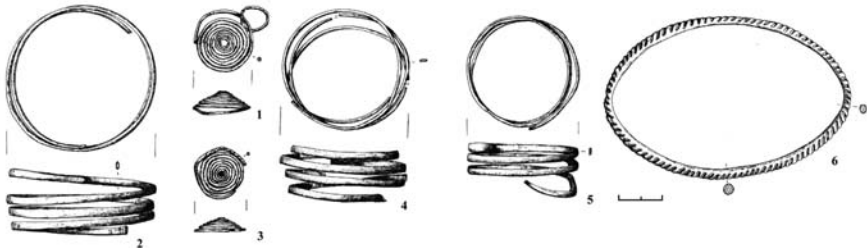
в кургані СК біля с. Боратин Луцького району – діадему та бронзові прикраси [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 154, 137].

У підкурганному похованні СТК біля с. Шепель Луцького р-ну виявлено скорчені кістяки та бронзові прикраси, на околиці смт. Торчин біля поховань межановицької та стжижовської культур – також бронзові прикраси [Fitzke, 1975, s. 53-61; Свешніков, 1974, с. 134-135; Bargel, Libera, 2005, s. 197-211]. Із с. Смолигів цього ж району походить бронзова сокира стжижовської культури [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 136-137].

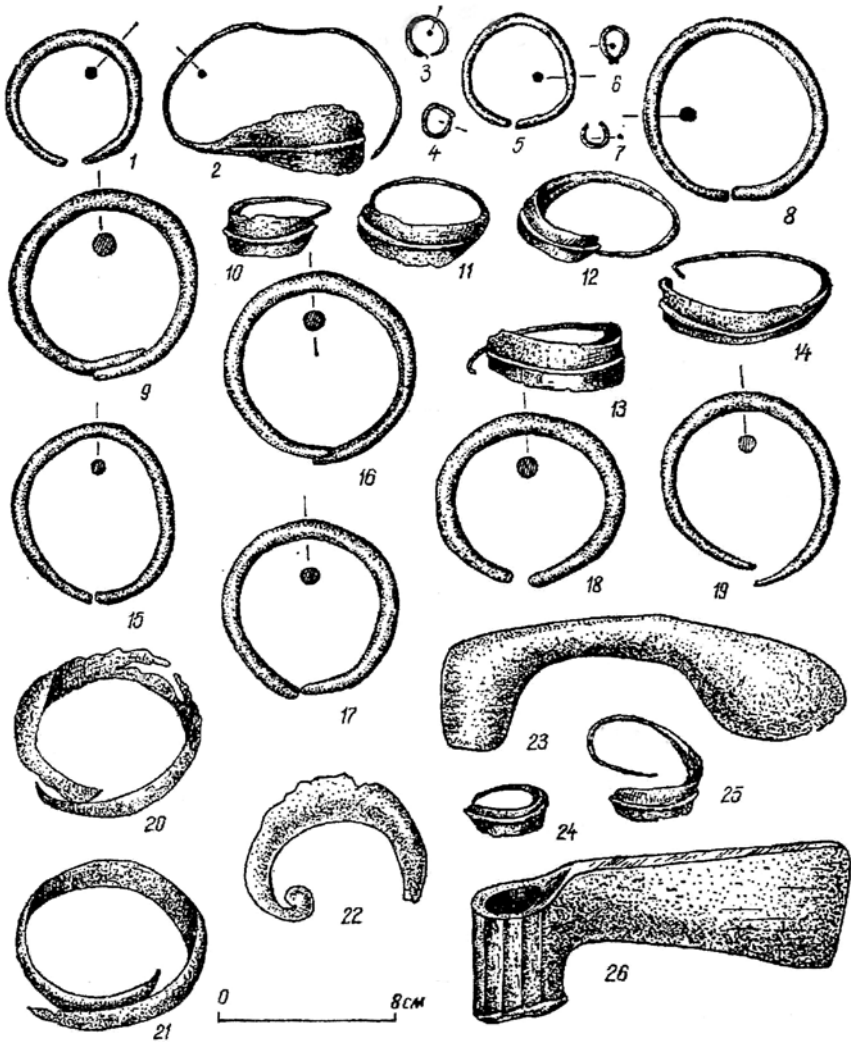
У похованні ГЗК с. Стадники знайдено мідну сокиру, біля с. Яревище Старовижівського р-ну Волинської обл. – бронзову плоску сокирку. У підкурганному похованні ТКК в с. Івання на руках та ногах покійників були бронзові браслети, а на грудях – шпилька, біля іншого кремаційного поховання – кинджал, крем'яний наконечник стріли,

шпилька, золота сережка, в наступному – три бронзові браслети та ін. У ще одному кургані неподалік від цього села виявлено парадну бронзову сокиру [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 83-84].

У с. Скірче Горохівського району під насипом кургану ТКК знайдено бронзові браслети, перстні, крем'яні наконечники, в с. Привітне Локачинського р-ну – бронзовий браслет, кам'яні сокири та ін. З м. Ковеля відомий наконечник стріли “фракійського походження” (?) [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 130, 128]. У Володимир-Волинському районі виявлено: сокиру-кельт з вушком (с. Маркелівка), масивну карбовану спіраль (с. Коритниця). На околиці с. Хобултова (цього ж р-ну) в ур. Бегета М. Качковський ще в 30-і роки ХХ ст., досліджуючи курганний могильник СТК, виявив бронзові кельти, спіралеподібні нараменники, зброю, прикраси [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 118; Маркус, Охріменко, 2006, с. 354-

Рис. 1.16. Скарб металевих виробів із с.Пересопниця Рівненської області
(за Т. Венгжинович)

Рис. 1.17. Металеві вироби стжижовської культури:

1, 9-26 – Стеблівка (Стубло), скарб; 2 – Городок, випадкова знахідка;
3-7 – Липа, поховання; 8 – Липа, скарб (за І.Свешніковим)

399; Лысенко, 2005, с. 348-355].

Загалом еволюційні процеси епохи бронзи були значними. Вони

обумовлювалися двома основними факторами: 1) змінами в етнічному складі – зникло населення пізніх три-

пільців, культури лійчастого посуду, кулястих амфор, натомість з'явилися нові культури центральноєвропейського та східноєвропейського походження: городоцько-здобицька, межановицька, стжижовська, тшинецька, комарівська, а в окремих місцях і бабинська (багатоваликової кераміки), можливо, й інші;

2) складанням справжніх, незвичайно віддалених стосунків обміну виробами, культурними, господарчими ідеями. Прикладом цих контактів є Бассарабський (Бородинський) скарб XVI ст. до Р.Х. (рис. 1.19; рис. 1.20), в якому містилися предмети озброєння та символи влади, виконані майстрами крито-

мікенського світу та сейминського кола культур Сходу (Західного Сибіру) [Давня історія України, 1997, с. 412; Кравцова-Гракова, 1949; Бочкарев, 1991, с. 24-27; Залізняк, Отрощенко, 2005, с. 178-179].

Отже, в середині та кінці бронзової доби на Західній Волині чітко простежується далекоюсяжний обмін знаряддями праці, зброєю, металевими престижними речами. Багаті природні ресурси стимулювали міграційні процеси, що створювало напружену військово-політичну ситуацію та прискорювало процеси утворення етносоціальних організацій влади – родоплемінної знаті. Посилюється стратифікація суспіль-

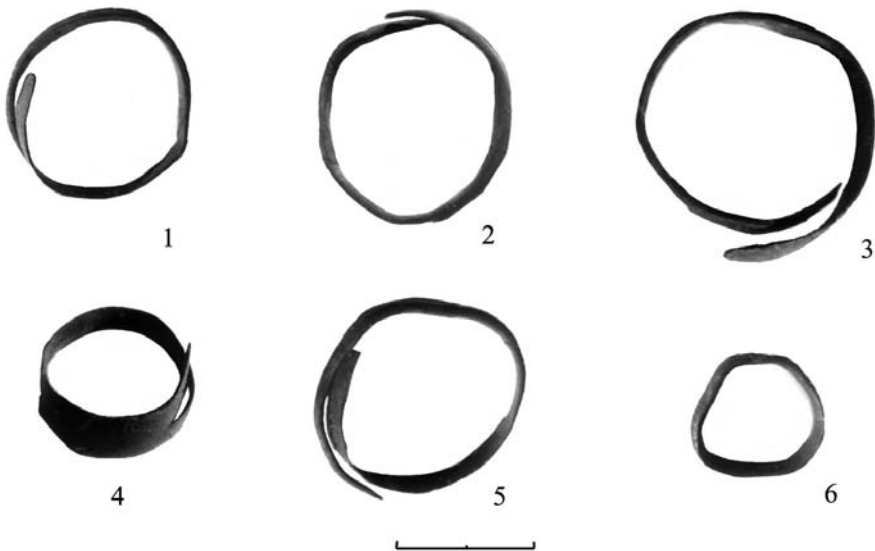

Рис. 1.18. Металеві сережки та перстень зі скарбу з с.Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ)

ства, зокрема виділяється військова еліта, заможні ремісники, рядові общинники [Пустовалов, 1995, с. 21-32]. У ІІ тис. до Р. Х. виникають протодержавні утворення – союзи племен, зокрема в тшинецько-комарівській культурно-історичній спільності.

На Волині тшинецько-комарівський період, на думку окремих дослідників, відзначається застійним характером історичного розвитку, що зумовлено відсутністю будь-яких переміщень та припливу нового населення [Давня історія України, 1997, с. 422].

Але чи це дійсно було так? За посередництвом носіїв сусідньої культури Ноа, яка займала південно-західні простори сучасної України, населення комарівської (або тшинецько-комарівської) культури підтримувало тісні стосунки з Подунав'ям, егейським світом [Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 81-82].

Значний розвиток культури Волині періоду середньої та пізньої бронзи підтверджують дослідження київського археолога С. Лисенко. Вона підкреслює, що найяскравішими на Правобережному масиві є пам'ятки лісостепових груп тшинецького кола культур, в яких міститься найбільша кількість великих бронзових прикрас. Такі специфічні прикраси, як шийні гривни

зі спіральними щитками, виявлені лише на пам'ятках волинської, комарівської, киево-черкаської груп. У трьох випадках їх знаходили в комплекті з браслетами та шпильками (рис. 1.21).

Пам'ятки названих груп – це значна кількість поховань з гривнами, браслетами та шпильками. Також серед супровідного інвентарю рідко трапляються дрібні прикраси, підвіски, пронизки. Найбільш показове поховання виявлено в кургані № 8 у Комарові, де разом з браслетами, гривною та булавкою знайдено інші різновиди оздоб (рис. 1.22). Для волинської та сусідніх груп, крім гривен, характерними були шпильки з цвяхоподібними голівками, шпильки з петельчастими голівками (особливо на пізньому етапі). На комарівських та волинських пам'ятках знайдено кільця-підвіски зі здвоєного дроту [Лисенко, 2005, с. 350].

За спостереженнями С. Лисенко, лише у волинських та киево-черкаських групах виявлено грибоподібні шпильки з вушками, браслети зі спіральними щитками, багатоспіральні браслети, підтрикутні в перерізі; цілісно вилиті овальні браслети, двоспіральні фібули. Широковідомі багатоспіральні браслети, сегментоподібні в перетині. До матеріалів пізніх пам'яток належать шпильки з по-

Рис. 1.19. Бородинський скарб
(матеріали Державного історичного музею в м. Москва)

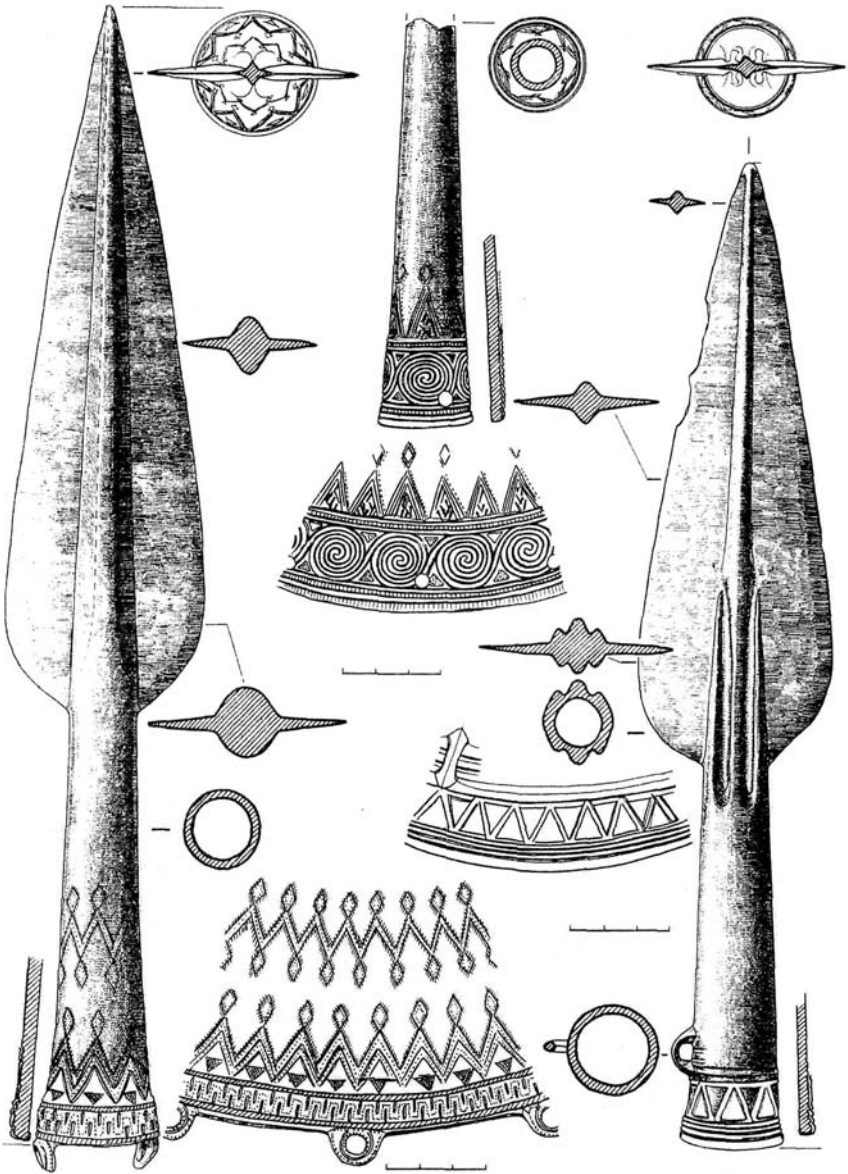

Рис. 1.20. Списи із Бородинського скарбу. Олов'яниста бронза із позолотою

сохоподібною голівкою (Чаруків, Народичі).

На комарівських та києво-черкаських пам'ятках знайдено такі шпильки: з ромбічними щитками; з пластинчатою трикутною голівкою (Івання, курган № 3); з конічною голівкою та вертикальними нарізами (Івання, кург. № 2, поховання 1); маленьку шпильку з розширеною зверху поздовжньо проколотою голівкою та хрестоподібно розташованими виступами біля основи (Івання, кург. № 2, поховання 4).

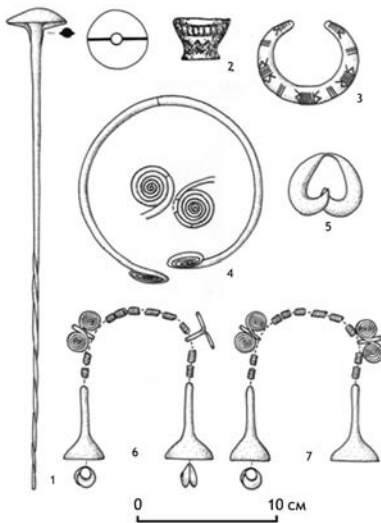
С. Лисенко зазначає, що в Дитиничах (кург. № 1) у похованні, де була двоспиральна фібула, виявлено скроневе кільце у формі листка верби – свідчення ранньої появи таких фібул. До унікальних прикрас, притаманних лише комарівським пам'яткам, належать: шпилька кіпрського типу (Пуятинці); масивні браслети з кільцями, що не сходяться; багатоспиральний браслет з канелюрами (Кам'янка Бузька); браслети з вузької пластини, що мають спіральні щитки (Василів); багатоспиральні браслети зі спіральними щитками (Черськ, Буківна); персні зі спіральними щитками; дзвоникоподібні та калачикоподібні підвіски (Комарів). З ареалу культури Отомань запозичені пластинчаті місяцеподібні підвіски. У XVI-XV ст. до Р.Х., за словами С. Лисенко, тут були грибоподібні булавки без вуш-

Рис. 1.21. Металеві прикраси тшинецької культури (за М. Відейком)

ка. Рідкісними у комарівській культурі є знахідки шпильок з голівкою, скрученою в спіральний щиток-петельку (Федорівка) [Лисенко, 2005, с. 351-353].

Отже, враховуючи дослідження С. Лисенко, в період пізньої доби бронзи можна виділити 10 категорій прикрас: 1) шпильки, 2) брас-

Рис. 1.22. Бронзова шпилька, шийна гривна та завушна прикраса з кургану в Комаріві (за Ю. Костжевським)

лети, 3) шийні гривни, 4) персні, кільця, кільця-підвіски, 5) фібули, 6) підвіски, 7) бляхи на гудзики, 8) намиста і пронизки, 9) кулони та підвіски-амулету, 10) інші прикраси. Майже всі ці вироби відомі з пам'яток волинської та комарівської груп тшинецько-комарівської (або східнотшинецької) культури [Лисенко, 2005, с. 348] (рис. 1. 23).

Поховальні пам'ятки ТКК.

Уявлення про рівень розвитку духовної, матеріальної культури носіїв ТКК, а також про суспільні процеси дають поховальні пам'ятки цієї спільності.

Так, у статті “Проблеми етнокультурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і в пізньому періодах епохи бронзи” М. Бандрівський аналізує поховальні пам'ятки східнотшинецької та комарівської або тшинецько-комарівської культур, а також окремі стжижовської культури, як наприклад, с. Великий Боратин поблизу Луцька. Автор виділяє три категорії пам'яток:

1) поховання осіб вищого соціального рангу (військова аристократія, родоплемінна знать, представники релігійного культу;

2) поховання заможних родових общинників;

3) бідніші поховання простих членів громад [Бандрівський, 2006, с. 76].

До перших, які нас найбільше цікавлять в даному випадку, віднесено: кургани I, II біля с. Івання Дубнівського р-ну (дослідження І. Свешнікова), Нетішин (Славутського р-ну Хмельницької обл.) (розкопки В. Самолюка, С. Березанської та ін.).

Біля с. Івання на Рівненщині в південно-західній частині кургану № 1 (діаметр 45-50 м та висота – 1,5 м), що знаходиться в урочищі Могилки на правому березі р. Ікви, пошкодженому силосними ямами, в 1966 р. виявлено чоловіче похован-

ня, біля скелета – бронзову парадну сокиру [Свешніков, 1968, с. 160].

В кургані № II, розташованому за 100 м на захід від першого, відкрито споруду для спалення похованого розміром 4,8х2,7х3,10 м, зорієнтовану по лінії захід-схід, яка мала 13 дубових стовпів, діаметром 12-30 см [Свешніков, 1968, с. 59-168]. Під цим самим курганом, скраю, у скорченому положенні на правому боці поховано двох жінок з багатими супровідними дарунками – горщиком та бронзовими прикрасами: шпилькою, трьома браслетами з кінцями, закрученими в щиток.

З об'єкта Б цього кургану (Івання II) походить черпак з ручкою, бронзові браслети більшого діаметру, перстень та кинджал.

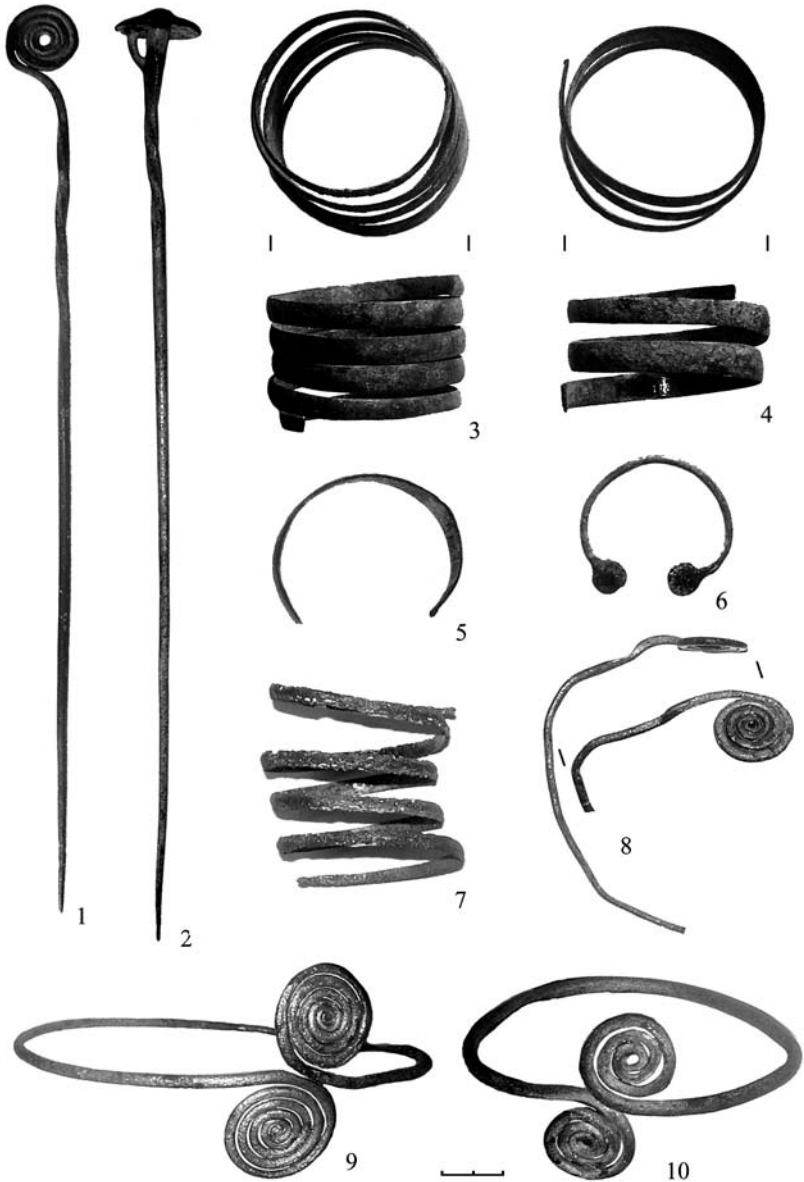
Відкрите поховання було основним і належало особі високого соціального рангу [Бандрівський, 2006, с. 77-80]. На це вказують: 1) особливості поховальної споруди з дерев'яних плах; 2) неповне спалення; 3) поховальні офірування коштовних металевих предметів (рис. 1.24).

За описом автора розкопок І. Свешнікова, курган Івання II є родовим з центральним чоловічим похованням, біля якого знайдено, крім згаданих вище речей, крем'яне вістря та золоту сережку (!). Неподалік було поховання жінки з брас-

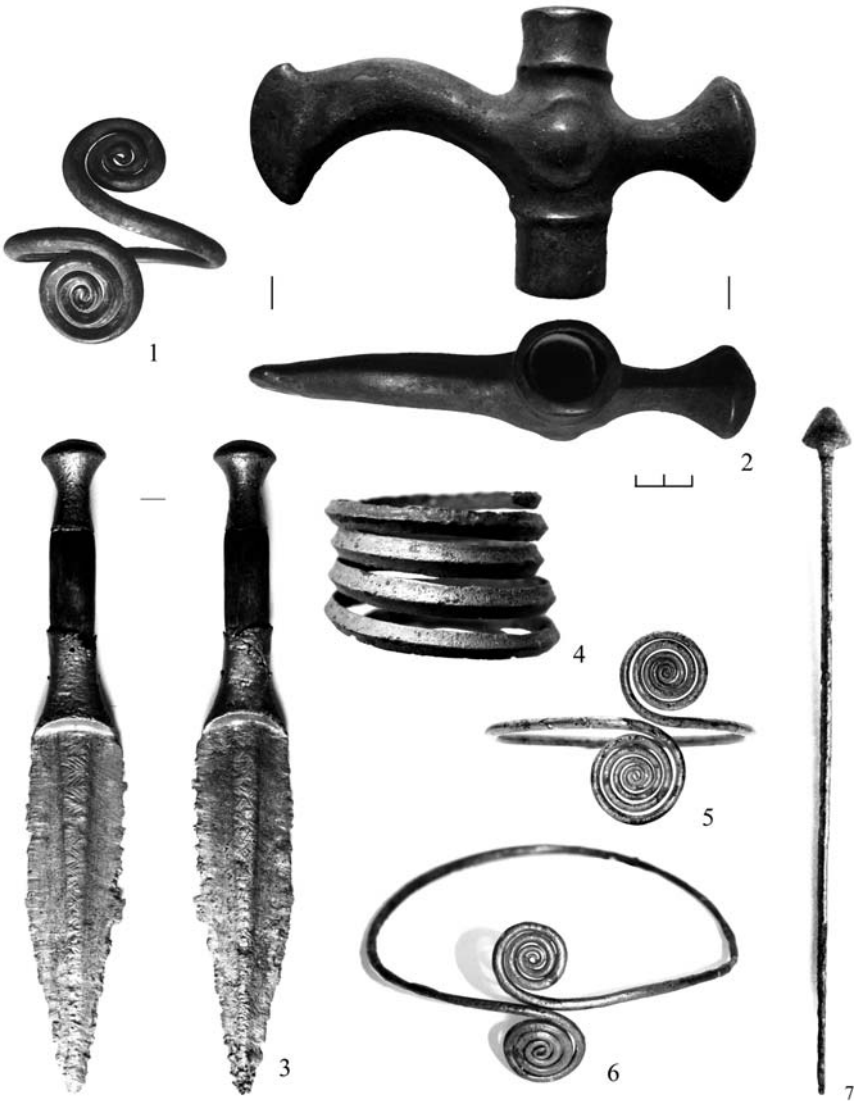
летами та двома посудинами. На місці кремації відкрито захоронення ще однієї жінки середнього віку (близько сорока років), похованої за обрядом тілоспалення (кремації). На її руках та ногах були бронзові браслети, на грудях – шпилька. Під насипом цього ж кургану знаходилися також рештки ще двох молодих жінок, імовірно, служниць, не спалених, майже без дарунків [Свешніков, 1968, с. 159-168; Makarowicz, 2010, s. 324-328].

Отже, курган Івання II є, по суті, похованням представників родової еліти, що встановлюється за: а) великими розмірами насипу (до 55 м діаметром); б) обрядом поховання – спорудженням поховальних об'єктів (камер), спаленням; в) набором дорогих поховальних дарунків. Супровідний інвентар, як і в кургані з Івання I, унікальний: парадна бронзова сокира, рідкісний кинджал, золота сережка. Подібні престижні речі відомі з поховань біля с. Комарів Івано-Франківської області, де знайдено ніж з черенком (курган VI), спіральні пронизки, лійчасті підвіски, перстені, шпильки. З двох курганів у Комарові походять золоті прикраси – калачикоподібні підвіски та перстень (із золотого дроту).

Кургани біля с. Івання привертають увагу: 1) наявністю аж двох насипів-усипальниць із багатими

Рис. 1.23. Прикраси тшинецької культури
(фонди РОКМ) (фото І. Маркуса)

Рис. 1.24. Інвентар куранного могильника в с.Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. Розкопки І. Свешнікова (фонди МА ЛНУ та ДДІКЗ) (фото І. Маркуса)

дарунками, 2) рідкісними виробами зброї – сокира з циліндричною втулкою, кинджал, золота сережка, що свідчить про заможність похованих та їх причетність до далекоюжнього обміну. Постає питання: завдяки чому були здобуті такі статки? Можна допустити, що один з секретів полягає в наявності поблизу (над Іквою) покладів високоякісного кременю, який слугував для виробництва знарядь праці та зброї. Іншим джерелом надходжень міг бути контроль за торговим шляхом, який, не виключено, пролягав по Ікві або проходив суходолом біля неї. В цьому випадку цінними матеріалами, які транспортувалися, могли бути бурштин та мідь із відомих на Поліссі родовищ, а також базальт, з якого робили бойові сокири.

На нашу думку, представники військові верхівки, поховані біля сучасного с. Івання, контролювали певну територію, їм підлягали розташовані тут поселення. Слід зауважити, що поблизу цього ж села (Івання) І. Свешніковим відкрите ще одне поховання, не виключено, вождя-жерця, але культури кулястих амфор, що володів бурштиновим диском (рис. 1. 25) [Свешніков, 1974, с. 155-156; Makarowicz, 2008, s. 333-346].

Надзвичайне поховання досліджувалося С. Березанською, В. Самолюком біля с. Нетішин Сла-

вутського району Хмельницької обл. у 2000 р. Воно складалося з двох пар скорчених небіжчиків, в кожній з яких поховані були звернені ногами один до одного (“поза антитези” – М. Бандрівський). Біля голови скелета, позначеного № 1, лежав бронзовий наконечник списа, далі (на відстані 0,6 м) знайдено ще 8 крем’яних наконечників стріл,

Рис. 1.25. Ритуальний бурштиновий диск з поховання культури кулястих амфор в с.Івання (фонди ДДІКЗ)

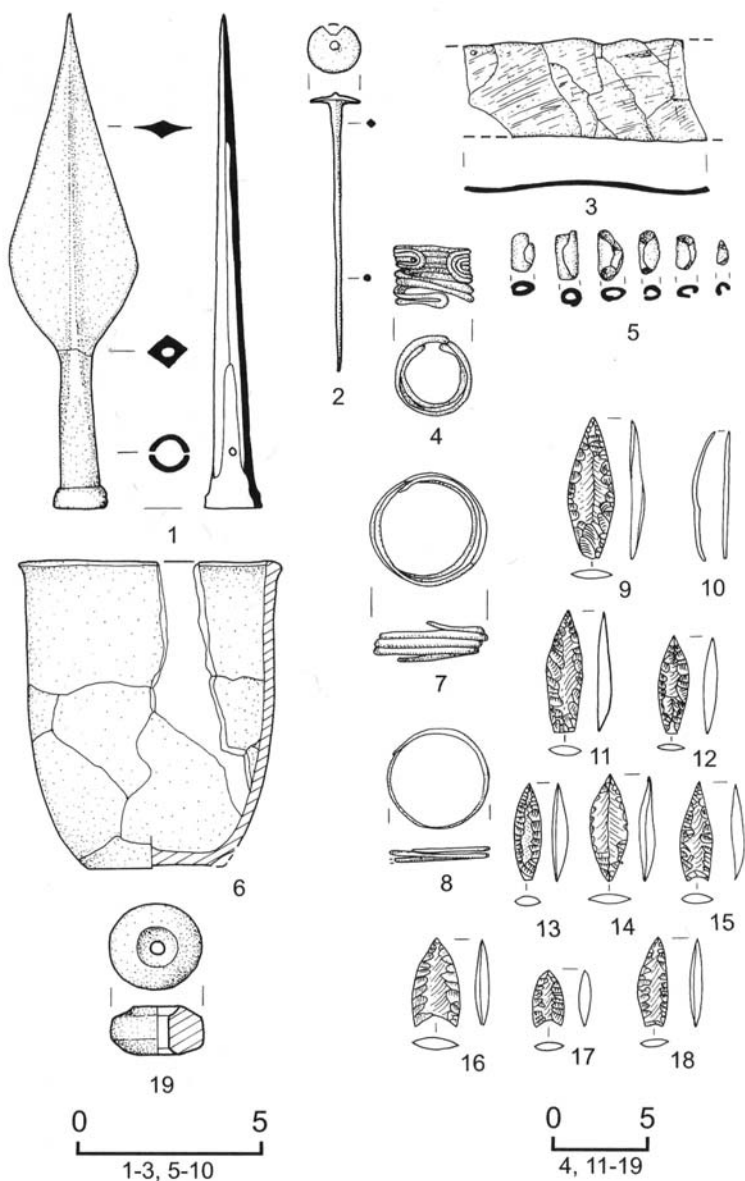

Рис. 1.26. Інвентар пізньобронзового поховання біля м. Нетішин (за В. Самолюком, С. Березанською, Т. Гошко, П. Макаровичем)

а також прикрасу – маленьке золоте кільце. Перед грудьми поховано го з іншого боку лежала бронзова шпилька та крем'яний наконечник стріли (*рис. 1.26*) [Березанська, Гошко, Самолук, 2004, с. 112].

На тлі розвитку стародавніх цивілізацій Близького Сходу, Подунав'я, Балкан еволюційні процеси на Волині мають дещо своєрідний вигляд. Це пояснюється багатьма чинниками: 1) природними умовами, 2) етнічним складом, 3) периферійністю (хоч і близькою до центрів динамічного розвитку культури), 4) більшими просторами, які в поліській зоні виходили в малозаселені місця тощо. Проте і в цій економічно привабливій, багатій смузі в період енеоліту, доби бронзи формуються суспільні структури протодержавного змісту: відбувається стратифікація праєтносів-культур, з'являються інститути вождівства, виділяється військова еліта, а також майстри, які обслуговували знать, заможних та рядових общинників. Утворення владної верхівки супроводжується накопиченням престижних речей, у тому числі й виготовлених з кольорових металів, дорогих порід каменю.

Часто першовитоками ідей були землі Малої та Передньої Азії. Саме звідти походять перші булави, сокири та інші види престижної зброї, які ставали знаками влади.

У V тис. до Р. Х. з'являється зброя, виготовлена з металу. Металеві вироби були одночасно і зброєю, і символами влади, і показником соціального та майнового стану суспільної еліти.

На соціальні зміни племен Західної Волині впливали різні фактори, серед них і близькість номадичних припонтійських спільнот, і розвиненість землеробського світу Балкано-дунайських територій. Як наслідок, маємо формування в IV-II тис. до Р. Х. протодержавних елементів у формі правлячої мілітаризованої верхівки. Процеси розширення суспільства особливо чітко простежуються в таких культурах, як трипільська, кулястих амфор, шнурової та постшнурової кераміки, тшинецької і комарівської. На це вказують речі з багатих поховань, численні знахідки предметів озброєння та знаків влади.

Елітні вироби (місцевого виробництва та імпортовані) на території Волині особливо поширюються в середній період бронзового віку. Дослідник Я. Домбровський звертає увагу на те, що з відомих на теренах Польщі металевих виробів “аж 81% становлять прикраси, а частина з них являла собою символи престижу” [Dąbrowski, 2005, s. 228]. Загалом у період первісності символіка (особливо певних речей) була досить розвинута. Одним із чинників цього є прагнення людей

демонструвати власне значення, що властиве всім керівникам, зазначає Я. Домбровський [Там само, s. 229].

До переліку елітних виробів входять предмети озброєння: мечі, кинджали, чекани [Harding, 2000, s. 275], булави [Koško, 1979, s. 39; Berounska, 1987, s. 52; Klochko, 2002, s. 22-30; Маркус, Охріменко, 2006;]; прикраси з дорогоцінних металів (золота, срібла, бронзи); предмети культу (*рис. 1.27; рис. 1.28*).

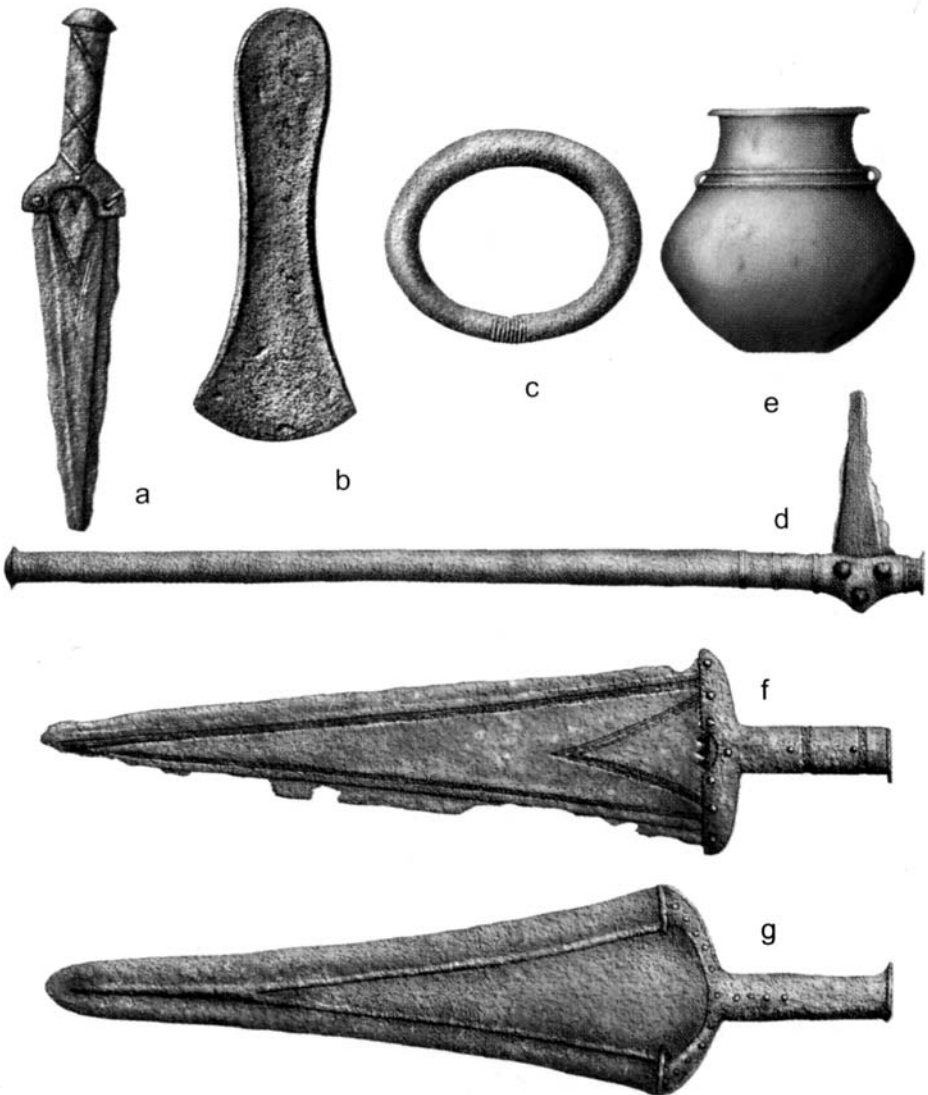
Знахідки кам'яної, мідної, бронзової зброї (сокири, булави), золотих, срібних, мідних прикрас, які відзначаються досконалою формою і вишуканим орнаментом, досить часто трапляються в похованнях тодішньої аристократії всіх рівнів (*рис. 1.29*). Вміщення зброї до супровідного інвентарю поховань є важливим підтвердженням “мілітаризації населення” бронзового віку.

Випадково виявлене у 1962 р. ґрунтове поховання городоцько-здовбицької культури у м. Берестечко Горохівського району Волинської обл. також містило предмети озброєння, яке належало покійному, – крем'яний кинджал та наконечник стріли [Свешніков, 1974, с. 109, *рис. 39: 13-14*]. Аналіз поховальних дарів показує, що предмети озброєння були постійним атрибутом чоловіків ранньомежановицької, городоцько-здовбицької культур бронзового віку, меншою мірою

стжижовського і східнотшинецького (тшинецького) та лужицького населення. Підтвердженням цього є знахідки бронзових наконечників списів (с. Вербень Млинівського району, с. Онишківці, с. Привільне Дубнівського району, с. Іванівка Демидівського району – всі артефакти з території Рівненської області) [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 55, 56, 71, 105]. За даними В. Антоновича, біля с. Жаврів Гошанського району Рівненської області виявлено 25 бронзових стрілок скіфського типу [Антонович, 1901, с. 35].

Елітарна зброя військової аристократії виготовлялася досвідченими майстрами особливо старанно, відзначалася “елегантністю”, інколи прикрашалася орнаментом, символічними знаками. Таке озброєння може вважатися до певної міри парадним.

Парадні сокири – умовна назва знахідок рубальної зброї, виготовленої з каменю, міді або бронзи, якій властиві ідеальні пропорції (кам'яні вироби ретельно полірувалися), вишуканість виконання, до того ж враховувалася зручність у бою. Часто такі вироби були прикрашені орнаментом, наприклад, кам'яні сокири із катакомбних поховань, досліджені І. Шарафутдіною [Шарафутдінова, 1980] (*рис. 1.30*). Бронзову парадну сокиру знайдено в 1939 р. на території

Рис. 1.27. Бронзові та керамічні вироби унетицької культури (а – кинджал, б – плоска сокира, с – браслет, d – берло, е – посудина, f, g – кинджали) (за П.Качановським, Я.Козловським)

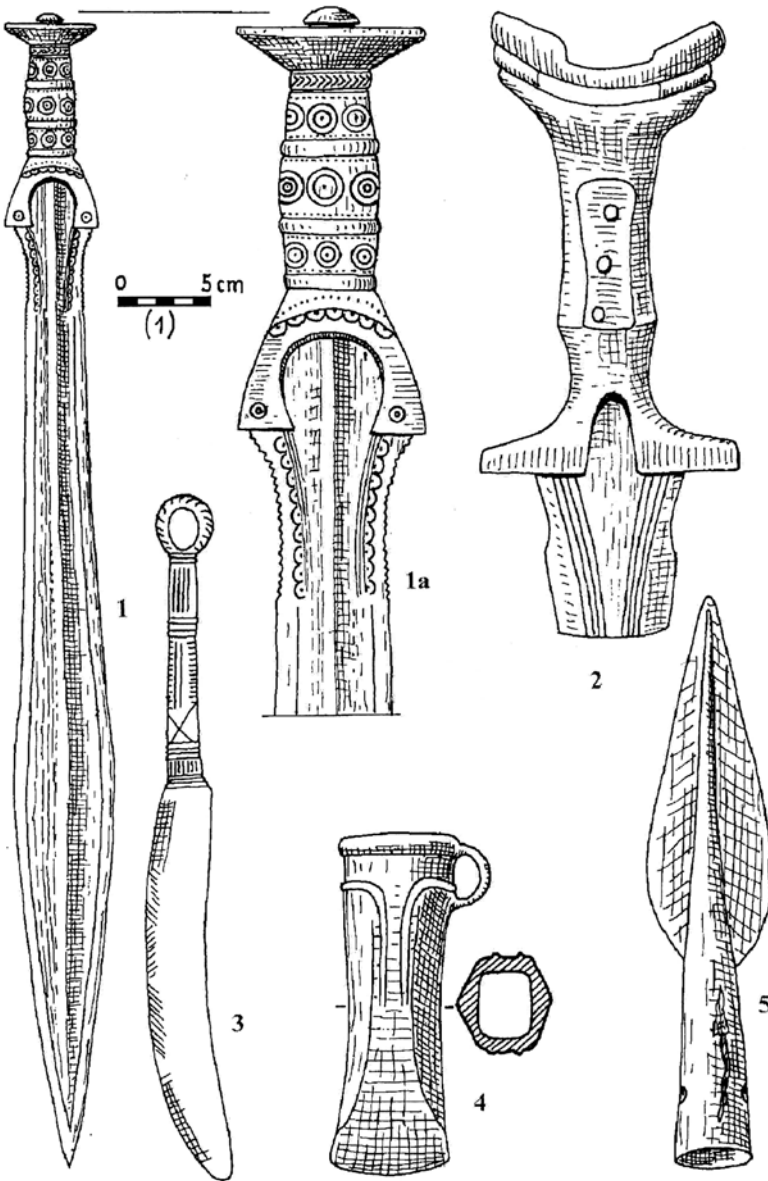

Рис. 1.28. Металеві вироби доби пізньої бронзи з території Польщі (1-2 – мечі, 3 – ніж, 4 – кельт, 5 – наконечник списа) (за В. Генселем)

цегельні біля с. Коритне [Свешніков, 1952, с. 128-129], а також у згаданому похованні поблизу с. Івання [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 105, 89], мідну сокиру – у похованні с. Стадники Острозького району [Там само, с. 88], фрагментовану мідну сокиру стжижовської культури поблизу с. Острів Рівненської обл. [Там само, с. 106]. Вони, більше всього, були знаками влади вождів, восначальників, жерців та використовувалися як жезли або сакральні речі.

Орнаментація предметів, пов'язаних з військовими, парадними чи ритуальними функціями, не випад-

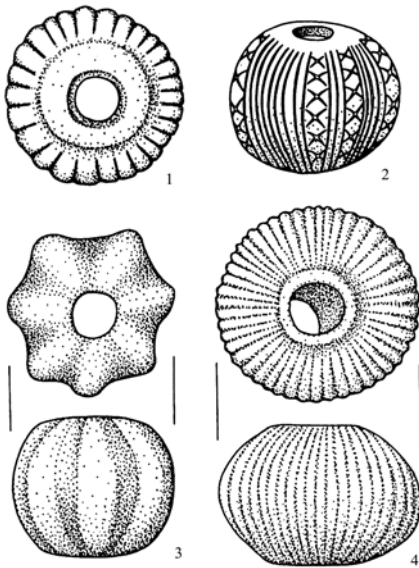

Рис. 1.29. Кам'яні напершя булав "цитринового" типу (за А. Косько)

кова. Вона несла певне смислове навантаження, була необхідним і об'єднуючим соціальною групу кодом. Мотиви колоска чи ялинки як символів дерева життя, змієподібних зигзагів, що ототожнювалися зі зміями, блискавкою, дощем, дуже поширені серед землеробських племен епохи енеоліту і бронзи [Шарафутдінова, 1980, с. 67].

У пізньому бронзовому віці з'являються кельти (з лат. *celtis* – "різець", "долото") – різновид сокири бронзового віку з втулкою, розміщеною перпендикулярно до леза (рис. 1.31). Так, бронзові кельти відомі із с. Хобултово Володимир-Волинського району [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 118], с. Іскра Рівненської обл. та з околиць м. Рівне [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 97, 39; Нікольченко, 1973, с. 92], с. Маркелівка Володимир-Волинського району [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 115], м. Володимир-Волинський, сіл Вишків Луцького, Кульчин Ківерцівського, Сокіл Рожищенського, смт Луків Турійського районів Волинської області, с. Пересопниця Рівненського району, м. Костопіль, м. Корець Рівненської області.

Ще одним варіантом бойової сокири був чекан (часто подається інша назва – клевець – утворена за асоціацією із дзьобом (клювом) хижого птаха) – ударна зброя з вузьким дзьобатим, горизонтально розміщеним лезом, кінець якого часто був загну-

тий донизу. Інколи чекани дуже пиш-но декорувалися (рис. 1.32).

Бойові кам'яні чекани вважалися престижними речами, зауважує Т. Вісьланський, і були дуже поширені в культурі бойових сокир на території Польщі, а також у культурі лійчастого посуду (рис. 1.33) [Wiślański, 1979, s. 233-234]. Для носіїв культури кулястих амфор характерна відсутність кам'яних бойових сокир, проте відомі знахідки амулетів з бурштину у формі сокирок. Бронзові, мідні чекани відомі із середини бронзового віку, як, наприклад, належний до тшинецько-комарівської культури виріб із с. Івання Рівненської області.

До престижних речей належали сокирки (підвіски-амулету) [Larsson, 1989, s. 26] – скляні (обсидіанові) та бурштинові вироби, імпортовані предмети із золота, срібла та обсидіану (рис. 1.34), які наділялися символічно-знаковими властивостями [Hansen, 1995, s. 78; Dąbrowski, 1997, s. 130]. Мініатюрний бронзовий кельт з вушком, прикрашений вертикальними і горизонтальними канелюрами, знайдено поблизу с. Сокіл Рожищенського району [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 151].

З території Волині та Волинського Полісся походять знахідки масивних бронзових браслетів, що їх носили чоловіки, жінки – представники знаті – не лише на руках, а й на ногах. Такі дорогі при-

Рис. 1.30. Парадні кам'яні сокири катакомбної культури (за І.Шарафутдіновою, М.Відейком)

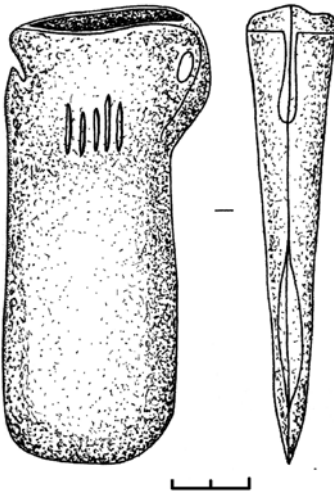
краси відомі із Старовижівського, Маневицького (с. Черськ) районів, скарбів бронзових прикрас с. Пересопниця Рівненського, с. Липа Дубнівського районів та в багатьох інших. Часто браслети бронзового віку мали спіралеподібну форму, що, ймовірно, також було знаковим. Масивну бронзову карбовану спіраль було виявлено на території с. Коритниця Володимир-Волинського району, спіралеподібні нарамники – поблизу с. Хобултова цього ж району [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 115, 118].

Іншим символічним значенням наділені діадеми, бронзові шпильки різних типів. На Волині золоті та бронзові діадеми входили до поховального інвентарю (наприклад, в с. Боратин біля Луцька), скарбів [Dąbrowski, 1985, s. 117]. Шпильки, що мали форму гострого стержня з одного боку і декоративної голівки з іншого, використовувалися для скріплення одягу чи зачіски. Деякі екземпляри вирізняються своїми розмірами – до 63 см довжини. Інколи вони імітували стилети – стилетоподібні шпильки. Відома шпилька-стилеть із с. Лище поблизу Луцька (рис. 1. 35). Вони походять в основному з поховань східно-тшинецької культури (с. Сморгва Млинівського, с. Дермань Здолбунівського, Івання Дубнівського районів Рівненської обл.) [Свешніков, Нікольченко, 1982].

До знахідок особливого сакрального значення належить відомий Михалківський скарб, точніше два Михалківські скарби, виявлені в 1878 і 1896 рр. поблизу с. Михалків Борщівського району Тернопільської обл., що складалися переважно із золотих речей, загальною вагою 7 кг, залишених у середині VII ст. до Р. Х. (рис. 1. 36). Знахідка належить до пам'яток голіградського типу (культур фракійського гальштату). Набір предметів включав дві фрагментовані діадеми, шийну гривну, 5 браслетів, фрагменти наручів, 12 фібул, 7 блях, скляну, бурштинову, пастові та понад 2000 золотих намистин, пірамідальну підвіску, навершя руків'їв до кинджалів, 4 чаші, злиток золота, моток дроту [Свешников, 1968, с. 10]. Припускають, що його власник суміщав одночасно функції вождя та верховного жерця [Там само, с. 27]. Всі вироби майстерно оздоблені. Аналіз показує: форма й орнамент цих прикрас мають символічний характер і пов'язані з культом сонця та богині родючості.

На речах багато разів повторюється зображення солярних знаків, зокрема такі:

- 1) круглі виступи, обведені концентричними колами;
- 2) трипелюсткові стилізовані зображення в колі або без нього;
- 3) коло з крапкою в центрі (так званий циркульний орнамент);

Рис. 1.31. Бронзовий кельт із с. Маркелівка Володимир-Волинського р-ну (фонди ВІМ)

- 4) хрест з колом у середині;
- 5) ступінчасто розміщені концентричні кола;
- 6) попарно поєднані спіралі.

У верхній частині однієї з діадем підноситься на високій рифленій підставці зображення місяця, що чергується зі стилізованим сонячним символом у вигляді рівнораменного хреста з колом у центрі. Аналог цього солярного знака відомий зі скарбу с. Неделіск Львівської обл., де серед 13 бронзових кілець вирізнялося одне, що являло собою рівнобічний хрест в обідку ще й з колом в середині [Свешников, 1968, с. 14]. Варто також згадати бронзову підвіску, знайдену біля с. Борисковичі Волинської

обл. (рис. 1. 37), виконану як рівнобічний хрест з колами-петлями на кінцях рамен і круглим виступом у центрі [Sulimirski, 1938]. Зв'язок з культом сонця мають михалківські зооморфні фібули, прикрашені медальйонами із зображенням качиних голівок, що ніби обертаються (летять) навколо хрестоподібного солярного знака. Бронзові підвіски у формі з'єднаних кілець з підвішеними до них качиними голівками відомі зі скарбів поблизу с. Вічинь Львівської обл. та с. Кудринці Тернопільської обл. [Свешников, 1968, с. 23] (рис. 1. 37). Образи тварин на фібулах – схематично, але досить виразно змальованого грайливого коника, що вистрибує й ірже, оглядаючись назад, і собак (вовків?) з відкритими пащами, які ніби притиснулися до землі, готові от-от накинутися на жертву – також знакові. Вони, як і місяць на діадемі, є символами богині родючості. Загалом глиняні фігурки коней належать до звичайних знахідок на поселеннях голіградського типу. Гальштатська бронзова фігурка коня виявлена біля с. Пересопниця Рівненської обл. [Szlankówna, 1938, s. 293-395, rys. 1].

На браслетах Михалківського скарбу простежується ще один сонячний символ – спіралеподібний знак, що нагадує баранячі роги. Цей символ має найраніші аналогії на території Далекого Сходу. У цілому знаковий характер речей підтвер-

джує думку, що вони використовувалися в певних обрядово-магічних діях, пов'язаних з культом сонця і родючості.

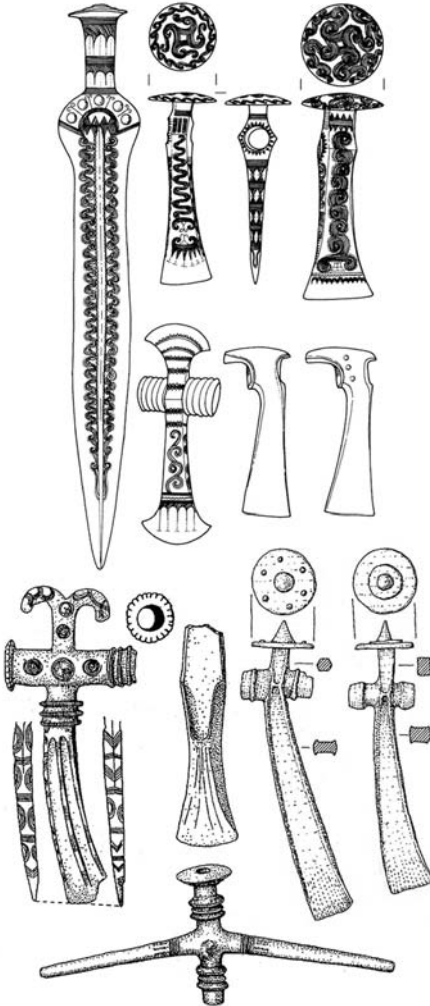

Рис. 1.32. Імпортна парадна металева зброя (меч, чекани, сокири) з території Польщі

Одним із генераторів “збурення” соціальних змін, що вів до виділення владної еліти, був войовничий світ скотарів Північного Причорномор'я. Взірцями знаків влади, але вже в степового населення Північного Причорномор'я, є конеголові скіпетри, один з яких виявлено 1970 р. у похованні ямної культури поблизу с. Суворове над Дунаєм. Скіпетр лежав на тазових кістках скелета чоловіка, тобто був покладений біля пояса. Його розміри такі: довжина – 17,7 см, ширина – 5 см і товщина – 3, 3 см (рис. 38:1). Подібна знахідка відома з комплексу Кукутені А [Даниленко, Шмаглій, 1972, с. 10-13].

Зооморфні (конеголові) скіпетри В. Даниленко та М. Шмаглій розглядають як атрибути патріархальної влади, яка поєднувала в собі риси громадського, духовно-жрецького та військового верховенства [Там само, с. 10]. Це соціальні ритуальні символи. Вони мали бути оригінальними, неповторними, яскравими, репрезентативними, могли використовуватися як знаряддя психологічної дії на оточуючих. За допомогою скіпетрів зупиняли битву, під ними домовлялися про тимчасове перемир'я, “всенародно присягали” [Дергачев, 2005, с. 121, 125]. З текстів “Іліади” відомо, що підняття скіпетра означало привернення загальної уваги та дотримання тиші.

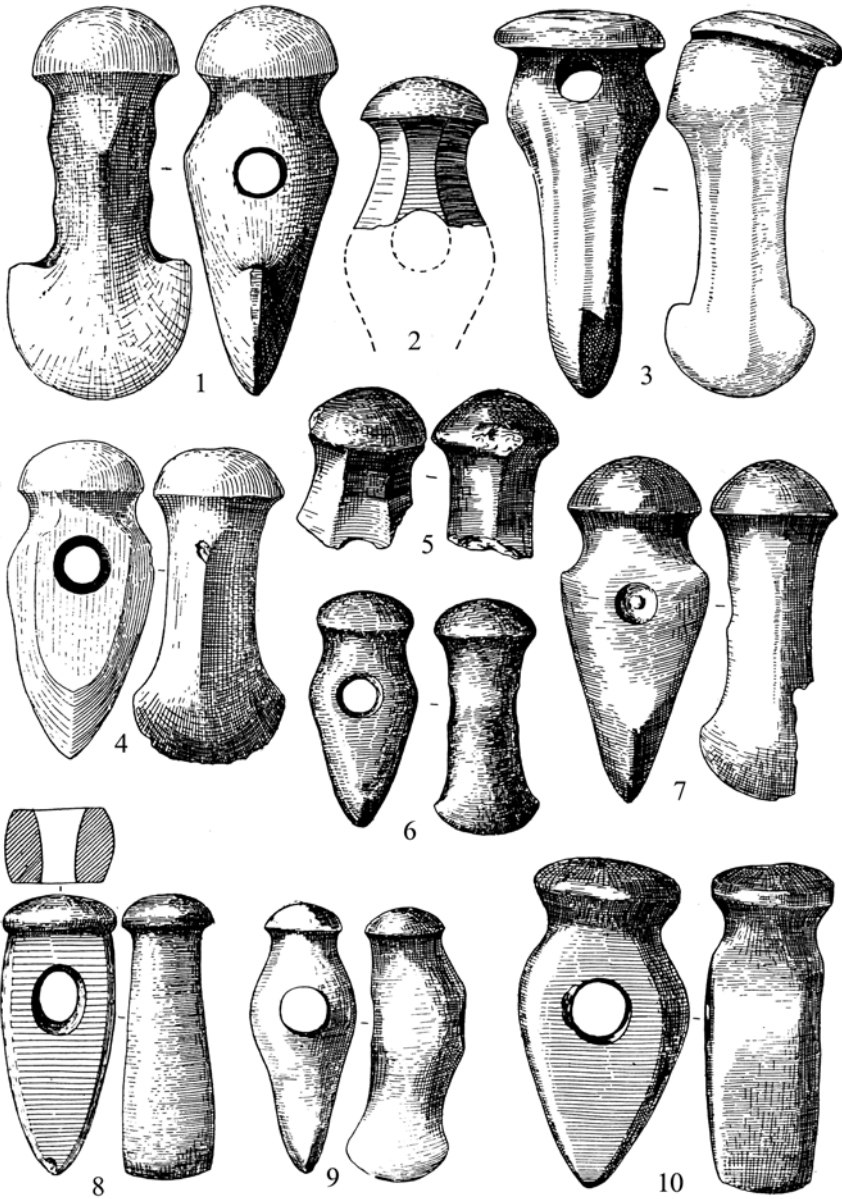

Рис. 1.33. Кам'яні сокири культури лійчастого посуду (за Ю. Костжевським)

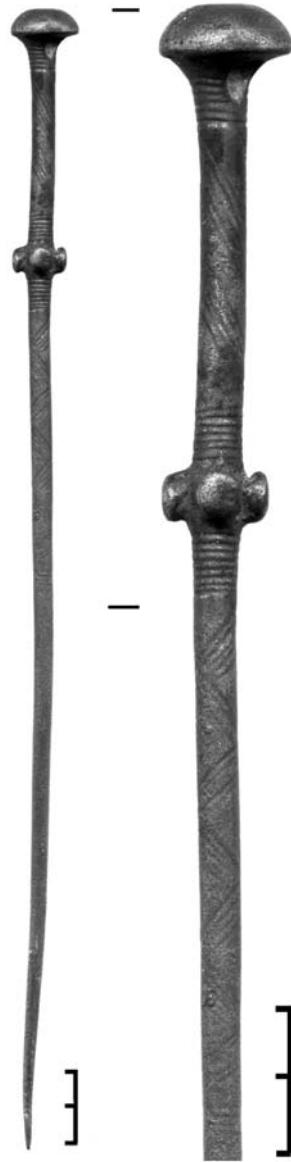

Рис. 1.34. Обсидіановий кинджал з кістяним руків'ям (Туреччина, 6500 – 5500 рр. до Р. Х.)

В історії індоєвропейців східного ареалу середина ІV тис. до н. е. характеризується як особливий період військового вершництва. Він пов'язується зі стрімким розселенням індоєвропейських племен як на південь, захід Європи, так і на території давнього Сходу, що зрештою привело до втрати їхньої етноглоттогонічної єдності [Даниленко, Шмаглій, 1972, с. 20].

Суспільний прогрес на теренах України зумовлювався протистоянням або взаємодією двох світів – скотарів-кочівників Причорномор'я та землеробів лісостепу. Водночас знахідки конеголових скіпетрів сигналізують про появу найдавніших воєвничих кочівників (середина ІV тис. до Р. Х. або й дещо раніше) на території Західної України. Це був період військової експансії енеолітичних пастухів-вершників у середовище землеробського населення [Бандрівський, 2006, с. 72-92]. Хоча з приводу цього є й інші думки [Відейко, 2008, с. 200].

Отже, процеси внутрішньої диференціації енеолітичних етнокультурних єдностей виявляються в накопиченні престижних доро-

Рис. 1.35. Бронзова шпилька-стилет із с.Лище Луцького р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ)

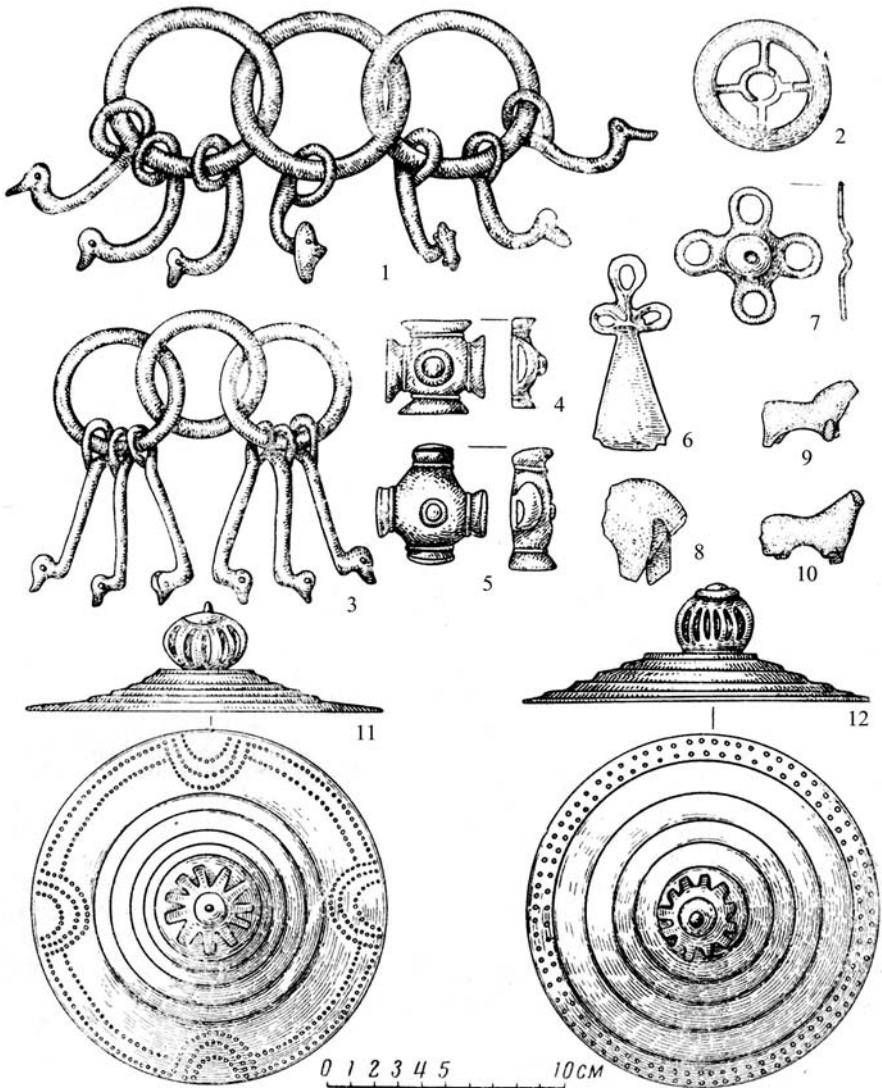
Рис. 1.36. Михалківський скарб золотих виробів (за М. Відейком)

гих речей, які свідчать про високий соціальний ранг їхніх власників. Розраховані на візуальне сприйняття, вони являли собою ефектні вироби. Разом з тим знаки влади мали дуже важливий культурний, соціальний зміст та відзначалися поліфункціональністю. Так, металеві вироби військового призначення були одночасно і зброєю, і престижними предметами, показником соціального та майнового статусу суспільної еліти.

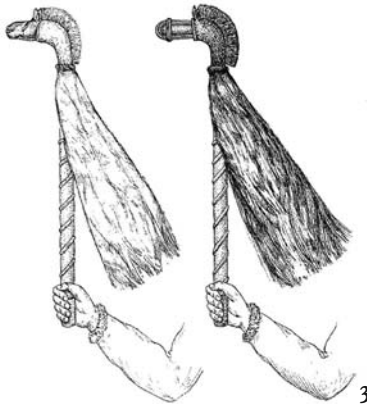
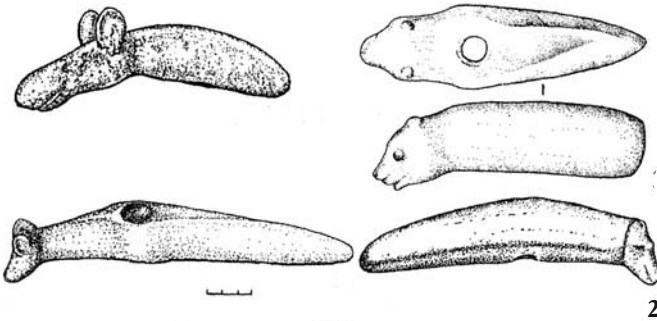
Значимість опредмеченої соціальної символіки в житті давніх спільнот підтверджується тим, що в різних виявах вона широко представлена в культурах енеоліту, бронзи, раннього заліза. Знаки-символи, які виступають як обов'язкові своєрідні об'єднуючі “центри” людських колективів, належать до системи засобів, які “ідентифікують соціальну групу, складають матеріальну і духовну основу її існування” [Петров, 1991, с. 39]. Підсумовуючи, констатуємо, що знакава символіка елітних виробів доби енеоліту – бронзи, виявлених на Волині та на суміжних територіях, становить невід'ємну частину соціокоду культури, завданням якого було забезпечити життєдіяльність соціального організму.

Література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI археол. съезда. – М., 1901. – С. 1-132.
2. Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. – М., 1967. – 179 с.
3. Археологія України // Отрощенко В., Залізник Л. та ін. – К. : Либідь, 2005. – 503 с.
4. Археология Прикарпатья, Волины и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К. : Наук. думка, 1990. – 189 с.
5. Бандрівський М. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 72-92.
6. Березанська С., Лобай Б. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі (попереднє повідомлення) // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 148-153.
7. Березанська С., Гошко Т., Самолук В. Колективне поховання тишинецької культури на р. Горинь // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111-125.
8. Бочкарев В. Волго-Уральський очаг культурогенеза епохи пізньої бронзи // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. – СПб, 1991. – С. 24-27.
9. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної

Рис. 1.37. Культурні предмети з Волині та Західного Поділля: 1-3, 6, 7 – бронзові підвіски (1 – Смереківка, 2 – Неделиська, 3 – Кудрівці, 6 – Держів, 7 – Борисковичі), 4, 5, 11, 12 – хрестоподібні пряжки і бляшки зі скарбу в с.Голігради, 8-10 – глиняні фігурки коней (8 – Федорівка, 9, 10 – Городниця) (за І. Свешніковим)

Рис. 1.38. 1 – конеголовий скіпетр (V тис. до Р. Х.), Суворовський курган, (дослідження М. Шмаглія) (за М. Відейком) ; 2 – кам'яні зооморфні наконечники Східно-Припонтійської зони (за А.Хойслером, Н.Гуріною, Д.Крайновим, А.Брюсовим), 3– реконструкція зовнішнього вигляду конеголових скіпетрів (за В. Дергачовим)

Європи // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 70-82.

10. Брюсов А. Я., Зими́на М. П. Каменные сверленные топоры на территории Европейской части СССР // САИ. – М., 1966. – Вып. В4-40. – 99 с.

11. Відейко М. Ю. Шляхами трипільського світу. – К.: ІАА “Наш світ”, 2008. – 296 с.

12. Бунятян К. П. Підкарпатська культура шнурової кераміки // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 18-30.

13. Георгиев В. Исследования по сравнительному историческому языкознанию. – М., 1958. – 317 с.

14. Геродот. Історія: В дев'яти книгах. – К.: Наук. думка, 1993. – 573с.

15. Давня історія України України. В 3-х т. / Ред. кол. П. П. Толочко та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 559 с.

16. Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. – 1972. – № 6. – С. 3-20.

17. Даниленко В. Неолит Украины. – К.: Наук. думка, 1969. – 260 с.

18. Дергачев В. О скипетрах. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас // Revista archeologică. – Chişinău, 2005. – Vol. 1. – № 2. – С. 6-166.

19. Иессен А. А. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. – №23. – С. 128-143.

20. Ключко В. І. Розвиток озброєння “шнурових” культур України як відображення етно-культурних процесів в регіоні // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznan, 2001. – S. 241-258.

21. Конопля В. М. Обробка кременю населенням Західної Волині доби міді – ранньої бронзи // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 17-30.

22. Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад. – М., 1949. – Вып. 1 – 26 с.

23. Кучінко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вид-во ВДУ “Вежа”, 1995. – 168 с.

24. Лисенко С. Д. Динаміка розвитку східного масиву тшинецького культурного кола на межі правобережного лісостепу та Полісся // Матеріали НТШ. – Львів, 2007. – Т. ССLIII. – С. 244-277.

25. Лысенко С. С. Украшения эпохи поздней бронзы Украины // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. Зб. наукових праць. – К., 2005 – Вып. 7. – С. 348-355.

26. Маркус І., Охріменко Г. Кам'яні вироби енеоліту – бронзового віку Волині // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Вол. обл. друкарня, 2006 – С. 344-353.

27. Маркус І., Охріменко Г. Кам'яні вироби та кременеобробні майстерні на Західній Волині // Волинський музей: історія і сучасність. – Луцьк, 2009. – Вып. 4. – С. 391-397.

28. Маркус І., Охріменко Г. Нові знахідки металевих виробів на Воли-

ні // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 354-399.

29. Маркус І., Охріменко Г. Приватна збірка кам'яних сокир, виявлених на території Волинської області // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Науковий збірник. – Луцьк, 2006. – Вип. 27. – С. 202-206.

30. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л.: Наука, 1976. – 191 с.

31. Мерперт Н. Ритуальные модели топоров из Езеро // Памятники древней истории Евразии. – М., 1975. – С. 163-172.

32. Михальчишин І., Маркус І., Охріменко Г. Бойові кам'яні сокири Північного Прикарпаття і Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк, 2005. – С. 364-385.

33. Охріменко Г., Гусаревич О. Нові пам'ятки тшинецько-комарівської культури на Волинському Поліссі // Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego i sposoby kształtowania sięnowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu. – Zamosć, 1998. – S. 47-51.

34. Охріменко Г., Кубицька Н., Локайчук С. Стан вивчення пам'яток Стрижівської культури // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССLIII. Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – С. 278-287.

35. Охріменко Г., Локайчук С. Елітні вироби доби енеоліту – бронзи на Волині як знаки влади // Минувле і

сучасне Волині та Полісся. Старо-виживщина з глибини століть: Наук. збірник. – Луцьк, 2008. – Вип. 28. – С. 309-313.

36. Охріменко Г., Маркус І. Пам'ятки східнотшинецької культури на Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – С. 448-485.

37. Охріменко Г., Позіховський О., Скляренко Н. Вивчення пам'яток східнотшинецької культури на Волині та західноволинському Поліссі // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. – С. 414-421.

38. Охріменко Г., Маркус І., Березко О. Вивчення пам'яток тшинецько-комарівської культури на Волині та Волинському Поліссі // Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки. – № 13. – Луцьк: “Вежа”. – 2009. – С. 37-47.

39. Пелещишин М. До питання про культурологічний процес на початку бронзової доби в межиріччі Західного Бугу і Стиру // Наукові записки ЛІМ. – Львів, 1997. – Вип. IV. – Ч. 1. – С. 62-77.

39. Петров М. К. Язык, знак, культура. – М.: Наука, 1991. – 328 с.

40. Писларий І. Погребальний обряд племен культури многоваликовой керамики // Древняя история населения Украины. – К., 1991. – С. 52-66.

41. Прищепя Б., Прищепя О. Історичне краєзнавство Волині: Навчальний посібник. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – 352 с.

42. Пустовалов С. О возможнос-

ти реконструкції сословно-кастової системи по археологічним матеріалам // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1995. – С. 21-32.

43. Рыбаков Б. А. Космология и мифология земледельцев энеолита // СА. – 1965. – № 1. – С. 13-33.

44. Рындына Н. В. Метал в культурах шнуровой керамики Украинского Предкарпатья, Подолии и Волинии // СА. – 1980. – №3. – С. 24-42.

45. Санжаров С. Стрелочные наборы инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины. – Луганск, 2008. – 87 с.

46. Свешников И. К. Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея // КСИИМК. – 1952. – Вып. XLIII. – С. 126-131.

47. Свешников И. К. Богатые по-гребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области // СА. – 1968. – С. 159-168.

48. Свешников И. К. О символике вещей Михалковских кладов // СА. – 1968. – №1. – С. 10-27.

49. Свешников И. К. Кремневые копи у с. Городок Ровенской области // КСИА. – М., 1969. – Вып. 117. – С. 114-121.

50. Свешников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е. – К.: Наук. думка, 1974. – 208 с.

51. Свешников І., Нікольченко Ю. Довідник з археології України. Ровенська область. – К.: Наук. думка, 1982. – 116 с.

52. Спицын А. Скифия и Гальштат // Сборник в честь А. Бобринского. – СПб, 1911. – С.155-168.

53. Ткач В. Пам'ятки культур ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) // Охрименко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2007. – С. 571-709.

54. Шарафутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгупі // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 60-70.

55. Энеолит СССР / За ред. В. М. Массона, Н. Я. Мерперта. – М.: Наука, 1982. – 360 с.

56. Bronicki A. Zimne-“Grodisko” (Ukraina) // Z otchłani wieków. – 1999. – № 2. – S. 20-26.

57. Bunyatyan K., Samolyuk V. Manifestations of Middle Dnieper Culture in the Volyn territory and the issue of ancient routes // Routes between the Seas: from the 3rd to the middle of the 1st Millennium BC / BPS. – Vol. 14. – Poznań, 2009. – P. 252–268.

58. Cynkałowski A. Materiały do pradžiejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – 265 s.

59. Dąbrowski J. Symbole prestiżu podczas starszej epoki brązu w Polsce // На пошану Софії Станіславівни Березанської (науковий збірник праць). – К.: Шлях, 2005. – С. 228-229.

60. Fitzke J. Smentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Torczynie, pow.

- Łuck // Wiadomości Archeologiczne. – 1975. – S. 5361.
- 61.** Kaczanowski P., Kozłowski J. K. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich. – Kraków: Fogra, 1998. – 381 s.
- 62.** Kalicz N. Die frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. – Budapest, 1968. – 202 s.
- 63.** Klochko V. Macés of the neolithic-bronze age of the Northern Pontic region // BPS. – Vol. 11. – 2002. – S. 22-30.
- 64.** Koško A. Zagadnienie wczesno-brązowej cezury w rozwoju „szlaku” Krym – Jutlandia // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznań, 2001. – S. 283-290.
- 65.** Machnik J. Stosunki kulturowe w Europie środkowowschodniej na przełomie eneolitu i epoki brązu (wybór zagadnień) // Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej. – Lublin, 1991. – S. 13-22.
- 66.** Małkowski S. O złożu rodzimej w Wielkim Mydżku na Wołyniu // Sprawozdania Polskiego Instytutu Geologicznego. – Warszawa, 1931. – T. VI. – Z. 4. – S. 757-774.
- 67.** Malinová R., Malina J. Vzpomínky na minulost. Experimenty odhalují tajemství pravěku. – Ostrava: Profil, 1982. – 277 s.
- 68.** Prahistoria ziem Polskich. Neolit. – Wrocław-Warszawa, 1979. – T. II. – 452 s.
- 69.** Sulimirski T. Brązowy skarb z Niedzielisk pow. Przemyśl // Światowit. – 1938. – T. XVII. – S. 255-282.
- 70.** Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. – London, 1968. – 227 p.
- 71.** Szlankówna A. Kilka importów staroitalskich i zachodnioeuropejskich z Południowo-Wschodniej Polski i Ukrainy // Światowit. – 1938. – T. XVII. – S. 293-306.
- 72.** Makarowicz P. Trzcieniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza, wschodu i zachodu Europy. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 445 s.
- 73.** Taras H. Na przedpolu świata pontyjskiego – osadnictwo kultury strzyżowskiej (2000–1950 – 1600 przed Chr.) // Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny, 2007. – 179 s.
- 73.** Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. – Warszawa, 2001. – 123 s.

1.3. Питання класифікації озброєння

Предмети озброєння – сукупність усіх засобів для ведення війни, бою. Вони є найважливішим компонентом військової справи, а для доісторичного, дописемного періоду – це основна інформація про військову справу, рівень та ступінь розвитку виробництва, характер і напрямок історичних контактів, соціальних відносин. Аналіз озброєння на широкому культурно-історичному тлі дозволяє виходити на більш високий рівень дослідження – на вивчення військової справи доісторичних суспільств. Завданням роботи дослідника є перетворення археологічних знахідок зброї на історичне джерело, та основу реконструкцій як окремих військово-історичних подій, так і культурно-історичних та етнокультурних моделей загалом [Клочко, 2006, с.5-6].

В останні десятиліття почали з'являтися праці, присвячені озброєнню доісторичних часів. Умовно їх ділять таким чином:

1) роботи, присвячені систематизації предметів озброєння певних археологічних культур або народів;

2) дослідження, в яких на основі аналізу озброєння та письмових джерел здійснюється спроба реконструкції військової справи окремих народів або регіонів у певний проміжок часу;

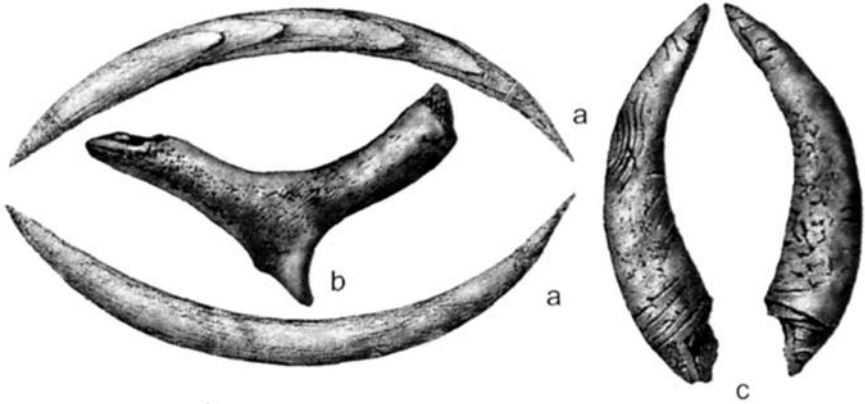
3) праці, в яких розглядаються найдавніші етапи розвитку військової справи на підставі археологічних джерел [Venci, 1984; Першиц, Семенов, Шнирельман, 1994].

На міжнародній конференції 1998 р. в Санкт-Петербурзі постало питання про виділення військово-історичних досліджень на археологічних матеріалах в окрему галузь. “Війна, як екстремальна ситуація в культурі, перетворює створені заради неї фортеці, мечі та лати на археологічне джерело” [Клочко, 2006, с.6].

Вивченням озброєння епохи неоліту, енеоліту, доби бронзи займалися В. Збенович [1966, 1975], В. Клочко [1988, 1993, 1995, 2001, 2006], С. Братченко [1989], В. Стеганцева [1998], М. Бандрівський, М. Відейко [2004], Л. Крушельницька [1993], Й. Кобаль [2006], В. Конопля [2006], В. Отрошенко [1986], І. Черняков [1986], М. Чередніченко [1986], І. Шарафутдінова [1980, 1986], І. Михальчин [1991, 2005], Г. Охріменко, І. Маркус [2006] та інші.

До найдавніших видів зброї можна віднести палицю, бумеранг, спис, лук та стріли [Аникович, Тимофеев, 1998].

Палиця, бумеранг виготовлялися з кістки та рогу, бивнів мамонта (рис. 1.39).

Рис. 1.39. Палеолітичні кістяні вироби з печери Облазова (Польща) (а – бумеранг, б – кілоф, с – орнаментований ріг) (за П. Качановським, Я. К. Козловським)

Спис відомий з доби середнього палеоліту. Найдавніші спис заготовувалися на кінці, обпалювалися. 100 тис. років тому з'являються списи з крем'яними наконечниками. Відомі й кістяні наконечники. Були важкі ударні списи та легкі дротики для кидання на відстань.

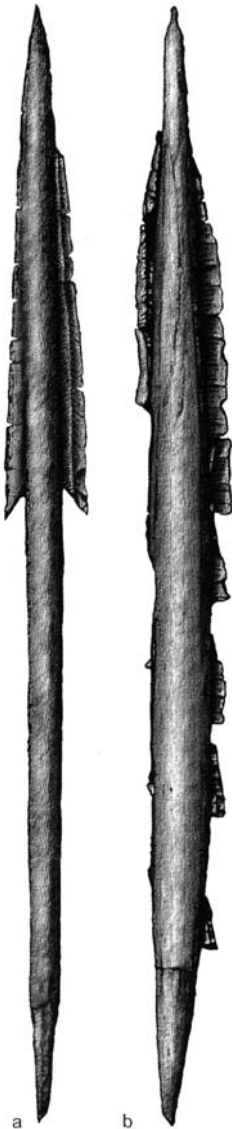
25 тис. р. тому з'являються вкладеневі наконечники: в дерев'яне чи кістяне вістря вставлялися крем'яні вкладні (рис. 1.40). На стоянці Сунгирь знайдено спис із випрямленої частини бивня мамонта (рис. 1.41). У Франції 16–10 тис. рр. тому використовувалися кістяні списометалки для кидання дротиків [Елинек, 1972, с. 338-339, рис. 530-532].

Лук та стріли з'являються приблизно 30 тис. років тому, а 22 тис. років тому стають досить поширеними (рис. 1.42). Наконечники стріл

робили широку рану та утруднювали їх видалення з тіла [Клочко, 2006, с.12, 23; Нужний, 1992].

З кістки та рогу мезолітичні мисливці виготовляли ножі та кинджали (рис. 1.43).

Вважається, що з початком голоцену відбувається утворення територіальних людських спільнот. Можливо, окреслюються кордони племен – мисливських угідь. З того часу маємо підтвердження сутичок між людьми з могильників біля дніпровських порогів. Так, у Волоському могильнику з 19 поховань – в трьох загиблі від стріл. У Василевському з 43 поховань – троє теж зазнали смерті від лукової зброї [Телегин, 1991, с. 44–49, 72–76]. На наскельних малюнках з Леванту (Іспанія) є зображення сутичок невеликої групи лучників. Тогочасні

Рис. 1.40. Мезолітичні кістяні наконечники стріл та дротиків з крем'яними мікролітичними вкладнями (за П. Качановським, Я. К. Козловським)

дерев'яні луки, списи, кидальні палиці знайдені на Півночі Росії: Нижнє Веретьє I, Вєсь I. Луки були виготовлені з в'яза, тису, ясеня, сосни і мали розміри 1,5-1,8 м. У Нижньому Веретьї знайдено дві цілі стріли довжиною 0,65 м та 0,58 м (рис. 1.44). Інколи опірнення робилося в кількох місцях стріли, від чого її політ набував обертовості, що дозволяло покращувати влучність пострілу [Ошибкина, 1983, с.22-23]. Зі Східного Прионежжя походять також три соснові списи довжиною 2,7 м, 1,45 м, 1,2 м. В одному з них зроблена заглибина – 0,6 м для вставляння крем'яних мікролітів [Клочко, 2006, с.12-13].

За припущенням В. Клочка, зародження військової справи як соціального явища на території України належить до неолітичного часу [Клочко, 2006, с.14]. Тоді ж з'являються перші спеціалізовані військові вироби – кам'яні булави, сокири-молоти. В них вбачають й атрибути влади.

До найдавніших предметів озброєння Північного Причорномор'я належать кругла булава з комірцем, знайдена в Микільському могильнику, та хрестоподібні з чотирма шишечками з поховань Маріупольського могильника [Клочко, 2006, с.21]. В наступні періоди булави набувають різноманітніших і більш витончених форм (рис. 1.45).

Рис. 1.41. Поховання зі списом, виготовленим із бивня мамонта (стоянка Сунгірь) [Палеолит СССР, с. 19]

У Маріупольському могильнику також віднайдено захисний обладунок, імовірно, виготовлений із шкіри, армованої пластинками з ікол вепра та кістки [Телегин, 1991]. З'являються шоломи: куполоподібні та м'які з широкими кістяними діадемами (рис. 1.46).

В. Збенович відносив до зброї і рогові сокири-молоти, клевці, молоти [Збенович, 1975; 1989]. Сокири-молоти та клевці-молоти, що мають вузьку видовжену форму, отвір для руків'я, належать до трипільської зброї (Карбунівський скарб, Окопи, Бернашівка) (рис. 1.47).

До трипільської культури В. Клочко відносить мідні сокири-молоти з ранньотрипільського карбунівського скарбу, які наслідували форми кам'яних сокир цього часу, мідну сокиру, знайдену поблизу с. Торчин Луцького району (фонди ВКМ, А-11496) (рис. 1.48), сокиру з території Вінницької області типу "Відра" за А. Вульпе [Vulpe, 1970] або ТМ-6 за Є. Черних [Черных, 1978]. Такі вироби характерні для культур Гумельниця (Болгарія), Тиса-Полгар (Угорщина, Словаччина), Кукутені-Трипілля (Румунія, Молдова, Україна). Вони датуються 5000 – 2800 рр. до Р. Х. У печері Більче-Злота на Тернопільщині знайдено невелику сокирку балканського пізньонеолітичного типу (найімовірніше, тип "Плочнік"), яка виготовлена з наддністрянської

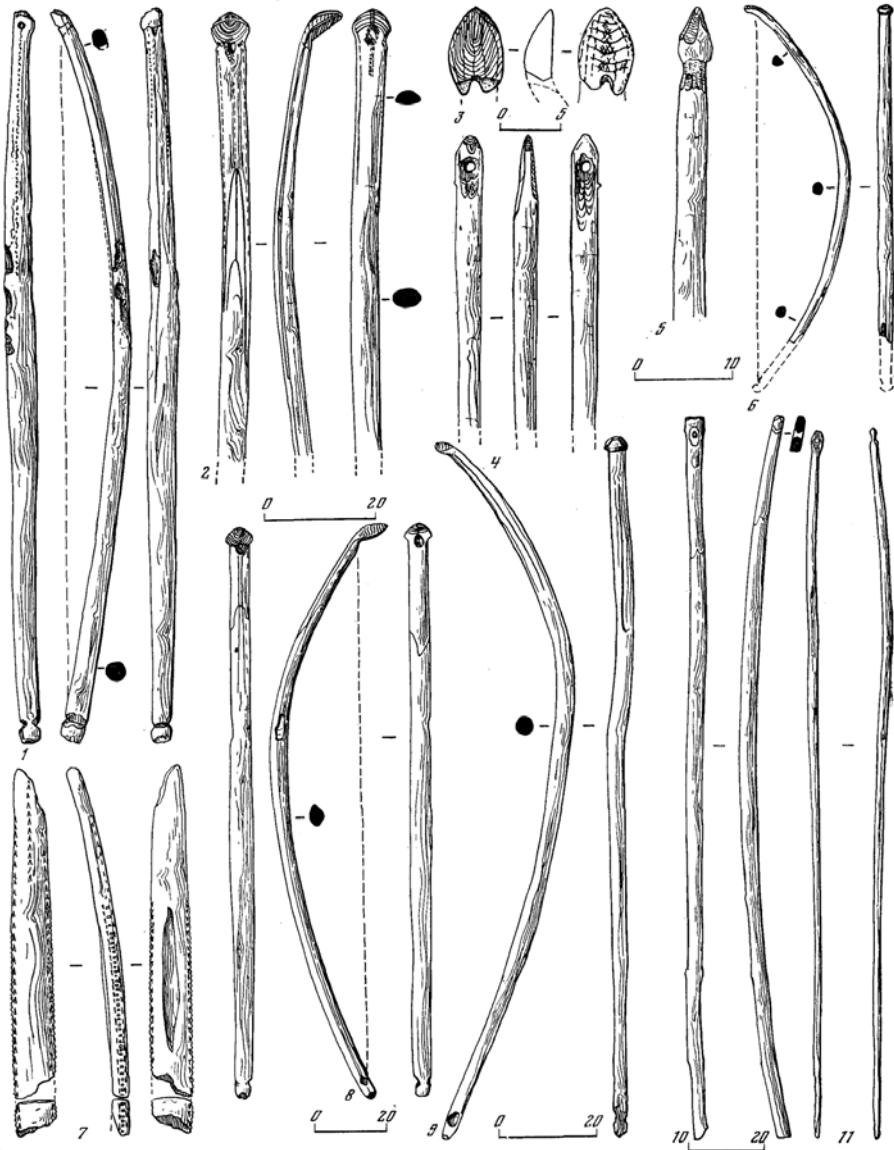
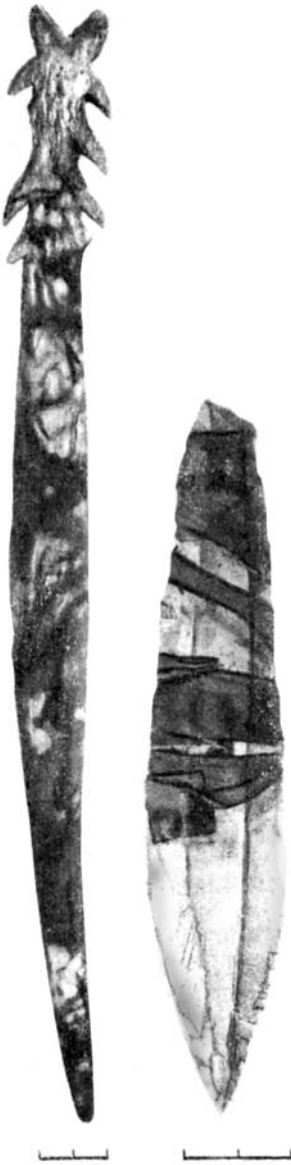

Рис. 1.42. Мезолітичні дерев'яні луки (стоянка Віс I) (за С. Ошибкиною)

Рис. 1.43. Кинджал із ребра лося і крем'яний ніж з берестяним руків'ям (Нижнє Веретьє) (за С. Ошибкіною)

міді (*рис. 1.49*) (дані В. Клочка).

На етапі VII та СІ трипільської культури з'являються перші в Європі мідні кинджали, що за формою нагадують крем'яні прототипи (*рис. 1.50*).

Трипільці були першими в Східній Європі, хто почав споруджувати укріплення. Г. Коробкова виділяє такі типи фортифікацій: 1) поселення на природно захищених місцях; 2) житла, розташовані по колу; 3) штучні оборонні рови (довжина їх різна); 4) укріплення з ровів та валів; 5) в Пізньому Трипільлі – укріплення певних ділянок поселення [Коробкова, 1998].

Середній та пізній період Трипільля характеризується тим, що укріплення ще більше зміцнюються. Це було, напевно, наслідком напруженої міжетнічної та внутрішньоетнічної обстановки.

Цікавий приклад організації військових дій описаний Н. Риндіною та А. Енговатовою. На поселенні трипільської культури Друци I з напільного боку знайдено майже 100 крем'яних наконечників стріл, які фіксують напрямок обстрілу (*рис. 1.51*). Оскільки за формою ці наконечники трипільського типу, дослідниці зробили висновок, що: 1) лук та стріли були масовою зброєю; 2) “трипільці” мали сутички з “трипільцями” [Рындина, Энговатова, 1990, с.110].

Досвід фортифікації був у три-

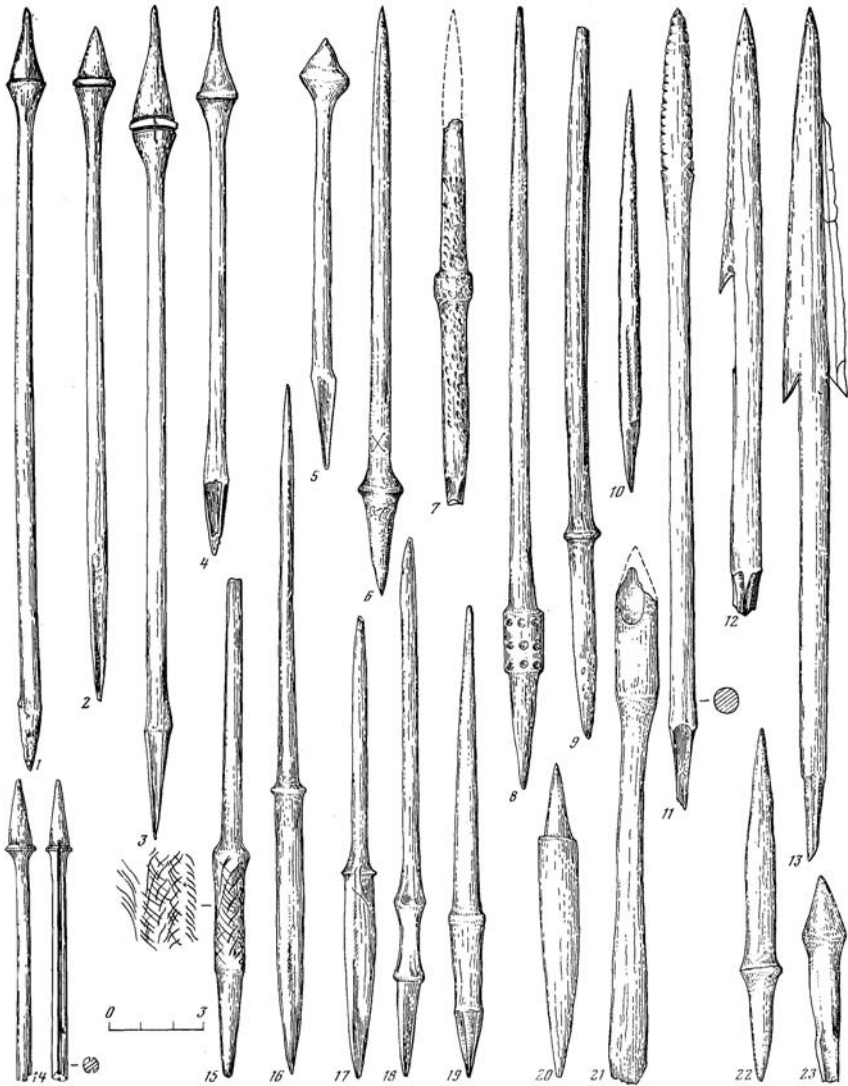
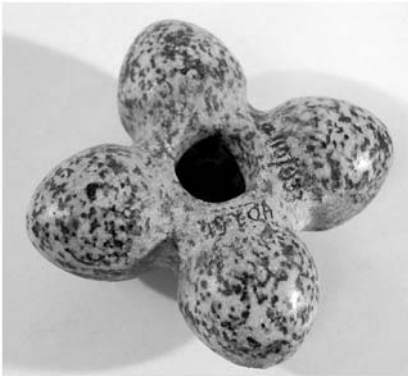

Рис. 1.44. Кістяні наконечники стріл (Нижнє Веретє) (за С. Ошибкіною)

Рис. 1.45. Кам'яна булава (поселення Верем'є) (за М. Відейком)

пільців ще до їх приходу на територію України. Укріплені поселення на Подунав'ї існували віддавна [Збеневич, 1975, с.32].

В. Клочко зауважує, що системи зброї нео-енеолітичної доби різних природно-кліматичних регіонів України досить чітко ілюструють суспільно-господарські уклади давніх суспільств. Лісові, переважно мисливські, племена ще не мали власної системи зброї. На відміну від них землероби лісосте-

пу, найбільш розвинені в соціально-економічному відношенні, мали не лише спеціалізовану військову зброю, фортифікації, а й “почали вперше виготовляти предмети зброї з металу, наслідуючи кам'яні та кістяні зразки” [Клочко, 2006, с.22].

На етапі А та В трипільської культури в карпатському регіоні, басейнах Пруту, Подністров'я з'являються перші металеві вироби, які походять, за Є. Черних, з ранньотрипільського центру металообробки. Це крайній (східний) регіон у балкано-карпатській металургійній провінції доби енеоліту, що сформувалася під впливом “імпульсів з Малої Азії” [Черных, 1978, с.58-59]. Можна вважати, що металургія на землях України постала в готовому, відносно розвиненому вигляді на початку V тис. до Р. Х. у племен три-

Рис. 1.46. Шолом з ікол кабана з поховання в Міккенах (за Є. Бембелем)

Рис. 1.47. Кам'яний (1) і мідний (2) клевиці трипільської культури (за М. Відейком)

Рис. 1.48. Мідна сокира з с.Торчин Луцького р-ну Волинської обл. (тип Секей-Надудвар) (фонди ВКМ)

Рис. 1.49. Мідна сокира з Більче-Злата (тип Плочнік) (за В. Клочком)

пільської культури.

До універсальних знарядь, на думку В. Клочка, належали плоскі (плоскі) сокири – вони були і рубальними знаряддями праці, і зброєю, і мотиками, залежно від способу кріплення руків'їв (рис. 1.52).

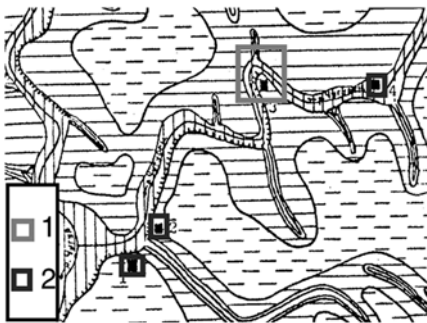
Способів кріплення було кілька: 1) вставляння “п’яткою” в паз, вибитий крем’яними шліфованими долотцями (особливо поширеними у носіїв культури кулястих амфор); 2) вставляння у кістяну чи рогову обойму, а потім у паз чи руків’я, або настромлення на спеціально виготовлений на руків’ї ріг-виступ [Клочко, 2006, с. 23].

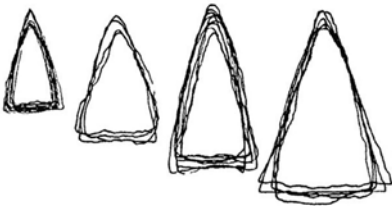
Рис. 1.50. Мідні та крем'яні кинджали трипільської культури (за М. Відейком)

У 1999 р. біля с. Майдан-Липно в торфовищі О. Уляницьким знайдено сокирку з кременю шоколадного кольору, п'ятка якої гніздилася в округлій муфті, ймовірно, з допомогою клейких смолистих речовин. Цим кінцем вона вставлялася в широкий кийок з округлим отвором. Цей унікальний артефакт наочно доводить, наскільки непрості були способи кріплення сокир та форми останніх (рис. 1.53).

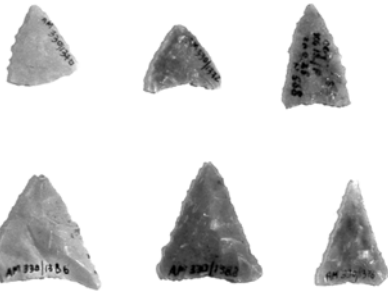
Кам'яні сокири – рідкісні в озброєнні енеолітичного населення Волині. Сокири типу “Софіївка” Ю. Захарук відносив до пізнього Трипілья [Захарук, 1952]. Проте В. Клочко справедливо вважає, що їх форма має “не трипільські” традиції. Він нарахує аж 13 форм, виявлених у софіївських могильниках: п'ятигранні, відносно короткі (3,5 x 7,0 см), широкі (1,3-1,7 см), з імітацією “ливарного шва”

а

б

в

Рис. 1.51. а) 1 – поселення Друци I, яке зазнало нападу, 2 – інші поселення; б) наконечники стріл (їх профілі), які використовувалися під час обстрілу (за Н. Риндіною, А. Єнговатовою); в) наконечники стріл трипільської культури (Чернинський могильник, дослідження В. Канівця)

(рис. 1.54). В їх походженні вбачають або балканські прототипи, або центральноевропейські традиції виготовлення бойових сокир [Klochko, Koško, 1995]. Сокири типу “Софіївка” виникли “як кам’яні репліки мідних сокир типів Секей-Надудвар, Хандлова, Мезокерештес”, які найчастіше використовували носії культури Бодрогкерестур. Згадані сокири подібні і до виробів К VII, К VIII за М. Запотоцьким [Zápotocký, 1989, Novotná, 1970, s.23-24].

Цікаво, що на поселенні Троянів у Східній Волині знайдені модельки сокир софіївського типу [Археологія УРСР, 1971, рис. 55]. Як відомо, керамічні модельки знані також в ареалі південно-східної групи КЛП (рис. 1.56) [Babel, 1980, с.19-23; Guminski, 1989, s.109-113].

Отже, цей тип сокир міг з’явитися в зоні контактів КЛП та шнурової кераміки не пізніше 3150 – 2900 рр. до Р. Х.

Серед предметів озброєння доби ранньої бронзи Західної Волині (2500 – 1900 рр. до Р. Х., відзначають луки та стріли, кам’яні та крем’яні наконечники списів, можливо, кинджали, кам’яні булави – як рідкісні. Найбільш частими знахідками цього періоду є кам’яні сокири, пов’язані із городоцько-здовбицькою та ранньомежано-вицькою культурами.

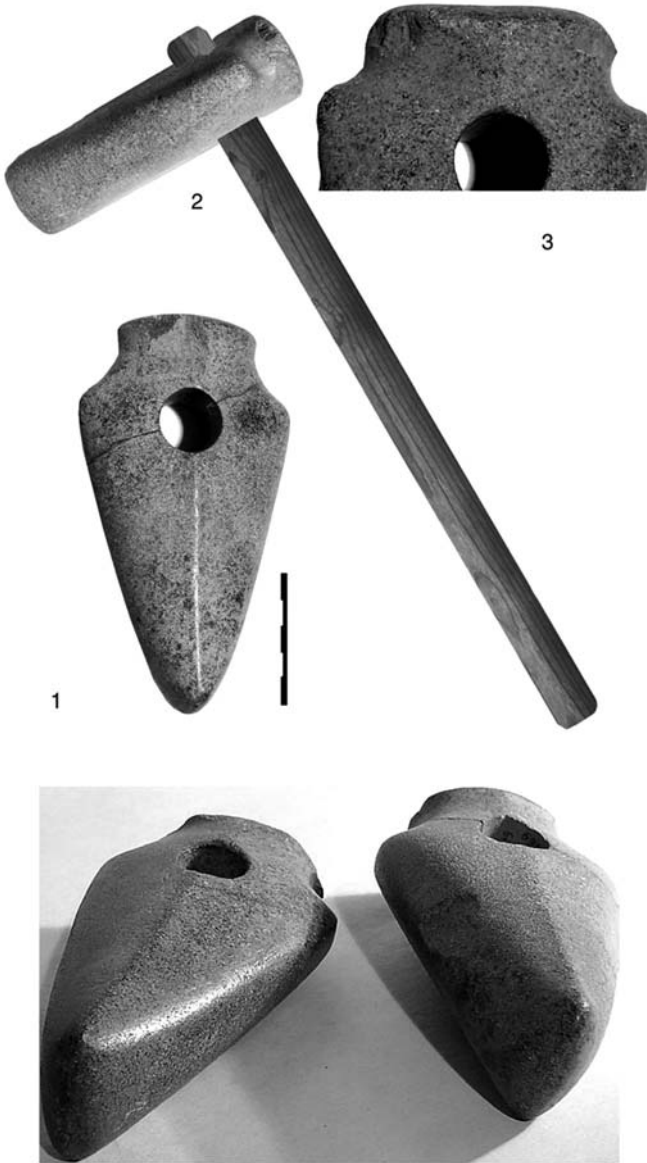
Ще з неолітичних часів для захисту від різних видів зброї вико-

Рис. 1.52. Мідні плоскі сокири та їх кріплення (за М. Відейком)

Рис. 1.53. Кам'яні сокири з Центральної Європи та їх кріплення (за З. Сульгостовською)

Рис. 1.54. Кам'яні сокири софіївського типу (за М. Відейком)

ристовувалася захисна броня – і з шкіри тварин, кістяних, дерев'яних пластинок, плетена з лубу, різних волокнистих рослин. У Маріупольському могильнику, як згадувалося, знайдено захисні пластинки з ікол дикого кабана. Такі ж вироби добуто з Торчинського могильника

Рис. 1.55. Керамічні моделі сокир трипільської та культури ліщастого посуду (1, 2 – Троянів, 3 – Зимне)

стжижовської культури (рис. 1.56). Подібні ікла кріпилися не лише на груди, а й на бойовий молот [Відейко, 2006, с. 31, рис. 6].

Приклад обладунка з кісток лося відкритий у похованні № 1 могильника Усть Ілга в Прибайкаллі (1700-1300 рр. до Р. Х.). Цей панцир складався з 40 пластин довжиною 27 см, шириною 3 – 4 см і кріпився між двома шарами шкіри горизонтальними рядами, утворюючи прямокутник довжиною до 1,5 м [Окладников, 1955, с. 248, рис. 118].

Для захисту воїнів слугували також щити, винайдені ще в мезоліті.

Дослідники звернули увагу на те, що в Маріупольському могильнику, залишеному степовиками, були поховання із захисними обладунками, а біля них лежали молоти та булави вишуканої форми, виготовлені з крихкого каменю – нефриту. Ймовірно, це “скіпетри” – знаки влади військових вождів.

Вважається, що знаменитий Карбунівський скарб, який складався з металевих прикрас, сакральних речей, зброї (мармурової сокири-молота), престижної металевої зброї – це комплекс речей вождя-жреця, що уособлював військову та релігійну владу (рис. 1.57).

Про ймовірність існування інститутів влади свідчать не лише фортифікаційні споруди, організована забудова міст-гігантів, а й

Рис. 1.56. Ікла кабана з поховання (воїна?), стжижовської культури біля с. Торчин, які могли використовуватись в захисному обладунку (фонди Торчинського історичного музею)

демографічні підрахунки трипільського населення, чисельність якого зумовила необхідність самоорганізації. За підрахунками В. Круца, загальна кількість трипільського населення етапу VII становила 410 тис. осіб, на етапі CI – 330 тис. (для порівняння на поселенні-гіганті Тальянки етапу CI жило близько 14 тис. осіб), а в пізньому періоді (етапі CII) – 100 – 120 тис. осіб [Крус, 1994, с. 26].

Література

1. Аникович М. В., Тимофеев В. И. Вооружение и вооруженные конфликты в каменном веке // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 1998. – С.16-20.
2. Археологія Української РСР: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – 451 с.
3. Археологія України / За ред. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.

Рис. 1.57. Прикраси з Карбунівського скарбу

4. Бандрівський М., Кобаль Й., Крушельницька Л. та ін. Пам'ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – 322 с.
5. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи // Археологія. – № 4. – 1989. – С. 70-81.
6. Відейко М. Ю. Озброєння і військова справа у племен трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації в 2-х т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 479–508.
7. Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага: Артга, 1972. – 560 с.
8. Захарук Ю. М. Софіївський тілопальний могильник // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Вип. 15. – С. 121-122.
9. Збеневич В. Г. Про кинджали усаївського типу // Археологія. – 1966. – № 20. – С. 38-46.
10. Збеневич В. Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури // Археологія. – 1975. – Вип. 15. – С. 32-40.
11. Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989. – 224 с.
12. Ключко В. И. Вооружение племен позднего бронзового века на территории Украины: Автореф... канд. ист. наук. – К., 1988.
13. Ключко В. И. Металлургическое производство в энеолите – бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине. – К., 1994. – С.96-132.
14. Ключко В. И. Озброєння та військова справа давнього населення України. – К.: АртЕк, 2006. – 337 с.
15. Кобаль Й. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 до Р. Х.) // Записки НТШ. – Львів, 2007. – Т. ССLIII. – С. 729 – 741.
16. Коробкова Г. Ф. Первобытная фортификация в раннеземледельческую эпоху // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 28-31.
17. Михальчишин І. Р. Кам'яні вироби з Овруцького повіту // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип.1. – Львів, 1993. – С. 18-26.
18. Михальчишин І., Охріменко Г., Маркус І. Бойові кам'яні сокири ПівнічногоПрикарпаттяіВолині//АрхеологічнаспадщинаЯнаФітцке.–Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 364-385.
19. Нужний Д. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наукова думка, 1992. – 185 с.
20. Окладников А. П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья. 3 / МИА. – № 43. – М. – Л., 1955.
21. Отрошенко В. В. Белозерская культура // Культури епохи бронзи на території України. – К., 1986. – С. 117-152.
22. Ошибкина С. В. Северная

експедиція // АО 1982. – М., 1983. – С.22-23.

23. Охріменко Г., Маркус І., Ткач В. Розвиток озброєння первісного населення Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – С.346-263.

24. Першиц А. И., Семенов Ю. И., Шнирельман В.А. Война и мир в ранней истории человечества. – В 2-х т. – М., 1994. – Т.1. – 176 с.; Т.2 – 247 с.

25. Рындина Н. В., Энгватова А.В. Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы 1 // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – Тальянки, 1990. – С.108-114.

26. Стеганцева В. Я. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на Юге Восточной Европы // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 52-57.

27. Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К., 1991. – 92 с.

28. Чередниченко Н. Н. Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – С. 44-82.

29. Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. – София, 1978. – 388 с.

30. Черняков И. Т., Ванчугов В. П., Кушнир В. Г. Древнейшие бронзовые

наконечники стрел Северного Причерноморья // СА. – № 2. – 1986. – С. 47-56.

31. Шарафутдинова И. Н. Сабатыновская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – С. 83-116.

32. Шарафутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 60-70.

33. Babel J. Kulttopora w neolicie ziem polskich // Wiadomosci Archeologiczne. – XLV-1. – 1980. – S. 3-44.

34. Guminski W. Gródek Nadbużny, osada kultury pucharów lejkowatych. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1989. – 189 s.

35. Klochko V. I. Weapons of the tribes the Northern Pontic zone in the 16th – 10th centuries B.C. // BPS. – Poznań, 1993. – Vol. 1. – 77 s.

36. Klochko V. I., Koško A. Weapons from Sofievka type cemeteries // BPS – Poznań, 1995. – Vol.3. – S. 228-234.

37. Klochko V. I., Manichev V. I., Kvasnitsa V. N., Kozak S. A., Demchenko L. V., Sokhatskiy M. P. Issues concerning Tripolye metallurgy and the Virgin copper of Volhynia // BPS. – Poznań, 2000. – Vol. 9. – S. 168-186.

38. Klochko V. I. Weaponry of Societies of the Northern Pontic culture circle: 5000 – 700 BC // BPS. – Poznań, 2001. – Vol. 10. – 376 s.

39. Kruc W. A. “Osiedla-giganty” oraz niektóre problemy demograficzne kultury

- Trypolskiej // Archeologia Polski. – v archeologii. – Praha, 1984. – 409 s
1994. – № 39. – S. 7-28.
40. Prahistoria ziem Polskich. – Rumanien I // PBF. – Abt. IX, Bd. 2. –
Wrocław, 1979. – T. II. – 452 s. München, 1970. – 194 s.
41. Novotna M. Die Äxte und Beile 44. Zápotocký M. Streitäxte der
in der Slowakej // PBF. – Abt. IX, Bd. Trichterbecherkultur: ihre Typologie,
3. – München, 1970. – 170 s. Chronologie und Funktion // Præhistorica.
42. Vencl S. Otázky poznání vojenství – XV – XIV. – Praha, 1989. – S. 95-103.

Питання до 1 розділу

1. Які культурно-історичні процеси відбувалися на Західній Волині у ІV – ІІ тис. до Р. Х.?
2. Які зміни прослідковуються в цей час на Прип'ятському Поліссі?
3. В чому проявилися господарські, культурні та еволюційні зміни на північному заході України за доби бронзи?
4. Як можна класифікувати предмети озброєння енеоліту, доби бронзи?

РОЗДІЛ 2

КРЕМ'ЯНА ЗБРОЯ ТА ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ

- 2.1. Крем'яна сировина та її добування первісним населенням
- 2.2. Використання та обробка кременю населенням енеоліту і бронзової доби
- 2.3. Питання типології та культурної ідентифікації крем'яної зброї і знарядь праці

2.1. Крем'яна сировина та її добування первісним населенням

З часу неоліту Волинь була зоною проживання “класичних” землеробів та скотарів культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК). Традиції наддунайських високо-розвинених типів господарств в епоху енеоліту продовжували носії т.зв. лендельської культури, за новою термінологією – маліцької та волино-люблінської культур.

Важливою закономірністю розташування поселень волино-люблінської культури (ВЛК) на Волині та Поділлі була наявність поряд з ними виходів крем'яної сировини. Пам'ятки цієї культури розміщені зазвичай на відстані одностороннього переходу до таких родовищ або й ближче. В зоні поширення пам'яток ВЛК знаходилися різні гатунки кременю, які задовольняли технологічні та господарчі потреби населення.

На території Польщі дослідники розрізняють смугастий, шоколадний, свентіховський (юрайський), підкраківський, рейовецький, т.зв. “нажутовий” кремень. (рис. 2.39). Забезпеченість цією винятково важливою сировиною впливала на структуру інвентарю поселень. З якісного кременю, якого було на Волині вдосталь і який давав змогу відколувати рівні пластини, можна було, не економлячи, робити знаряддя потрібних розмірів.

Ще донедавна відомості про кремень, його родовища, місця давніх розробок на Волині були незначними. Проте завдяки розвідкам О. Цинкаловського, І. Свешнікова, В. Коноплі, Н. Скакун, М. Пелещишина, О. Позіховського, О. Романчука, В. Самолюка, В. Ткача, А. Закостельної, а останнім часом і авторів, ситуація змінюється. Волинський кремень досліджував К. Яжджевський, називаючи його “надбужанським” [Jażdżewski, 1936, s. 290]. Вивчав та вирізняв волинський кремень на пам'ятках Волині, Поділля, Люблінщини С. Круковський, він називав його “південно-східним”. Цей термін використовували Л. Савицький (1925), В. Антоневиц [1925, s. 223-224].

На місця виходу кременю над Стиром, Іквою, Західним Бугом вперше вказав у своїй роботі Я. Брик [Bryk, 1928, s. 21]. О. Цинкаловський вивчав виходи кременю у верхів'ях Ікви, Горині, Кутянки, Збитенки та їх приток; береги часто були всіяні брилами кременю, що опинилися на поверхні внаслідок ерозії ґрунту [Сункаловський, 1961, s. 3-4]. Родовища кременю над рр. Іква (біля Дубно), Устя (неподалік Рівного, Здолбунова), Стир (Половлі) тощо досліджували І. Свешніков [Swieszniakow, 1967, s.222; 1969, s.115], С. Березанська [Березанская,

1972, с. 280]. Про виходи кременю між Дністром та у верхів'ях Західного Бугу згадують Б. Гінтер, Я. Козловський; розрізняючи, відповідно, кремінь “наддністрянський” та “волинський” [Ginter, Kozłowski, 1975, s. 27, rys. 2; 1990, s. 29, rys. 2].

Вивченням характеристик покладів сировини на Західній Україні займався Б. Бальцер [Balcer, 1983, s. 47-48, rys. 4]. У його дослідженнях кремінь між Стиром і Горинню називається “волинським”, на східному Розточчі – “розтоцьким”, у середньому Подністров'ї – “наддністрянським”. Ці три гатунки кременю відрізняються кольором, величиною, специфікою конкрецій, хімічним складом.

До цих даних, звичайно, потрібна карта покладів кременю, геологічні умови залягання, відомості про їх площі, докладний каталог пунктів з прив'язкою до них археологічних пам'яток (рис. 2.1; 2.41).

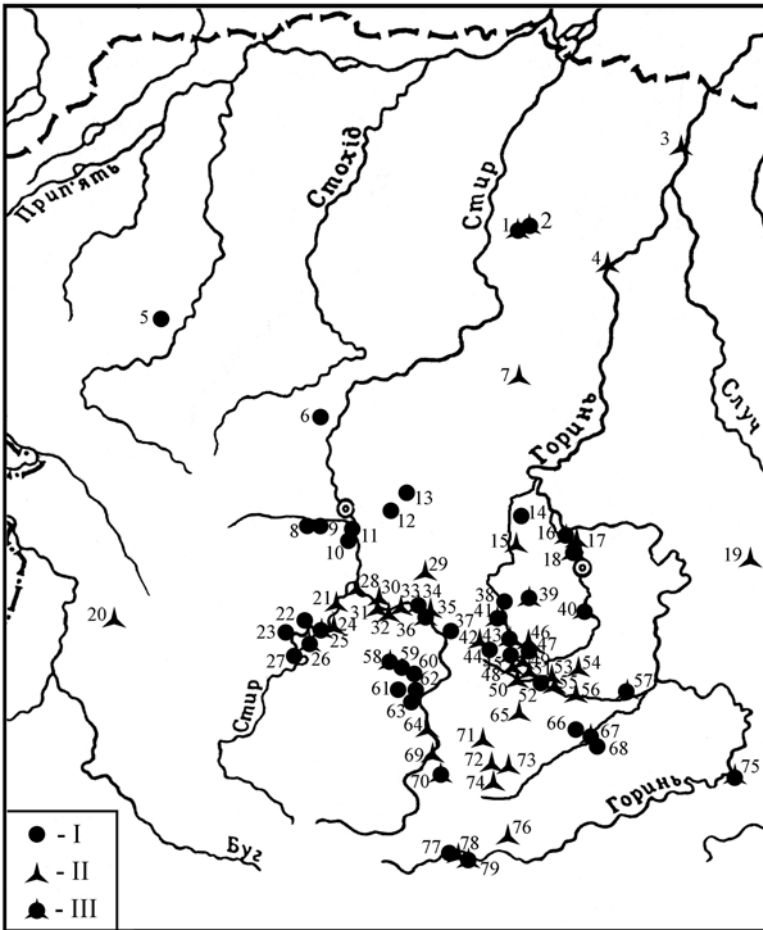
Геолого-мінералогічні властивості кременю Заходу України вивчав Ю. Сеньковський [Сеньковський, 1963; 1973; 1977]. В його працях, зокрема, викладена геологічна історія походження кременю на цій території. Важливим питанням покладів крем'яної сировини та їх використання присвячені роботи В. Коноплі. В них, зокрема, подана характеристика та класифікація кременю на Західній Україні, локалізація його виходів, умови форму-

вання [Конопля, 1982; 1990; 1998].

Кремінь Заходу України сформувався в крейдовому періоді мезозою. З кінця другої половини раннього крейдового періоду більша частина сучасної території Правобережної України була вкрита епіконтинентальним морем. Основним продуктом для утворення кременю стала акумульована на дні морських вододій величезна кількість біомаси. В ранньому туроні на денну поверхню піднялась частина території сучасного межиріччя Пруту і Дністра. Виник суходіл у вигляді острова підковоподібної форми, який слугував своєрідною пасткою для планктонних кременеорганізмів. Умови їх нагромадження в тихій затоці, наявність рельєфу з більш-менш рівними формами і незначна глибина дна морського басейну сприяли виникненню кременю з високою мінеральною чистотою.

Залежно від періоду крейдової епохи виділяють чотири яруси зі скупченнями кременю: верхньоальбський, нижньо- і верхньосенманський та туронський. Крем'яна сировина даних підформацій має різну мінералогічно-структурну будову і фізико-хімічний склад, які впливали на особливості її обробки [Сеньковський, 1977].

Верхньоальбський кремінь у межах заходу України поширений у Подільській і Поліській областях альбського комплексу.

Рис. 2.1. Карта виходів на поверхню західноволинського кременю та кременеобробних майстерень:

I – місця виходів кременю, II – кременеобробні майстерні, III – виходи кременю та майстерні;

- 1 – Половлі, 2 – Зелениця, 3 – Лютинськ, 4 – Нетреба, 5 – Люблінєць, 6 – Пожарки, 7 – Осова,
- 8 – Цеперів, 9 – Баїв, 10 – Новостав, 11 – Голишів, 12 – Гаразджа, 13 – Звірів, 14 – Клевань,
- 15 – Пересопниця, 16 – Городок, 17 – Зозів, 18 – Мал. Олесин, 19 – Стовпин, 20 – Спасів, 21 – Малеве,
- 22 – Боремель, 23 – Липа, 24 – Лопавше, 25 – Хрінники, 26 – Товпизин, 27 – Перемиль, 28 – Лихачівка,
- 29 – Новини, 30 – Остріїв, 31 – Війниця, 32 – Перевередів, 33 – Береги, 34 – Млинів, 35 – Озлів,
- 36 – Аршичин, 37 – Іванья, 38 – Жорнів, 39 – Грушвиця, 40 – Здолбунів, 41 – Крилів, 42 – Мирогоща,
- 43 – Заруддя, 44 – Липа, 45 – Листвин, 46 – Княгинине, 47 – Острів, 48 – Мала Мощаниця, 49 – Нараїв,
- 50 – Ступне, 51 – Нова Мощаниця, 52 – Суйми, 53 – Півче, 54 – Дермань, 55 – Будераж, 56 – Буша,
- 57 – Лючин, 58 – Повча, 59 – Мильча, 60 – Пирятин, 61 – Білогородка, 62 – Птича, 63 – Верба, 64 – Берег,
- 65 – Майдан, 66 – Теремна, 67 – Вілія, 68 – Карпилівка, 69 – Сапанів, 70 – Кременець, 71 – Стіжок,
- 72 – Тилявка, 73 – Жолобки, 74 – Людвигше, 75 – Ізяслав, 76 – Матвіївці, 77 – Вишнівєць, 78 – Лози, 79 – Бодаки

Різновиди цього пластового кременю забарвлені в сірий, темно-сірий, коричневий і чорний кольори. Дуже часто окремі їх ділянки мають плямисту текстуру.

Цей ґатунок крем'яної сировини рідко використовувався первісною людиною з огляду на його низькі петрофізичні властивості. Він був непридатний для отримання заготовок-пластин. Перші вироби з нього зафіксовані у невеликій кількості серед матеріалів ряду стоянок мустьєрського часу та ранньої стадії пізнього палеоліту, це відщепи з нерегулярною ретушшю. В наступні періоди альбський кремій практично не застосовувався і лише в трипільській культурі використовувався для виготовлення сокир, ареал поширення яких був вузько-локальним і окреслювався територією Середнього Подністров'я [Конопля, 1998, с. 142].

Нижньосеноманський кремій складається з двох типів. Перший – глибовий кремій розмірами від декількох десятків сантиметрів до 1-3 м, інколи цілі монолітні плити або видовжені лінзоподібні тіла – поширений у межиріччі Студениці і Жвану. Забарвлений у молочно-білий, палевий, сірий, коричневий і чорний кольори. Цьому типові кременю властива висока мінеральна чистота. Показник кремнезему в ньому становить 92,97-95,71% [Конопля, 1998, с. 146].

Другий тип нижньосеноманського кременю (жовнові кремені) виявлений у мергельно-крейдовій товщі, яка займає смугу довжиною близько 50 км між селами Козлів Тернопільської і Яруга Хмельницької областей. Жовна вирізняються плямистим забарвленням білого, сірого, темно-сірого і чорного кольорів.

Нижньосеноманський кремій привернув увагу стародавнього населення Середнього Подністров'я вже на початку заселення цієї території і залишався одним із головних видів сировини упродовж періоду від мустьє до ранньозалізного віку. Підвищеним попитом користувався його перший тип, що проникав шляхом обміну на досить велику відстань, зокрема в Буго-Дніпровське межиріччя, Північне Причорномор'я та Молдову. Роль другого типу зросла в кременеобробному виробництві місцевих племен пізнього періоду трипільської культури, насамперед під час продукування рубальних знарядь [Конопля, 1998, с. 146].

Верхньосеноманський кремій пов'язаний з кременисто-крейдовою підформацією і представлений двома типами. Крем'яна сировина першого типу має форму різних скульптурних утворень (палічкоподібні, коренеподібні, округлі, трубчасті та плитчасті). Вони поширені повсюдно у вапняковій

товщі Середнього Подністров'я. Забарвлення конкреційних кремєнів верхнього сеноману переважно чорне, рідше – світло- і темно-сіре. Воно, як правило, одноманітне, зрідка – плямисте або смугасте. Верхньосеноманський кремєнь відзначається підвищенням вмістом кремнезему щодо інших речовин халцедонової маси – від 87 до 94%.

Другий тип верхньосеноманського кременю сконцентрований у межиріччі рр. Жван і Студениця. Тут він утворює окремі шари, складені крем'яними валунами неправильної форми розмірами 0,1-1 м.

Верхньосеноманський кремєнь першого типу використовувався у фінальному палеоліті, в добу мезоліту; скорочується його кількість в неолітичний час, а в наступні періоди він практично відсутній [Черниш, 1975]. Натомість, другий тип був чи не найбільш вживаним з-поміж інших видів сировини на території Середнього Подністров'я [Черньш, 1987].

Туронський кремєнь залягає в кременисто-крейдовій підформації, утворюючи скупчення на окремих стратиграфічних рівнях, і представлений конкреціями халцедонового складу, переважно у висококарбонатних породах.

Туронський кремєнь Заходу України В. Конопля поділив на два види: західноволинський та подільський. Вперше назву “західново-

линський кремєнь”, замість раніше вживаних “волинський” або, рідше “надбужанський”, запропонував Л. Залізник [Залізник, 1989, с. 50]. На думку В. Коноплі, найменування “волинський” кремєнь занадто загальне і не враховує різниці між туронським кременем Західної і Східної Волині. Те ж саме стосується назви “надбужанський” кремєнь, оскільки крем'яна сировина Західного Побужжя має іншу, ніж західноволинська, будову [Конопля, 1998, с. 149].

Західноволинський кремєнь залягає на певних стратиграфічних рівнях кременисто-крейдової підформації північно-західних відрогів Волино-Подільського плато та серед відкладів крейди Волинського Полісся. Він локалізується в субмеридіальній смузі між пунктами Колки – Ківерці – Кременець – Рогатин. В. Конопля виділив 4 типи західноволинського кременю: кулястий, еліпсо- і рогаликподібний та плитчастий. Конкреції даних типів мають розміри від 5 до 30 см. Інколи трапляються і більш крупні екземпляри – діаметром до 1 метра [Конопля, 1998, с. 149].

Халцедонова маса кременю забарвлена в чорний або темно-сірий плямистий кольори. Тонкі сколи конкрецій просвічуються. Серед західноволинського кременю трапляються зразки із концентрично-смугастим забарвленням. В їхній

халцедоновій масі звичайно чергуються смуги чорного і світло-сірого кольорів. Забарвлені в чорний колір конкреції мають вищий вміст заліза, порівняно із світлішими. За вмістом цього елемента західноволинський кремій переважає всі відомі види крем'яної сировини з відкладів крейди Східної Європи.

Однією із своєрідних особливостей західноволинського кременю є його оболонка, яка відділяє конкреції, здебільшого кулястої чи еліпсоподібної форми, від карбонатної породи. Конкреції, як правило, вкриті тоненькою кірочкою, товщина якої менша 1 міліметра [Конопля, 1998, с. 150].

Західноволинський кремій характеризується порівняно вищим вмістом вуглецю та кремнезему (91,23 – 97,52%).

На основі спектрального аналізу конкрецій з різних у територіальному відношенні покладів В. Коноплею виокремлено вісім підвидів західноволинського кременю, залежно від їхнього розміщення в межах ряду геоморфологічних районів Західної Волині. Перший підвид пов'язаний з Верхньоприп'ятською алювіально-моренною низовиною, другий і третій – з Волинською (Любомль-Столінською) моренною грядою та Сарненською акумулятивною рівниною, що входять до складу підобласті Волинського Полісся. Четвертий – сьомий під-

види західноволинського кременю визначені в районах підобласті Волинської височини: четвертий – на Торчинсько-Горохівській гряді, п'ятий – на Рівненському плато, шостий – на Повчанській, сьомий – на Мізоцькій височині. Восьмий підвид простежений на території Кременецько-Дубнівської задрової рівнини підобласті Малоого Полісся [Конопля, 1998, с. 151].

Крем'яна сировина першого – третього підвидів представлена невеликими рогаляко- чи еліпсоподібними конкреціями діаметром до 15 см, із різноманітними горбиками та заглибленнями на поверхні. Забарвлений кремій у світло-сірий, сірий, рідко – темно-сірий кольори. Можливі різноманітні візерунки: аморфні плями з нечіткими краями, смуги, білі вкраплення. Крем'яна сировина четвертого – сьомого підвидів відрізняється від трьох перших дещо більшими розмірами. На території Дубенського і Здолбунівського районів Рівненської області В. Коноплею зафіксовані окремі конкреції видовжено-овальної форми діаметром 50-70 см. Забарвлення цих підвидів темно-сіре і чорне, трапляються великі плями сірого і світло-сірого кольорів. Четвертий і п'ятий підвиди мають згадану вище текстуру, якій інколи властива смугаста будова. Восьмий підвид західноволинського кременю залягає у перевідкладеному стані внаслідок

ерозійно-акумулятивної діяльності льодовикової води. Пов'язані з ним крем'яні конкреції – невеликих розмірів, а за формою і забарвленням близькі до трьох перших підвидів. В. Конопля поклади такої сировини відзначив в основному на території між пунктами Семидуби – Верба – Кременець. В околицях сіл Довге Поле і Берег Дубенського району на Рівненщині кремененосні поля займають площу до 10 і більше гектарів [Конопля, 1998, с. 151-152].

Західноволинський кремій, зокрема його четвертий – сьомий підвиди, повністю домінував в кременеобробному виробництві племен регіону від початку заселення до ранньозалізного віку. Перший – третій та восьмий підвиди мали значно менший період застосування під час виготовлення виробничого інвентарю, який окреслювався фінальним палеолітом – неолітом. Їх використання первісними майстрами-кременярями було вузьколокальним, охоплювало територію Великого й Малого Полісся і практично припинилося в кінці доби каменю. Західноволинська крем'яна сировина четвертого – сьомого підвидів у період енеоліту і бронзи стала важливою частиною міжплемінного обміну, виробу з якої – півфабрикати, знаряддя праці та предмети озброєння – проникали у Центральну та Східну Європу на відстань до 500

км від місць добування конкрецій [Конопля, 1982, с. 30].

Подільський кремій у вигляді окремих регіональних покладів залягає у висококарбонатних вапняках турону Подільської височини. За морфологічними ознаками і структурно-текстурними показниками він наближається до західноволинського. Подільський кремій представлений переважно округлими або овальними конкреціями середніх розмірів, діаметром здебільшого 20-25 см, що мають високу мінеральну чистоту халцедонової маси, вміст кремнезему в якій досягає 93-97%.

Крем'яна сировина Поділля поділена В. Коноплею на чотири підвиди, пов'язані з декількома геоморфологічними районами цієї височини: Розточчям, Гологоро-Кременецьким уступом, Західно-Подільським плато і Північно-Покутським районом [Конопля, 1998, с. 154].

Подільський кремій використовувався тутешніми племенами протягом всього існування кременеобробного виробництва. Лише його розточький підвид через дещо гірші петрофізичні показники застосовувався первісними кременярями у невеликій кількості і на обмеженій території, пов'язаній з місцями його добування. Інші три ґатунки цієї сировини були в широкому вжитку в ті часи. Над-

лишки кременеобробного виробництва йшли на обмін. Гологоро-кременецький підвид надходив на територію сучасної Польщі, а західноподільський та північнопокутський підвиди проникали у Середнє Подністров'я, Південне Побужжя, Північне Причорномор'я, Молдову та в деякі райони сучасних Закарпаття, Словаччини, Угорщини і Румунії [Конопля, 1998, с. 155].

Отже, на Західній Волині поширені значні запаси першосортного високоякісного кременю (чорного, сірого, інколи з білими вкрапленнями, кольору), що міститься у верхніх шарах крейдяної структури, часто на малій глибині. Конкреції кременю мають розміри від 5 до 100 см, вкриті зазвичай тонкою бі-

лою крейдяною кіркою. Їхня форма досить різна – від округлих “булав” до цілих плит. Відомі знахідки і ще більших конкрецій, зокрема, за даними О. Цинкаловського, на північ від Кременця виявлено плиту розмірами 150x250 см [Сункаловський, 1961, с. 3-4]. Про відкриття сірого та жовто-сірого кременю на Бабиній Горі біля м. Кременця писали С. Бібіков [Бибиков, 1953, с.78-80], Н. Гурина [Гурина, 1976, с. 102-103]. Нами також досліджувалися виходи кременю в районі м.Кременця (рис. 2.2; рис. 2.42).

А. Закостельна наводить приклади знахідок великих конкрецій на поселеннях біля сіл Прегоріле (35x20 см), Стефанківці (41x20x18 см), на основі яких можна припускати наявність близьких його

Рис. 2.2. Дослідження виходів кременю в м. Кременець Тернопільської обл.

виходів – такі “брили” здалека не приносилися. На пам'ятках ВЛК, розташованих на обох берегах Західного Бугу, переважає західно-волинський кремій, але на поселеннях Зимно, Грудек Надбужний є домішка і “шоколадного” кременю [Zakościelna, 1996, s. 17].

Отже, можна говорити про наявність на Волині кількох великих регіонів з потужними покладами кременю в шарах туронського ярусу. Перший з них умовно назвемо південнорівненським (Дубенський, Острозький, Демидівський і сусідні райони). У багатьох місцях тут виявлено кремій високої якості, який виходить на поверхню у формі великих конкрецій: Бодаки, Листвин, Хрінники тощо.

Виходи високоякісного волинського кременю в цьому регіоні відомі біля сіл Білогородка (басейн р. Іква), Птича, Липа (витоки р. Липки) – тут знаходиться сіро-чорний смугастий кремій, Івання – кремій чорний з сірим, а також сіл Аршичин, Повча, Мильча, Пирятин (береги р. Повчанки), Крилів (над р.Стублою), від с. Жорнів до с. Заруддя, с. Острів у Дубнівському р-ні Рівненської обл. (дані В. Ткача).

Крем'яні майстерні та виходи кременю відомі також поблизу с. Вілія (уроч. Грушова Долина) в Острозькому р-ні Рівненської обл. (лівий берег р. Вілії), м. Ізяслав (урочище Іванцева Долина) Хмель-

ницької обл., де знайдено багато сокир з волинського та верхньоальбського середньоподністровського кременю; с. Карпилівка (урочище Пастівник) Білогірського району Хмельницької обл.; с. Суйми (урочище Посіч, правий берег р. Збитенки) Здолбунівського району Рівненської обл.; с. Листвин (урочище Гострий горб, на південь від центру села) Дубнівського району Рівненської обл. – майстерня з виробництва скребачок, різців, ножів, вкладнів [Пелешин, 1990, с.31; Конопля, Пелешин, 1993, с. 26]. Тут туронський кремій Мізоцької горбистої височини Волино-Подільської плити міститься в стінках ярів. Носії ПТК виготовляли з нього ножі, серпи, вкладні до серпів, сокири та долота. Значні виходи кременю та майстерні відомі також поблизу с. Лючин (дані О. Позіховського) [Археологічна спадщина..., 2005, с.279-292].

Нами досліджено крем'яні виходи на схід від с. Листвин Дубнівського району Рівненської області (рис. 2.3; рис. 2.43). Біля дороги на с. Нараїв розташований пагорб висотою 10 м, а на висоті 7-10 м від крайньої верхньої точки його урвистий західний схил всипаний численними конкреціями кременю різної форми і розмірів. Деякі з них мають довжину понад 0,5 м. Кремій з цього пункту найчастіше чорного кольору із сірими смужка-

Рис. 2.3. Конкреція кременю з с. Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл.

ми. Крем'яні виходи цієї території слугували доброю сировиною для спільнот пізньотрипільської культури, поселення та крем'яні майстерні якої знаходилися тут.

Ще одне поселення трипільської культури, основним видом діяльності населення якого була обробка кременю, – Бодаки (Тернопільська область), розташоване на високій терасі р. Горині (рис. 2.44). В радіусі 5 км від нього виявлено 6 пунктів виходів кременю, що залягає неглибоко від поверхні пластами у вапняках. Два родовища розташовані дуже близько від трипільського поселення: одне – за 1 км від його східного краю, друге – за 100

м від західного. Кремій з цих виходів дрібнозернистий, однорідний на зламі. Найчастіше він чорного кольору, непрозорий або напівпрозорий, трапляються також сірі, смугасті конкреції [Сункаловський, 1961; Скакун, 2005].

О. Романчуком, Г. Охріменком, І. Маркусом здійснено розвідки з метою виявити виходи кременю на межі Рівненської, Тернопільської, Хмельницької областей. Встановлено, що в с. Термна Острозького району Рівненської обл. кремій залягає на невеликій глибині в ґрунті (у перевікладеному льодовиком стані) й утворює велике кремененосне поле. Він має ознаки вось-

мого підвиду західноволинського кременю (за класифікацією В. Коноплі). Територія у вказаному місці повністю розрита rovami і ямами. Можливо, це залишки давніх розробок цих багатих родовищ (рис. 2.4; рис. 2.45).

Розвідками виявлено виходи кременю в крейдяному шарі біля с. Ходаки, с. Переморівка Шумського району Тернопільської області, с. Вілія, с. Теремна Острозького району Рівненської області.

Менш вивчено поклади кременю на межі Полісся та Волині – другий, умовно виділений південнополіський регіон. На городоцько-здовбицькому поселенні в Городку біля м. Рівного І. Сवेशніков виявив дві майстерні крем'яних знарядь у 1961-1962 рр. На його східній периферії, на глибині близько 4 м від сучасної поверхні, залягав шар крем'яних жовен у перевідкладеному льодовиковому стані. На південному схилі підвищення відкрито яму, а біля неї – скупчення крем'яних сколів і відщепів [Сवेशніков, 1969, с. 114-120]. За підрахунками І. Сवेशнікова, на пам'ятці Городок відходи крем'яного виробництва (відщепи) становили 98,5% від загальної кількості крем'яних знахідок [Сवेशніков, 1974, с. 91].

В 1961 р. І. Сवेशніковим в Городку досліджено рештки майстерні з виготовлення крем'яних знарядь на території поселення культури

постшнурової кераміки. Місце, в якому виявлено майстерню, знаходиться на вершині західного схилу невеликого плато у східній частині урочища “Кургани”. На глибині 0,2 м від сучасної поверхні ґрунту відкрито скупчення крем'яних сколів, відщепів і пластин, яке займало площу 1,20 м. Відщепи лежали один на одному суцільним шаром товщиною 0,16 м. Скупчення складалося з крупних, відбитих із нуклеусів сколів, невеликих пластин, одержаних у процесі обробки заготовок знарядь, відщепів різної форми і розмірів та дрібних лусочок, отриманих унаслідок нанесення ретуші. Нараховано 2931 шт. відщепів та сколів. Навколо скупчення на поверхні поля виявлено також багато залишків крем'яного виробництва. Вся територія майстерні, очевидно, займала декілька десятків квадратних метрів (рис. 2.6, рис. 2.7, рис. 2.8, рис. 2.9 рис. 2.10) [Сवेशніков, 1962].

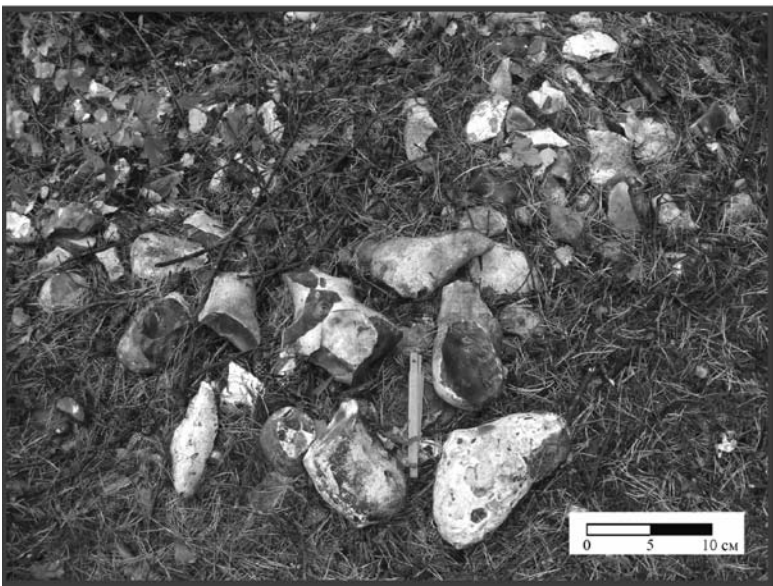
Інше місце розробок кременю було відкрите 1937 р. Я. Фітцке біля с. Половлі Рівненської обл. та перевірене розвідками І. Сवेशнікова у 1963 році [Swiesznirow, 1967, s. 224] – в урочищі Камінь, розташованому на відстані близько 1-1,2 км на схід від села, на західному схилі та на вершинах піщаних дюн, що підвищуються над заболоченою низовиною. Обстеження показало, що на схилах дюни і біля її основи

Рис. 2.4. с. Теремна Острозького р-ну Рівненської обл. Дослідження перевідкладеного кременю

1

2

Рис. 2.5. Виходи кременю: 1 – місця залягання та можливих розробок кременю в с. Теремна; 2 – конкреції кременю з с. Теремна

Рис. 2.6. Місце кременеобробної майстерні в с. Городок Рівненського р-ну (ур. Вишнева Гора) (за І. Свешніковим)

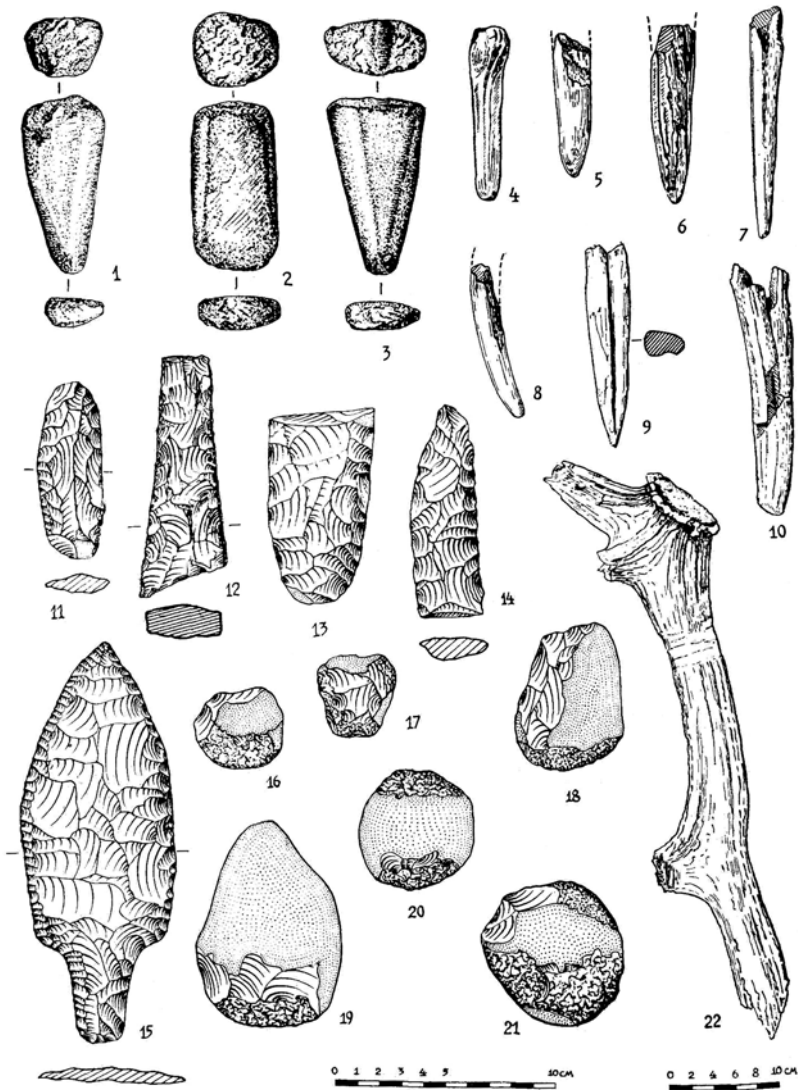
Рис. 2.7. Природні виходи кремню в с. Городок (за І. Свешніковим)

Рис. 2.8. Розкоп на місці копальні кременю в с. Городок (за І. Свешніковим)

Рис. 2.9. Залишки кременеобробного виробництва в с. Городок (за І. Свешніковим)

Рис. 2.10. Знахідки з поселень культур постшнурової кераміки в районі копалень с. Городок:
 1-3 – кам'яні тесла; 4-10 – кістяні та рогові гірничі знаряддя;
 11-14 – напівфабрикати крем'яних знарядь; 15 – наконечник списа;
 16-21 – крем'яні відбивачі; 22 – кирка з рогу оленя (за І. Свешніковим)

є численні сліди викопаних у різні часи ям.

Великі крем'яні жовна неправильної форми трапляються в шарі піску на глибині 4-6 м від гребеня дюни; вони залягають у перевідкладеному стані, що є, очевидно, наслідком діяльності льодовика. На гребенях дюн І. Свешніков віднайшов також гнізда відщепів, сколів і пластин, які скупчуються на порівняно невеликих площах (приблизно розміром 2x2 або 4x4 м), неподалік від західного схилу [Свешніков, 1964]. Сировину в цьому місці добували жителі поселення городоцько-здовбицької культури (рис. 2.11; 2.12).

Стародавні розробки кременю, що залягають в аналогічних умовах, відомі також біля с. Зелениця Рівненської області [Сункаловські, 1961, с. 60]. Розвідками Рівненської археологічної експедиції відкрито-майстерні крем'яних знарядь біля сіл Малий Олексин, Острів і Крилів [Свешніков, 1974, с. 98; Свешніков, Нікольченко, 1974, с. 99].

Місця стародавніх крем'яних розробок були також виявлені І. Свешніковим біля с. Муравиця, в заплаві правого берега р. Іква (рис. 2.45). Дослідник відзначає, що поклади кременю тут залягають на лінії перекриття шарів вапняку і крейди лесоподібними суглинками. На місці розробок відкрито скупчення крем'яних відщепів і

пластин, що утворилося внаслідок первинної обробки добутих тут жовен. На відстані 1 км вгору по річці І. Свешніков відкрив поселення стжижовської культури з двома майстернями крем'яних знарядь [Свешніков, 1974, с. 122-123].

Одна майстерня розташована на площі наземної частини житла стжижовської культури, за 1,2 м на південний захід від нього. На місці майстерні залишилося скупчення крем'яних відщепів (більше 60 штук), серед них великий нуклеус неправильної форми зі слідами вторинного використання в якості відбійника, кулястий відбійник та фрагмент заготовки ножеподібного серпа (рис. 2.13; 2.14).

Інша майстерня розташована на віддалі 15 м на південний захід від житла. Значна її частина була знищена обвалом високого берега р. Ікви. Збережена частина являла собою скупчення відходів крем'яного виробництва, що залягали на глибині 1,28 м від сучасного горизонту шаром до 0,2 м завтовшки, й займала площу 0,3x0,65 м. Скупчення складалося з величезної кількості відщепів, сколів і пластин, шматків крем'яних жовен, декількох нуклеусів, заготовок клиноподібних сокир, ножеподібних серпів та трикутного наконечника дротика. Серед цього матеріалу знайдено декілька цілих і фрагментованих знарядь (ножі,

лезо клиноподібної сокири), а також окремі уламки посудин стижовської культури [Свешніков, 1966] (рис. 2.16; 2.17).

Авторами здійснено розвідку щодо наявності виходів кременю біля с. Клевань Рівненського району. На обриві над річкою простежено два шари суцільного залягання кременю: перший – на глибині 1 м від сучасної поверхні, наступний – 1,5 м від попереднього. Виходи кременю у формі конкрецій та невеликих плит трапляються і на поверхні. Вони мають різні розміри, деякі досягають 60 см. Колір чорний, інколи з сірими смугами (рис. 2.18; 2.19; рис. 2.46).

М. Пелещишин писав про виходи кременю поблизу пізньотрипільського поселення Голишів неподалік м. Луцька, на берегах р. Черногузки. Басейн цієї лівої притоки Стиру відомий за розкопами та розвідками Я. Фітцке, В. Коноплі, М. Пелещишина, Д. Козака, М. Матвієйка, В. Шкоропода, Г. Охріменка. На берегах р. Черногузки, а також понад лівою притокою Стиру – Сарною – знайдено чимало пам'яток енеоліту, бронзового віку, для яких кремій був винятково важливою сировиною. Відомо, що береги названих рік, їх долини відзначаються родючістю (рис. 2.21:1). Назвемо деякі енеолітичні пам'ятки,

Рис. 2.11. с. Половлі Рівненської обл. (ур. Камінь). Поверхня дюн вкрита крем'яними сколами, відщепами і пластинами на місці копальні кременю та поселення (за І. Свешніковим)

Рис. 2.12. с. Половлі Рівненської обл. (ур. Камінь). В обривах дрон знаходяться крем'яні сколи, відщепи і пластини (за І. Свешніковим)

Рис. 2.13. смт Млинів Рівненської обл. Кременеобробна майстерня у стінці урвища на городищі (за І. Свешніковим)

Рис. 2.14. смт Млинів Рівненської обл. Місце кременеобробної майстерні (за І. Свешніковим)

Рис. 2.15. смт Млинів Рівненської обл. Місце колишніх розкопок кременеобробної майстерні у стінці городища (фото Г. Охріменка)

Рис. 2.16. смт Млинів (Муравиця). Залишки кременеобробної майстерні на березі р. Ікви (за І. Свешніковим)

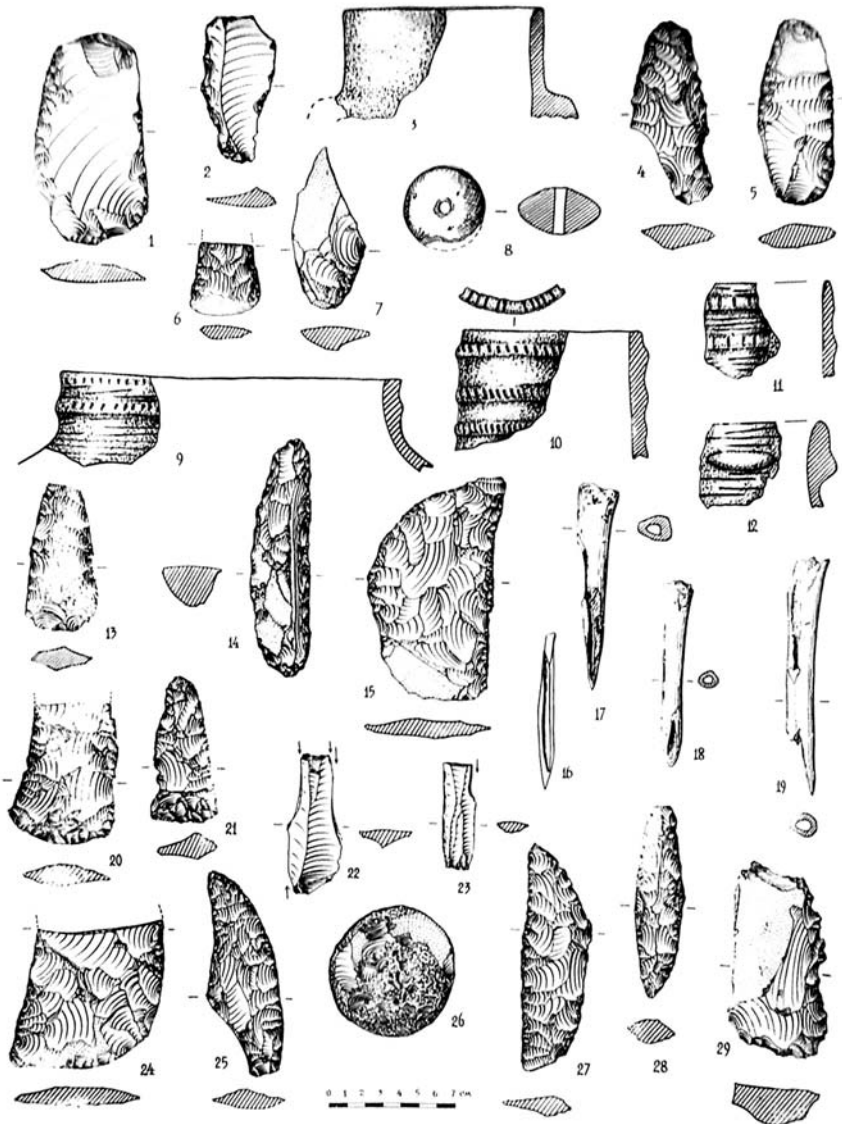

Рис. 2.17. снт Млинів (Муравиця). Матеріали з майстерень та жител (за І. Свєшніковим)

розташовані над цими річками: Голишів I (МлК, ВЛК, ПТК), Голишів II (скарб ВЛК), Голишів III (сліди поселення ПТК), Новостав (ПТК), Коршівець I (ВЛК), Коршівець II, Полонка (КЛСК, ККА), Гірка Полонка I (КЛСК, поховання ВЛК), Гірка Полонка II (КЛСК), Гірка Полонка III (ВЛК), Баїв I (поховання КЛСК), Баїв II, Баїв III (КЛСК, ВЛК, ПТК), Оздів (КЛСК, ВЛК, поховання ККА), Цеперів (КЛСК), Городок (поховання, поселення ВЛК), Сьомаки (поховання ВЛК), Коршів I, Коршів II (ВЛК), Коршів III (ККА) (дослідження Я.Фітцке, М. Матвієйка, С. Панишка, Ю. Мазурика, Г. Охріменка) (рис. 2.20).

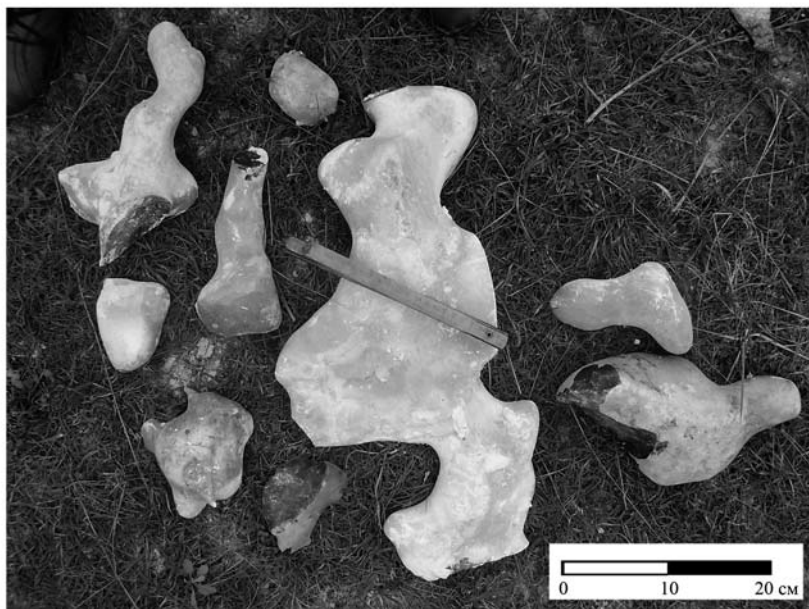
Авторами обстежувалися пункти цього регіону з метою виявити крем'яні виходи. Зокрема, проводилися розвідки біля с. Цеперів Луцького району в урочищі Криниця, за 1 км на південний захід від села. Тут знаходиться пагорб висотою до 10 м, з урвистого боку якого – шар лесу товщиною до 8 м, нижче хвилястою лінією йде пісок, ще нижче – шар вапняку до 3 м, який на глибині від 2 м входить у заплаву р. Черногузки. У вапняковому шарі нами було виявлено за 1 годину сім конкрецій кременю різних розмірів (до 25 см). Кремінь чорного кольору з світло-сірими вкрапленнями, трапляється

Рис. 2.18. смт Клевань Рівненського р-ну. Шар крем'яних виходів у стіні урвища

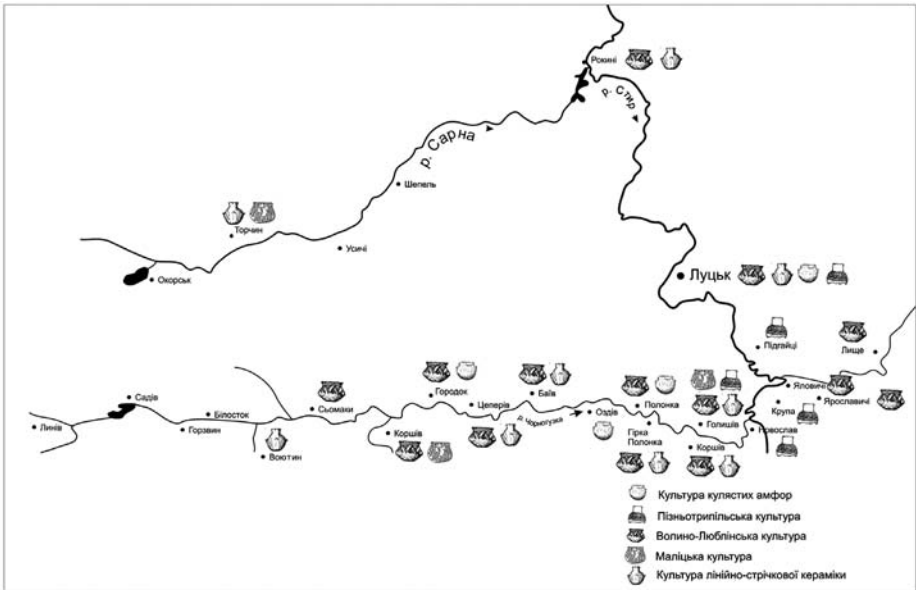

1

2

Рис. 2.19. Конкреції кременю з с/мт Клевань

Рис. 2.20. Пам'ятки енеоліту в басейнах рр. Сарна та Черногузка

з ледве коричневим відтінком (рис. 2.21:2; 2.22).

У с. Баїв Луцького району кремій знаходиться на схилах пагорба високою до 10 м (біля кладовища) (рис. 2.47:1). Відомі виходи крем'яних конкрецій великих розмірів у с. Гірка Полонка (поблизу стадіону) та с. Новостав (біля ферми).

Авторами виявлено виходи кременю в с. Гаразджа Луцького району. Стратиграфію його залягання в туронському ярусі добре видно на схилах кар'єру. Конкреції кременю в цьому шарі трапляються дуже часто і мають досить великі розміри (10-40 см) та типовий чорний колір (рис. 2.23).

Крім того, нами обстежено кар'єр біля с. Пожарки Рожищенського району, де на глибині 6-10 м трапляються шматки кременю (рис. 2.24; рис. 2.47:2). У сусідніх селах крем'яні виходи залягають ближче до поверхні і є частішими знахідками. Відомі виходи волинського кременю (чорного кольору) також біля с. Люблінєць Ковельського району.

У 1995 р. Г. Охріменком в центрі селища Стара Виживка, на місці нового будівництва, виявлено великі плити кременю. Можливо, місцеві виходи кременю використовувалися ще свідерським населенням.

Хоча річкові долини Волині та

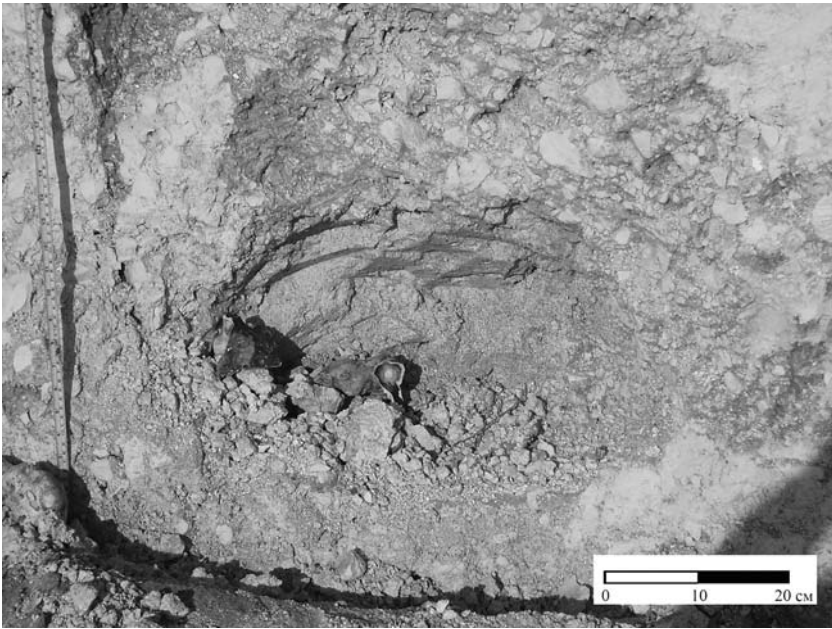

1

2

Рис. 2.21. Місце дослідження виходів кременю: 1 – долина р. Черногузки; 2 – с. Цеперів Луцького р-ну

Рис. 2.22. с. Цеперів Луцького р-ну Волинської обл. Виявлені конкреції кременю

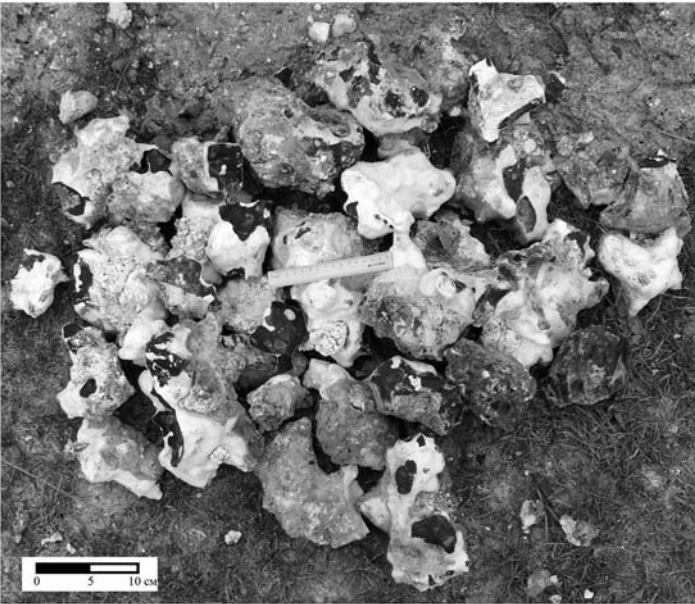
Подністров'я іноді встелені кремневими конкреціями, цей матеріал не завжди придатний для виготовлення якісних виробів. Сировину слід було видобувати безпосередньо перед обробкою. У крайньому разі видобутий кремій можна було прикопати в землі, але “свіжа” сировина була бажанішою. Ця обставина зумовила певні особливості кременеобробного виробництва у давні часи. Кремій видобували з кременевмісних порід переважно відкритим способом. Для цього шукали його виходи в ярах, по берегах річок [Енциклопедія..., 2004, с. 264].

Крем'яні артефакти стжижовської культури басейну Черногузки майже всі виготовлені з чорного або сірого з чорними смугами західноволинського кременю. Однак певна частина громад ремісників-кременярів все ж працювала, ймовірно, на приносному матеріалі. На поселенні біля с. Ставок знайдено декілька виробів з імпортного, так званого кшемьонківського кременю, родовища якого знаходяться в Повіселенні.

На Поліссі відомі також місця обробки кременю. Це житло-майстерня СК в урочищі Загорчі біля с. Осова, житло ГЗК в урочи-

1

2

Рис. 2.23. с. Гараджа Луцького р-ну Волинської обл. Виходи кременю

щі Осивка, велика майстерня СТК в урочищі Криничка Друга біля цього ж села Костопільського району Рівненської області (роботи Г. Охріменка). Оскільки поклади високоякісного кременю на Поліссі відсутні, то його сюди завозили. А виробництво, можливо, до рівня напівфабрикатів (наприклад, нешліфованих крем'яних сокир СК) відбувалося на місці [Свешніков, 1974, с.133; Bargel, 1991, s. 109]. Такі сокири часто знаходять біля згаданого села (рис. 2.25).

Крем'яне виробництво того часу було, швидше всього, високо-

рентабельним і давало можливість майстрам жити з цього промислу, одержуючи певні матеріально важомі еквіваленти (можливо, худобу, зерно, мідні чи бронзові вироби). Як відомо, західноволинський кремій з крейдяних товщ туронського ярусу високо цінувався в ті часи і поширювався у формі заготівок, напівфабрикатів, готових виробів досить далеко, інколи до 500-700 км на захід, аж до Куяв у північно-західній частині Польщі [Szmyt, 1996, s. 197] і до Дніпра, до населення трипільської культури тощо [Відейко, 2008а, с. 43; Відейко, 2008б, с. 131].

Рис. 2.24. с. Пожарки Рожищенського р-ну Волинської обл.
Крейдяний кар'єр із конкреціями кременю

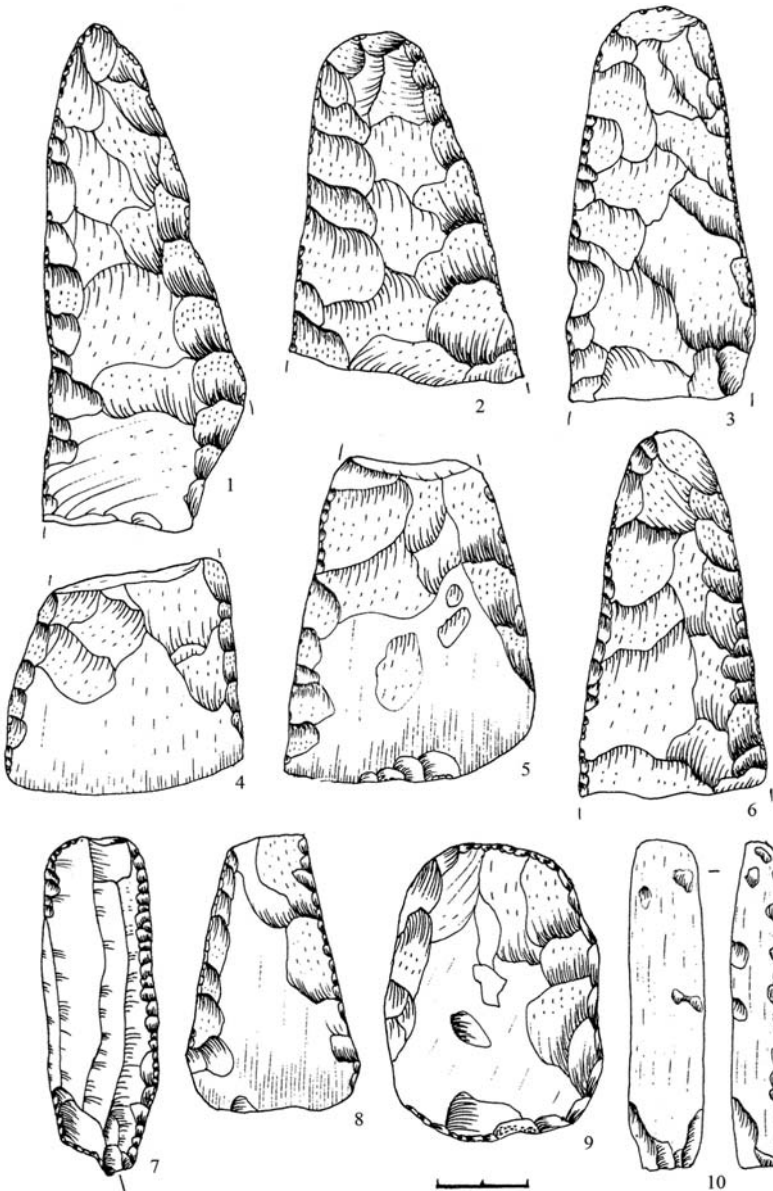

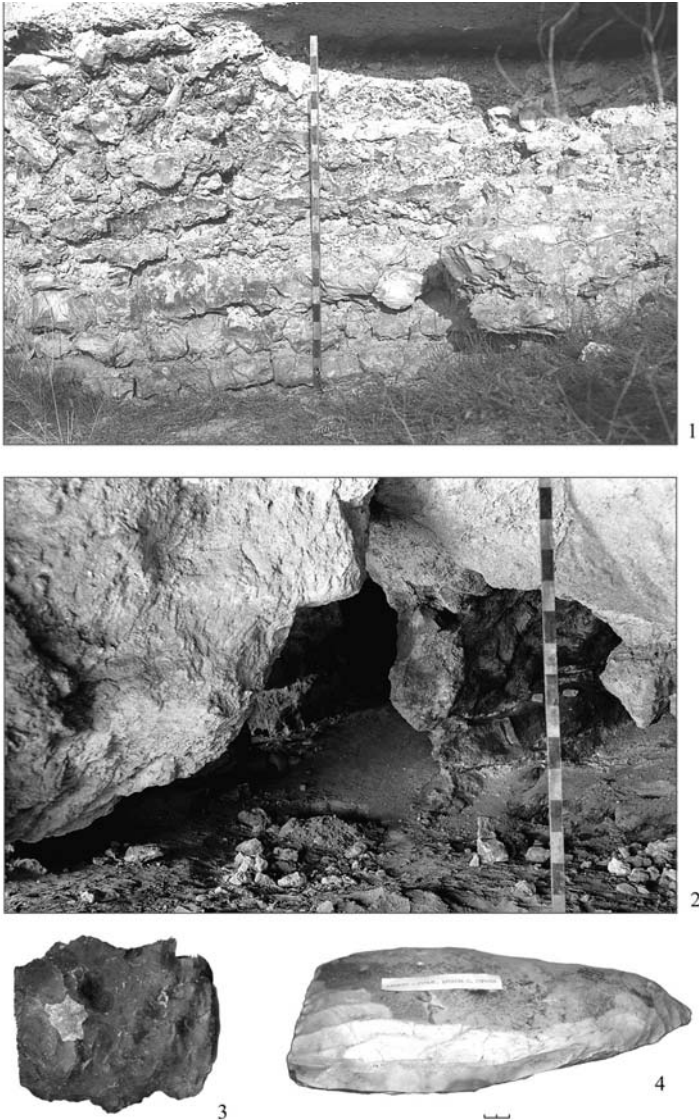
Рис. 2.25. Крем'яні вироби з с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. Випадкові знахідки, збірка місцевої школи (за Г. Охріменком).

Варто зауважити, що добування, транспортування, обробка кременю здійснювалася або аборигенним населенням (напевно, частіше), або групами віддалених племен, які мали в ньому гостру потребу. Тобто в усіх цих господарських, обмінно-сировинних процесах спостерігаємо множину варіантів, кожен з яких обирався як найбільш оптимальний для окремої родової групи або племені. При цьому, ймовірно, на рівні племені було вище керівництво – еліта, яка виступала організатором цих процесів. Так могло бути у трипільського населення [Відейко, 2003, с. 94-95; Szmyt, 1996, s. 254; Czebreszuk, 1996, s. 237-242].

Висновок щодо поліваріантності господарства населення енеоліту, епохи бронзи можна зробити такий: господарська структура кожної родової групи в рамках племені була різною і залежала від природних факторів, потреб та доцільності. Промисли – добування, обробка, дистрибуція – могли бути такими ж вигідними, як і відтворювальні види господарства. За даними польських дослідників, цілі племена, можливо, й культури жили за рахунок промислів та обміну, наприклад, івенська культура.

Добування кременю. Про різні способи добування кременю писали Я. Лех, Т. Журовські, Н. Гурина, С. Бібіков, В. Конопля, С. Березанська, О. Цвек та інші дослідники [Lech,

1981; Żurowski, 1962; Гурина, 1976; Бибииков, 1966; Конопля, 1986, Березанская, 1994; Цвек, Мовчан, 1997]. На Середньому Подністров'ї такі виробки відомі у вигляді штолень, шахт-печер на схилах гір з камерами до 50-60 м² [Березанская, 1994, с. 47]. Одним із таких місць є печера Біла Гора біля с. Студениця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області. У 1940 році тут працювали Є. Кричевський і С. Бібіков (рис. 2.26). 1965 року С. Бібіков повернувся сюди вдруге. Висота Білої гори, яка складається із осадових порід, досягає 140 м над рівнем Дністра. На південному її схилі сірий та жовтуватого-сірий кремень залягає у верхній товщі відкладень. Усього було досліджено 8 печер площею в середньому до 50-60 м². Найбільша з них мала площу близько 115 м², висоту – від 0,7-0,8 до 2 м. Під навісами №7 та №8 висота печер досягала 2 м. Це штольневі виробки з внутрішніми штреками і бічними проходами. Місцями було залишено останці для підтримування стелі. На плато виявлено місця первинної обробки кременю. Видобутим брилам надавали форми нуклеусів та робили заготовки для клиноподібних сокир. Підраховано, що тут було видобуто та оброблено кілька сотень кубічних метрів кременю. Крім Білої Гори, подібні кременеобробні місця, які можна датувати

Рис. 2.26. Поклади кременя-плитняка. 1 – Біла Гора. Дослідження С. Бібікова; Місце видобутку кременю. 2 – Біла Гора. Дослідження С. Бібікова; 3 – придністровський кремій-плитняк (за М. Відейком); 4 – гігантський нуклеус з с. Городок Заліщицького р-ну Тернопільської обл. (фонди Заліщицького краєзнавчого музею, інв. № КН-7710)

періодом існування трипільської культури, відомі у цьому районі на лівобережжі Середнього Дністра біля сіл Теремці, Бакота, далі – на ділянці до Старої Ушиці, біля с. Шустівці тощо [Бибиков, 1966, с. 3-4].

Сліди підземних розробок відкриті В. Коноплею в Івано-Франківській області, на обох берегах Дністра. Це мілкі ями, глибиною 0,5-0,8 м, розташовані на схилах гір. Між собою вони з'єднані під землею бічними ходами-галереями. Входи до галерей мали вигляд западин діаметром 2-2,5 м або печер на схилах. У деяких штольнях, площа яких досягала 50-60 м², одночасно могли працювати по 3-4 особи [Конопля, 1986, с. 187-189].

Найбільшим за розмірами в Подністров'ї наразі є комплекс, який складається зі штолень та поселень з майстернями, в районі с. Буківна в Івано-Франківській області. Більшість поселень та штолень (усього 32 пункти) виявлена М. Клапчуком у 70-х роках ХХ ст. [Клапчук, 1973, с. 286-287].

Грунтовніші обстеження провів Б. Василенко у 80-х роках. Тут було виявлено виробничий комплекс, що складається з 6 поселень, 277 штолень і 15 майстерень. Крім того, знайдено сліди відкритого видобування кременю та пов'язані з ним майстерні [Василенко, 1989, с. 38-39]. Також Б. Василенко віднай-

шов штольні для видобування кременю біля сіл Антонівка, Білогірка, Братиків, Незвисько. За формою крем'яні виробки Подністров'я й Рівненщини – штольні, тобто неглибокі ями (0,5-0,8 м) з бічними проходима-галереями, що з'єднують між собою окремі камери [Конопля, 1986, с. 187-189].

Місця первісних розробок кременю відомі і в Подніпров'ї. У 1988 році в с. Коробчино Кіровоградської області відкрито в стінці кар'єру шахти з видобутку кременю. Шахти глибиною до 6 м від сучасної поверхні опускалися до шару, що складається із крем'яних жовен (величиною 50 см) (рис. 2.27). У зрізах кар'єру зафіксовано 5 штолень, шириною близько 1,5 м. Залягають вони в зеленувато-жовтому суглинку, що чергується з буро-червоною глиною. В одному випадку штольні з'єднувалися горизонтальним ходом. У розрізі добре видно лійкоподібні входи в шахту. Діаметр лійки на давньому рівні – приблизно 6 м. На глибині 70 см від сучасної поверхні зафіксовано викид ґрунту. Заповнено шахти гумусованим суглинком із вкрапленнями глини, трапляються тут і первинні відходи крем'яного виробництва [Цвек, Мовчан, 1990; 1997; Цвек, 2005].

У 1990 році дві шахти були повністю досліджені. Шахта № 1 починалася за 70 см від сучасної по-

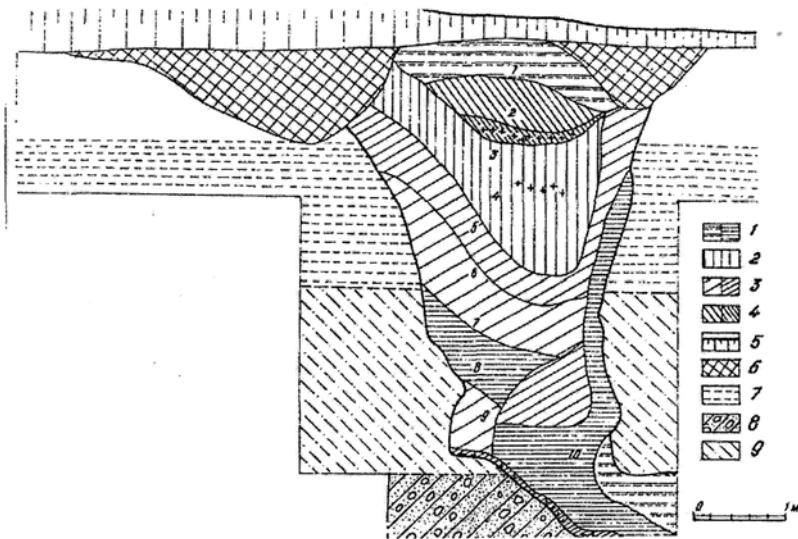

Рис. 2.27. Коробчино. Розріз шахти (за О. Цвек)

верхні входом-лійкою діаметром до 6 м. Штольня опускалася на глибину 4 м, де виявлено невеликий майданчик з відходами крем'яного виробництва, серед яких знайдено скребло. Від майданчика під кутом в 45° опускався лаз. Майже на самому дні штольні відкрито катакомбу, в якій простежуються сходи. Дно фіксується на глибині 5,7 м. Майже на самому дні шахти знайдено уламок крем'яної мотики.

За допомогою трасологічного аналізу визначено стругальні ножі, струганки, скребло й різці по дереву (рис. 2.28). Всі знаряддя пов'язані з будівництвом шахт. В одній з них при розробці кар'єру, за згадками місцевих жителів, було

знайдене знаряддя у формі стержня з міді. У порожнині стовбурів шахт, що ведуть до шарів кременю, зосереджені лінзи відщепів і луски. Матеріал залягає суцільним шаром. Кремень темно-сірого кольору, гарної якості.

Аналогічні скупчення були знайдені в с. Красносілля в Білорусі (шахти 7, 12, 58). За результатами розкопок Н. Гуриної встановлено, що у напівзасипаних шахтах розташовувалися майстерні з первинної обробки кременю, добутого в суцільних виробках [Гурина, Ковнурко, 1964; Гурина, 1967; 1976; 1990].

Поруч із входами в штольні виявлено майстерню з первинної обробки кременю. Вона залягає

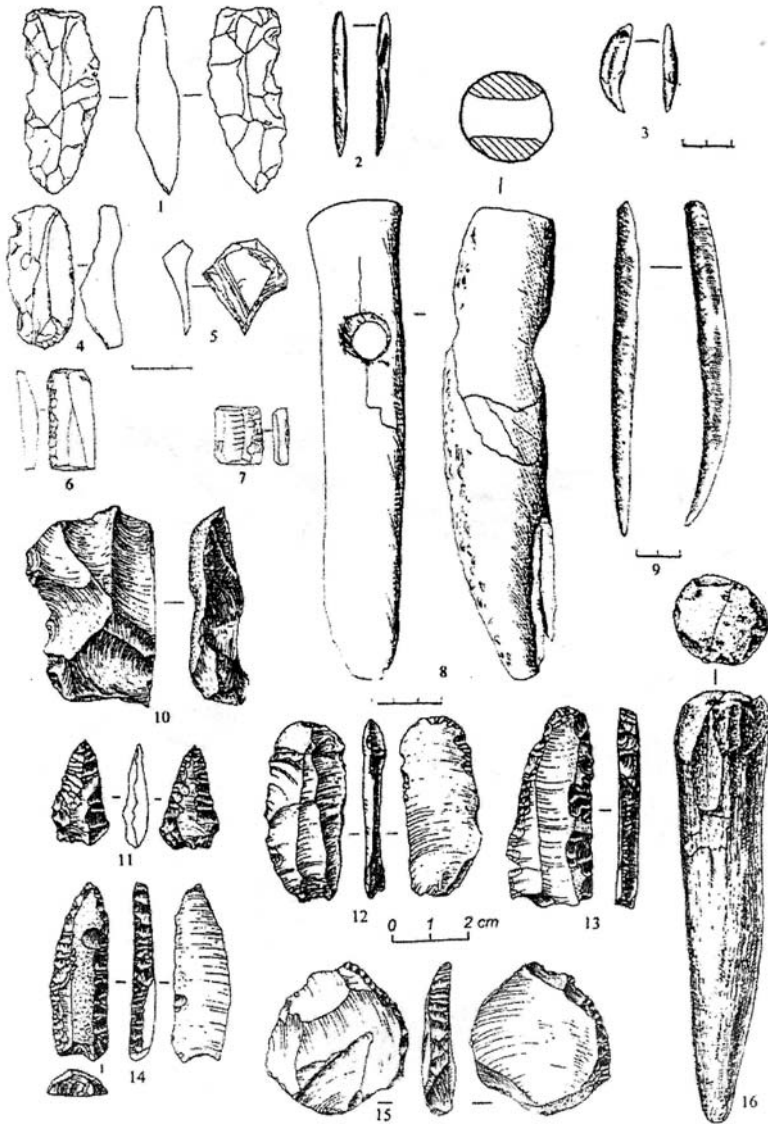

Рис. 2.28. Знаряддя праці. Коробчино (1, 4), Рубаний Міст (2, 3, 5-9), Пекарі II (10-16) (за О. Цвек)

ла на тій самій глибині (60-70 см) від сучасної поверхні, що й викид із шахт, тобто функціонували вони одночасно. У майстерні проводилося зняття кірки та надання нуклеусу певної форми. Повна відсутність заготовок або зламаних знарядь, "стандартність" форм відщепів, велика кількість "зручних" за формою, але невикористаних відщепів вказує на первинне оброблення кременю в цій майстерні.

За 1 км від Коробчанських розробок біля с. Рубаний Міст Кіровоградської області розташовані майстерні трипільського центру крем'яного виробництва, які разом становили виробничий комплекс з видобутку й обробки кременю.

До Коробчанських розробок найбільш подібні шахти на території Польщі (Кшемьонки) і Білорусі (Красносілля). Тут шахти значно глибші й досягають 10-13 метрів. Вони іноді, як і Коробчанські, мають підбої. Гірські розробки Польщі (Кшемьонки) і виробничі комплекси Угорщини (Шуменга), Словаччини, Данії належать до епохи енеоліту й існували приблизно одночасно (рис. 2.29).

Для того, щоб краще з'ясувати розвиток крем'яного гірництва наведемо приклад з території Центральної Європи, а саме Польщі.

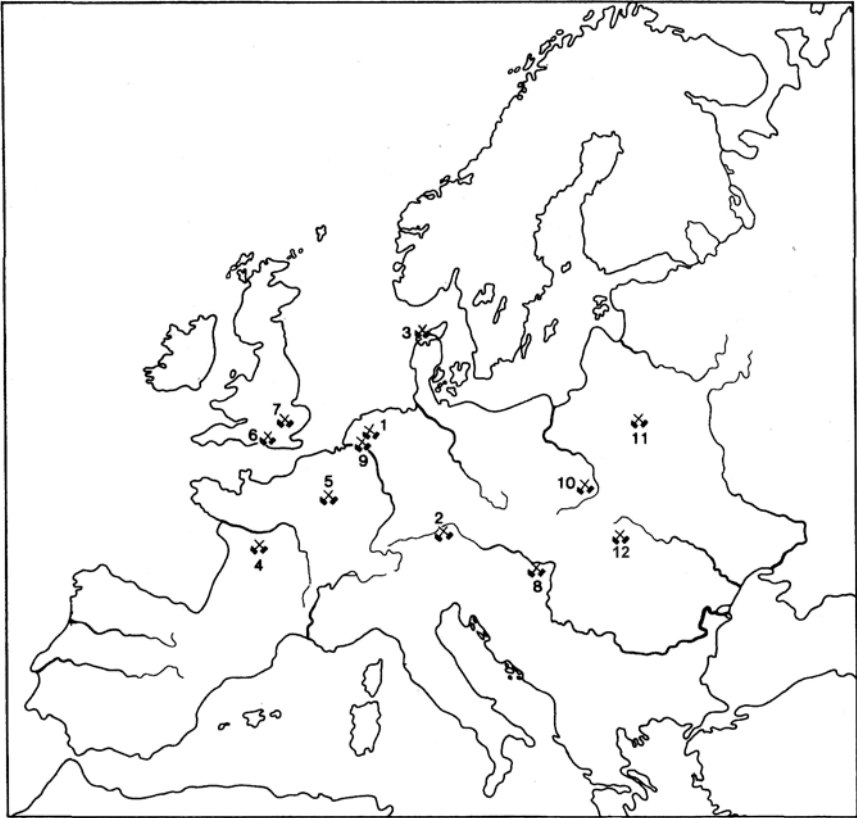
Кшемьонки. Обабіч дороги з Островця Свентокшиського до Балтова біля с. Єленя Гура (за 1 км

є місце, відоме археологам як Кшемьонки. Тут, приблизно 5 тисяч років тому, існували шахти з видобування кременю [Kowalski, 1980, s. 86-88].

Унікальну пам'ятку археології та геології в Кшемьонках відкрив у 1922 р. Я. Самсонович, а щоб показати її наукове та пізнавальне значення багато зусиль доклали покоління дослідників: З. Шміт, Я. Журовський, відомий довоєнний дослідник Волині М. Древо, а також Я. Ковальчик, З. Кжак, Є. Бембель та інші. Поклади кременю формувалися тут від 159,4 млн. до 154,1 млн. років тому, в юрський період [Vabel, 2003, s. 4-5].

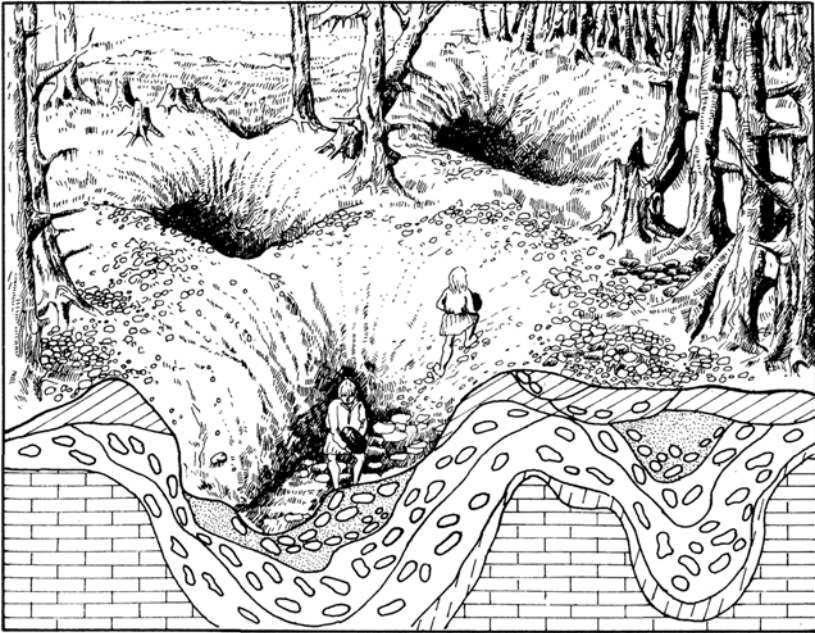
В Кшемьонках, як і в інших місцях, використовувалися різні способи добування кременю: в ямах, нішах, штольнях-коридорах, комогах (рис. 2.30; 2.31). Викопували глибокі (до 10 м) ями, від яких прокладали ходи та цілі галереї. Робота велася за допомогою простих знарядь з каменю, кременю, звужених сокир, рогових та дерев'яних молотків, клинів, доліт (рис. 2.32-2.34). Температура на глибині цілодобово була сталою – 5–9 °С. Додатково для освітлення та обігрівання розкладали невеликі вогнища.

У Кшемьонках добре збереглося поле, де працювали колись гірники. Воно має розміри 30x120 м. У цьому місці локалізовано близько 1000 гірничих ям. У 80-ті роки ви-

Рис. 2.29. Картохема найважливіших давніх копалень кременю на теренах Європи (за С. Салацинським, М. Залевським, з доповн. авт.):

- 1 – Спіннес (Бельгія), 2 – Лангфельд (Німеччина), 3 – Гов (Данія),
- 4 – Гранд Пресін (Франція), 5 – Св. Міхель (Франція), 6 – Чізбурі (Англія),
- 7 – Грімс Грейвс (Англія), 8 – Тата (Угорщина), 9 – Рикхолът (Голландія),
- 10 – Кшемьонкі (Польща), 11 – Рось (Білорусія), 12 – Біла Гора (Україна)

Рис. 2.30. Реконструкція добування кременю ямними шахтами
(за Дж. Альберсом та В. Фельдером)

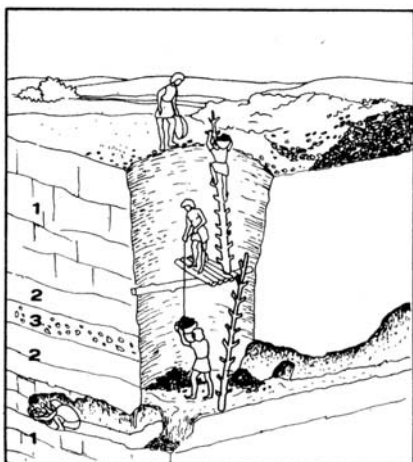
вчено 4 з них і розпочато вивчення п'ятої. З'ясувалося, що ці гірничі заглиблення сягають глибини 11 м. Внизу від заглибин зроблено проходи в різних напрямках. Вони добре сполучені між собою. Всі ці ходи мають загальну довжину 4 км і середню висоту 85 см.

Робота велася в дуже важких умовах – в скорченій позі, напівлежачи. Одночасно працювали 3-6 людей. Одні рубали, інші транспортували, витягували на поверхню [Babel, 2003, s. 10-12].

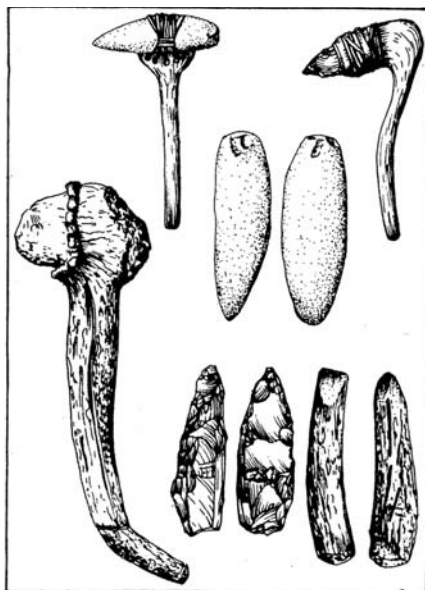
Отже, гірники, працюючи лежачи, вибивали креміль майже з “під-

логи” (рис. 2.35). Робота ця була, безперечно, дуже важка: роговими кайлами видобувати крем'яні конкреції в товщах крейди при слабкому освітленні скіпкою. Щоправда, існувала вентиляція у вигляді вузьких вікон. У такий спосіб прорубувалися коридори довжиною до 30 м, а комори (галереї) – до 18x12 м. Підпор з дерева не робили. Шматками крейдиної породи засипали вироблені галереї (рис. 2.48).

У роботі цих підземних копалень інколи були перерви в кілька десятиліть. Певні висновки можна зробити, підрахувавши вагу отри-

Рис. 2.31. Реконструкція експлуатації шахт-комор (за К. Бекером)

Рис. 2.32. Гірничі рогові, крем'яні та кам'яні знаряддя з Кшемьнонок і реконструкція їх оправи (за Г.Цевінською)

маної сировини. За підрахунками Т. Журовського, одного з дослідників Кшемьнонок, за увесь період роботи копалень виготовлено 24 млн 150 тис. сокир. З цієї сировини робили виключно сокири, які мали смугастий колір (сальтисон) та плоско-овальну форму (рис. 2.36). Інші дослідники подають цифру 5 млн штук. Відомий польський археолог Вітольд Генсель підрахував, що якби ці копальні існували 600 років, тут щоденно могло б вироблятися 330 сокир. Але робота могла тривати лише 120 днів на рік (в теплу пору), хоча Є. Бембель вважає, що цілий рік.

Польськими археологами встановлено, що родовище експлуатовалося в 3000–2500 рр. до Р. Х. Підраховано також: для виготовлення однієї сокири треба було “відбити від “сальтисону” 50-100 відщепів”. Щоб виготовити напівфабрикат сокири потрібно близько 10 хв.

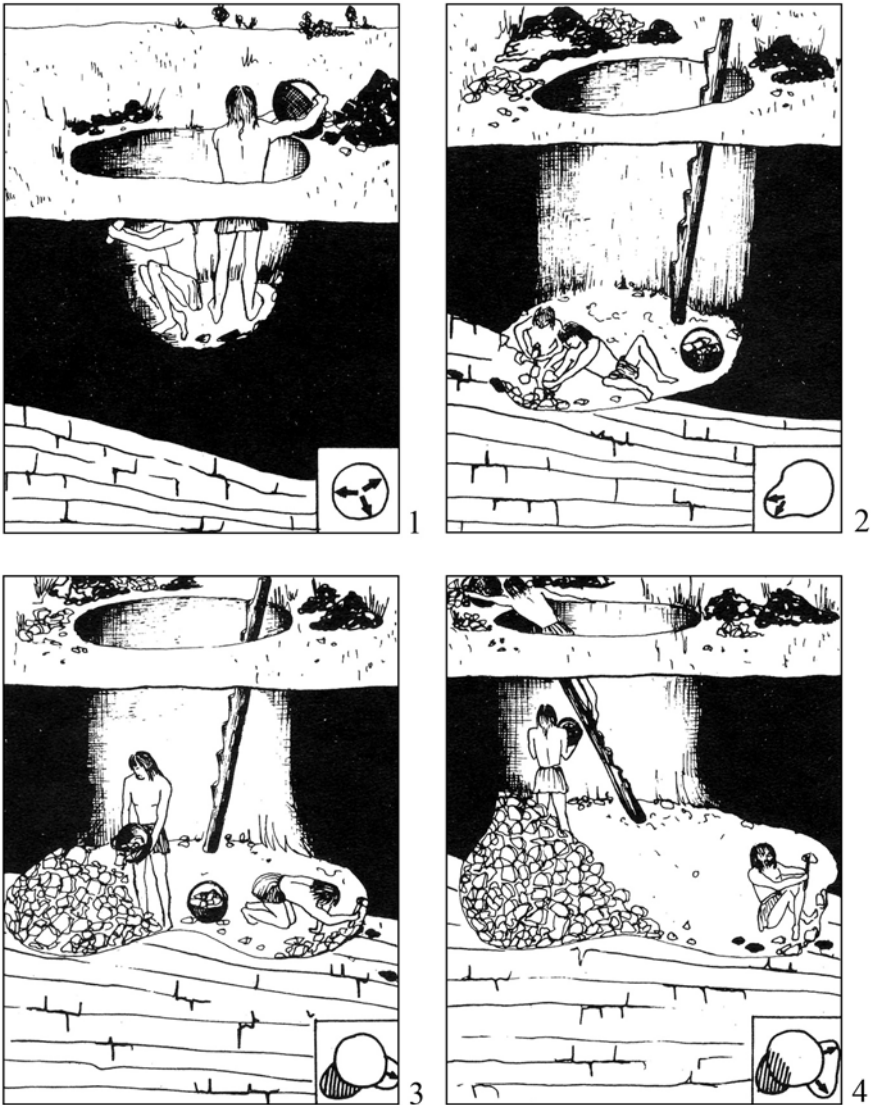
Набагато важчою працею, як пише К. Ковальський, було шліфування. Лише для оформлення робочого краю (леза) сокири витрачалося 30 год. На пісковиковий плоский камінь насипали пісок, поливали водою і шліфували об нього заготовку. До сокир робили ручки завдовжки 60-75 см з ясена, в'яза, дуба. Продуктивність таких виробів випробувана С. Семьоновим. В результаті експерименту встановлено, що сосну діаметром 25 см

Рис. 2.33. Кам'яні кирки культури кулястих амфор з Кшемьонок (фото А. Єдинака)

Рис. 2.34. Гірничі кістяне знаряддя з копальні 795 в Кшемьонках (фото С. Бембеля)

Рис. 2.35. Реконструкція можливих фаз експлуатації шахти 6 в Кшемьонках (за Г. Цевінською)

зрубували за 10 хв, а діаметром 40 см – за 1 год. Човен-довбанку розмірами 4х0,6 м, яким можна було успішно плисти по річці, робили двоє людей за 80 год (10 днів по 8 год). У ході експерименту, проведеного датськими дослідниками Дж. Троль-Смітом, С. Юргенсоном, з'ясувалося, що дуб діаметром 30 см можна було звалити за 30 хв. [Семенов, 1957, с. 160].

Однак встановлено, що сокири зі смугастого кременю з Кшемьонк не використовували для зрубання, тесання дерева. Їх зовсім цілими, без щербин на вістрі знаходять у похованнях ККА на Волині, Поділлі, Куявах, Мазовії, Помор'ї Гданському, Люблінщині, інколи за 600 км від родовища [Kowalski, 1980, s. 90-92]. Крім того, дослідники з'ясували, що вироби з Кшемьонк поширювалися серед населення різних культур. Ще одна важлива деталь: смугастий кремій застосовувався порівняно недовго – в часи екзистенції ККА. Вироби з кременю шоколадного кольору використовувалися кілька тисячоліть.

За 8 км від Кшемьонк над р.Камінною розташоване відоме поселення культури лійчастого посуду – Чмельов, де обробляли напівфабрикати з кременю шоколадного кольору. Поселення мало оборонні вали та рови. У період існування КЛП з крем'яних майстерень в Чмельові вироби поширювали-

ся на відстань до 330 км і призначалися для зрубання та обробки деревини. В пізніші часи (ККА) виготовляли більш тонкі сокири, які слугували предметом озброєння й поширювалися на відстань до 660 км від місця добування. Є. Бембель пише, що ця виробнича діяльність давала великий зиск [Veřel, 2003].

Для чужинців такі копальні були недоступними. Інший приклад стосунків відомий у часи енеоліту на Погоринні. Сюди, в райони проживання трипільців середнього етапу, приходили носії волино-люблінської культури, наприклад, на поселення кременярів

Рис. 2.36. Крем'яні сокири, виготовлені зі смугастого кременю (за Т. Біневським)

Бодаки на Кременеччині, виявлене О. Цинкаловським у 1938 р. [Скакун, Цвек, Круц, Машева, Корвин-Пиотровский, 2005, с. 5].

Припускають, що “втаємничення” в гірничу професію молодих хлопців відбувалося під землею в одній з галерей; ініціації супроводжувалися магічними діями та обрядами [Vabel, 2003, s. 18].

Невирішеними на сьогодні залишаються два питання: перше – яку форму мала дистрибуція: обміну чи забезпечення членів роду; друге – чому тогочасне населення надавало перевагу саме цьому кременю?

Також відкритим є питання щодо того, хто зупинив розвиток значного культурного комплексу землеробів, що сформувався на півночі Центральної Європи? На думку Я. Ковальського, занепад настав швидко, приблизно в 2500-2000 рр. до Р. Х., коли культура лійчастого посуду була в повному розквіті. Припускають, що винуватці погрому – невідомі любителі сокир зі смугастого кременю. Так зникли поселення Чмельов – за 9 км від Кшемьонок; Камінь Лукавські поблизу Сандомежа, Грудек Надбужний, а також, імовірно, поселення КЛП на Волині. Ці села були поспіхом покинуті та спалені. В господарських ямах і між житлами лежали рештки людей, убитих сокирами. У Грудеку Надбужному розкопано залишки 11 забитих ді-

тей. В Більче Злотій на Поділлі в печері Вертеба, де ховалося населення трипільської культури, серед людських скелетів знайдено сокиру з характерними смугами.

Воїнам, які творили погроми, після смерті клали в могили (часто зведені з кам'яних брил) саме такі сокири. Ці войовничі племена не будували великих осель, не засновували значних за розмірами поселень, жили, переважно, зі скотарства, робили далекі походи (виправи), у т.ч. на схід аж до Дніпра. Щоправда великі поселення виявлено біля Кшемьонок (за кільканадцять кілометрів від копалень). К. Ковальський пише: “Є підозра, що це були мисливці, які полювали на стада навколишніх землеробських племен більше, аніж на дику звірину в лісах” [Kowalski, 1980, s. 93-96].

Носії культури кулястих амфор жили на переломному етапі від осілого мирного (відносно) землеробського укладу життя до номадичного (кочового) у північному, нестеповому варіанті. Цей родовий устрій часто набирав виразу мілітарного патріархату. В пантеоні особливе місце зайняв “бог бурі, озброєний сокирою – символом грому та блискавок”. Войовничі пастухи мали зброю – сокири, які “були репліками зброї божества”, а також символами їх суспільного статусу. Не виключено, що вже відтоді коня використо-

ували їм для верхової їзди [Babel, 2003, s. 19-20].

Розміщення сировини в геологічних умовах суттєво впливало на характер кременеобробного виробництва, а окремі види кременю, які відрізнялися за формою, розмірами та структурою, визначали продуктивність знарядь праці та специфіку індустрії. Залягання кременю у формі пластів, жовен, конкрецій створювало передумови до вироблення технічних навичок їхнього добування і наступної технології обробки.

Хімічний склад, а отже, і внутрішній стан кременю досить суттєво впливав на характер індустрії та її спеціалізацію. Так, відносно неякісна сировина Північно-Західної Білорусі використовувалася лише для виготовлення сокир, а не для сколювання пластин [Гурина, 1976, с. 156]. Це ж стосується і смугастого кременю з Кшемьонок Опатовських на території Південно-Східної Польщі [Balcer, Kowalski, 1978, s. 135-138].

На Західній Волині місцевий високоякісний кремій був придатним і для виготовлення сокир, і для одержання пластин (причому дуже великих розмірів). Його або збирали на поверхні, або добували в мілких заглибинах.

Кремій, видобутий із землі, спочатку обробляли в майстернях – на майданчиках, розташованих

безпосередньо біля покладів сировини. Тут могли робити нуклеуси, призначені для виготовлення великих пластин, а також заготовки для клиноподібних сокир. Невдалі нуклеуси, і зламані заготовки виявлено в багатьох місцях первинної обробки. Знайдена в цих місцях кераміка, а також знаряддя праці, пов'язані з побутовою діяльністю, можуть свідчити про існування тут тимчасових стоянок. У кінці енеоліту та ранньому періоді доби бронзи поблизу цих виходів існували спеціалізовані поселення, основним заняттям яких було добування, виготовлення і, очевидно, обмін крем'яних знарядь.

Таким спеціалізованим поселенням С. Березанська вважає місце поблизу с. Сапанів на Кременеччині, де виявлено значну кількість вузькоспеціалізованих майстерень, у яких здебільшого виготовлялися серпи.

Ці виробничі осередки функціонували впродовж усієї доби бронзи і залишили після себе сотні заготовок на різних стадіях їх продукування [Березанская, 1972, с. 95-96].

Майстерні спочатку розміщувалися безпосередньо на поселеннях, переважно на краю або поблизу житла майстра-кременяра. Використовувалася в цей період техніка “збереження основи”. Непотрібні частинки конкрецій збивалися й відкидалися. Ядрища або основи,

що вже мали необхідну форму, забирались. Остаточна обробка знарядь, яка вимагала довготривалих затрат часу, здійснювалась за межами цих майстерень [Березанская, 1994, с. 49].

На території Західної Волині, а саме в басейнах правих приток Прип'яті, особливо багато майстерень (загальнопоселенських або общинних) раннього періоду доби бронзи. Їх залишки розташовані на дещо підвищених ділянках надзаплавних терас, неподалік від виходів на денну поверхню конкрецій кремню. Вони тягнуться вздовж берегової лінії на відстані до 1-1,5 км одна від одної, займаючи площу від 30 до 150 м², суцільно вкриту крем'яними сколами. Майстерні були зазвичай поліфункціональними (виробляли знаряддя декількох видів) або спеціалізованими, де виготовлялися предмети одного призначення [Пелешцишин, 1998, с. 162-163; Березанская, 1994, с. 49; Свешніков, 1974, с. 84-85, 106, 107, 123, 141].

На Дубенщині В. Конопля нарахував 22 майстерні з виробництва крем'яних знарядь [Конопля, 1989]. Спеціалізовані майстерні з виготовлення різних видів крем'яної зброї та знарядь зафіксовані Ю. Захаруком [Захарук, 1961, с. 31], С. Березанською [Березанская, 1994, с. 20], М. Пелешцишиним [Пелешцишин, 1998, с. 162-163] на багатьох поселеннях культур постшнурової

кераміки [для порівняння: Machnik, 1967, s. 21-23].

Сліди двох майстерень виявлено І. Свешніковим біля с. Городок, смт Млинів (Муравиця) [Свешников, 1968]. Майстерня, що належить до городоцько-здовбицької культури біля Хрінниківського водосховища, описана М. Пелешцишиним [Пелешцишин, 1990, с. 34]. Інші відомі на берегах річок Іква, Стубла, Стир, Кутянка, Горинь. Кількість майстерень періоду культур постшнурової кераміки (ГЗК, СК) наштотувала дослідників на думку про їхнє найбільше поширення саме в цей період. Крем'яні вироби розповсюджувалися, ймовірно, і на Люблінщині [Zakościelna, Libera, 1991, rys. 12].

Поблизу смт Млинів на Рівненщині, в час перебування тут носіїв стжижовської культури, існувало два поселення, довкола яких розташовано більше десяти моно- і поліфункціональних майстерень, одна з яких (Млинів III) містила понад 127 тис. артефактів: фрагменти конкрецій, заготовки серпів, відщепи на різних стадіях їх виготовлення [Конопля, 1978, с. 333; 1982, с. 29; Свешников, 1990, с. 68]. Це стосується і згадуваної пам'ятки городоцько-здовбицької культури біля с. Городок Рівненської обл., яку супроводжували декілька майстерень [Свешніков, 1974, с. 84-85].

Великим кременеобробним центром можна вважати поселення по-

близу с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. Біля нього виявлено багато кременеобробних майстерень доби ранньої бронзи, які базувалися на дуже багатій високоякісній сировині.

Отже, волинський центр кременеобробки в ранньобронзовому періоді можна вважати одним із найбільш значних і розвинутих в Європі [Березанская, 1994, с. 50].

Навіть у середньому періоді доби бронзи, коли почало поступово згасати кременеобробне виробництво, на території Західної Волині кременярство за своїми кількісними та якісними показниками майже не поступалося попередньому етапу. Чимало майстерень східнотшинецької культури виявлено в басейні Стиру на Рівненщині, зокрема неподалік сіл Вербень, Лихачівка, Малево. Там виготовляли здебільшого серпи і, в меншою мірою, сокири [Конопля, 1978, с. 333].

На початку пізнього періоду доби бронзи в організації виготовлення крем'яного інструментарію та його поширенні відбулися суттєві зміни. Головна причина полягала в тому, що потреба в крем'яних виробах значно скоротилася, а в ряді районів України зникла взагалі. Попит на кремій у цей час задовольняли збором конкрецій з поверхні, тобто відпала потреба добувати їх за допомогою підземних розробок. Очевидно, залишилися

лише майстри особливо високого професійного рівня, які працювали не тільки на замовлення общини, а й виготовляли вироби на обмін. Вони самі або через посередників виходили на віддалені території, де й збували свою продукцію [Березанская, 1994, с. 51].

Виробничі культури. Розвиток крем'яної індустрії не міг не сформувати певні виробничі культури, але свідчень про обряди, пов'язані цим видом виробництва, дуже мало. Про можливе існування виробничих культур у трипільців еперше згадує К. Черниш у зв'язку з виявленням значної домішки крем'яних відщепів в обмазці глинобитних робочих майданчиків-платформ, розташованих поруч із житлами на поселенні с. Незвисько [Черныш, 1967, с. 153-165].

Досліджуючи пам'ятку середнього Трипільля на Дністрі біля с. Жури (етап VI) у комплексі житла № 3, С. Бібіков звертає увагу на декоровану заглибленим орнаментом біноклеподібну посудину, виявлену на підлозі будинку поблизу печі. В одному з її розтрубів, заповненому перепаленими відщепами й дрібними крем'яними лусочками, віднайдено дволезовий наконечник стріли. Автор розкопок вказує на обрядове використання кременю в магічному церемоніалі, спрямованому на попередження небезпеки [Бібіков, 1954, с. 108].

Під час розкопок поселення східнотрипільської культури в одному з жител с. Миропілля (кінець етапу ВІІ) поблизу вівтаря виявлена посудина, заповнена перепаленими крем'яними відщепами й невеликими лусочками. Інші археологічні матеріали з цього житла не мали слідів вогню. Подібність ритуалу в Журах і Миропіллі полягає в заповненні посудин залишками крем'яного виробництва, наявності слідів вогню, розташуванні посудин поблизу сакральних місць житла. Наведені факти дають можливість припускати, що в Журах і Миропіллі могли здійснюватися магичні обряди, пов'язані із кременеобробним виробництвом.

Подаючи характеристику спеціалізованої кременеобробної майстерні Поливанів Яр ІІ, Т. Попова вказує на цікаву деталь – скупчення крем'яних жовен, утиснутих у глину, розташоване на певній відстані від майстерні. Грубо оброблені жовна супроводжувалися масивними відщепами, нуклеусами й відбійниками. Автор дослідження розглядає цей артефакт як технологічний прийом. Не виключено, що скупчення основних складників первинного оброблення кременю, зібрані в одному місці, можна трактувати як магичний ритуал, пов'язаний із кременеобробним виробництвом [Попова, 1980, с. 26-35]. Це припущення певним чином підтвер-

джує й повідомлення Н. Скакун. У західній частині майстерні досліджуваного нею поселення Бодаки виявлено інтенсивно пофарбовану пляму охри чотирикутних обрисів. З одного боку зберігся бортик з обпаленої глини, а по кутах чотири нуклеуси, вертикально забиті в підлогу. Вони відрізнялися від інших, знайдених у Бодаках, своїми невеликими розмірами, круговою площиною сколювання й значною заглаженістю ребер негативів сколів пластин (рис. 2.37) [Скакун, 2004, с. 65]. Можна припускати, що це залишки своєрідного вівтаря. Описуючи недавно відкриту майстерню Пекарі ІІ з обробки кременю й виготовлення з нього виробів, автори розкопок висловлюють думку, що там також, напевно, проводилися ритуали [Овчинников, Пічкур, 2003, с. 210].

Багато дослідників відзначають, що поселення досить рідко розташовувалися поряд із виходами кременю. Ймовірно, існувала певна заборона на заселення ділянок, прилеглих до його розробок. Розташування спеціалізованого поселення з обробки кременю (Рубаний Міст) на деякій відстані від шахт з його видобутку (Коробчино), які часто були на протилежному березі ріки, можливо, свідчать про сакральність його місцезнаходження. Поселення біля с. Бодаки також розміщене віддалік від джерел сирови-

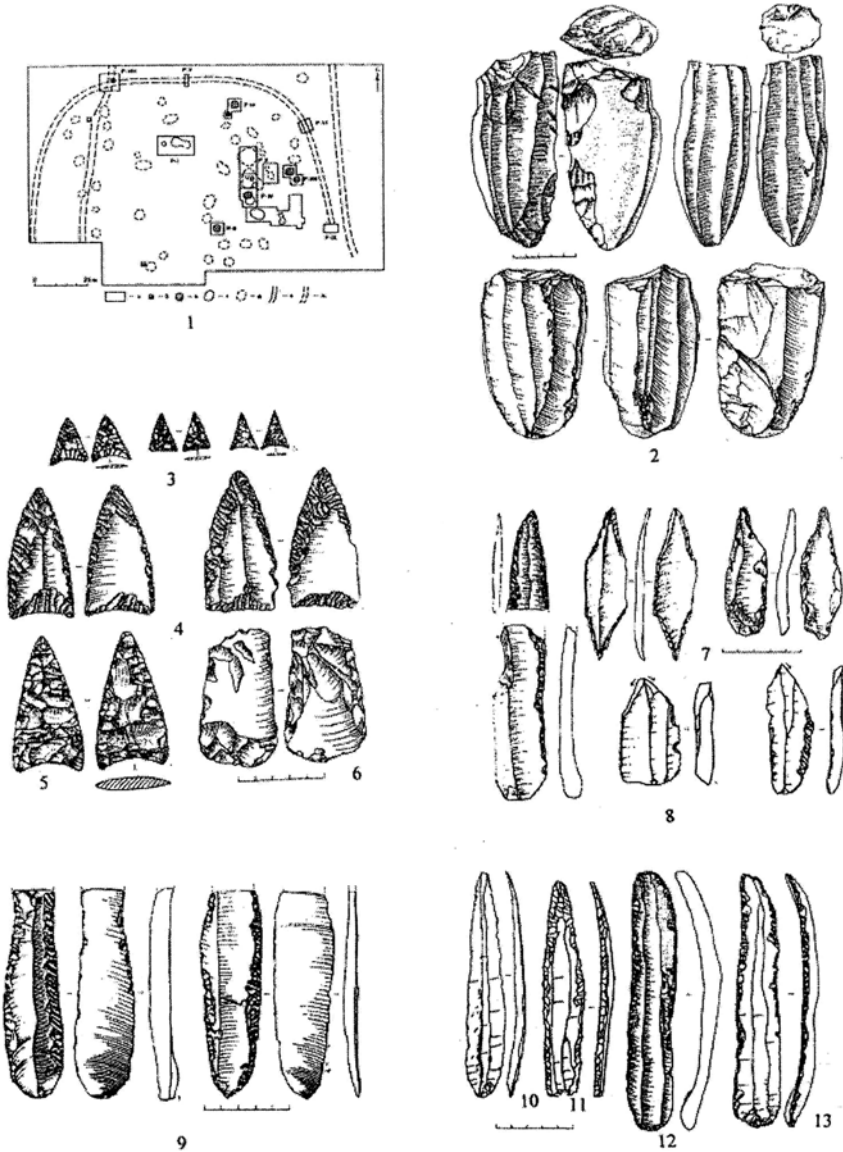

Рис. 2.37. Бодаки. План поселення та крем'яний інвентар (за Н. Скакун)

ни, на протилежному березі яру. У Дубнівському районі Рівненської області виявлені В.Коноплею 22 майстерні були розташовані поблизу виходів кременю, але на значній відстані від поселень. Таке розміщення спостерігалось й в інших місцях, пов'язаних із крем'яною індустрією [Цвек, 2005, с. 88; Цвек, Мовчан, 2005, с. 66-76].

З майстерень сокири, великі пластини та їхні фрагменти йшли на обмін. Кремінь з Подністров'я та Волині розходився за сотні кілометрів, іноді досить далеко за межі трипільських територій (рис. 2.38; 2.53).

На думку дослідників, особливо бажаним товаром були великі необроблені пластини. Це престижні предмети, які знаходять у складі скарбів. До речі, чи не найбільший такий скарб свого часу знайшов В. Хвойка у Подніпров'ї. Схований у великій посудині, він налічував понад 100 великих пластин. Інший скарб – понад 60 пластин – було виявлено нещодавно на території м. Івано-Франківськ [Енциклопедія..., 2004, с. 270]. На території Західної Волині такі скарби походять з с. Ільковичі Сокальського р-ну (рис. 2.39); Шистова, Лудина, Зимного Володимир-Волинського р-ну та ін. [Супкаłowski, 1961]. Скарб крем'яних нуклеусів походить з с. Новомалин Острозького р-ну [Свешников, 1969] (рис. 2.40) .

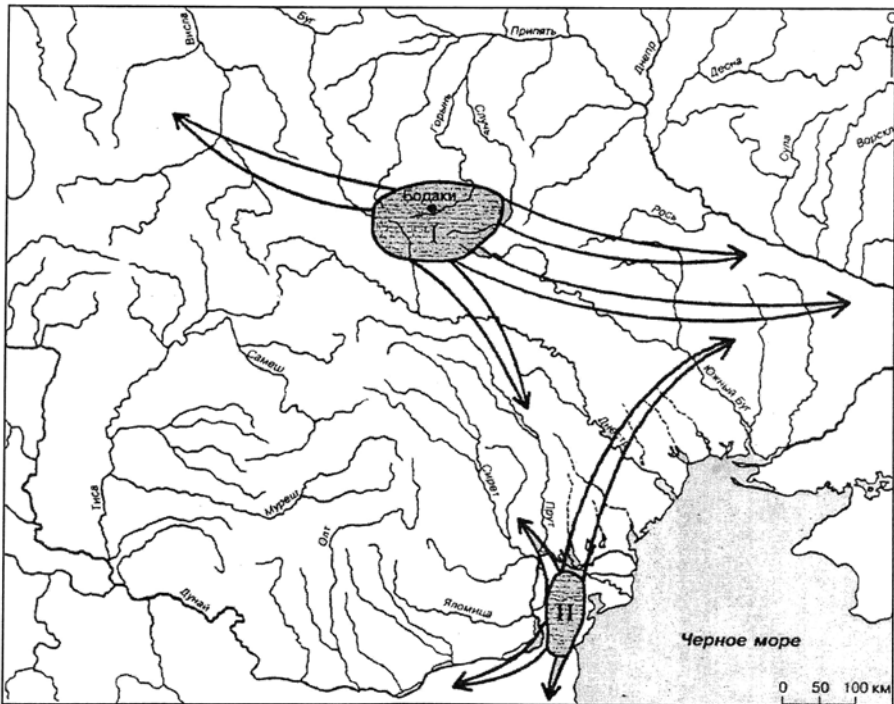
Отже, на різних територіях спостерігається існування розмаїтих типів кременеобробних майстерень та неоднакова організація виробництва. Це майстерні з первинної та вторинної обробки кременю безпосередньо на місці видобутку, аналогічні майстерні на поселеннях, розташованих на певній відстані від місць видобування, спеціалізовані майстерні з виготовлення пластин або сокир, майстерні з лагодження та виготовлення знарядь з імпортованої сировини. Існує думка, що частина майстерень могла мати сезонний характер [Пічкур, Шидловський, 2004].

Варто відзначити, що на Волині у всі періоди рівень кременеобробки був досить високим, тут застосовували практично всі технології цієї галузі, поширені в Європі. Високоякісна місцева сировина сприяла розвитку кременевої індустрії.

Удосконалення техніки оброблення кременю, висока якість напівфабрикатів та готових виробів, а також наявність майстерень, на думку Н. Скакун, свідчать про спеціалізацію та професіоналізацію кременеобробного виробництва, яке поступово переросло рамки домашнього промислу й перетворилося на ремесло [Скакун, 2001, с. 53].

Виготовлення окремих типів знарядь та напівфабрикатів пов'язане насамперед із особливостями си-

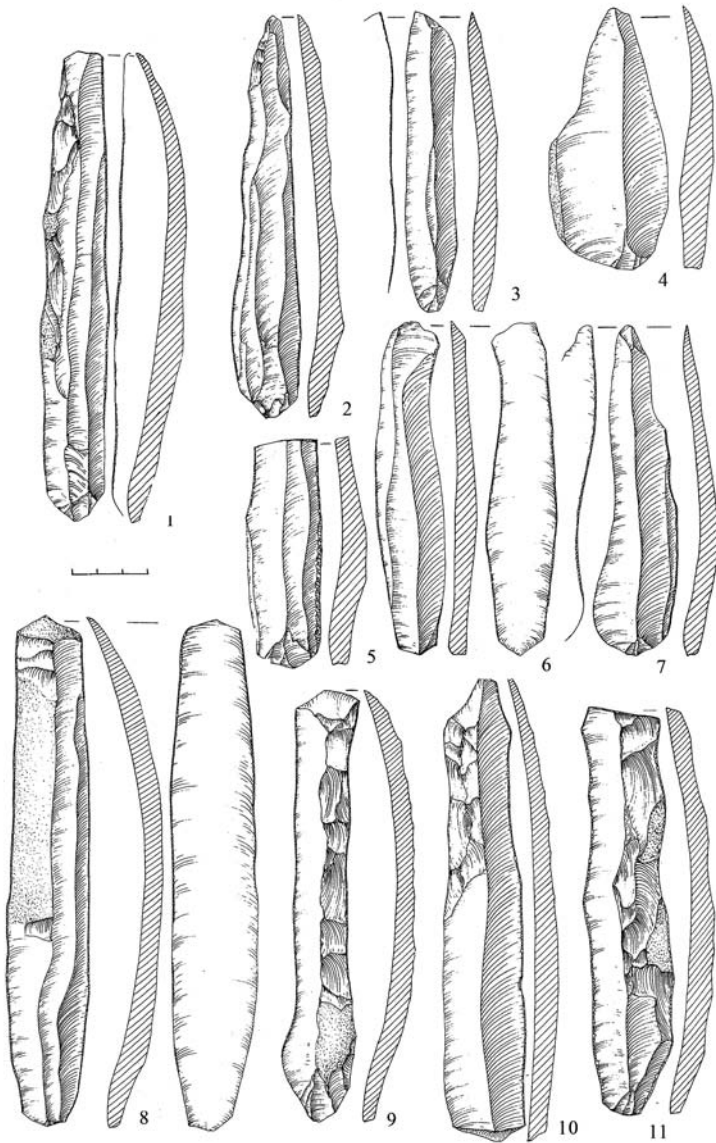

Рис. 2.38. Картохема поширення виробів з центрів кременеобробного виробництва Волині та Придністров'я в епоху енеоліту та ранньої бронзи (за Н. Скакун)

ровинної бази. У Подністров'ї виробляли переважно масивні знаряддя для обробки дерева – сокири, колуни, тесла, долота. На Волині основною продукцією були великі пластини.

Волинь і Подністров'я стали основними експортерами виробів із кременю для населення величезної території. До того ж інколи

конкреції якісного кременю цінували настільки, що клали до поховання разом з виробами із золота та міді. Наприклад, у могильнику тиса-полгарської культури у Великих Рашківцях на території Словаччини виявлено конкреції кременю, нуклеуси та великі пластини, виготовлені з волинського та дністровського кременю.

Рис. 2.39. Скарб крем'яних пластин з Ількович Сокальського р-ну Львівської обл. (за В. Коноплею)

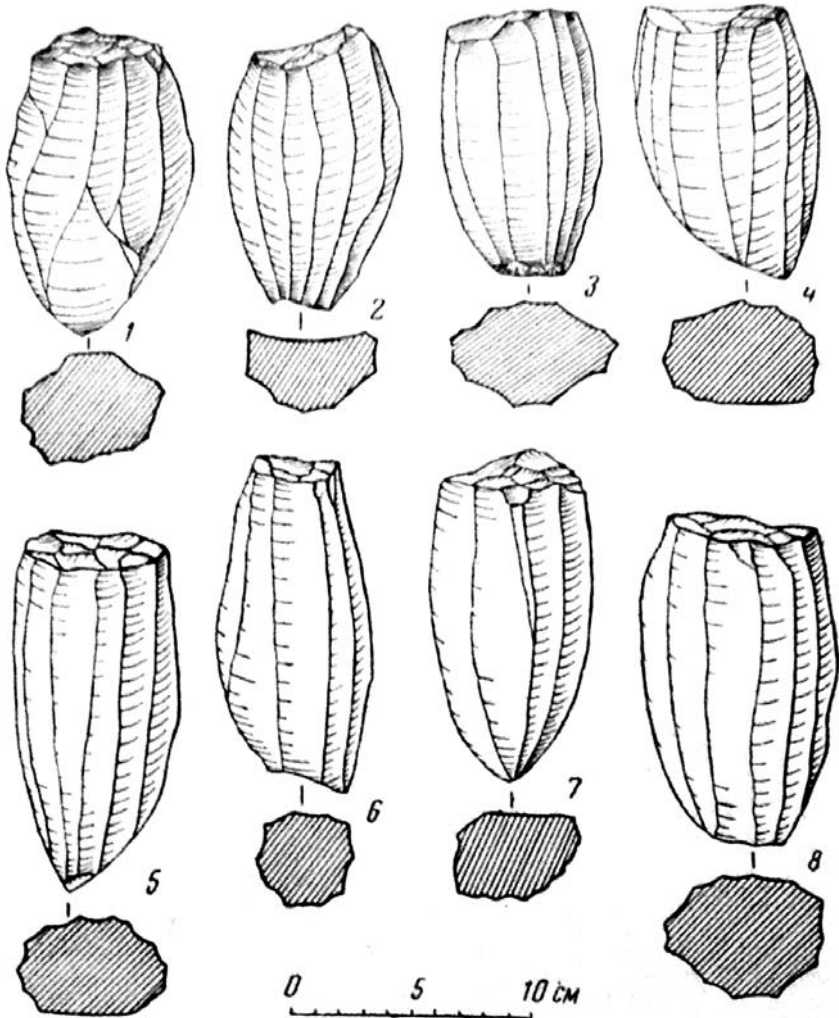

Рис. 2.40. Скарб крем'яних нуклеусів із с. Новомалин Острозького р-ну Рівненської обл. (за І. Свешніковим)

2.2. Використання й обробка кременю населенням енеоліту та бронзової доби

У давній період кремій був головним матеріалом для виготовлення знарядь праці і замінювався іншими породами каменю лише у випадку його відсутності. На Волині він широко використовувався майже до кінця ранньозалізного віку й успішно конкурував із мідними та бронзовими виробами. Це пояснюється наявністю описаних вище багатих покладів високоякісної сировини в достатній кількості, добування якої не вимагало значних зусиль.

Крім того, місцеве металургійне виробництво утверджувалося повільно, з огляду на невелику кількість цінного матеріалу – металу. Значені чинники сприяли вдосконаленню техніки й технології продукування крем'яного інвентарю та зумовили виникнення наприкінці доби каменю спочатку внутрішньородового, а згодом і міжплеменного обміну. Останній став однією з причин формування міжетнічних зв'язків і сприяв поширенню культурних досягнень на значні відстані.

В епоху палеометалів повсюдно, де знаходилися багаті поклади високоякісної сировини, виникали – майстерні або кременеобробні поселення, що утворювали своєрідні кущі (вузли або компактні групи) пам'яток, пов'язані з добуванням і обробкою кременю [Залізняк, 1989, с. 11] (рис. 2.49).

Великі кременеобробні центри склалися в ранньому [Пассек, 1961, с. 55] та середньому [Конопля, Рибій, 1991, с. 55; Попова, 1980, с. 161-162; Свешников, Конопля, 1983; Черныш, 1982, с. 233, 236] періодах трипільської культури в басейні середньої течії Дністра, а на її завершальному етапі – в Західній Волині [Конопля, 1998; Пелецишин, 1990, с. 34; 1997, с. 65-69, 100], під час дослідження яких здебільше десятки тисяч артефактів.

Носії пізньотрипільських пам'яток Східної Волині (городська група) використовували чорний та коричневий кремій з білими смугами та крапленнями, виходи якого є на берегах річок Случ, Тетерів тощо [Березанская, 1994, с. 10; Петрунь, 1967]. Первинна обробка здійснювалася на місцях добування кременю. Енеолітична техніка обробки кременю – переважно пластинчата; правильні великі пластини часто знаходять в “скарбах”. Один із них виявлений під підлогою житла на поселенні Сандраки [Лагодовська, 1954, с. 133-134, рис. 6].

В Угорщині волинські крем'яні вироби займають від 23,8% в Тиса-Полгар-Басатанії, більше 51,4% у Фепнеслітке, 58% у Тімавалк – Темес, понад 63,4% в Маднаргоморок – Купіадамб [Kaczanowska,

1980, s. 25-27]. Обмін крем'яними виробами включав переважно пластини. З яких саме родовищ відбувалася дистрибуція і групи яких культур нею займалися – трипільської, волино-люблінської чи бодрогкерестурської, тиса-полгарської – сказати важко. Роль населення ВЛК у дистрибуції волинського кременю в Подунав'я була, ймовірно, визначальною, бо після її сходження з арени волинської праісторії відсоток волинських крем'яних виробів у басейні середньої Тиси спадає до 10% [Zakościelna, 1996, s. 86 – 87] (рис. 2.50).

На думку М. Качановської, шляхи поширення волинського кременю до ареалу культури Бодрогкерестур могли пролягати східнокарпатськими перевалами: Ужецьким, Вишківським, Яблунецьким. Можливо, цими самими стежками надходив кремій і до населення тиса-полгарської культури [Kaczanowska, 1980, s. 45].

Водночас значення волинського кременю було великим і для носіїв культури лійчастого посуду (КЛП) в класичній фазі малопольської групи. Його частка в крем'яних комплексах колива-

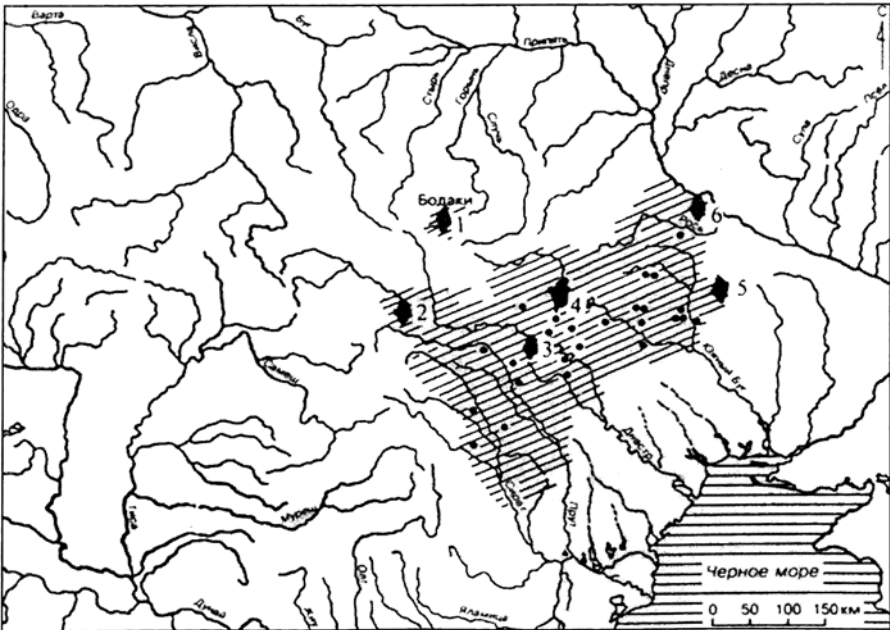
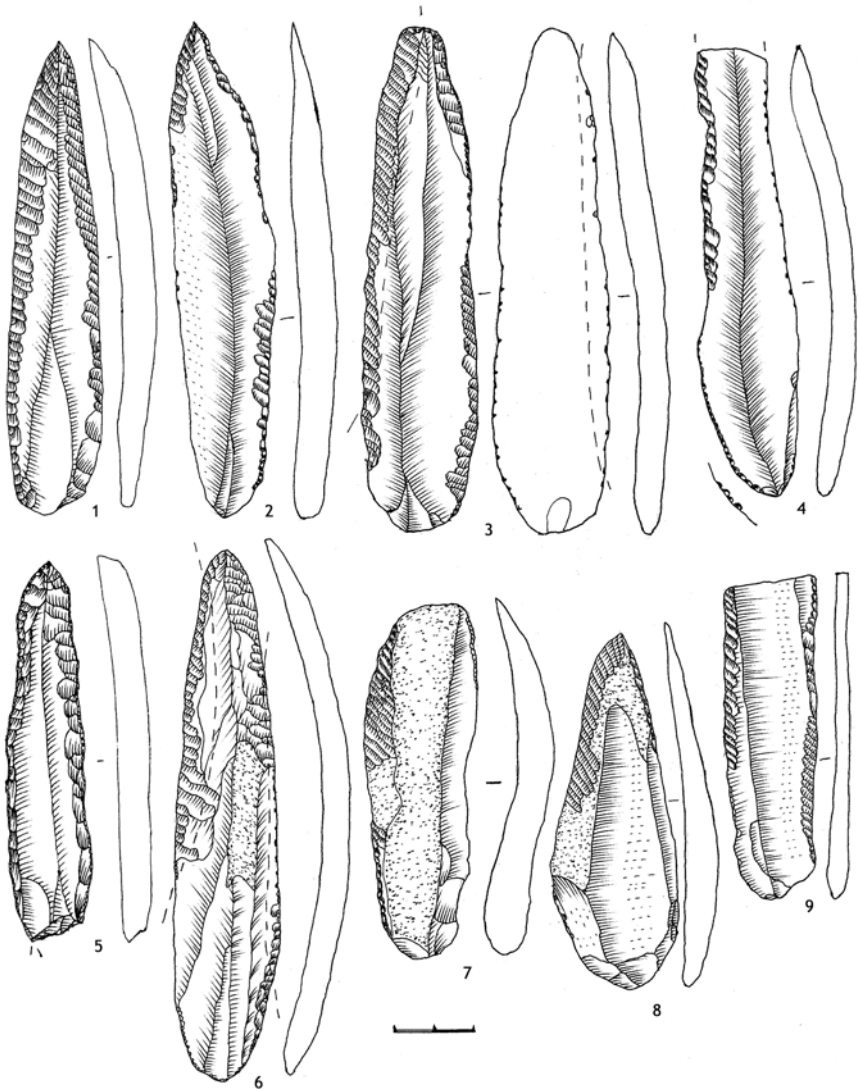
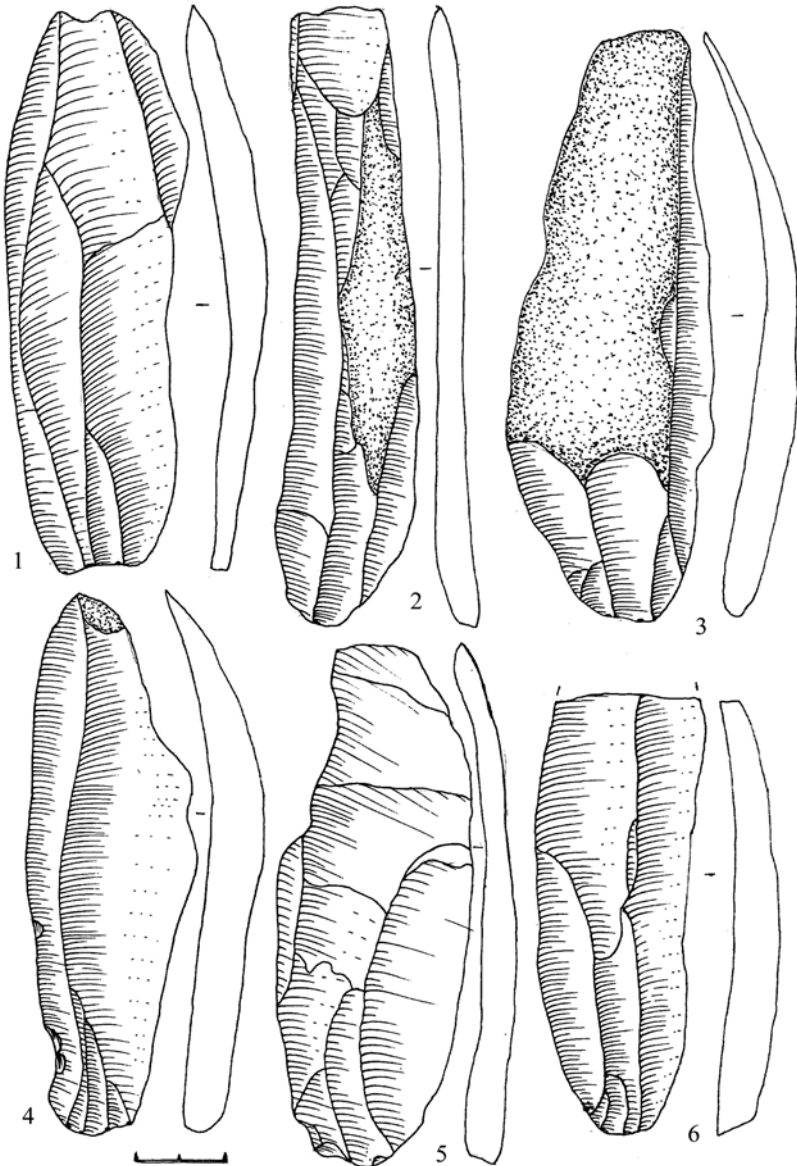

Рис. 2.49. Схема розташування центрів крем'яної індустрії між Дністром та Дніпром: (1 – Бодаки, 2 – Незвисько, 3 – Поливанів Яр, 4 – Ворошилівка, 5 – Коробчино-Рубаний Міст, 6 – Пекарі II) (за О. Цвек)

Рис. 2.50. Крем'яні вироби на пластинах волино-люблінської культури з поселення в с. Баїв Луцького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 2.51. Скарб з крем'яних пластин ВЛК
с. Рокині Луцького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

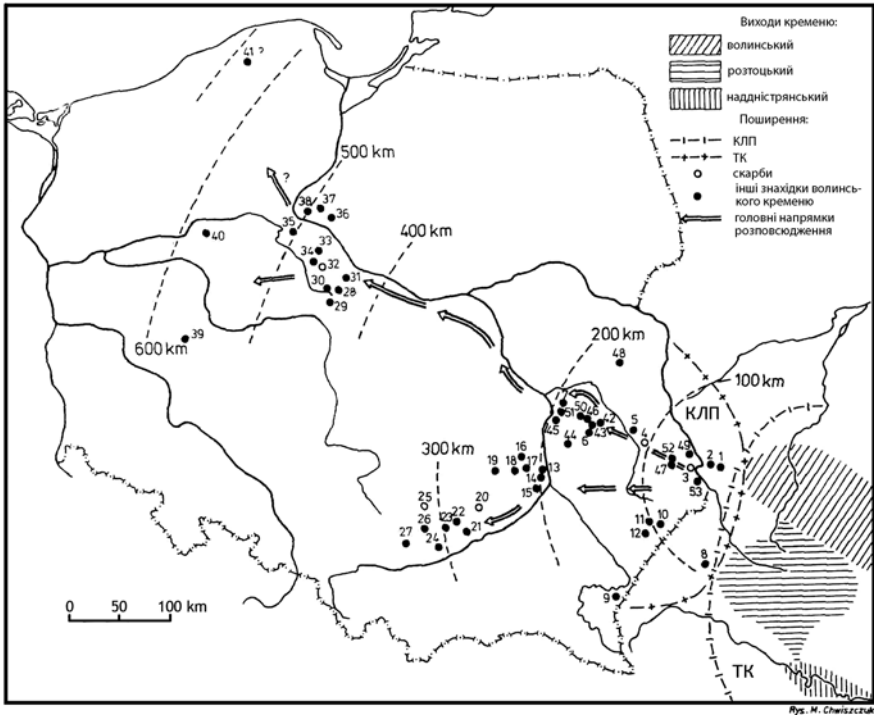

Рис. 2.52. Поширення виробів з волинського кременю в культурі ліщастого посуду (за Б. Бальцером)

ється від 76 до 96% [Jastrzębski, 1984, s. 295] (рис. 2.52). У цей час територію з виходами волинського кременю “контролює” населення ПТК етапу СІ, СІІ – переважно останнього. Цим, імовірно, пояснюється поширення матеріалів (переважно кераміки КЛП) в басейні Стиру та Горині, у т.ч. на поселенні Голишів [Охріменко, 2007, с. 363, рис. 26]

Тогочасний обмін крем'яними виробами простежується в археологічних знахідках “скарбів”

(“складів”) крем'яних пластин біля Зимного [Cynkałowski, 1961, s. 34, 35], Шиховіц [Jastrzębski, 1980, s.6], Рогозного (5 пластин довжиною 158-187 мм), Зубовіц (5 пластин – 165-217 мм), Вінцентів [Kadrow, 1989, s. 27-33], Веремовіц [Bronicki, 1993, s. 29-34], Ількович (11 пластин), Шистова (16 пластин) (рис. 2.53) [Конопля, 1998, с. 146], Рокин'я (рис. 2.51).

У крем'яному виробництві населення енеоліту демонструє значні успіхи. Про це свідчать:

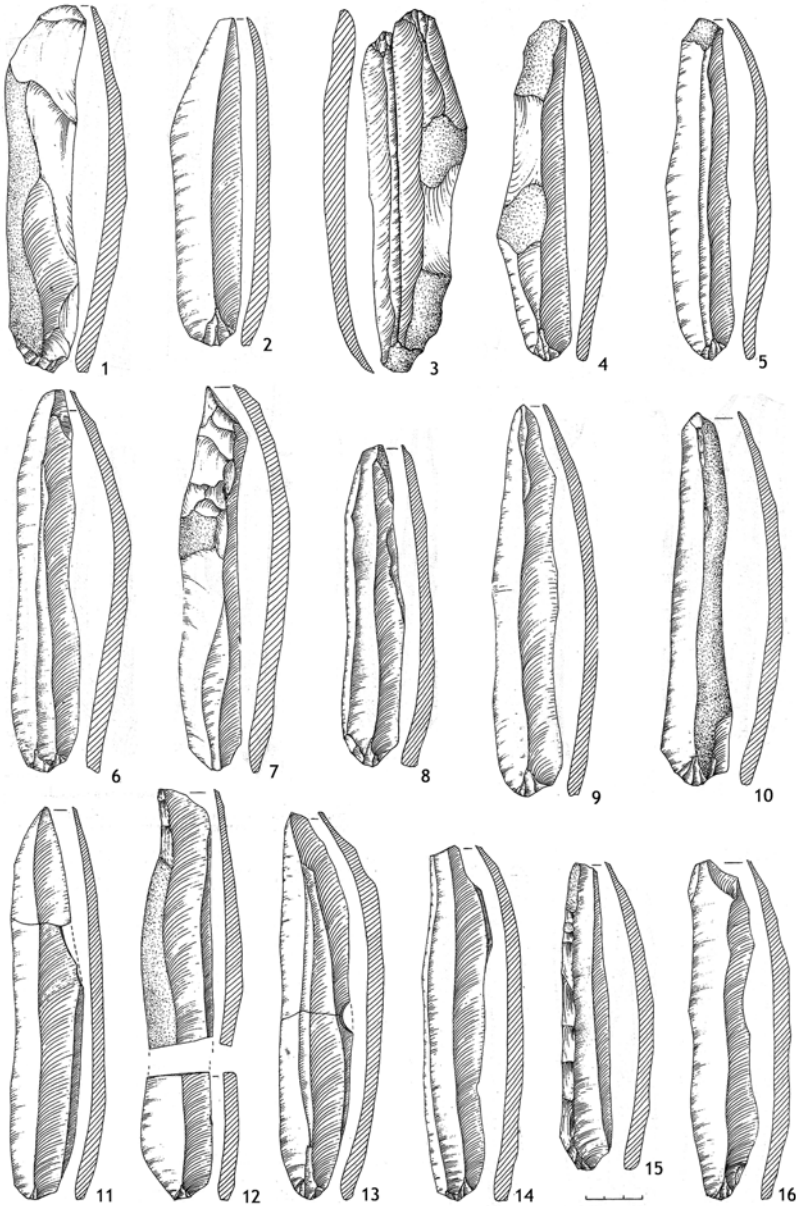

Рис. 2.53. Скарб крем'яних пластин з Шистова (за В. Коноплею)

1) виробництво великих пластин, з яких виготовлялися не лише вкладневі, а й суцільні ріжучі частини серпів; з їхніх уламків робили різці, провертки, скребки, долотця (пластинчаста техніка);

2) використання для обробки пластин струменевої ретуші, виявленої на Близькому Сході та перейнятої за посередництвом трипільців;

3) використання трикутних наконечників стріл, оброблених струменевою ретушшю.

Макролітичні крем'яні пластини з високоякісного західноволинського кременю, які часто виявляють закопаними як “скарби”, внаслідок обміну поширювалися на великі відстані, зокрема на території Угорщини, Польщі.

Якщо в неолітичних культурах дунайського походження, наприклад, в культурі лінійно-стрічкової кераміки, знаряддя на пластинах відзначаються мікролітичністю, то в період маліцької культури знаряддя мають більші розміри, а у волино-люблінській культурі, в кінці середнього Трипілля (Бодаки), пізньому Трипіллі (Листвин, Костянець, Голишів тощо) пластинчаста техніка переживає період максимального розквіту – з великих ядрищ одержують досить довгі (до 24 см), правильні ножеподібні пластини, придатні для різання, одновкладневі серпи. У культурах

ГЗК, МК, СК техніка обробки кременю змінюється – відбувається переорієнтація на виготовлення макролітичних виробів: сокир, вкладнів до серпів, наконечників списів тощо.

Сокири. Приблизно з кінця середнього періоду енеоліту на Волині разом із носіями культур лінійчастого посуду, пізнього Трипілля, кулястих амфор з'являються кам'яні сокири. За матеріалом, з якого вони виготовлялися, їх можна поділити на:

1) крем'яні, відомі в усіх згаданих культурах;

2) кам'яні: у КЛП – грибоподібно-обушкові, у ПТК – софіївського типу;

3) з опоки, мабуть, з подністровських родовищ, виробництво яких було пов'язане, ймовірно, з населенням трипільської культури та, не виключено з МлК, ВЛК.

В. Конопля пише, що в лендзьського населення (МлК, ВЛК) крем'яні рубальні знаряддя не виявлені. Чи були вироби з опоки – сказати важко. На Поліссі, зокрема в Костопільському районі, біля с. Великий Мідськ, де відомі виходи міді, знайдено суцільно шліфовані крем'яні вироби, овальні в перетині. Оскільки поряд виявлена кераміка пізньої ВЛК, можна припускати їх належність саме до цієї культури. Плоскі шліфовані сокири, виготовлені з некременистих порід

каменю, знайдено на поселеннях Гнідава та Баїв біля Луцька (розкопки А. Бардецького, Г. Охріменка), датуються культурою лінійно-стрічкової кераміки (рис. 2.54).

Крем'яні сокири вважаються одними з найбільш характерних знарядь більшості енеолітичних культур Західної Волині. Вони клиноподібні в повздовжньому і прямокутні в поперечному перерізі, з частково або повністю шліфованою поверхнею двох, рідше чотирьох площин [Конопля, 1982, с.22]. Ці вироби мають прямокутну або трапецієподібну форму, різну довжину, ширину, товщину, рівне або заокруглене лезо, що залежало, ймовірно, від призначення та інших причин. Обухова частина також була різна: потовщена, тонка, округла. Такі знаряддя вкривалися ретушшю різної величини, здебільшого спрямованою перпендикулярно до повздовжньої осі.

В. Конопля виділяє два типи крем'яних сокир:

1) трапецієподібні із трохі опуклими боками, що звужуються в напрямку обуха;

2) вироби більш правильних форм (обрисів), з вищою якістю оброблення та шліфування.

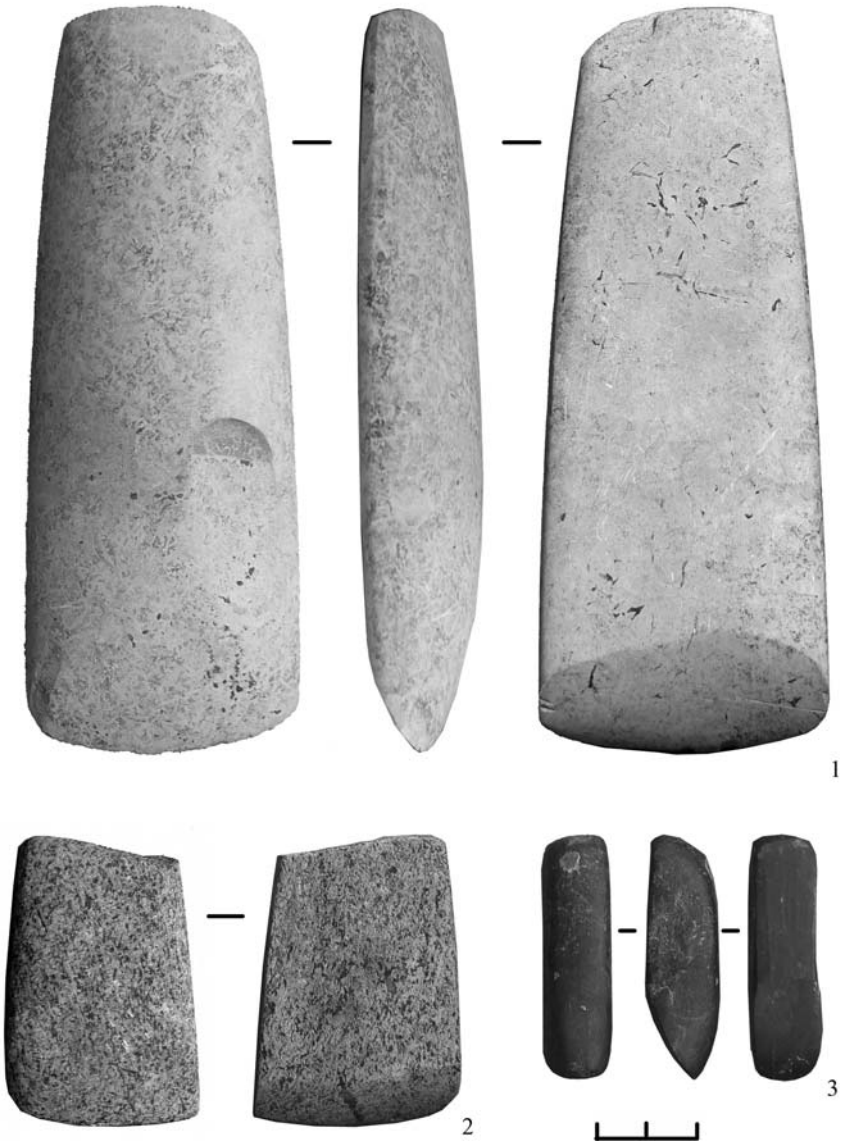
Перший тип – часто масивніші, ширші вироби – належить до КЛП, ПТК. До другого типу можна віднести невеликі долотця, що, можливо, слугували для виконання заглибин

у руків'ях сокир та для інших робіт; часто знаходять суцільно шліфовані вироби. Більшість із них пов'язуємо з ККА (рис. 2.55).

Струменева ретуш, властива знаряддям на пластинах волинолюблінської та пізньотрипільської культур, трапляється значно пізніше в дещо видозміненій формі, на виробах стжижовської культури – накопчиків стріл, серпах тощо. Відповідно до нових потреб, змінюється і техніка ретушної обробки знарядь. “Живучість” цієї техніки, що базувалася на чудових властивостях та необмеженій кількості волинського кременю, спостерігалася і в часи ранньозалізного віку (9-7 ст. до Р. Х.) [Конопля, 1982, с. 17].

Попередня ранньонеолітична техніка передбачала використання видовжено-підциліндричних, або зрізано-конусоподібних нуклеусів з опуклими боками. Їх ударна площа рівна чи дещо опукла, перпендикулярна до осі сколювання. Більшість цих ядрищ (нуклеусів) огранені по колу із застосуванням паралельного принципу зняття сколів-заготовок (рис. 2.57-2.59).

Знаряддя постшнурових культур, зокрема ГЗК, виготовлялися вже переважно не з нуклеусів, а безпосередньо з конкрецій або їх частин. Пластинчасті сколи для виготовлення рубальних знарядь не підходили технологічно. Обробка кременю за новою технологією

Рис. 2.54. Кам'яні вироби культури лінійно-стрічкової кераміки з поселень Луцьк-Гнідава (1, 2) та Баїв (3) (за А. Бардецьким, Г. Охріменком)

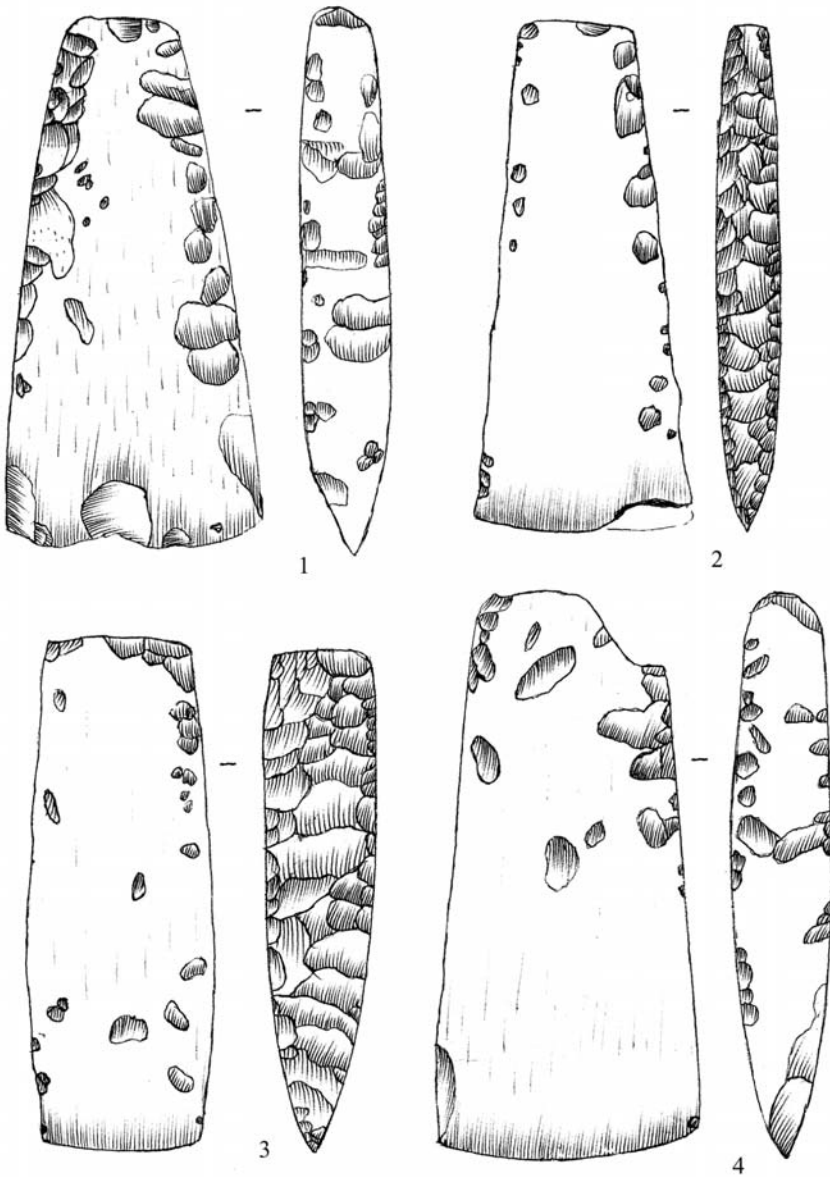
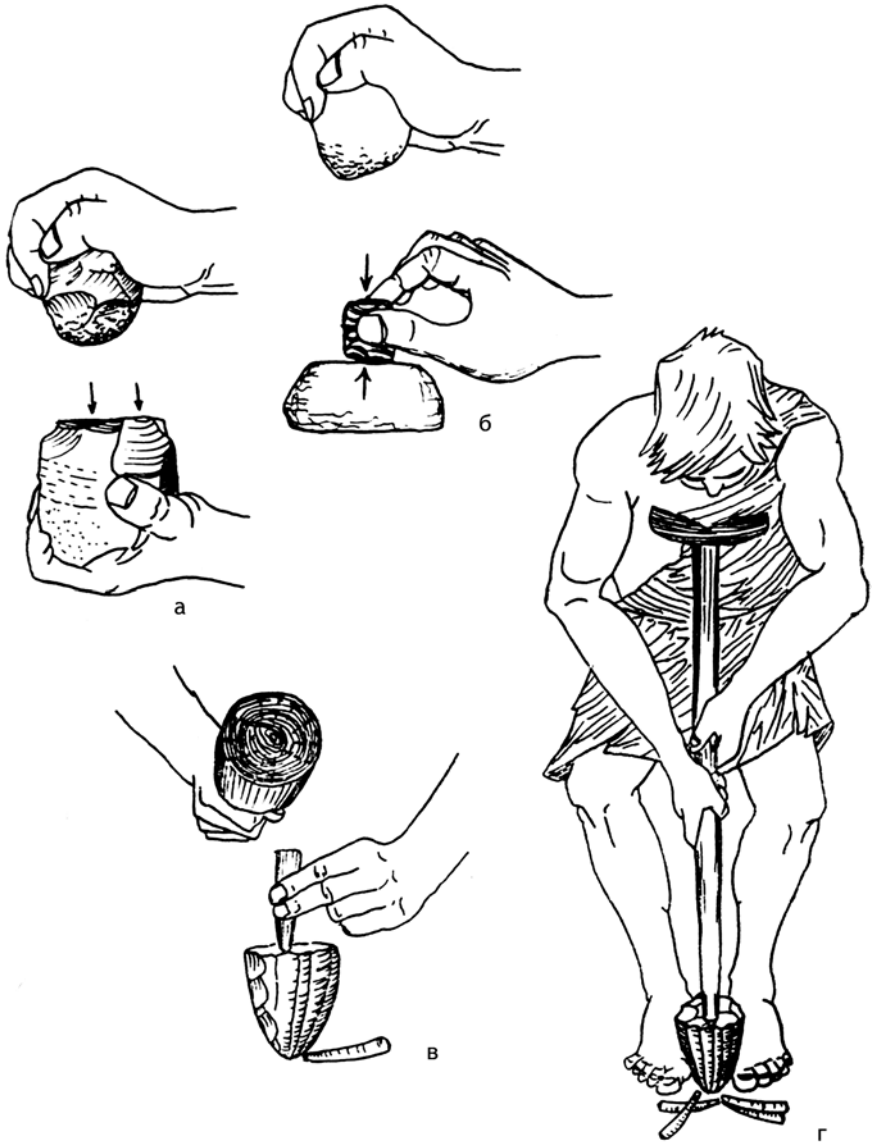
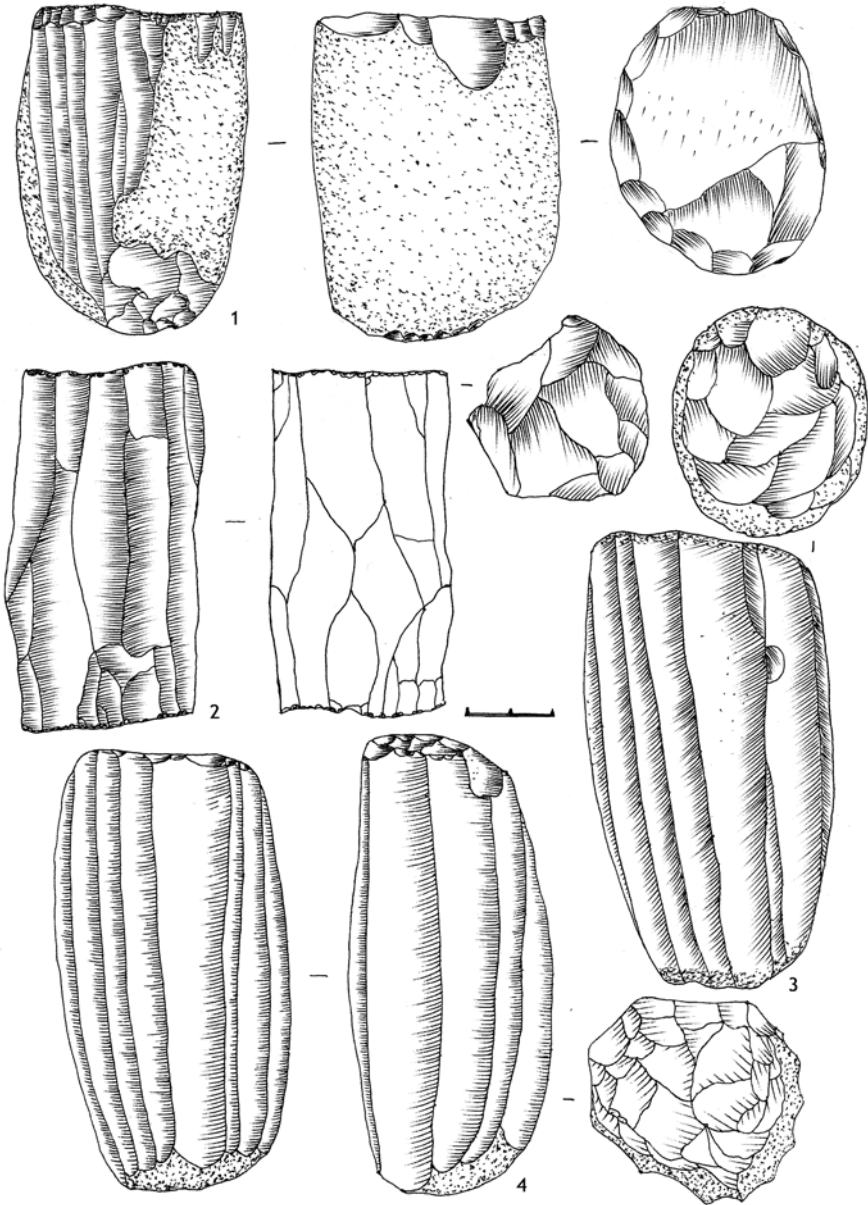

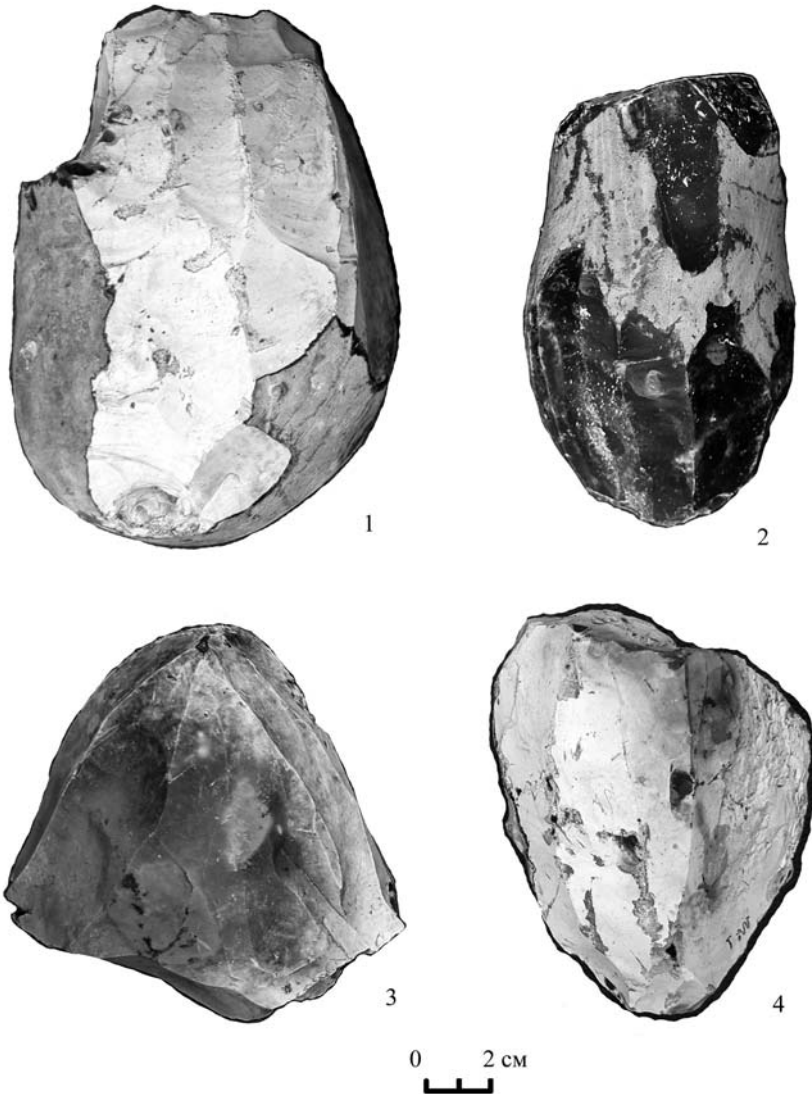
Рис. 2.55. Крем'яні сокири культури кулястих амфор та пізньотрипільської культури з Маневицького р-ну Волинської обл. Випадкові знахідки (за Г. Охріменком)

Рис. 2.56. Енеолітична кременярська техніка: а - звичайна відщепова, б - лущення, в - пластинчаста з посередником, г - пластинчаста відтискна (за Б. Бальцером, Дж. Вайнером)

Рис. 2.57. Крем'яні нуклеуси з поселення волино-люблінської культури з с. Баїв Луцького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 2.58. Крем'яні нуклеси трипільської культури з с. Грушвиця Рівненського р-ну (розвідки М. Хоміча).

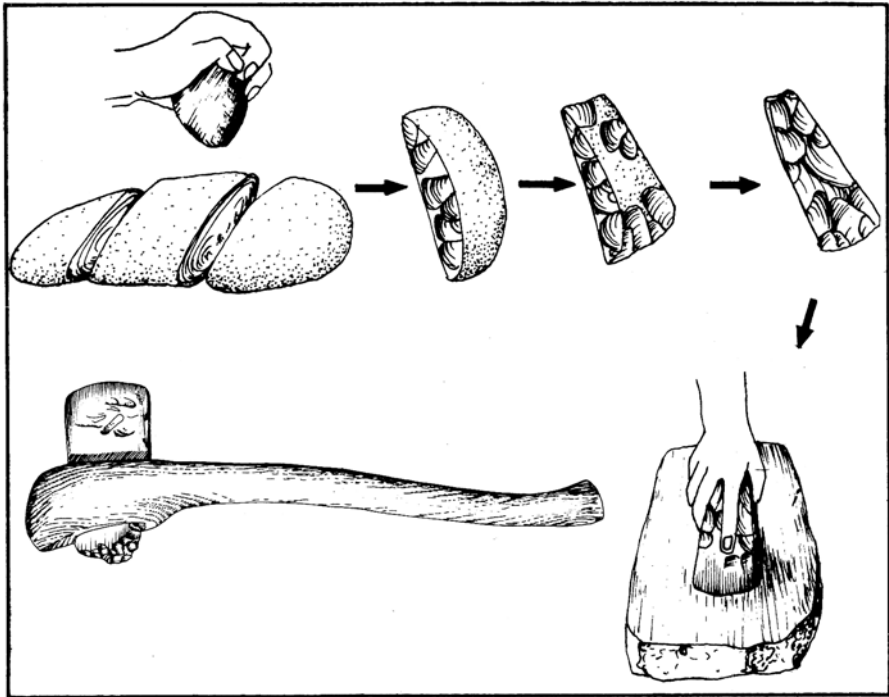
полягала в підготовці заготовки (основи) для макролітичних виробів: сокир, наконечників списів, серпів тощо [Самолук, 2007, с. 67, рис. 9]. Відбувалося це в процесі розщеплення, коли відсікалося все зайве. Потім вироби ретушували та шліфували. З відходів, відбитих від основи, робили різці, скреблоподібні та ножеподібні знаряддя, проколки, провертки тощо. У зв'язку з потребою великої кількості сокир, тесел, доліт у період існування культур шнурової та постшнурової кераміки (МК, ГЗК, СК) і пізніше цей спосіб виготовлення знарядь стає домінуючим.

Назва нової техніки – “техніка збереження основи” або “відщепова техніка”. Нещодавно з'явилися інші назви – “нуклеусна” та клектонська техніки [Libera, 2005, s.136, 149]. Остання запозичена в дослідників палеоліту. Поява цієї техніки в середині III тис. до Р. Х. практично в усіх частинах Європи спричинила революційний процес. Це зумовило відповідні зміни в житті тогочасних суспільств, насамперед у господарстві [Березанская, 1994, с. 13; Бибииков, 1962, с. 13]. За змістом нова технологія поєднує в собі два аспекти: власне появу та її модифікацію. Вона є продовженням старих традиційних технологій, що склалися і розвивалися напередодні. Нова технологія не залегає в просторі та часі, вона, як правило,

народжує ряд інших нових технологій [Семенов, 1983, с. 5].

Застосування відщепової техніки, крім мінімально допустимих затрат часу на створення заготовки, сприяло пришвидшеному зняттю з конкрецій та їхніх частин макроскопів для надання морфометричної форми конкретному щодо функції предмету. На першій стадії обробка кременю здійснювалася відбійниками, а на другій – відтискачами, очевидно, й металевими, використання яких у культурах енеоліту і доби бронзи підтверджено рядом фактів [Скакун, 1984, с. 89]. Отже, майстер-кременяр формував біфасціальний виріб з однієї конкреції овальних обрисів розміром 12-18 см. Серією відбивання макроскопів створювалася заготовка; подальше оброблення відбувалося за допомогою відтискової техніки (рис. 2.59).

На другій стадії цього етапу завершувалося виготовлення біфасціальних виробів. Із напівфабрикату технікою відтиску відокремлювалися сколи здебільшого малих та середніх (включно із лускою діаметром до 5 мм) розмірів, товщиною переважно від 1 до 8-9 мм. Саме вони найчастіше використовувалися як заготовки для продукування виробничого інвентарю. Результати досліджень кременеобробних майстерень раннього і середнього періодів доби бронзи засвідчили, що при здійсненні цієї трудової

Рис. 2.59. Виробничий цикл сокири (техніка збереження основи)
(за С. Салацинським, М. Залевським)

операції кількість отриманих сколів із залишками жовтої кірки була значно меншою. Крім того, у їхньому складі неодмінно мають бути знахідки із суцільним негативом на спинках. Вони обов'язковий атрибут речових комплексів виробничих осередків доби бронзи [Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с. 19].

Третій етап – виготовлення відщепового інструментарію певного функціонального призначення. Тут, з метою використання найбільш

придатних за формою сколів для знарядь праці, здійснювався їхній відбір за відповідними стандартними розмірами. У процесі відбору заготовок основна увага мала приділятися характерові робочого краю майбутнього виробу, зокрема кутові нахилу між площинами. Експериментально доведено, що найефективнішими є показники $12-15^\circ$ [Коробкова, 1984, с. 278]. Маючи постійно під рукою достатню, якщо не надмірну, кількість відщепового матеріалу, майстер у

процесі обробки кременю на одному робочому місці міг легко створити необхідний запас заготовок не тільки для власних потреб, а й для мешканців свого або сусідніх поселень.

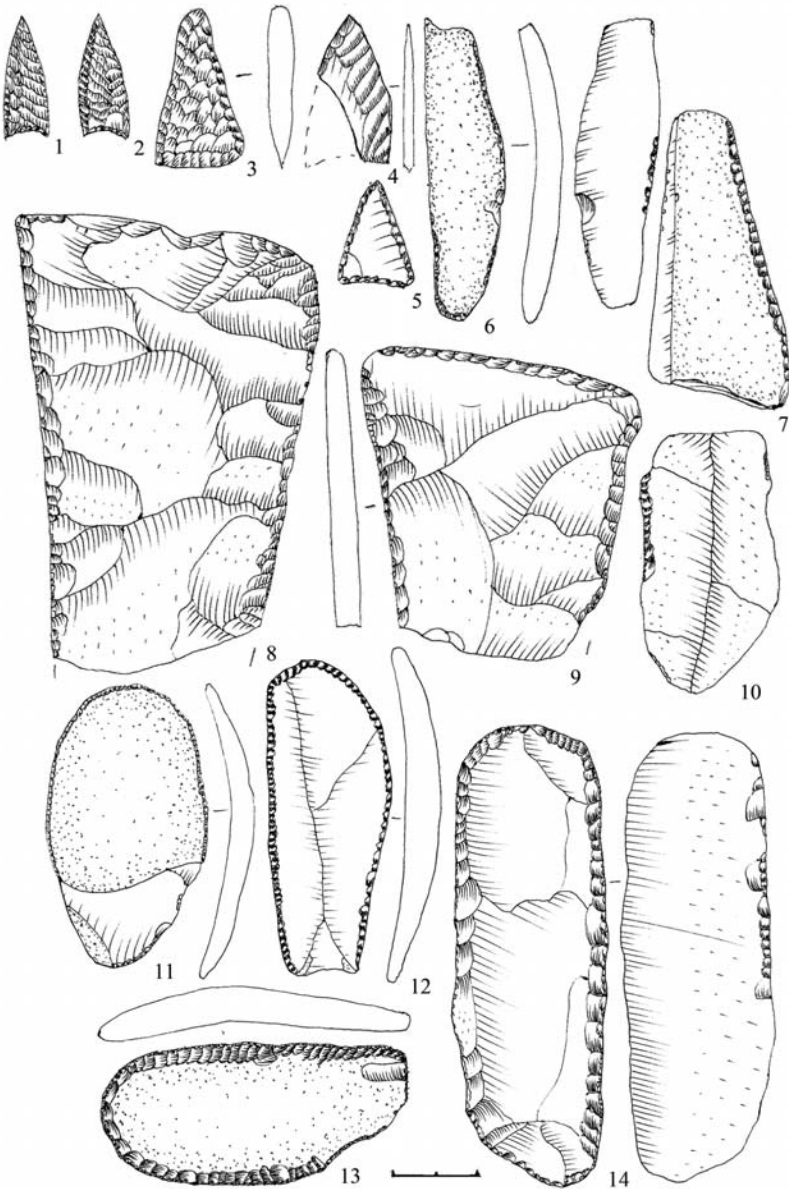
На цьому етапі здійснювалася підправка робочих країв виробів за допомогою лускоподібної і зубчастої ретуші, кількісне співвідношення яких приблизно однакове, а також відбувалося продукування наконечників стріл (*рис. 2.60:1-5*). Окремим, але пов'язаним із вказаним напрямком вважаємо використання відщепів, отриманих поза межами кременеобробних центрів, тобто на поселеннях з неповним циклом оброблення сировини. Це стосується поселень, віддалених від місць локалізації кременю, на яких для отримання заготовок використовували переважно уламки двоплощинних виробів [Конопля, 2008, с. 122].

Зміст четвертого етапу могла визначати реутилізація артефактів, які з ряду причин втратили свою первинну функцію. Так, ріжучі інструменти внаслідок вторинної обробки ставали знаряддями для інших трудових операцій, пов'язаних із обробкою шкур (різнопрофільні скребки та скребла) (*рис. 2.60:11-14*), свердлінням, пилянням тощо. Можливо, використовували технологію пікетажу та застосовували абразиви для шліфування сокир.

Окремі дослідники, зокрема С. Березанська, відзначають розквіт (пік) кременярського виробництва в енеоліті, ранньому періоді бронзи щодо технології й організації виробництва. На їхню думку, в середньому бронзовому віці відбувається скорочення кількості крем'яного інвентаря і погіршується технологія його виготовлення. Вироби з кременю втрачають свою престижність. Особливо ця тенденція помітна в районах, пов'язаних із металургійними центрами.

У пізньому періоді доби бронзи спостерігається ще більше згасання техніки обробки кременю і звуження асортименту інструментарію. Довше, ніж в інших місцях, виробництво кременевих виробів затрималося на території Західної Волині. Але й тут у кінці доби бронзи основні знаряддя праці вже були металевими. В ранньозалізному віці виготовлення крем'яних виробів припиняється [Березанская, 1994, с. 53].

Проте так було не скрізь і не завжди. Досконалі вироби відзначено дослідниками в усі періоди бронзового віку, в ранньому залізному віці там, де були спеціалізовані майстерні з досвідченими робітниками. Їхня продукція поширювалася часто на значні відстані. Звичайно, трапляються і недбало зроблені знаряддя. Необхідно враховувати нерівномірність розвитку вироб-

Рис. 2.60. Крем'яні вироби з поселення ГЗК, СК, СТК с. Майдан-Липно (ур. Кругле Поле) Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

ництва і використання крем'яних виробів в різних районах на території України, що зумовлено двома причинами: загальним розвитком тієї чи іншої культури та наявністю сировинної бази, її кількістю і якістю. Залежно від того, як поєднувалися ці вихідні дані, розвивалося кременярство. Прикладом найбільш сприятливого поєднання природних ресурсів (поклади кременю) і загального розвитку культур пізнього енеоліту – середнього періоду доби бронзи можна вважати лісостепові райони Волині [Конопля, 2008, с. 115].

У різних частинах Європи крем'яні вироби використовувалися протягом тривалого періоду. За інформацією відомого дослідника кременярства ранньоземлеробського населення Центральної Європи Я. Леха, у країнах Середземномор'я відомі місця, пов'язані з добуванням кременю, та майстерні з його обробки, що існували впродовж доби бронзи й початкової стадії ранньозалізного віку [Lech, 1997, s. 339-342]. У Північній Італії, на відміну від її південної частини, де були у вжитку лише металеві предмети, крем'яні вироби використовувалися майже до кінця II тис. до Р. Х. Так, на узбережжі озера Гард, біля підніжжя Східних Альп, знайдено сотні дво-площинних серпів, що належать до цього хронологічного періоду.

У Південній Іспанії впродовж усієї доби бронзи крем'яна сировина, а не метал, була головним матеріалом для виробництва різних за функцією знарядь. У басейні р. Ебро на поселеннях, датованих 1200-1000 рр. до Р. Х., виявлено понад 400 біфасціальних серпів та близько 600 інших знарядь праці з кременю [Конопля, 2008, с. 111].

У Західній Європі, зокрема в Англії, Бельгії, Голландії та Франції, найвищого розквіту кременярство досягло в ранньому періоді доби бронзи і досить успішно розвивалося протягом наступних періодів. В індустрії використовували відбірні відщепи відповідних пропорцій, краї яких не ретушувалися. На цій території продовжували функціонувати шахти, насамперед в Гран-Пресіньї та Спієні, закладені ще в неоліті. Кремій з останнього пункту добувався і в ранньозалізного віці.

Окремі вироби, зокрема двосторонні серпи і кинджали, були предметами обміну, навіть значно віддаленого. Доведено, що на терени Бельгії вони надходили з північно-західної Німеччини і Данії.

На території сучасної Голландії біфасціальні жнивняні знаряддя використовувалися до ранньої фази середнього періоду ранньозалізного віку. Там їх зібрано близько 200 штук, і, що цікаво, виявлено

ряд скарбів, до яких вони входили. Найбільш оригінальна схованка цих виробів походить із місцевості Хейло неподалік Амстердама, в якій були чотири серпи з кременю та один з бронзи, подібні між собою за формою. Саме наявність серпа з бронзи дала можливість датувати скарб 800-700 рр. до Р. Х. [Конопля, 2008, с.111].

Біфасціальні серпи і кинджали так званого скандинавського типу відомі в північній Німеччині і північно-західній Польщі (рис. 2.61) [Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka, 2008]. Кинджали використовувалися до появи лужицької культури, а серпи – й у пізніші часи. Це ж стосується і східної частини Польщі, зокрема культур лужицької і тарнобжезької, серед матеріалів із поселень і могильників яких відомі крем'яні вироби [Balcer, 1997; Dąbrowski, 1958; 1972; 1982; Kruk, 1994; Lech H. i J., 1997; Kozłowski, Sachse-Kozłowska, 1997; Libera, 2005; Moskwa, 1962, s.322; 1976, s.130; 1982, s.313; Węgrzynowicz, 1969; 1972, s.162-163; 1973, s.19-21].

У Центральній Європі, на південь від Карпат і Судетів, крем'яні артефакти зафіксовані в культурах полів поховань.

На території окремих районів європейської частини Росії крем'яні вироби в пізньому періоді доби бронзи та на початку ранньо-

залізного віку також були досить поширеними. Тут виготовляли біфасціальні (оброблені з обох боків ножі) кинджали і серпи [Бадер, Попова, 1987, с.133; Пряхин, Халиков, 1987, с.127].

У Білорусі довкола копалень кременю поблизу Красного Села в басейні р. Росі існували майстерні з виробництва двобічних сокир, які транспортувалися в досить віддалені місця [Гурина, 1976, с. 34-39, 63-82, 127, 130].

Кременярство за доби раннього заліза продовжує розвиватися в інших місцях сучасної території Білорусі [Исаенко, 1994, с. 13-14] та на теренах Прибалтики, зокрема у Литві [Vaskas, 1995, s. 57-58, 62-63].

На основі аналізу артефактів з поселення висоцької культури Дудин IV В. Конопля зробив висновок, що занепаду в техніці обробки кременю кінця епохи бронзи – початку раннього заліза не було. Навпаки, кременярство все ще залишалося важливим напрямком господарства. З огляду на масштабність кременеобробного виробництва і наявність досконало виготовлених виробів, насамперед серпів і наконечників стріл, можна стверджувати, що у висоцькій культурі, як і у попередній період [Алекшин, 1986, с. 60; Артеменко, 1963, с. 20; Ковалева, 1983, с. 40, 43], працювали високопрофесійні майстри-кременярі

Рис. 2.61. Крем'яні кинджали з польського Помор'я (за Я. Чебрешуком, Д. Козловською-Скочкою)

вужкої виробничої спеціалізації [Конопля, 2008, с. 123].

У процесі ускладнення суспільного виробництва взаємний обмін між колективами, який мав раніше природний, випадковий характер, в епоху палеометалів починає набувати форм соціально закріпленого поділу праці.

Спеціалізація окремих общин у галузі тих чи інших ремесел спричинила посилений обмін готовою продукцією і сприяла зональності в розвитку відповідних форм господарства. Різні колективи займалися виготовленням певних знарядь. Тому вони різнилися між собою не тільки способом виробництва, а й укладом життя і створеними продуктами праці. Це ті об'єктивно сформовані відмінності, які при контакті общин викликають взаємний обмін продуктами.

Отже, у ранньобронзовому періоді кременярство в окремих культурах давнього населення України стало визначальною галуззю господарства [Свешніков, 1974, с. 141; 1990, с.73; Конопля, 1982, с.30].

Основна причина такого різкого його піднесення полягала у зміні технології (впровадження “техніки

ядрищ” або “збереження основи”), внаслідок чого продукування біфасціальних виробів вимагало менших затрат часу [Березанская, 1994, с.52]. Асортимент крем'яних виробів був значним: сокири різної величини та призначення, серпи, наконечники списів, дротиків тощо. Вирізняються своєрідні форми знарядь, виготовлених майстрами Західної Волині. Так, клиноподібні сокири часто мають великі розміри, видовжену форму, овальний перетин обушка, звужений тильний кінець (рис. 2.80).

Крем'яні сокири епішнурових культур Волині та Волинського Полісся (ГЗК, МК, СК) мали різне функціональне призначення. Серед них вирізняють: 1) невеликі плоскі, 2) середньої величини лінзоподібні в перетині, 3) лінзоподібні в перетині великі, злегка “вигнуті” (СК), 4) середніх та великих розмірів, лінзоподібні в перетині, без обробки робочого краю.

Загалом волинський центр кременевиробництва був в енеоліті та добу бронзи одним із найзначніших в усій Європі [Березанская, 1994, с.49-50].

2.3. Питання типології та культурної ідентифікації крем'яної зброї і знарядь праці

У період мідно-кам'яного віку в VI-III тис. до Р. Х. населення Волині та Волинського Полісся характеризувалося значною етнічною строкатістю. Спочатку в неоліті та в енеоліті сюди мігрувало населення ранніх землеробів із Подунав'я та сусідніх територій: КЛСК, МлК, яка сформувалася на території Польщі, пізніше – з півночі Центральної Європи: КЛП, ККА. На основі МК на Волині формується ВЛК з мальованою (біломальованою) керамікою. У кінці першої половини IV тис. до Р. Х. з Подністров'я на родючі землі Волинської височини приходить населення ПТК, із заходу – КЛП. Пізніше тут з'являються носії ККА.

Між ККА та КЛП існували різноманітні зв'язки. Найдавніші пам'ятки першої відомі, зокрема, у північно-західній Польщі – на Куявах. Утворювалася ККА з мезолітичних груп під впливом наддунайських культурних імпульсів, зокрема лендельської та КЛП. Населення ККА розселялося в Східній Німеччині, на землях Польщі, Чехії; на сході місця їхнього перебування відомі на Поділлі, Волині, Поліссі [Nogaj, Brzozowski, Lis, 1985, тара 5, 6]. Рівень розвитку населення цієї культури в основному відповідав КЛП: на першо-

му місці було скотарство; землеробство відіграло другорядну роль [Prahistoria..., 1979, s. 107]. ККА датується 3000-2350 рр. до Р. Х. [Klochko, Koško, Szmyt, 2003, s. 399; Szmyt, 1999, s.68-82].

ККА на Західній Волині вивчена дуже поверхово, серед її пам'яток відомі переважно поховання [Свешников, 1983, с. 34-35]. На території Волинської області вони були відкриті, С. Терським, Г. Гуртовим, С. Панишком, Ю. Мазуриком поблизу смт Торчин, с. Оздів [Мазурик, Панишко, 1998, с.129-130], у Рівненській області – І. Свешниковим біля с. Івання [Свешников, 1983], Ю. Малєєвим, Б. Прищепою біля с.Товпизин [Малєєв, Прищєпа, 1998, с. 123-128]. У Рожищенському районі сліди їхнього перебування відомі біля сіл Береськ, Вічині, Ворончин, Залісці, Крижівка, Раймісто, Студині, поблизу райцентру. Як показують результати розвідок, залишки короткочасних поселень ККА на Волині є в багатьох місцях. Більшість із них виявлено в останні двадцять років на берегах річок Західний Буг, Луга, Стир, Липа, Черногузка, Горинь [Археологічна спадщина..., 2005, с. 164-179]. Місцезнаходження пам'яток на берегах річок, які в переважній більшості мають родючі береги, опосередко-

вано вказує на заняття цього населення й землеробством.

Порівняно з бронзовим віком, знахідки крем'яних і кам'яних сокир енеолітичного часу є рідкістю. Серед відомих виробів цього типу переважають знаряддя, виготовлені з кременю. Для КЛП, ПТК, ККА характерні чотирикутні в профілі та перетині сокири. Особливо подібними є вироби КЛП і ПТК – вони дещо ширші, пришліфовані здебільшого в робочій (прилезовій) частині. Інколи серед артефактів ПТК трапляються великі чотирибічні вироби з темно-сірого та коричневого кременю із старанним шліфуванням. Можливо, їх потрібно трактувати як парадну зброю. Аналогічними до них за формою, проте більших розмірів, є крем'яні мотики трипільської культури, відомі з теренів Дубенщини, Острожчини, Кременеччини.

Сокири ККА подібні до виробів згаданих культур, але вужчі у профілі та, як правило, шліфовані по всій поверхні (рис. 2.62).

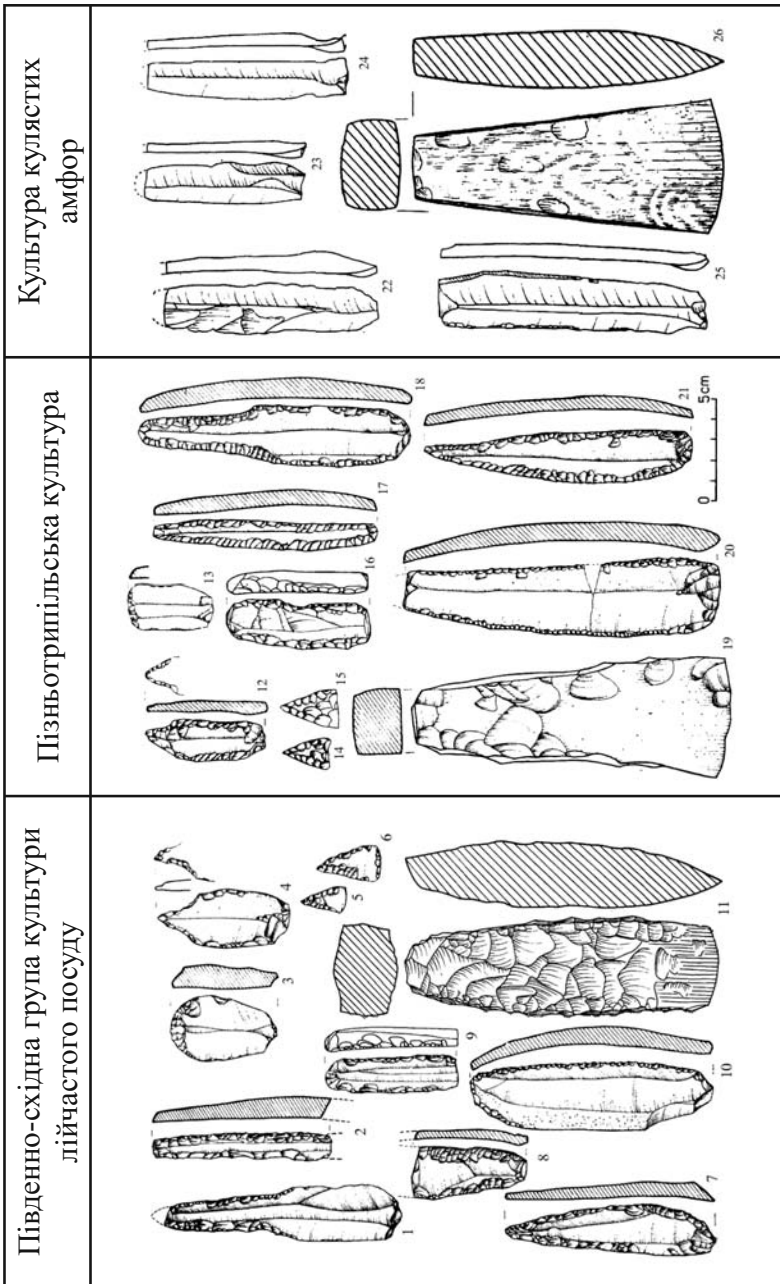
Ймовірно, більш раннім часом потрібно датувати чотирикутні в проекції й овальні в перетині шліфовані сокирки з кременю, базальту, діориту, опоки різних розмірів – від 4-5 до 14 см. Призначення їх установити важко, напевно, це були деревообробні знаряддя. Вони використовувалися населенням КЛСК, МлК та ВЛК, а пізніше,

меншою мірою, наступних спільнот. Такі знаряддя трапляються і на Волині, і в межах Полісся (рис. 2.63; рис. 2.64).

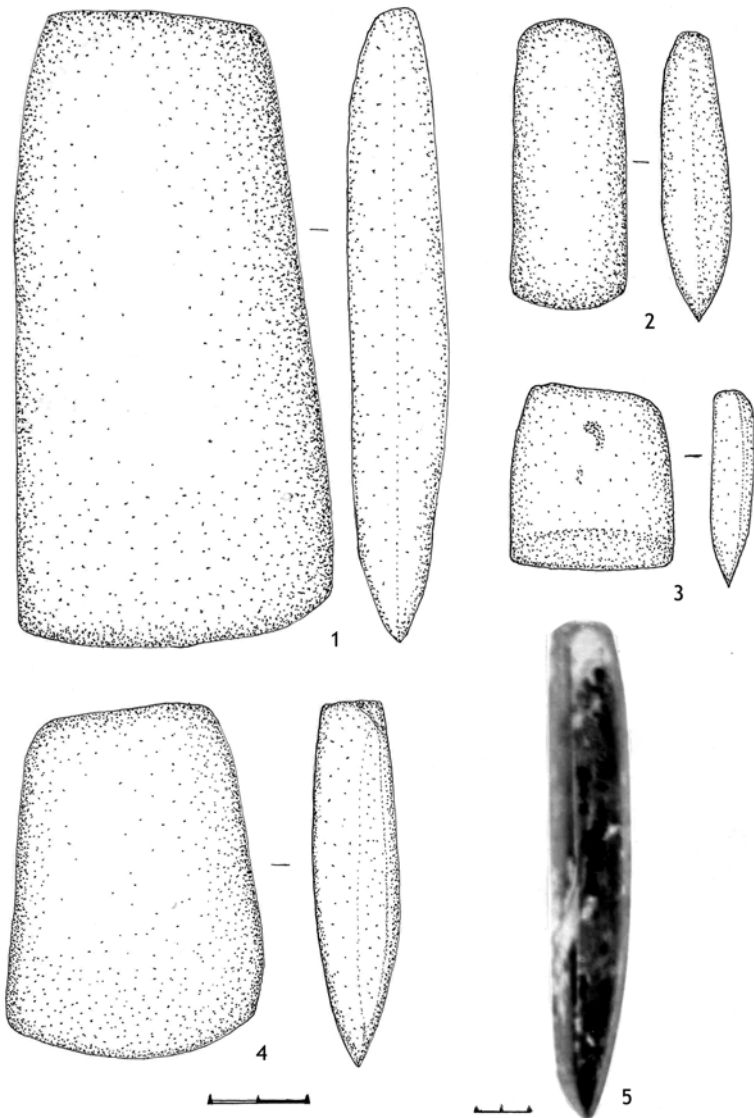
Носії ККА відзначалися войовничістю, нападали на землеробські поселення культури лійчастого посуду та, ймовірно, ПТК. Зброєю вершників були крем'яні плоскі сокири на довгих ручках, а також луки зі стрілами. Сокири великих та менших розмірів мали трапецієподібну форму, добру шліфовку всієї поверхні, часто асиметричне заокруглене лезо.

У Луцькому районі такі сокири виявлено біля Луцька (уроч. Красне), Голишева (рис. 2.64), Гіркої Полонки, Коршева, Коршівця, Оздова, Полонки, Торчина, Підгаєць. Більше 20 виробів відомі в інших районах Волинської області (рис. 2.66) [Археологічна спадщина..., 2005, с. 362]. Часто в похованнях трапляються знахідки пари сокир – маленької та великої, наприклад, сокири з гробниці Товпижин на Рівненщині (рис. 2.66:1-2) [Малеєв, Прищепа, 1998, с. 123]. Розміри сокир ККА коливаються від 9-10 до 14-17 см. Колір крем'яних виробів вказує на місця їхнього виробництва: волинський кремій має темний, сірий кольори, з території Польщі – коричневий, смугастий, крапчастий тощо.

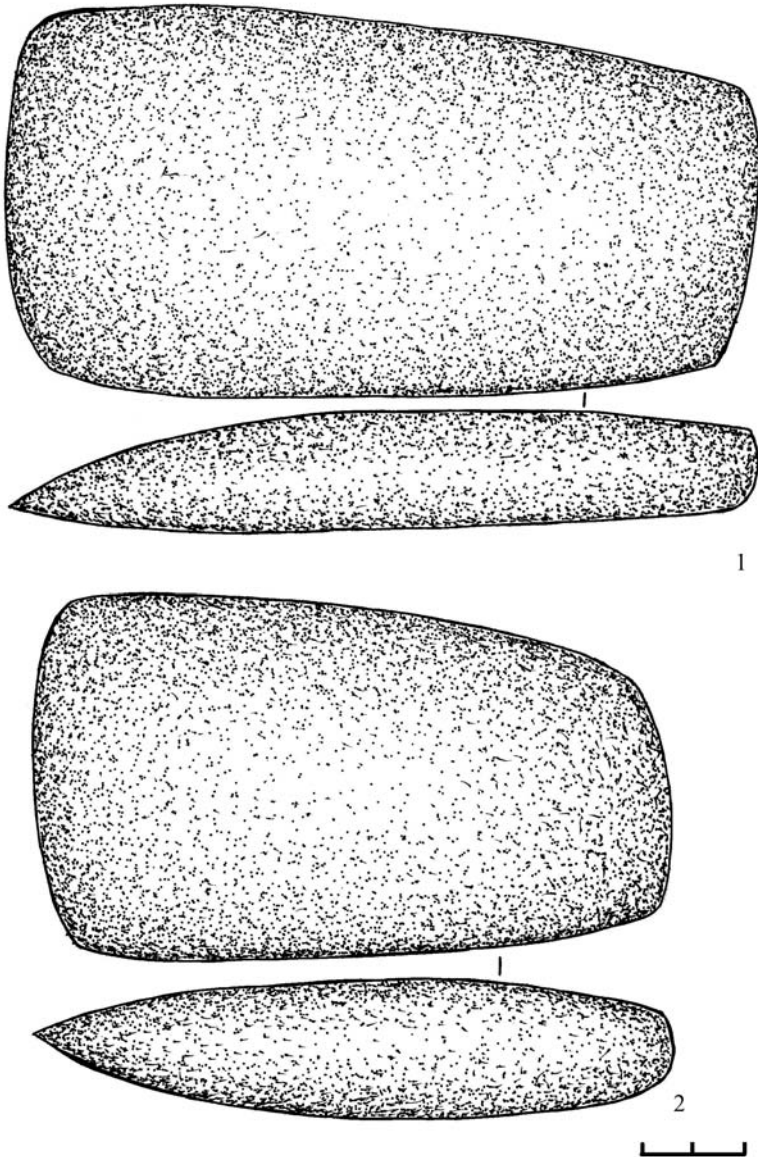
Знахідки інших типів озброєння (наконечники списів, кинджалів)

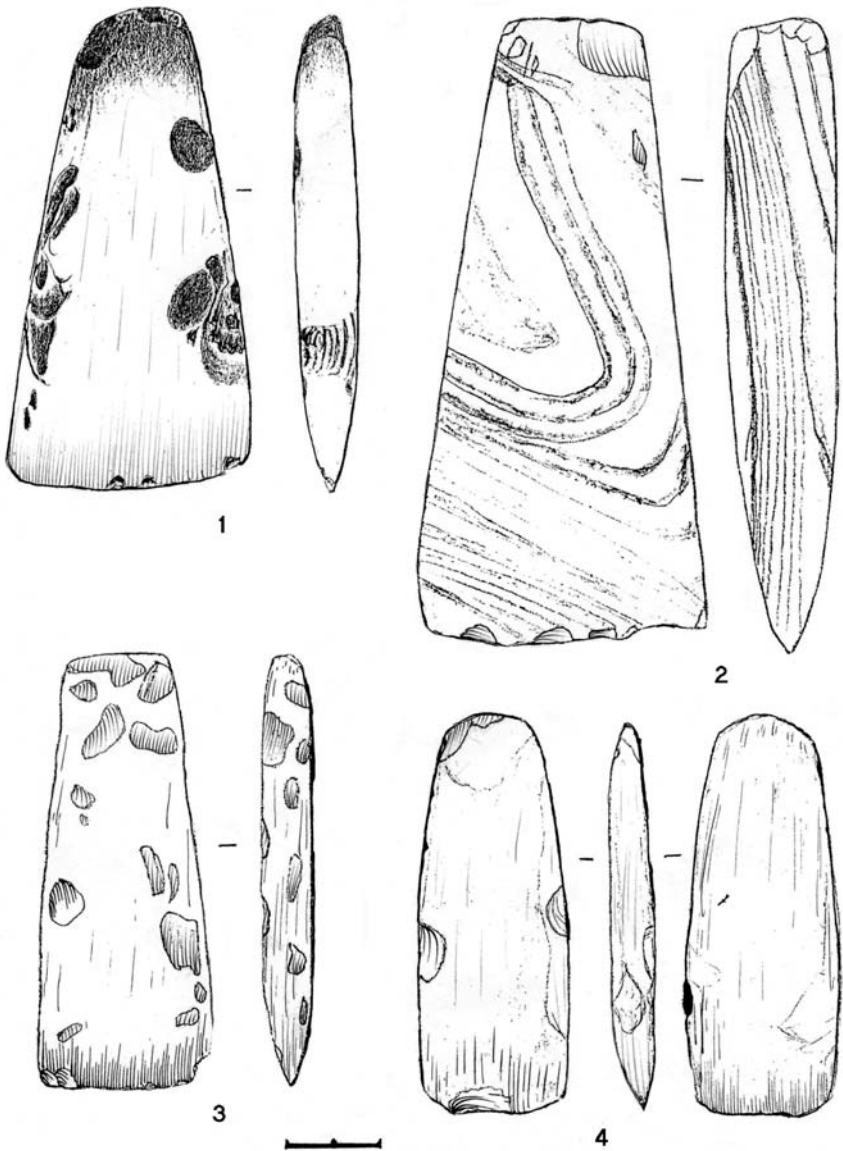
Рис. 2.62. Порівняння крем'яних виробів культури лійчастого посуду, пізнотрипільської культури та культури кулястих амфор (за Б. Бальгером)

Рис. 2.63. Плоскі сокири КЛСК: 1-3, 5 - Гнідава, 4 - Коршівець
(за Г. Охріменком, І. Бойком)

Рис. 2.64. Сокири з опоки зі скарбу кам'яних виробів із с. Голишів Луцького р-ну Волинської обл. (1992 р.) (за Г. Охріменком)

Рис. 2.65. Крем'яні сокири ККА:

1 - Світязь Шацького р-ну, 2, 3 - Красноволя,
4 - Масловець Любомльського р-ну Волинської обл. (за Д. Остапоком)

ли) ККА невідомі. Такі вироби належать до пізнішого періоду, в основному бронзового віку.

Отже, носіїв ККА слід, напевно, віднести до напівкочових – залишки їхніх поселень мають незначну кількість матеріалів. Ця культура, як етнокультурне явище центральноєвропейського походження, привертає до себе увагу дослідників багатьох країн, котрі вивчають у т. ч. пам'ятки Волині, представлені переважно похованнями та короткочасними поселеннями [Szmyt, 2001, s. 173-185, Свешніков, 1983].

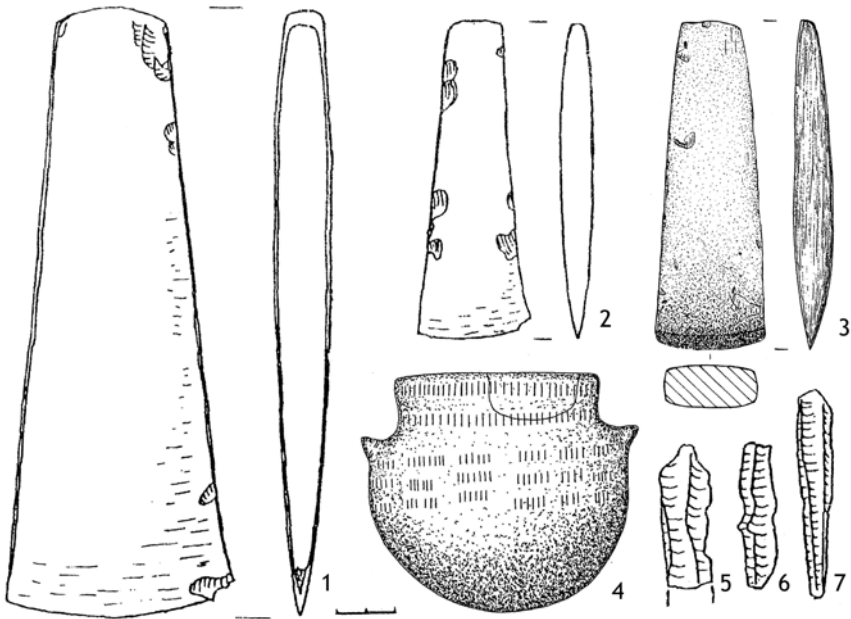
У 1997 р. С. Панишко та Ю. Мазурик обстежили поховання культури кулястих амфор біля с. Оздів Луцького району Волинської області. Там зібрано уламки посудини, 1 амфору, 1 крем'яну шліфовану сокиру та кістки трьох похованих: двох дорослих чоловіків і дитини (рис. 2.66:6) [Мазурик, Панишко, 1998, с.129-130]. Череп зберігся лише один. Він має, за визначенням І. Потехіної, доліхокранну форму, помірну ширину обличчя і належить до одного з варіантів європеодів. На думку антрополога, череп можна віднести (за класифікацією Ю. Беневоленської) до мезосередземноморського варіанту з рисами південних європеодів.

На черепі з с. Оздів помітні травми на правій стороні чола, на 12 мм вище від лобного горба. Це

пошкодження являє собою проникаючу заглибину 8 мм глибиною і розмірами 31x15 мм у формі овалу. Дно його свідчить про процес загоєння. Травма нанесена спереду важким предметом. Припускаємо, крем'яною сокирою. Можливо, такий удар викликав запалення мозкової оболонки. Проте людина ще деякий час жила, про що свідчать сліди заростання травми. Другий удар цей чоловік отримав ззаду – в тім'яний горб. Внаслідок цього утворилася овальна заглибина глибиною 2 мм розмірами 27x12 мм. Слідів загоєння немає. Швидше всього, знову як зброя використувалася крем'яна сокира, якою була добита хвора людина.

Польські дослідники констатують повне знищення деяких поселень КЛП (наприклад, Чмельов) агресивнішими носіями ККА (рис. 2.67) [Vábel, 2003, s. 20].

Як можна припустити, основним видом озброєння, починаючи від фінально-палеолітичного періоду або й раніше, до кінця неоліту був лук та стріли [Нужний, 1992, с.23-26]. Важливе доповнення до них – сокири з дерев'яним, не виключено, подібним до кия, руків'ям та крем'яними, гострими з одного боку, макролітами. Зазвичай, в сагайдаку мисливця середнього кам'яного віку та пізніших часів містилося більше 10 стріл [Брат-

Рис. 2.66. Вироби з поховань культури кулястих амфор: 1-2, 5-7 – Товпизин Демидівського р-ну Рівненської обл., 3-4 – Оздів Луцького р-ну Волинської обл. (за Ю. Малєєвим, Б. Прищепю, С. Панишком, Ю. Мазуриком)

ченко, 1989, с. 80]. Лише біля похованого поблизу Яніславиць знайдено 21 косе вістря [Kozłowski, 1977, s. 237].

Етапи еволюції наконечників стріл такі: ранні – лінгбійські – листоподібні на масивних пластинах, пізніше – агренсбурзькі, красносільські, свідерські на тонших пластинах; наконечники стріл мезолітичної епохи вже робилися не на листоподібних пластинах, а на їх уламках (трапеції, сегменти, трикутники, косі яніславицькі вістря – інколи на коротких пласти-

нах); пластинки (мікропластинки) з притупленим ретушню краєм.

З появою на Волині та Поліссі носіїв енеолітичних ранньоземлеробських культур ВЛК, КЛП, ПТК, ККА, епішнурової кераміки з'являються трикутні наконечники стріл (рис. 2.68) [Позіховський, Самолюк, 2006, с. 157, табл. 2:9-14; Позіховський, Самолюк, 2008, рис. 7:7-11; Позіховський, Самолюк, 2007, с.11, рис. 2:6, 3:7; Zakościelna, 1996, s. 246, tabl. XLV: 13-23; Охріменко, Маркус, Ткач, 2005, с. 348, рис. 1:1-69]. Відзначимо, що окрім

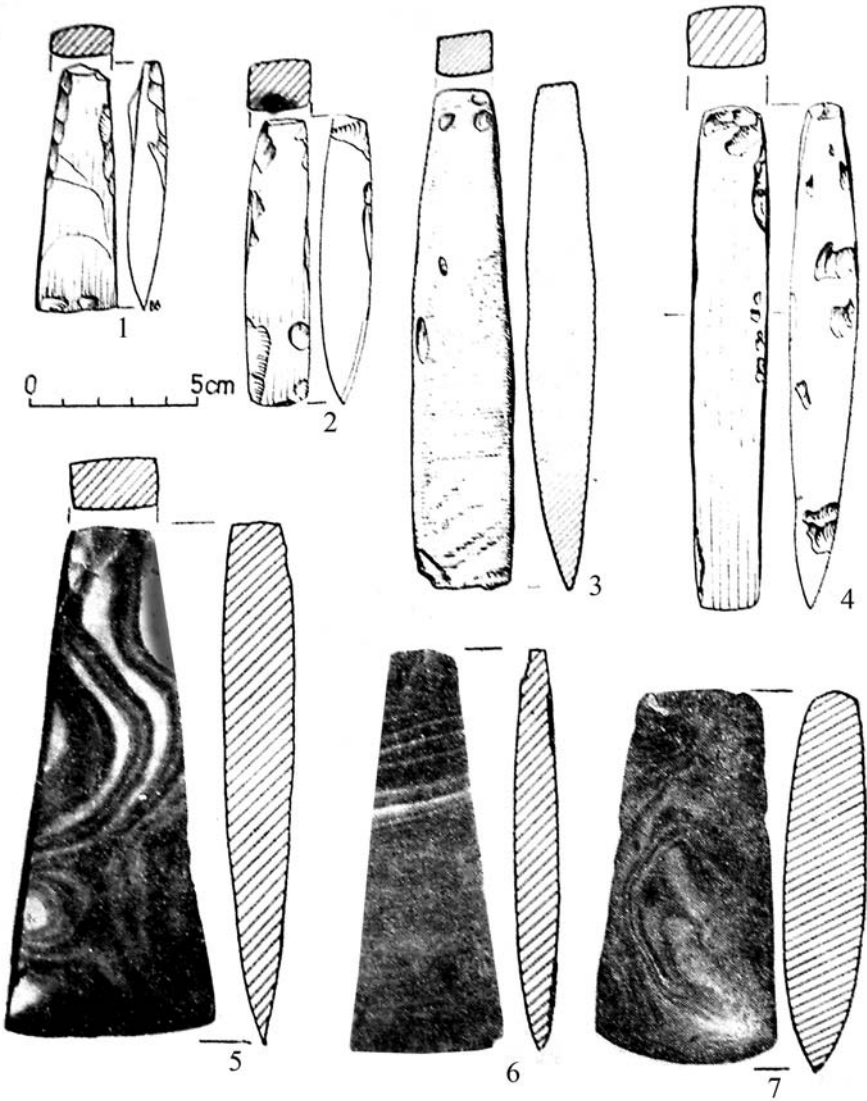

Рис. 2.67. Сокири та долота ККА з території Польщі (за Б. Бальцером)

цього, в аналізований період використовувалися нові типи озброєння: крем'яні наконечники списів та дротиків, кам'яні та крем'яні сокири.

Очевидно, в кожній культурі та культурній групі були свої особливості у “пропорціях” використання тих чи інших знарядь (*табл. 2.1*). З'ясування цих особливостей може допомогти ідентифікувати етнічні групи, що полишили той чи інший тип знахідок, тобто їх можна розглядати як одне з джерел етнокультурних процесів, пов'язаних з міграціями, появою нових етносів, витісненням старих, інфільтрацією, асиміляцією [Клочко, 2001, с.241].

Так, культурі лійчастого посуду властиві кам'яні сокири з грибоподібним обушком, наконечники списів, стріл. Найпоширеніший вид озброєння культури кулястих амфор, напевно, крем'яні суцільно шліфовані чотирикутні сокири. Були в них, безперечно, і луки зі стрілами: зображення одного з них є на бурштиновому дискові з поховання культури кулястих амфор в селі Івання на Рівненщині, яке досліджував І. Свешніков [Свешніков, 1973, с.63-69]. Не виключено, що це войовниче населення використовувало списи та дротики, але знахідки їхніх наконечників невідомі. Можливо, вони (наконечники) не були крем'яними.

Пізньотрипільська крем'яна

зброя представлена крем'яними чотирибічними сокирами. Їх виготовляли здебільшого з високоякісного волинського кременю туронського ярусу, що має темний чи із сірими смугами колір. Ці вироби подібні до артефактів КЛП. Вони шліфовані або з робочого кінця, або по всій поверхні (рідше з боків). Від звужених, суцільно шліфованих сокир ККА вироби ПТК, КЛП відрізняються масивністю, а в перетині подібні до квадрата (*рис. 2.69*). Під впливом ККА ці вироби на найпізнішому етапі стають суцільно шліфованими (*рис. 2.70*).

Трапецієподібні, прямокутні симетричні та прямокутні асиметричні крем'яні сокири часто знаходять на поселеннях ПТК Західної Волині: Листвин (*рис. 2.71*), Костянець [Пелешин, 1998, с.89] та інших пам'ятках листвинської групи. Подібні вироби підібрано біля Торчина, Голишева, Білостока Луцького р-ну (суцільно шліфовані), Підгаєць (нешліфовані), Вишеньок Рожищенського району Волинської області та в багатьох інших місцях. Ці вироби могли бути, безперечно, багатофункціональними – для рубання деревини та її обробки тощо [Клочко, 2006, с. 42, 55, рис. 16: 1-5]. У похованнях культур постшнурової кераміки (МК, ГЗК, СК) часто знаходять наконечники списів, дротиків, але вістря стріл

тут трапляються спорадично. Можливо, останні не обов'язково були предметом озброєння похованого, а причиною його смерті, як наприклад, у могильнику СК біля селища Торчин Луцького району (розкопки Я. Фітцке). Якби наконечники стріл входили до поховального інвентарю, то лежали б компактно, як у сагайдаку (наприклад, поховання

воїна поблизу поселення Хрінники) (розкопки 2008 р. Д. Козака, В. Ткача). Кам'яні сокири також рідко супроводжували стжижовські поховання.

Зібрані за останні десятиліття наконечники стріл з околиць сіл Осова Костопільського району на Рівненщині, Гораймівка, Балаховичі Маневицького району, селищ

Таблиця 2.1

Види озброєння племен археологічних культур доби енеоліту – середньої бронзи
(за М.Відейком з авторськими доповненнями)

Види зброї Культура	Лук і стріли	Дрогики	Спис	Кинджал	Ніж	Сокира (крем'яна)	Сокира-клин (кам'яна)	Сокира-молот (кам'яна)	Клевець	Булава	Металева зброя
Маліцька та волинолюблінська	+	-	+?	+	+	+	+?	+?	+?	-	+
Лійчастого посуду	+	-	-	?	+	+	+	+	-	-	+
Кулястих амфор	+	+	+	?	-	+	-	-	-	-	-
Трипільська	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Шнурової кераміки та постшнурової	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+?	+
Східно-тшинецька	+	+	+	+	+	+	+?	+	-	+?	+

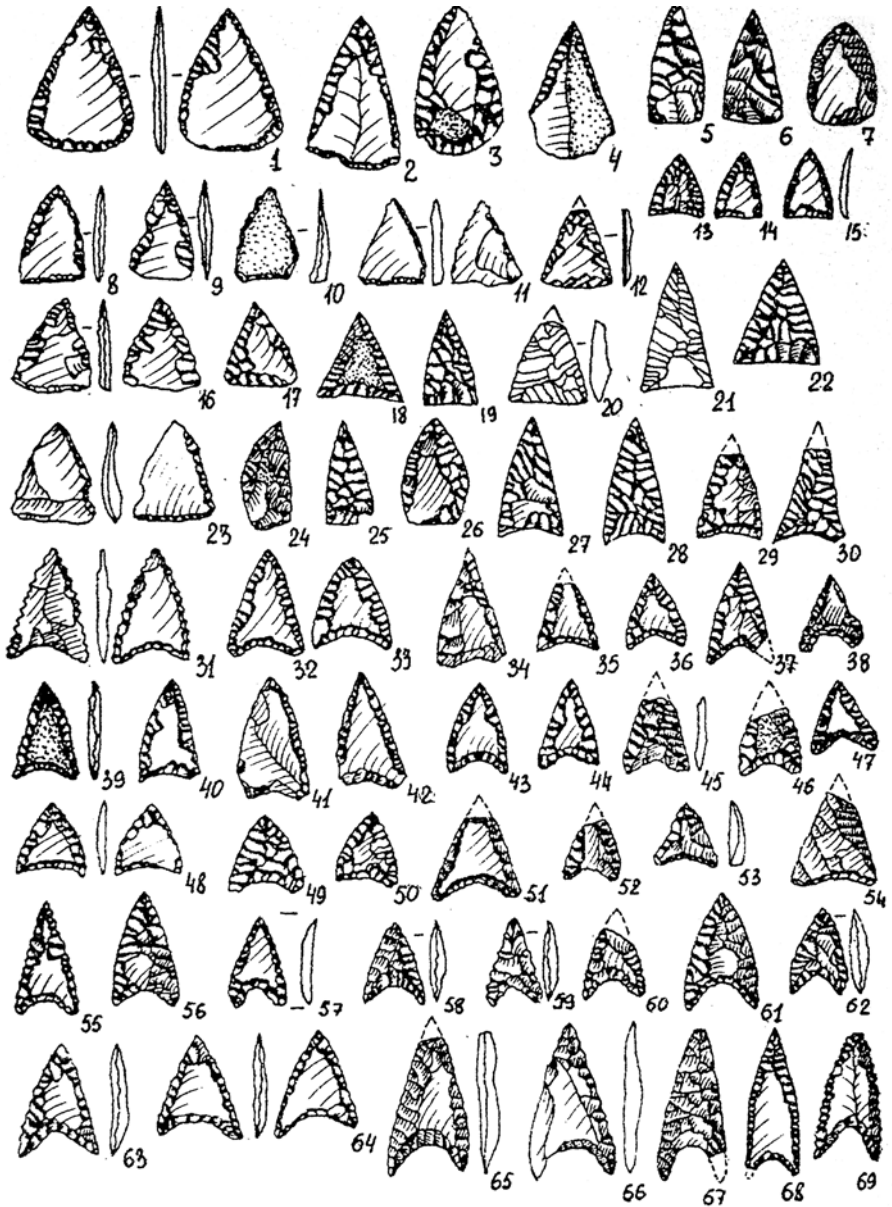

Рис. 2.68. Наконечники стріл із с. Буща (ур. Тартак) Дубнівського р-ну Волинської обл. (за В. Ткачем)

Любомль, Шацьк Волинської області представляють кілька типів наконечників стріл різних періодів та культур: трикутні з увігнутою або рівною основою тощо (рис. 2.72). Останні відносять до ранньошнурових культур. Аналогії їм знаходять серед виробів більш ранніх культур, таких як ПТК, КЛП [Ключко, 2001, с.241].

Наконечники стріл із території Полісся, виготовлені за допомогою струменевої ретуші, пов'язують із СК.

І на Поліссі, і на Волині наконечники дротиків є досить рідкісними знахідками. Їхні розміри невеликі – до 6,5 см. Вони мають звужений черенок, ромбоподібну або видовжену овальну робочу частину часто з неширокими перами. Окремі з них виготовлені недбало, решта відзначається досконалістю форм.

До ще одного, менш поширеного, типу зброї, належать кинджали. До таких виробів, ймовірно, прироблялася ручка. Два кинджали із с.Осова Костопільського району Рівненської області досить подібні за формою – вигнуті, з коротким черенком для ручки (рис. 2.73:12-13).

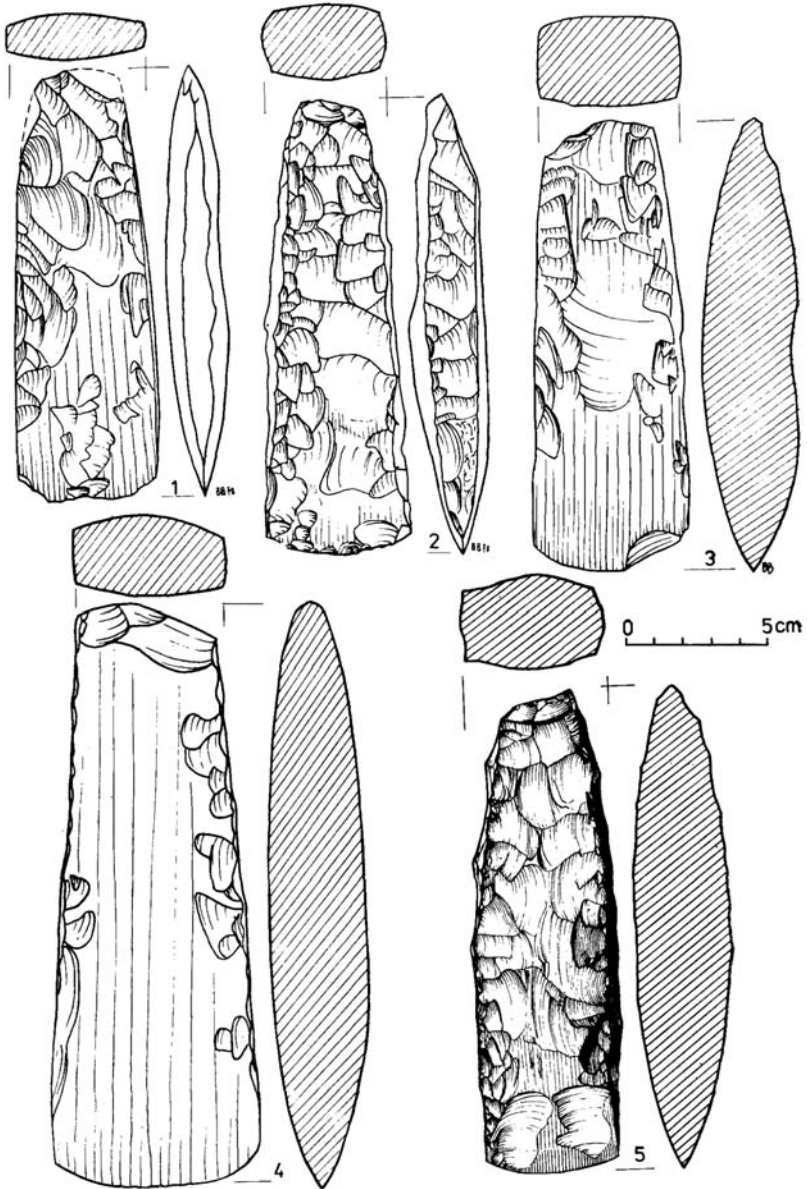
Наконечники списів також належать до порівняно рідкісних знахідок озброєння. Частина з них подібна до кинджалів. Довжина наконечників інколи досягає 26 см, а в середньому – 16-18 см. Вони тонкі, переважно листоподібної

форми, з гострим вістрям, а черенок оформлений по-різному: більш чи менш видовжений, ширший або вужчий, із заглибинами для кращого прив'язування (рис. 2.73:11, 14). Ймовірно, списи використовувались у військових сутичках (як кидальна зброя, близького бою) та для добивання поранених тварин.

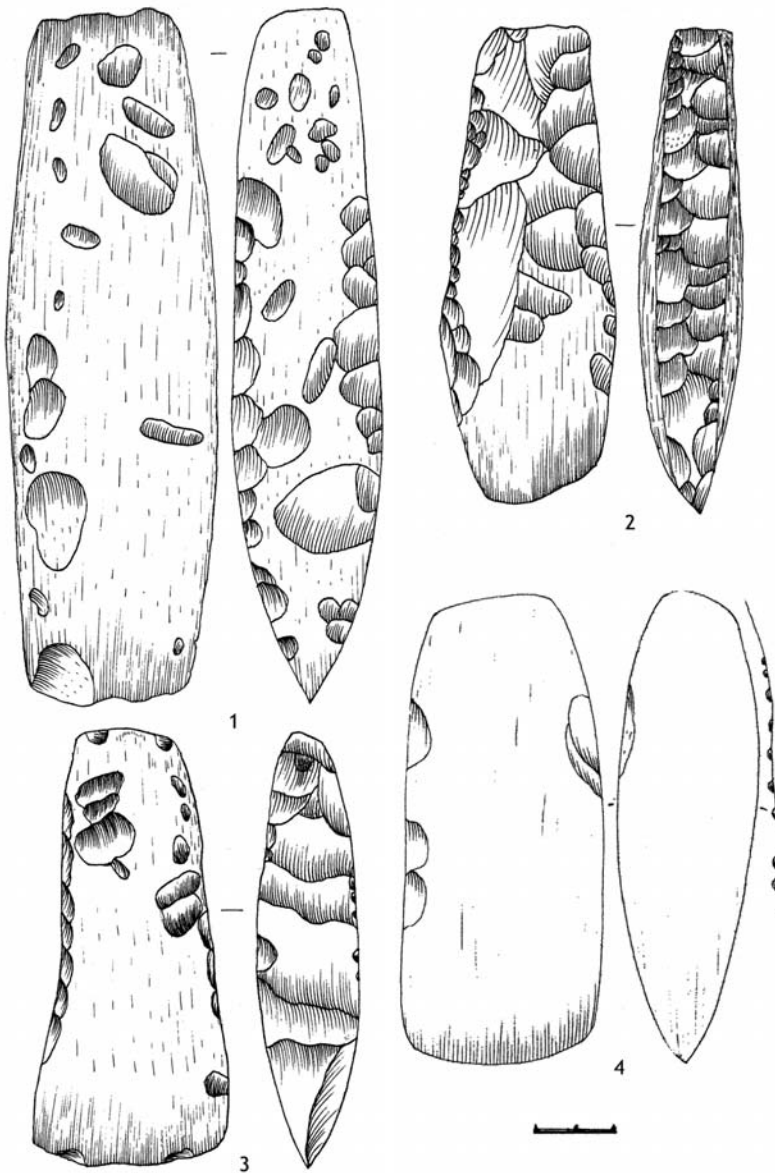
За підрахунками Є. Лібери, кількість випадково знайдених біфасів (“płoszczy”) – предметів з двобічною обробкою: сокир, наконечників списів, стріл, серпів, ножів, – на території Західної України та Польщі становить понад 87% від усіх відомих виробів. За його даними, 42 екземпляри походять з поховань (АА – 8 екз., БВ – 10 екз., ВА – 5 екз., ВВ – 13 екз.) (рис. 2.74).

Біфаси належать до універсальних та багатофункціональних форм. І лише призначення окремих з них не викликає жодних сумнівів, наприклад, ножі з ручкою (рис. 2.75) [Libera, 2001, s. 42].

Найдавніший горизонт біфасів в зоні А пов'язаний у ранньому бронзовому віці з безкерамічними могилами та дуже скорченими похованнями (Чернечин). В ямних або підкурганних похованнях знаходять наконечники списів із підтрикутним або листоподібним кінцем та виділеним черенком (Сокиринці, Томашів, Острожець [Kozłowski, 1924, s. 194-194; Antoniewicz, 1936, s. 152-153], Тетюлковці [Synkałowski,

Рис. 2.69. Чотирибічні сокири з тонкими обушками культури лійчастого посуду з території Польщі (за Б. Бальцером)

Рис. 2.70. Крем'яні сокири пізньотрипільської культури з фондів Волинського краєзнавчого музею. 1 - Луцьк (А-4638), 2 - А-1027, 3 - Володимир-Волинський (А-1624), 4 - Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

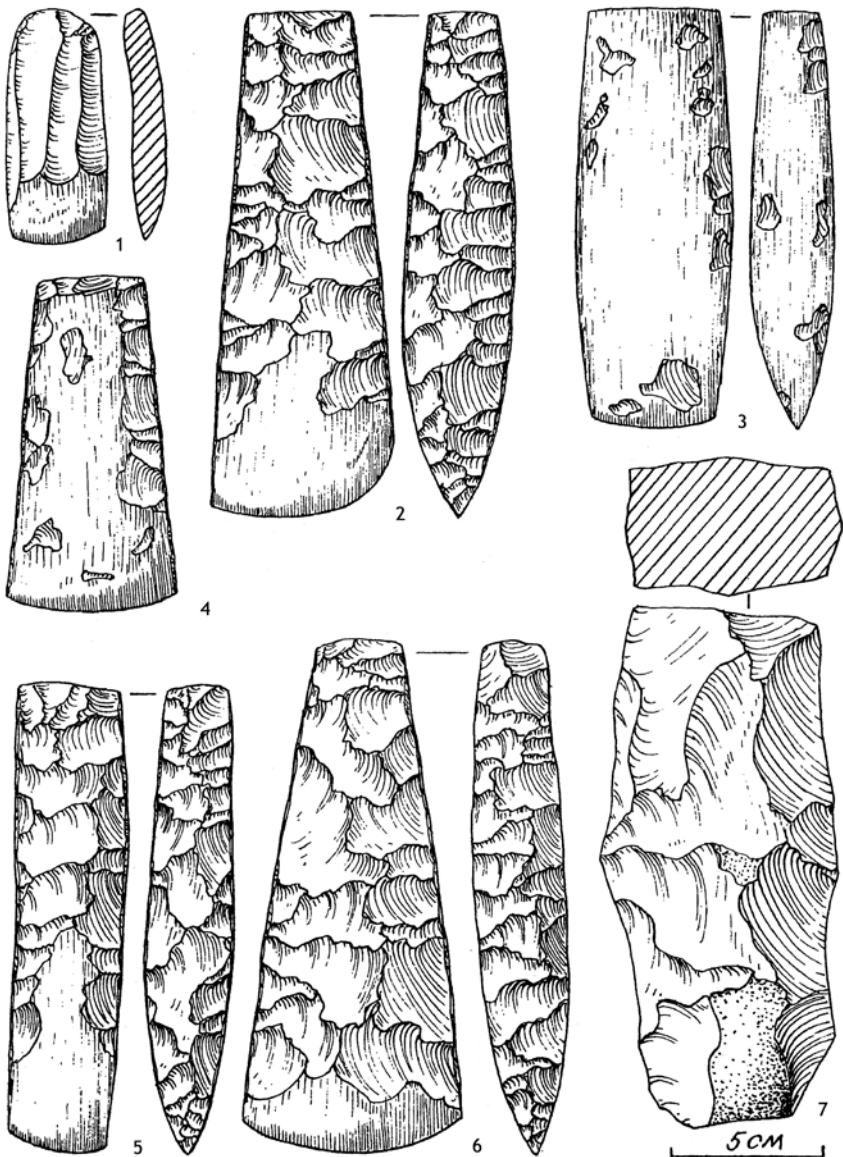
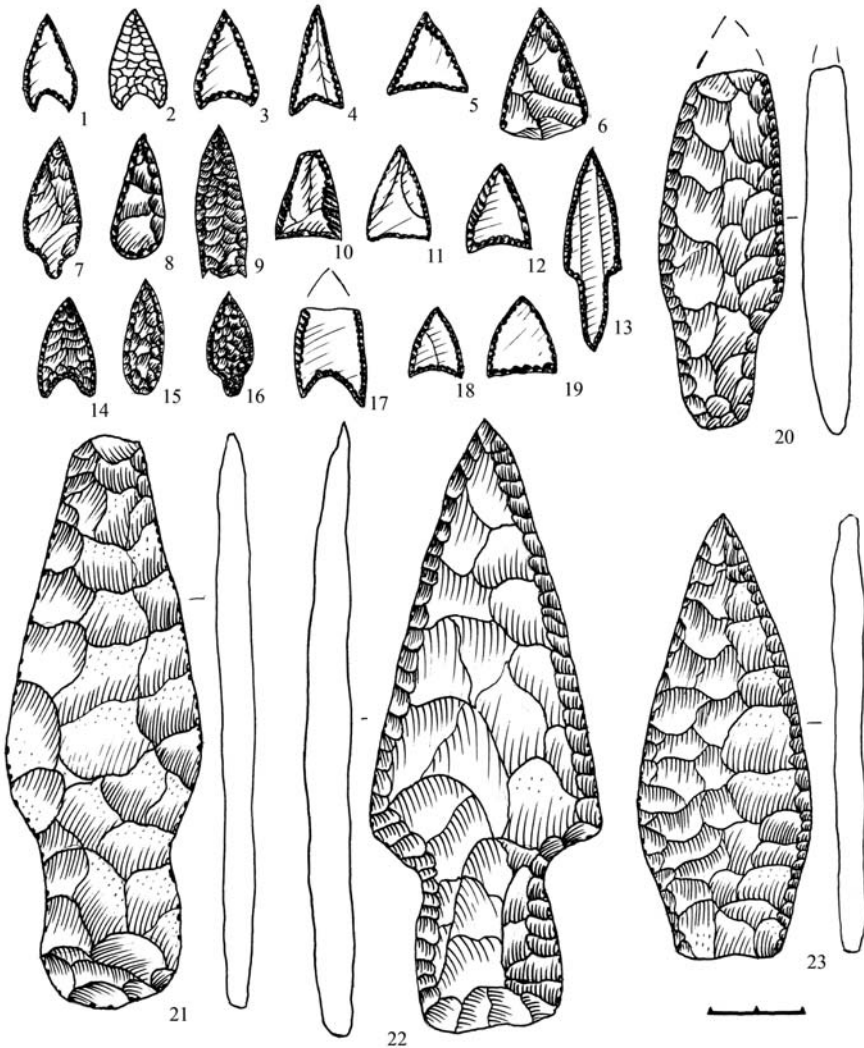

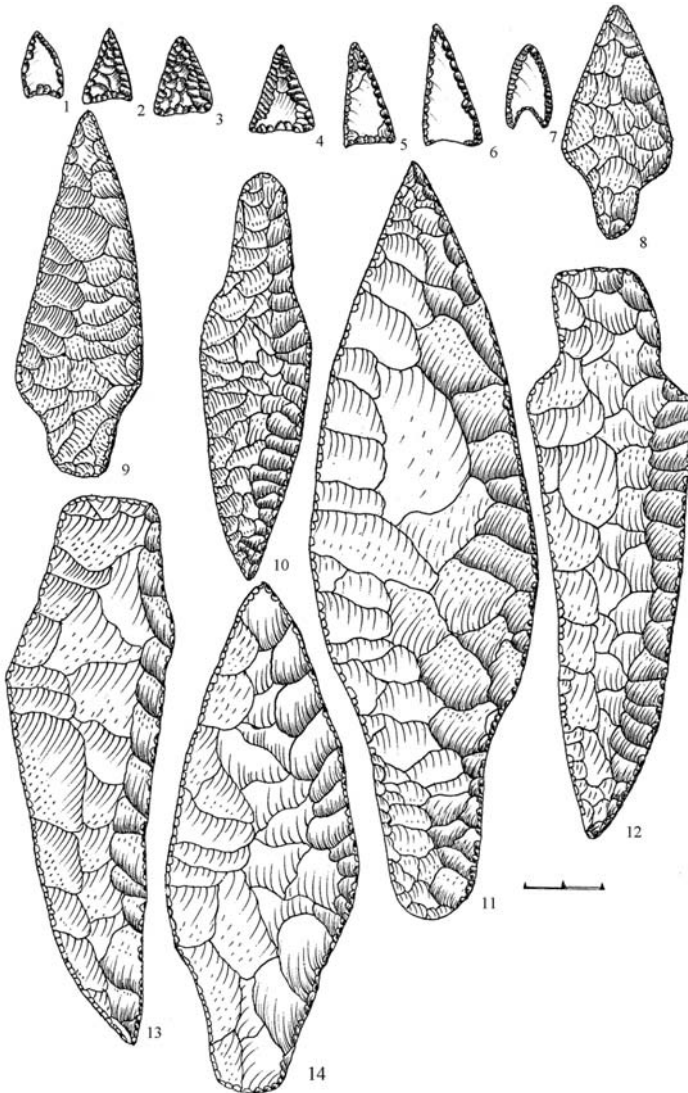
Рис. 2.71. Крем'яні вироби з пізньотрипільського поселення в с. Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за В. Коноплею)

Рис. 2.72. Крем'яні наконечники стріл, дротиків і списів:

- 1 - Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл., 2 - Осова Костопільського р-ну Рівненської обл., 3-4 - Черськ Маневицького р-ну, 5 - Любохини Старовижівського р-ну, 6 - Світязь, 7 - Мельники Шацького р-ну, 8, 16, 19 - Шацьк, 9 - Боратин Луцького р-ну Волинської обл., 10-11 - Заслуччя Дубровицького р-ну Рівненської обл., 12-15, 17-18 - Затишшя Шацького р-ну, 20 - Володимир-Волинський р-н, 21 - Усичі, 22 - Новостав Луцького р-ну, 23 - Гораймівка Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 2.73. Наконечники стріл (1-7), дротиків (8-10), списів (11, 14), кинджали (12, 13). 1-4, 7, 12, 13 - Осова Костопільського р-ну, 5 - Балаховичі Володимирецького р-ну Рівненської обл., 6 - Самари Ратнівського р-ну, 8-9 - Ничогівка Маневицького р-ну, 10 - Осівці Іванівського р-ну Брестської обл., 11 - Кримно Старовижівського р-ну, 14 - Красноволя Маневицького р-ну Волинської обл., (за Г. Охріменком)

1961, s. 56], Здовбиця, Лище [Libera, 2001, s. 77]. П'ятибичні сокири пов'язують із МК.

У похованнях СК Люблінщини скелети були знайдені у випростаній позиції на спині. Лише як виняток трапляються скорчені поховання. Безкерамічні поховання з наконечниками списів відносимо до раннього горизонту МК (Лище, Здовбиця), що відповідає ГЗК [Libera, 2001, s. 78].

У 2008 році Волинською археологічною експедицією під загальним керівництвом доктора історичних наук Д. Козака (у складі якої працював В. Ткач) було досліджено поселення Хрінники-8 (ур. За лісом) на березі Хрінницького водосховища (правий берег р. Стир) Демидівського району Рівненської області, де було відкрито могилу воїна (поховання № 2 розкопу 7).

Поховальна яма мала неправильно-прямокутну форму з заокругленими кутами, розмірами 2,25×1,43 м, орієнтована короткими сторонами по лінії північ-південь. З північного боку до гробниці вела сходинка півовальної форми. Глибина поховальної ями 0,8 м від рівня виявлення. Скелет лежав на спині головою на захід по центру ями із зігнутими колінами (поза вершника на коні). Зафіксована довжина кістяка 1,57 м, ширина в плечах 0,55 м. Череп розтрошено на дрібні фрагменти. Складається враження, що він був

розбитий ще за життя, щелепа лежала дещо збоку. Права рука зігнута в лікті і покладена на грудях. Ліва рука, зігнута менше, лежала кистю на тазі. На зрушених фалангах пальців зафіксовано 2 персні з бронзи. Перший з них, згорнутий з дроту в півтора оберта, має щиток, звитий з тієї ж дротини і розкований. Другий, також в півтора оберта, мав закінчення у формі листка. Такий самий, але гірше збережений перстень, виявлено дещо вище фаланг пальців, а біля єдиної фаланги, що збереглась на грудях, – 2 уламки перснів.

Над ліктем правої руки виявлено 10 крем'яних наконечників стріл, вістрями на захід, один з них лежав на кістці. Всі наконечники, крім одного, мають серцеподібну форму, останній – трикутну з увігнутою основою (рис. 2.76:2-11). Під цим ліктем знаходився крем'яний наконечник списа листоподібної форми з черенком, повернутим до голови (рис. 2.76:1). Його держак, можливо, був зламаний і тому вмістився в край ями (розкопки Козака, Ткача, 2008 р.) [Козак, Ткач, 2008].

Отже, навіть огляд поховання воїна дає уявлення про його незвичайність, зокрема: 1) оригінальність поховального обряду і конструкції поховальної споруди для Волині; 2) відсутність кам'яної сокири, кераміки; 3) поза похованого; 4) особливості та кількість перснів; 5) кількість наконечників стріл та

наявність цілого їх “пучка”: вони зберігалися, імовірно, в сагайдаку; 5) місцезнаходження зброї – наконечників стріл, списа – біля правої руки (правша) вістрями в бік ніг. Не виключено, що поряд був лук, який не зберігся. За виявленим інвентарем, поховання можна датувати добою бронзи і віднести до епішнурових культур.

У цьому ж розкопі на пам'ятці Хрінники-8 виявлено майстерню з виготовлення крем'яних виробів, розмірами 0,8×0,35 м, товщина шару – 0,25 м, яка складалася зі скупчення крем'яних відщепів та кісток. У майстерні знайдено кілька уламків кераміки межановицької культури.

Відомий могильник біля Торчина над р. Сарною польський дослідник Є. Лібера пропонує трактувати не лише як виключно стжижовський, а, ймовірно, двофазовий – поховання СК і МК. Наприклад, поховання № 6 з кубком у стилі Хлопіце-Веселе, та № 14, № 15 з серезками у формі вербового листя належить до більш ранніх. У похованні № 2, № 10, де виявлено лавроподібні трикутні наконечники зі злегка виділеним трикутним черенком, а також широкий наконечник, можуть датуватися ранньою фазою МК (ГЗК). Поховання № 1, 4 та 17, напевно, належали до СК [Libera, 2001, s. 79].

Крем'яні вироби з двобічною

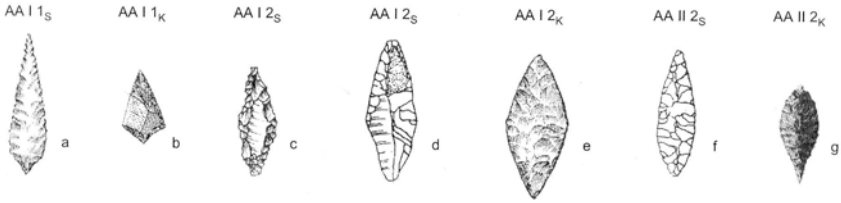
обробкою з пам'ятки в Майдані Моквинському Є. Лібера пов'язує з МК [Libera, 2001, s. 80].

Наконечники списів з лавроподібним або трикутним вістрям та коротким або довгим черенком Є. Лібера пропонує називати “тип Чернічин-Торчин” [Libera, 2001, s.80].

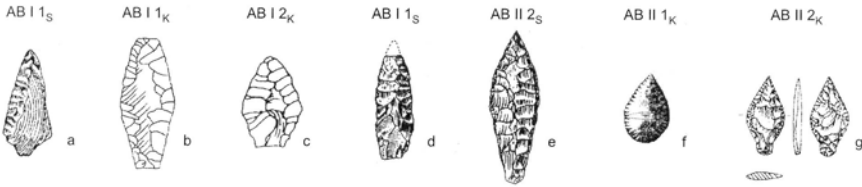
Підтрикутні двобічно оброблені мікроліти зазвичай вважають наконечниками до стріл, проте частина подібних виробів використовувалася як вкладні до серпів. За Г. Коробковою, деякі з них могли слугувати наконечниками свердел [Korobkova, 1999, с. 101; Libera, 2001, s. 42].

Наконечники списів МК Я. Махнік поділив на три типи: 1) ланцетоподібні; 2) плоскі з виділеним черенком; 3) ромбоподібні [Machnik, 1967, s.72]. Пізніше різночасові знахідки наконечників дослідник поділив на п'ять типів: 1) широким листоподібним вістрям та коротким черенком; 2) з трикутним вістрям та добре виділеним черенком; 3) лавроподібні зі слабо виділеним черенком; 4) ромбоподібні; 5) з коротким трикутним вістрям та досить довгим черенком, які відносив до СК [Machnik, 1978, s. 76].

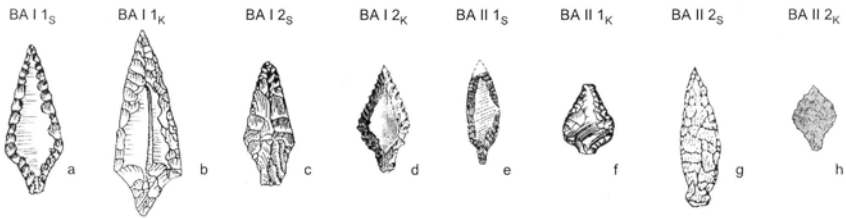
Характерними виробами ГЗК та т. зв. почапської групи І. Свешніков вважав кинджали з прямокутним черенком, у ГЗК – листоподібні наконечники списів з короткими

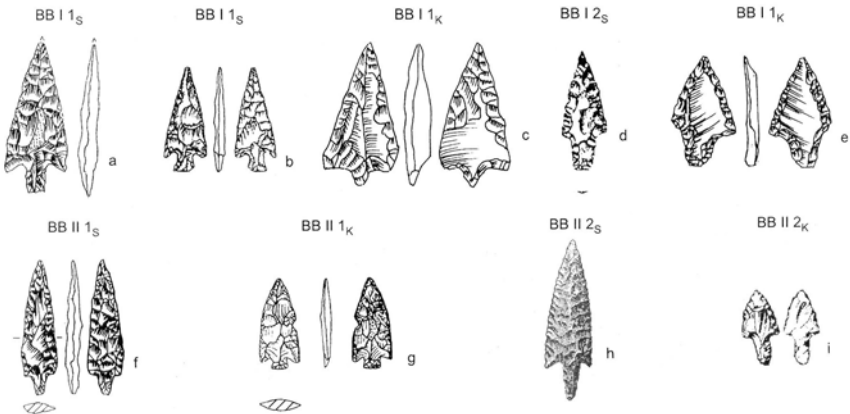
Наконечники з черенком, подібним до вістря (група AA)

Наконечники з виділеною основою (група AB)

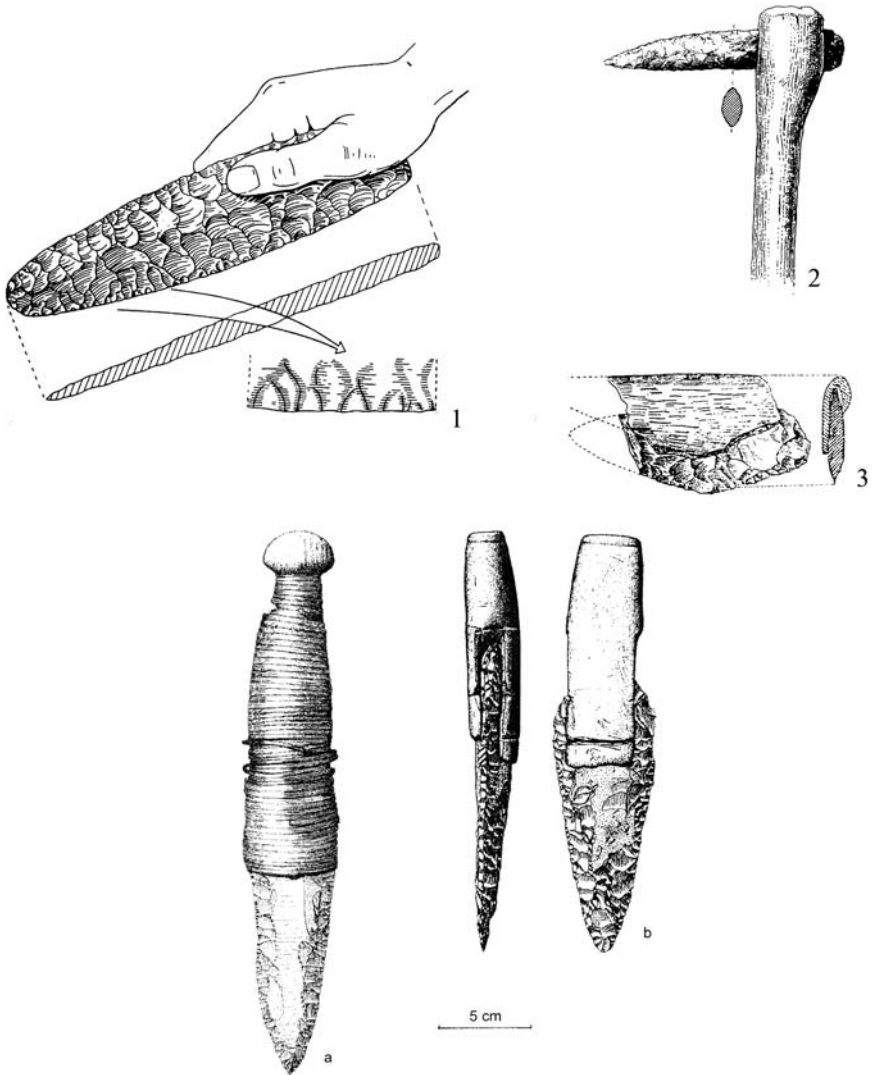

Наконечники зі слабковиділеним черенком (група BA)

Наконечники з добре виділеним черенком (група BB)

Рис. 2.74. Класифікація наконечників стріл (за Є. Ліберою)

Рис. 2.75. Реконструкції оправ біфасів (за С. Ліберою)

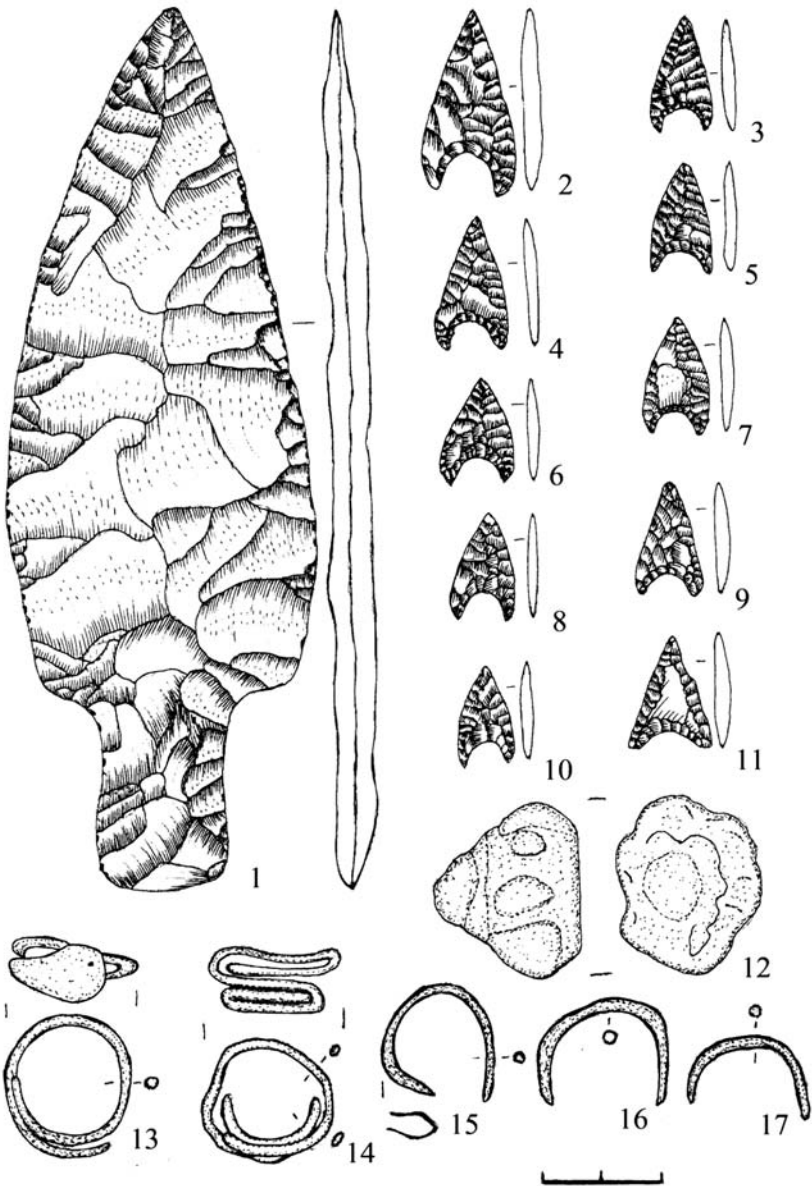

Рис. 2.76. Інвентар поховання № 2 в Хрінниках-8: 1-11 – крем'яні вироби, 12 – залізо, 13-17 – вироби з міді (за Д. Козаком, В. Ткачем)

широкими черенками [Свешніков, 1974, с. 109].

До СК належать три типи наконечників списів: 1) ромбоподібні або овальні без черенка; 2) трикутні з прямокутним черенком; 3) великі, шпичасті на кінці, листоподібні з прямокутним черенком [Свешніков, 1974, с.133].

Із 600 великих наконечників списів Є. Лібера до підтипу А відніс 173 екз. (28,54%) – вироби без виділення черенка, до підтипу В (з виділеним черенком) – 286 екз. (47, 36%) збірки, решта – перехідні форми – 52 екз. (8,58%) [Libera, 2001, s. 25] (рис. 2.77).

Листоподібні наконечники до списів використовувалися, напевно, як зброя дистанційної дії [Clark, Piggot, 1970, s. 115-116].

Доказом використання наконечників списів можуть бути псевдорізцеві сколи або вищербини, які залишалися при ударі об щось тверде [Korobkova, 1999, с. 102]. Датські дослідники Д. Ліверсейдж, К. Еббессен вбачають у підтрикутних вістрях функції інсигній влади [Liversage, 1992, s. 62, Ebbessen, 1994, s. 135].

В. Антоневиц відзначав велике розмаїття форм біфасних виробів. Особливо це стосувалося наконечників списів з Волині та Малопольщі у порівнянні з подібними виробами Швеції, північної Німеччини, Помор'я, Ютландії. Він вбачав два

кола виробництва цих знарядь: скандинавське та надбужансько-волинське [Antoniewicz, 1936, s. 155].

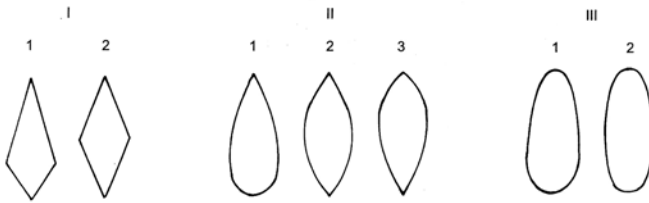
Для території Мазовша і Підляшшя типологію наконечників стріл запропонували В. Борковський, М. Кавалевський [Borkowski, Kawalewski, 1997, s. 208-210], серед яких виділили трикутні, серцеподібні, лавроподібні, черенкові, черенкові із крильцями (рис. 2.78).

Стріли з черенком пов'язують з лужицькою культурою [Fogel, 1979, s.123-124]; Я. Домбровський датує їх ширшими хронологічними рамками [Dąbrowski, 1997, zest. 3]. Лавроподібні наконечники В. Борковський та М. Кавалевський відносять до тшинецької та лужицької культур. Такий поділ є важливим і для матеріалів з Волині та Волинського Полісся.

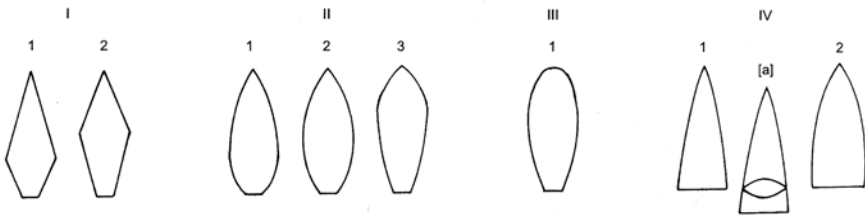
Крем'яні вироби ранньобронзового віку класифікував В. Мазур. Він виділив знаряддя праці, зброю, знаряддя для виготовлення інших виробів (серед останніх – відбійники, часто підокруглої форми, відтискачі-ретушери, зокрема грушоподібної форми, долота, струги).

Крем'яна зброя – це сокири, кинджали, наконечники списів, дротиків, стріл. Крем'яні сокири ділять на три типи: 1) трапецієподібні; 2) клиноподібні; 3) овальні.

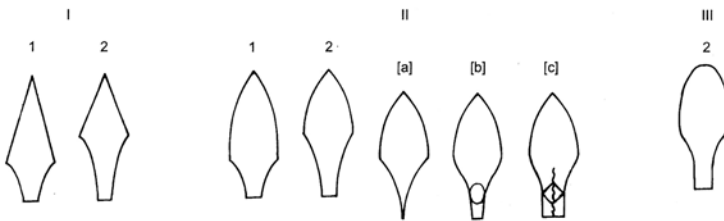

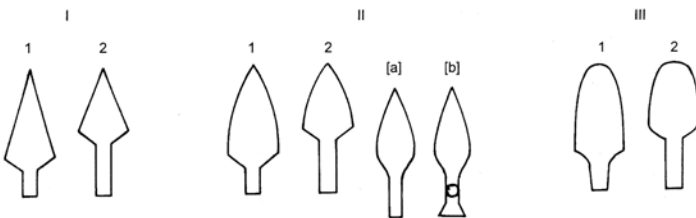
Наконечники з черенком, подібним до вістря (група АА)

Наконечники з виділеною основою (група АВ)

Наконечники зі слабовиділеним черенком (група ВА)

Наконечники з добре виділеним черенком (група ВВ)

Рис. 2.77. Типологічна схема наконечників списів (за Є. Ліберою)

Трапецієподібні сокири – чотирикутні в поперечному перерізі виробу, мають широке рівне або трохи опукле лезо й вузьку, рівно зрізану обушкову частину. Сокири цього типу зашліфовані по всій поверхні. Відомі окремі екземпляри зі збитим шліфуванням на поверхні. Подібні сокири широко відомі в ККА [Свешников, 1983, с. 78, табл. XVIII] й у ПТК [Пелешин, 1973, с. 58, мал. 2].

Клиноподібні сокири – лінзоподібні в поперечному перерізі, мають форму клина із широким дугоподібним зашліфованим або загостреним за допомогою поздовжніх відколів лезом і звуженою обушковою частиною (рис. 2.79).

Овальні сокири – масивні, грубо оббиті, округлі в поперечному перерізі знаряддя із широким зашліфованим лезом і рівно зрізаним або закругленим обухом зі шліфуванням по лезу [Мазур, 2001, с. 4-5] (рис. 2.80).

Струги – виробу виготовлені на відщепках середньої величини, знятих з нуклеуса. Увігнута робоча частина вкрита крутою, пригострюючою, регулярною дрібнофасетковою ретушшю, призначеною для стругання.

Долота поділяються на два типи. Перший тип належить до городоцького етапу ГЗК й аналогічний долотам ККА [Свешников, 1983, с.81, табл. XXI]. Вони прямо-

кутні в поперечному перерізі, порівняно вузької подовженої форми зі шліфуванням по всій поверхні знаряддя. До другого типу В.Мазур відносить лінзоподібні в поперечному перерізі виробу, оброблені відтискною ретушшю. Леза таких знарядь ретельно загострені поздовжньою підгострюючою ретушшю [Мазур, 2001, с. 6].

Кинджали представлені двома типами: 1) трикутні; 2) листоподібні.

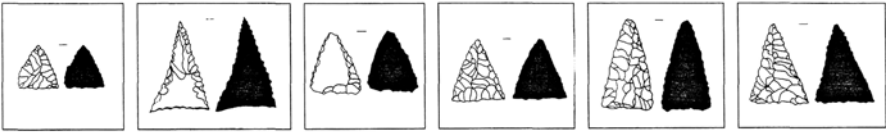
Перший тип має подовжене асиметричне трикутне лезо й виділене коротке, усічене прямокутне руків'я. По обидва боки зброя покривалася плоскою відтискною ретушшю, лезо оформлялося дрібнофасетковою підгострюючою ретушшю.

До другого типу належать лінзоподібні в поперечному перерізі кинджали з листоподібним лезом та основою, що плавно переходить у слабо виражене усічене руків'я. Як і перший тип, вони оброблені з двох сторін плоскою відтискною ретушшю.

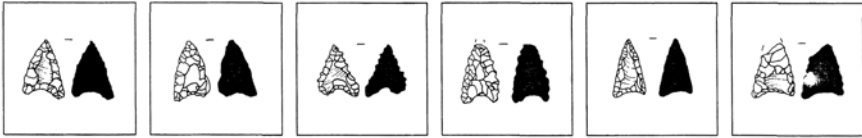
Знайдені **наконечники списів** В.Мазур розподіляє на три типи: 1) трикутні; 2) листоподібні; 3) ромбоподібні або овальні (рис. 2.81).

Трикутні наконечники – виробу із симетричним трикутним пером, дугоподібними або рівними краями пера й широким усіченим черенком.

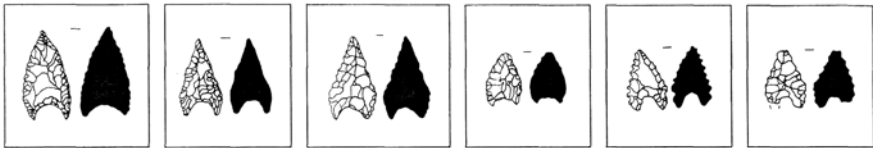
Другий тип має витягнуту листоподібну форму пера з широким,

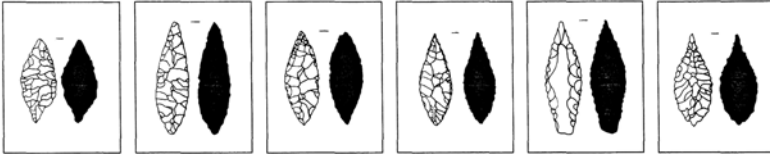
ТРИКУТНІ НАКОНЕЧНИКИ

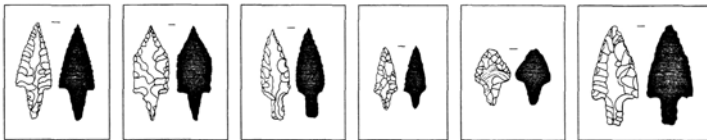
СЕРЦЕПОДІБНІ НАКОНЕЧНИКИ ЕНЕОЛІТИЧНОГО ТИПУ

СЕРЦЕПОДІБНІ НАКОНЕЧНИКИ РАННЬОБРОНЗОВОГО ТИПУ

ЛАВРОПОДІБНІ (ЛИСТОПОДІБНІ) НАКОНЕЧНИКИ

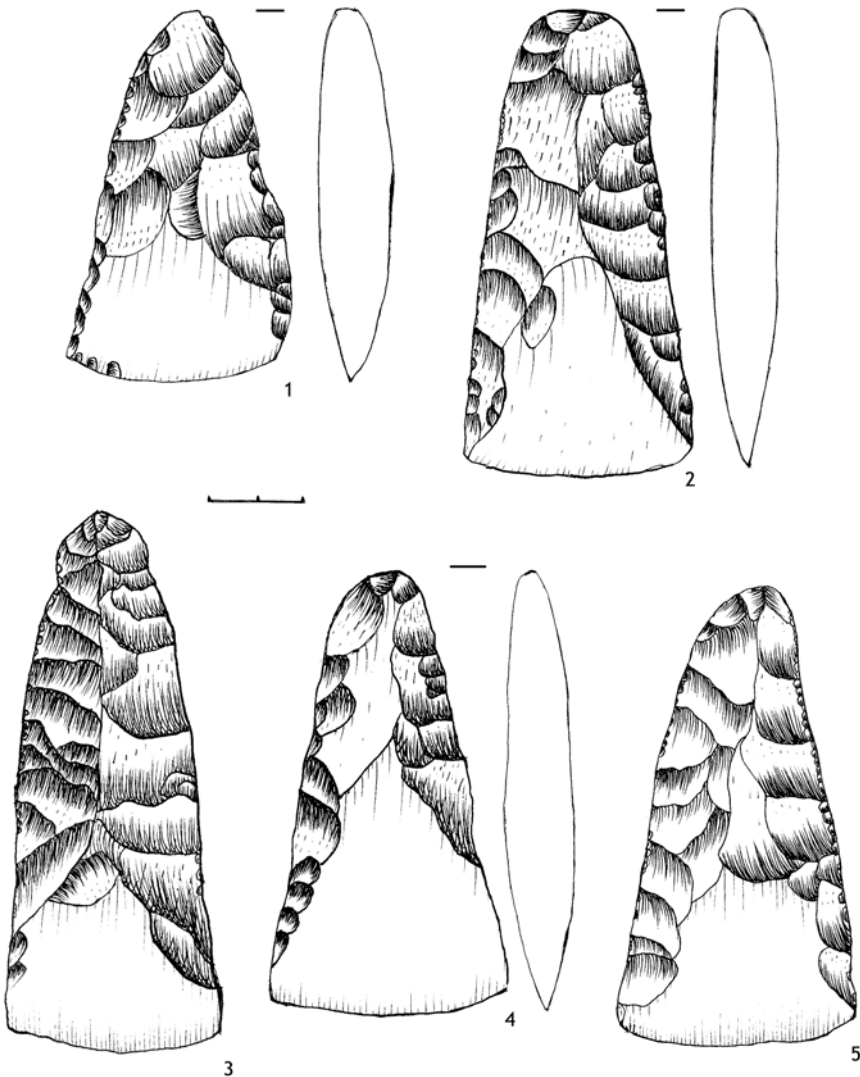

ЧЕРЕНКОВІ НАКОНЕЧНИКИ

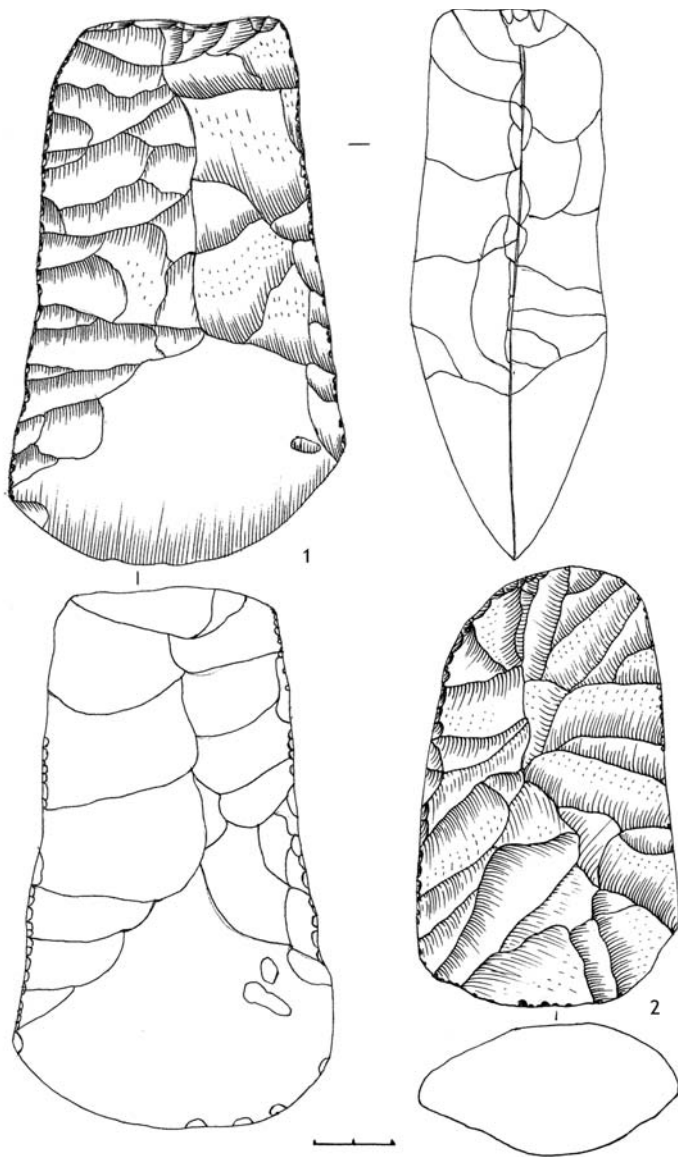

ЧЕРЕНКОВІ НАКОНЕЧНИКИ З КРИЛЬЦЯМИ (КРИЛЬЧАСТІ)

Рис. 2.78. Класифікація наконечників стріл
(за В. Борковським, С. Кавалевським)

Рис. 2.79. Крем'яні клиноподібні сокири з фондів Володимир-Волинського історичного музею. 1, 3-7 - Володимир-Волинський (1 - А-291, 3 - А-259), 2 - Лудин Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (А-214) (за Г. Охріменком)

Рис. 2.80. Крем'яні овальні сокири стжижовської культури:
1 - с. Усичі Луцького р-ну Волинської обл., 2 - Млинівський р-н Рівненської обл. (приватна колекція) (за Г. Охріменком)

усіченим прямокутним черенком. Лінзоподібні в поперечному перерізі наконечники ретельно оброблені з двох боків плоскою відтискною ретушшю. Біля основи пера на черенку з одного або й обох боків розташовані одна-три виїмки, що слугували для зручного прив'язування наконечника до дровка. Відомі наконечники з виділеною голівкою на кінці черенка [Мазур, 2001, с.7].

Наконечники списів періоду епохи бронзи мають різну величину: від 8-10 до 18-20 см. Від наконечників культур шнурової кераміки вони відрізняються вужчими пропорціями та злегка виділеним черенком, або й не виділеним зовсім.

На думку В. Ткача, наконечники списів СТК, виявлені в Дубнівському районі Рівненської області (Івання, Тараканів, Панталія тощо) не могли бути бойовими наконечниками, оскільки відсутність ребер жорсткості і мала товщина призвели б при ударному навантаженні до поломки. Досить трудомістка операція шліфування такого виробу вказує на використання їх як парадних або ритуальних [Ткач, 2009, с. 12].

До третього типу належать наконечники ромбоподібної форми з усіченою основою або овальною формою. Як і інші типи, вони лінзоподібні в поперечному перерізі й оброблені двобічною плоскою відтискною ретушшю.

Наконечники дротиків ретельно оброблені з двох сторін плоскою відтискною ретушшю. Вони поділяються на два типи: трикутні та листоподібні.

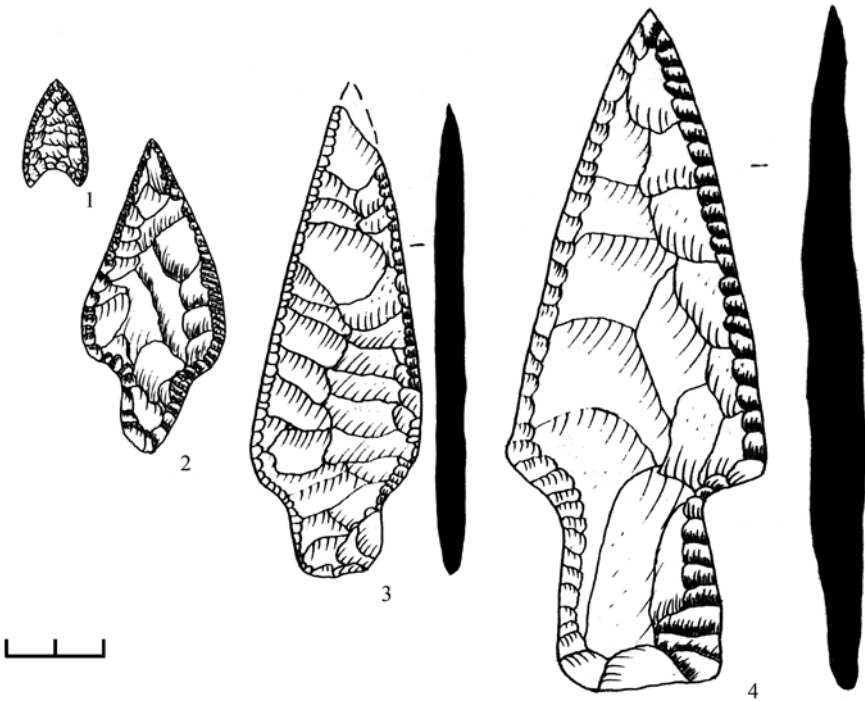
Перший тип – вістря із трикутним пером і невеликим усіченим прямокутним черенком.

Другий тип представлений подовженим, вузьким листоподібним пером з опуклою основою.

Наконечники дротиків періоду середньої бронзи мають трикутну та листоподібну форми. На поселенні Славути знайдено дротик довжиною 4,5 см, шириною 2,7 см [Березанская, 1994, с. 37].

Наконечники стріл розрізняються за формою й представлені п'ятьма типами: 1 – трикутні з виділеним черенком; 2 – трикутні з увігнутою основою; 3 – трикутні з прямою основою; 4 – листоподібні; 5 – серцеподібні. Вони виготовлені на зламаніх пластинах і відщеплах відповідної величини, досить тонких у перетині. Наконечники стріл ретельно оброблені по всій поверхні двосторонньою плоскою ретушшю. Також у великій кількості знайдено наконечники з нанесеною дрібнофасетковою ретушшю по периметру пера й на самій основі [Санжаров, 2008, с. 3-86].

Трикутні наконечники з виділеним черенком мають подовжене перо, обрамлене пилчатою ретушшю, різко виділеними шипами й

Рис. 2.81. Крем'яні наконечники стріл, дротиків, списа (?) з с. Майдан-Липно Маневицького р-ну. Випадкові знахідки (збірка школи) (за Г. Охріменком)

вузьким, коротким черенком. Такі наконечники звичайно ретельно оброблені з обох боків плоскою ретушшю. Відомі підтрикутні наконечники, одношипні з асиметричним пером і з вузьким довгим обробленим черенком. Вони оформлені по периметру пера й основи дрібнофасетковою підгострюючою ретушшю.

До другого типу відносять наконечники трикутної форми з асиметрично чи рівно увігнутою осно-

вою, також суцільно або частково ретушовані.

Третій тип представлений трикутними наконечниками з рівною основою. За формою їх можна розділити на витягнуті й рівнобедренні або близькі до цього трикутники.

До листоподібних належать дещо більші наконечники з опуклою основою, яка розширюється.

Серцеподібний тип наконечників відомий у синхронних і більш пізніх культурах [Мазур, 2001, с.8].

Дослідники відзначають “особливу роль стріл та луків в релігійних уявленнях племен епохи бронзи” [Ерофеева, 1990], тому до знахідок у похованнях потрібно ставитись із врахуванням цих обставин.

Серед наконечників стріл СТК В. Ткач виділяє серцеподібні, трикутні черенкові (в яких черенок є значною конструктивною частиною наконечника і по довжині займає не менше третини довжини вістря) та наконечники крильчастої форми з виділеними шипами та маленьким черенком, що мав допоміжну функцію для кріплення. Також у цій культурі побутують листоподібні та трикутні наконечники (рис. 2.82) [Ткач, 2009, с. 12].

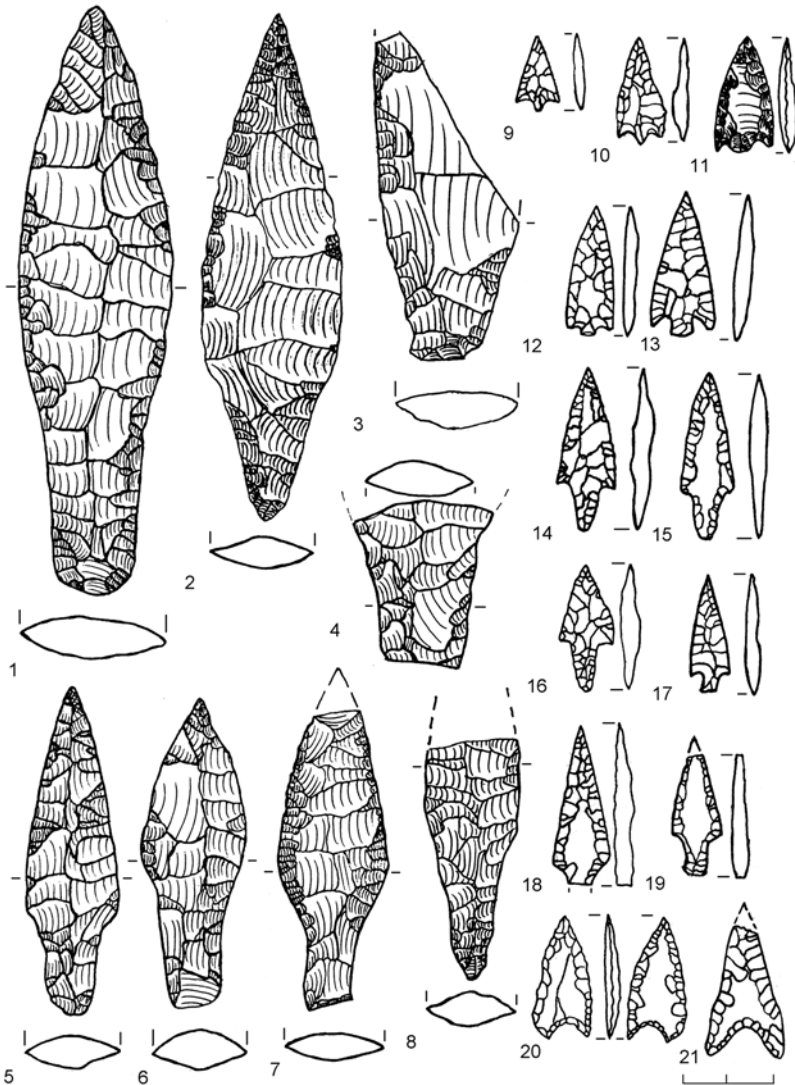
Крем'яні знаряддя праці періодів неоліту – доби бронзи Волині пройшли значну еволюцію. Основними чинниками прогресу в цій галузі господарства були південні (у т.ч. і близькосхідні) впливи, господарчі потреби. У лісових неолітичних культурах Волинського Полісся – ВНК та НК – бачимо значний відсоток мікролітів (трапеції, сегменти, пластини з притупленим ретушшю краєм (переважно у ВНК), правильні пластини невеликих та середніх розмірів, скребки, різці. У значному асортименті та великій кількості вироблялися макроліти (особливо в НК) – сокироподібні, теслоподібні, знаряддя для роботи

з деревом. В КЛСК та в енеоліті (МК, ВЛК) розміри, асортимент та кількісні пропорції згаданих знарядь змінюються. Хоча в ці періоди (неоліт, енеоліт) техніка була однаковою – переважно пластинчата з одноплощинним нуклеусом. У КЛСК, МК трапецій і різців мало, проте чималу серію становлять скребки, вкладні до серпів, пластини з ретушшю та без неї (див. докладніше роботи Д. Телегіна, Л. Залізняка, С. і Я. Козловських, Д. Нужного, А. Закостельної, Г. Охріменка).

У ВЛК, ТК (середнього та пізнього етапів) спостерігається збільшення розмірів пластин, знарядь на них, макролітів-сокир. Це був період розквіту пластинчастої техніки, кременярства (IV – III тис. до Р. Х.).

Приблизно з ранньої бронзової доби в носіїв постшнурових культур (МК, ГЗК, СК), дещо пізніше – ТКК розвивається інша техніка – т.зв. “збереження основи”, де нуклеуси, призначені переважно для одержання пластин, вже не використовувалися. Основними виробами вище названих культур були сокири різних розмірів і форм, серпи, кинджали, наконечники списів, для виготовлення яких підбиралися або підготовлялися необхідні напівфабрикати. У процесі цього виробництва отримували значну частину крем'яних відходів. З них відбирали шматки кременю необхідних

Рис. 2.82. Крем'яні вістря дротиків та стріл східнотшинецької культури:
 1,11 – Дубно-Волиця, 2 – Жорнів, городище, 3,19 – Костянець, Лиственщина,
 4 – Дубно-Сурмичі-2, 5 – Дубно-звірогосподарство, 6 – Липа, Вітерщина,
 7 – Заболоття-2, 8 – Тараканів-4, 9,12,14-18 – Тартак-2, 10 – Великі Загорці,
 13 – Тартак-1, 20 – Переросля, 21 – Липа, Десятини (за В. Ткачем)

форм та розмірів для продукування “другорядних”, менш важливих знарядь для різних господарських потреб. Готові вироби, особливо виготовлені висококваліфікованими майстрами, йшли на обмін.

Менш важливі “оказійні” знаряддя для різноманітних потреб можна поділити на такі типи: 1) скребки (ймовірно, для обробки шкір) різної величини, скреблоподібні вироби, великі скребла (для обробки деревини); всі ці знаряддя робилися на пластинчастих відщепках або відщепках; 2) у згаданих культурах виділяється подібна за формою серія масивних різців (середні їх розміри – 8-10 см); вони мають видовжені пропорції та ріжуче жало у верхній частині; 3) пластинчасті відщепи з ретушшою; 4) відщепи з ретушшою; 5) провертки, прокрутки, проколки на пластинчастих відщепках; 6) стругоподібні, теслоподібні та інші вироби для роботи з деревом; 7) до рідкісних знарядь належать пилки (рис. 2.83).

Другорядні крем'яні знаряддя вивчені недостатньо, їх досконала типологія не розроблена (класифікацію неолітичних предметів здійснювали польські дослідники [Dzieduszycka-Machnikowa, Lech, 1976; Ginter, Kozłowski, 1990; Małecka-Kukawka, 1992]). Проте ця категорія виробів є чисельною і потребує статистичних опрацювань для кожного досліджуваного поселення (рис. 125–135).

Література

1. Алексин В. А. Социальная структура и погребальный обряд раннеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока). – Л., 1986. – 191 с.
2. Артеменко И. И. Среднеднепровская культура // СА. – 1963. – № 2. – С. 12-37.
3. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – 188 с.
4. Археологічна спадщина Яна Фітцке / За заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – 486 с.
5. Бадер О. Н., Попова Т. Б. Поздняковская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М., 1987. – С. 131-139.
6. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К.: Наук. думка, 1972. – 268 с.
7. Березанская С. С. Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство // Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 8-54.
8. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука – Врублевцевка на Днестре / МИА. – 1953. – № 38. – 460 с.
9. Бибииков С. Н. Из истории каменных серпов на юго – востоке Европы // СА. – 1962. – № 3. – С. 3-24.
10. Бибииков С. Н. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье // Sbornik Narodoveho Muzea v Praze. – 1966. – № 20/1 – 2. – С. 3-6.

11. Братченко С. Н. Лук і стріли доби неоліту – бронзи півдня Східної Європи // Археологія. – 1989. – № 4. – С.70-82.

12. Василенко Б. А. Видобування та обробка кременю на правобережжі Верхнього Подністров'я в неоліті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX респ. конф. – К., 1989. – С. 38-39.

13. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. – К.: Академперіодика, 2003. – 183 с.

14. Відейко М. Ю. Видобуток та обробка кременю // Енциклопедія трипільської цивілізації. В 2-х томах. – К., 2004. – Т. 2. – С. 261-272.

15. Відейко М. Ю. Шляхами трипільського світу. – К., 2008. – 296 с.

16. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. – К., 2008. – 158 с.

17. Войнаровський В., Конопля В., Филипчук М. Лукаші. Багатошарова пам'ятка археології на Брідщині. – Львів, 2005. – 105 с.

18. Гурина Н. Н., Ковнурко Г. М. Шахты по добыче кремня в Западной Белоруссии // СА. – 1964. – № 2. – С. 13.

19. Гурина Н. Н. Новое в исследовании Белорусских шахт // КСИА. – 1967. – № 111. – С. 121-125.

20. Гурина Н. Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР. – Л.: Наука, 1976. – 178 с.

21. Гурина Н. Н. Кремень как исторический источник // Палеоэкология древнего человека. – М.: Наука, 1977. – С. 154-162.

22. Гурина Н. Н. О методике поис-

ков и исследования кремнедобывающих шахт // Полевая археология мезолита – неолита. – Л., 1990. – С.62-74.

23. Енциклопедія трипільської цивілізації. В 2-х томах. – К., 2004. – Т. 2. – 654 с.

24. Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989. – 173 с.

25. Захарук М. Ю. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині // МДАПВ. – К., 1961. – Вип. 3. – С. 22-41.

26. Исаенко В. Ф. Кремневые серпы Полесья // Гістарычна-археологічны зборнік. – Минск, 1994. – С. 9-23.

27. Клапчук М. Н. Поиски палеолитических местонахождений в Прикарпатье // АО 1972 г. – М., 1973. – С.286-287.

28. Ключко В. І. Розвиток озброєння “шнурових” культур України як відображення етно-культурних процесів в регіоні // Od neolityzacji do początkow epoki brązu. – Poznań, 2001. – С. 241-258.

29. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України. – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.

30. Ковалева И. Ф. К вопросу о развитии ремесла в эпоху бронзы // Древности степного Поднепровья III – II тысячелетия до нашей эры. – Днепропетровск, 1983. – С. 40-45.

31. Конопля В. М. Обробка кременю населенням Західної Волині доби міді – ранньої бронзи // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 17-30.

32. Конопля В. М. Исследования

- в Івано-Франковській області // АО 1985 г. – М.: Наука, 1986. – С. 187-189.
- 33.** Конопля В. М. Первісні кремнедобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тез. доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 4-5.
- 34.** Конопля В. М. Лендельська культура // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 9-13.
- 35.** Конопля В., Рибій М. Роботи в Південно – Західному Поділлі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 60-62.
- 36.** Конопля В. М., Пелешин М. А. Характеристика кремневої індустрії поселення трипільської культури Листвин на Волині // Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття). – Львів, 1993. – С. 26-29.
- 37.** Конопля В. М. Класифікація крем'яної сировини заходу України // Львівський історичний музей. Наукові записки. Вип. VII. – Львів, 1998. – С.139-157.
- 38.** Конопля В. М. Скарби крем'яних пластин з Ількович і Шистова // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 146-159.
- 39.** Конопля В. М. Кам'яні вироби поселення трипільської культури Кошилівці-Обоз // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів: Новий час, 2000. – С. 62-71.
- 40.** Конопля В. М. Кременеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів: Новий час, 1998. – Вип. 1. – С. 111-122.
- 41.** Конопля В. М., Онищук Я. І. Кременярство висоцької культури // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2008. – Вип.12. – С.103-126.
- 42.** Коробкова Г. Ф. Експерименти по изучению вкладышевой техники // АО 1982 г. – М.: Наука, 1984. – С. 277-278.
- 43.** Лагодовська О. Ф. Поселення часу пізньої бронзи біля с. Сандраки // Археологія. – 1954. – № 9. – С.133-142.
- 44.** Мазур В. А. Первичная классификация кремневых орудий труда ранней эпохи бронзы северо – западной Украины // Восточноевропейский археологический журнал. – 2001. – № 5 (12).
- 45.** Мазурик Ю. М., Панишко С. Д. Нова поховальна пам'ятка культури кулястих амфор на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 129-130.
- 46.** Малеев Ю. М., Прищепа Б. А. Нове поховання культури кулястих амфор на Рівненщині // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 123-128.
- 47.** Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Крем'яна сировина на Волині та Волинському Поліссі в епоху енеоліту, бронзи // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії Волині та України. Науковий збірник. – Вип. 21. – Луцьк, 2006. – С. 199-202.
- 48.** Нужний Д. Ю. Розвиток мікро-

літичної техніки в кам'яному віці. – К.:
Наук. думка, 1992. – 185 с.

49. Овчинников Е. В., Пічкур Є. В.
Дослідження на трипільському по-
селення Пекарі II // Археологічні від-
криття в Україні 2001 – 2002 рр. – К.,
2003. – С. 207-212.

50. Охріменко Г., Маркус І., Ткач
В. Розвиток озброєння первісного на-
селення Волині // Археологічна спад-
щина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська
обл. друкарня, 2005. – С. 346-263.

51. Охріменко Г., Склярєнко Н.,
Калищук О. та ін. Олександр Цин-
каловський та праісторія Волині.
– Луцьк: Волинська обл. друкарня,
2007. – 732 с.

52. Пассек Т. С. Раннеземледельчес-
кие (трипольские) племена Поднестро-
вья // МИА. – 1961. – № 84. – 228 с.

53. Пелешин М. А. Пізньотри-
пільські поселення у верхів'ях Горині
// Археологія. – К., 1973. – Вип. 11. –
С. 55-62.

54. Пелешин Н. А. Трипольская
культура Западной Вольни // Археоло-
гия Прикарпатья, Вольни и Закарпа-
тыя. – К., 1990. – С. 26-35.

55. Пелешин М. А. Пізньотри-
пільське поселення біля сіл Костя-
нець і Листвин на Волині // Волино-
Подільські археологічні студії. – Львів,
1998. – Вип. 1. – С. 89-110.

56. Пелешин М. А. Деякі питан-
ня історії племен культури шнурової
кераміки у межріччі Горині і Стиру //
Волино-Подільські археологічні студії.
– Львів, 1998. – С. 160-172.

57. Петрунь В. Нижньотброкотокські ва-
лунчасті кременеві породи Подністров'я
як спеціалізована артефактна сировина
передскіфського часу // Археологія. –
1998. – № 3. – С. 91-102.

58. Пічкур Є. В., Шидловсь-
кий П. С. Комплекс кременеобробки
на поселенні Пекарі II // Поселення
– гіганти трипільської культури. – К.:
Корвін – Пресс, 2004.

59. Позіховський О. Л. Матеріали
до каталогізації пам'яток трипільської
культури Середнього Погориння // Ар-
хеологічна спадщина Яна Фітцке / За
заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк, 2005.
– С. 279-292.

60. Позіховський О., Самолук В.
Дослідження ґрунтового могильника
IV – III тис. до н.е. в м. Острог // На-
укові записки Рівненського обласного
краснозначого музею. Вип. IV. – Рівне,
2006. – С. 155-158.

61. Позіховський О., Самолук В.
Дослідження ґрунтового могильника
доби енеоліту – ранньої бронзи в м.
Острог // Археологічні дослідження в
Україні 2005 – 2007 рр. – Вип. 9. – К.,
2007. – С. 310-313.

62. Позіховський О., Самолук В.
Енеолітичний кремаційний могильник
в околицях Острога на Західній Волині
// Археологія. – 2008. – № 1. – С. 28-41.

63. Попова Т. А. Кремнеобработы-
вающее производство трипольских
племен. По материалам поселення
Поливанов Яр // Первобытная техни-
ка – поиски и находки. – К., 1980. –
С. 6-35.

64. Пряхин А. Д., Халиков А. Х. Абашевская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М., 1987. – С. 124-131.
65. Санжаров С. Н. Стрелочные наборы инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины. – Луганск: ВУНУ, 2008. – 86 с.
66. Самолук В. Поселення стжиковської культури на р. Іква на Волині // Археологія. – 2007. – №3. – С.58-72.
67. Свешніков І. К. Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції в 1963 р. – Львів, 1964 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 4195.
68. Свешніков І. К. Звіт з роботи Ровенського загону Волинської археологічної експедиції в 1965 р. – Львів, 1966 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 4465.
69. Свешников И. К. Кремневые копи у с. Городок Ровенской области // КСИА. – Вып. 117. – М., 1969. – С.114-121.
70. Свешніков І. К. Нове поховання культури кулястих амфор у Ровенській області // Археологія. – 1973. – №11. – С. 63-69.
71. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. – К.: Наук. думка, 1974. – 208с.
72. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. – К.: Наук. думка, 1974. – 113 с.
73. Свешников И. К., Конопля В. М. Работы Ровенской экспедиции // АО 1981 г. – М., 1983. – С. 319.
74. Свешников И. К. Культура шаровидных амфор // САИ. – М., 1983. – Вып. В1 – 27.
75. Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств. – Л.: Наука, 1983. – 253 с.
76. Сеньковський Ю. М. Літологія верхньокрейдових відкладів Середнього Придністров'я. – К.: В-во АН УРСР, 1963. – 103 с.
77. Сеньковський Ю. М. Силіцити крейди південно-західного схилу Східно-Європейської платформи. – К.: Наук. думка, 1973. – 155 с.
78. Сеньковский Ю. Н. Литогенез кремнистых толщ Юго-Запада СССР. – К.: Наук. думка, 1977. – 128 с.
79. Скакун Н. Н. Кремнеобработывающее производство в эпоху палеометалла Болгарии // Reports 3 Seminar in Petroarcheology. – Plovdiv, 1984. – S.83-92.
80. Скакун Н., Старкова Е., Самзун А., Матева Б. Бодаки – поселение-мастерская на северо-западе трипольской культуры // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції “Трипільський світ і його сусіди”. – Збараж, 2001. – С. 51-55.
81. Сканун Н. Н. Предварительные результаты изучения материалов трипольского поселения Бодаки // Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии. – СПб., 2004. – С. 57-79.
82. Скакун Н. Н. Бодаки – один из центров кремнеобработывающего

производства на Волини // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – К. – СПб., 2005. – С. 64-79.

83. Скакун Н., Цвек Е., Круц В., Матева Б., Корвин – Пиотровский А. и др. Археологические исследования трипольского населения Бодаки в 2005 г. – Киев – Санкт-Петербург: Корвин-Пресс. – 123 с.

84. Ткач В. Крем'яні вістря тшинецько-комарівської культури з Дубенщини // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. – Луцьк, 2009. – Вип. 30. – С. 11-14.

85. Цвек Е. В. Центры кремневой индустрии племен трипольской общности в Побужье и Поднепровье // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – К. – СПб., 2005. – С. 80-96.

86. Цвек Е. В., Мовчан І. І. Охоронні дослідження пам'яток культури Трипільля-Кукутені // Охорона та дослідження пам'яток археології на Україні. – Вінниця, 1990. – С. 83-84.

87. Цвек Е. В., Мовчан І. І. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. – СПб, 1997. – С. 142-144.

88. Цвек Е. В., Мовчан І. І. Энеолитический производственный комплекс по добыче и обработке кремня на реке Большая Высь // На пошану Софії Станіславівни Березанської. Збірник наукових праць. – К.: Шлях, 2005. – С.66-76.

89. Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К.: Наук. думка, 1975. – 167 с.

90. Черныш А. П. Поздний палеолит Поднепроеья, Закарпатья // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век). – К.: Наук., думка, 1987. – С. 28-42.

91. Черныш Е. К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА АН СССР. – 1967. – Вып. 111. – С. 153-165.

92. Черныш Е. К. Энеолит правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 165-252.

93. Antoniewicz W. Eneolityczne groby szkieletowe we wsi Złota // WA. – Т. 9. – S. 191-245.

94. Antoniewicz W. O kilku oszczepach krzemienych znalezionych na ziemiach polskich // Świat. – Т. 16 (1934 – 1935). – S. 145-158.

95. Bąbel J. Krzemionki. – Ostrowiec Świętokrzyski, 2003. – 31 s.

96. Balcer B. Wytwórczość narzędzi krzemienych w neolicie ziem Polski. – Wrocław, 1983. – S.47-51.

97. Balcer B., Kowalski K. Z badań nad krzemieniem pasiastym w pradziejach // WA. – 1978. – Т. 43 – 22. – S. 127-145.

98. Bargel B., Libera J. Z badań nad krzemieniarstwem w epokach metalu // Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. – Warszawa, 1997. – Т. 2. – S. 145-161.

99. Bargel B. Badania nad I okresem epoki brązu na Lubelszczyźnie // Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce

- środkowo – wschodniej. – Lublin: Wyd. UMCS, 1991.
- 100.** Borkowski W., Kawalewski S. Krzemienne groty strzał z epoki brązu z terenów Mazowsza i Podlasia // Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. – Warszawa, 1997. – T. 2. – S. 205-214.
- 101.** Bronicki A. Bagienny depozyt wiórów krzemienych kultury pucharów lejkowatych z Weremowic, stan. 19, woj. Chelm // SA. – 1993. – T. 45. – S. 29-34.
- 102.** Bryk J. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia. – Lwów, 1928. – 63 s.
- 103.** Clark G., Piggott S. Społeczeństwa prahistoryczne. – Warszawa, 1970. – 450 s.
- 104.** Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – 265 s.
- 105.** Czebreszuk J. Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu. – Poznań, 1996. – 385 s.
- 106.** Czebreszuk J., Kozłowska-Skoczka D. Sztylety krzemienne na Pomorzu Zachodnim. – Szczecin, 2008. – 120 s.
- 107.** Dąbrowski J. Dwa cmentarzyska kultury łużyckiej w Zeńboku, pow. Ciechanów // MS. – 1958. – T. 3. – S. 85-114.
- 108.** Dąbrowski J. Materiały kultury łużyckiej z Podlasia // MS. – 1961. – T. 7. – S. 23-46.
- 109.** Dąbrowski J. Kultura łużycka na Lubelszczyźnie // Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem. – Kraków – Przemyśl, 1982. – S. 261-269.
- 110.** Dąbrowski J. Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce. – Białystok, 1997. – 180 s.
- 111.** Dzieduszycka-Machnikowa A., Lech J. Neolityczne zespoły pracownicze z kopalni krzemienia w Sępowie. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1976. – 171 s.
- 112.** Ebessen K. Tragtbagerkulturens dolkestave // Aarbøger for nordisk Oldkynighed og Historie. – 1994. – S. 103-136.
- 113.** Fogel J. Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły. – Poznań, 1979. – 187 s.
- 114.** Ginter B., Kozłowski J. K. Technika obróbki i typologia wyrobów kamiennych paleolitu i mezolitu. – Warszawa, 1975. – 223 s.
- 115.** Ginter B., Kozłowski J. K. Technika obróbki i typologia wyrobów kamiennych paleolitu, mezolitu i neolitu. – Warszawa, 1990. – 251 s.
- 116.** Jastrzębski S. Stosunki kulturowe na Wyżynie Wołyńskiej w pierwszej połowie III tysiąclecia BC (kultura pucharów lejkowatych i kultura Cucuteni – Trypole). – Lublin, 1984.
- 117.** Jażdżewski K. Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej. – Poznań, 1936. – 457 s.
- 118.** Kaczanowska M. Uwagi o surowcach, technice i typologii przemysłu krzemienno-kobaltowego kultury bodogkereszturskiej i grupy Łaznany // AAC. – 1980. – T. 20. – S. 19-56.

119. Kadrow S. Kilka uwag na temat krzemieniarstwa grupy tarnobrzesckiej kultury łużyckiej // Grupa tarnobrzescka kultury łużyckiej (Materiały z konferencji 12-14 listopada 1986 r. w Rzeszowie). – Rzeszów, 1989. – T. 1. – S. 91-109.

120. Kadrow S. Skład wiórów krzemiennych kultury pucharów lejkowatych z Wincentowa, stanowisko 5, gm. Krasnystaw, woj. Chełm // SA. – T. 40. – 1988. – S. 27-33.

121. Klochko V., Koško A., Szmyt M. A comparative chronology of the prehistory of the area between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC // BPS. – 2003. – Vol. 12. – S. 396-414.

122. Korobkova G. F. Narzędzia w pradziejach. Podstawy badania funkcji metodą traseologiczną. – Toruń, 1999. – 168 s.

123. Kowalski K. Robotnicy z czasów króla Ćwiczka. – Warszawa, 1980. – 161 s.

124. Kozłowski S., Sachse-Kozłowska E. Halsztacko-lateński krzemieniprzemysł“łużycki”w miejscowości Zawada w woj. Tarnobrzesckim // Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. – Warszawa, 1997. – T. 2. – S. 319-335.

125. Kozłowski J., Kozłowski S. Epoka kamienia na ziemiach Polskich. – Warszawa, 1977. – 387 s.

126. Kruk K. Przemysł krzemienny ludności grupy tarnobrzesckiej kultury łużyckiej//Woliński Informator Muzealny. – Wolin, 1994. – Z. 1. – S. 3-226.

127. Krukowski S. Pierwociny krzemieniarskie górnictwa, transportu

i handlu w holocenie – Polski // WA. – 1920. – T. 5. – S. 197-198.

128. Lech J. Górnictwo krzemienia społeczności wczesnorolniczych na Wyżynie Krakowskiej koniec VI tys. – 1 poł. IV tys. p.n.e. – Wrocław, 1981. – 284 s.

129. Lech J. Górnictwo krzemienia. Relacje przestrzenne kopalń i osad // AAC. – 1987. – T. 26. – S. 93-137.

130. Lech J. Krzemieniarstwo postneolityczne i jego badania // Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. – Warszawa, 1997. – T. 2. – S. 337-349.

131. Lech H., Lech J. Górnictwo krzemienia w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. Badania uroczyska “Zełe” w Wierzbicy, woj. radomskie // Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. – Warszawa, 1997. – T. 2. – S. 95-113.

132. Libera J. Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza). – Lublin, 2001. – 237 s.

133. Libera J. Z badań nad krzemieniarstwem wczesnej epoki żelaza w dorzeczu Sanu – podstawy wydzielenia przemysłu kosińskiego // Problemy kultury wysockiej. – Rzeszów, 2005. – S. 119-158.

134. Liversage D. Barkaer. Long Barrows and Settlements / Arch. Stud. – Vol. 9. – Copenhagen, 1992. – 124 p.

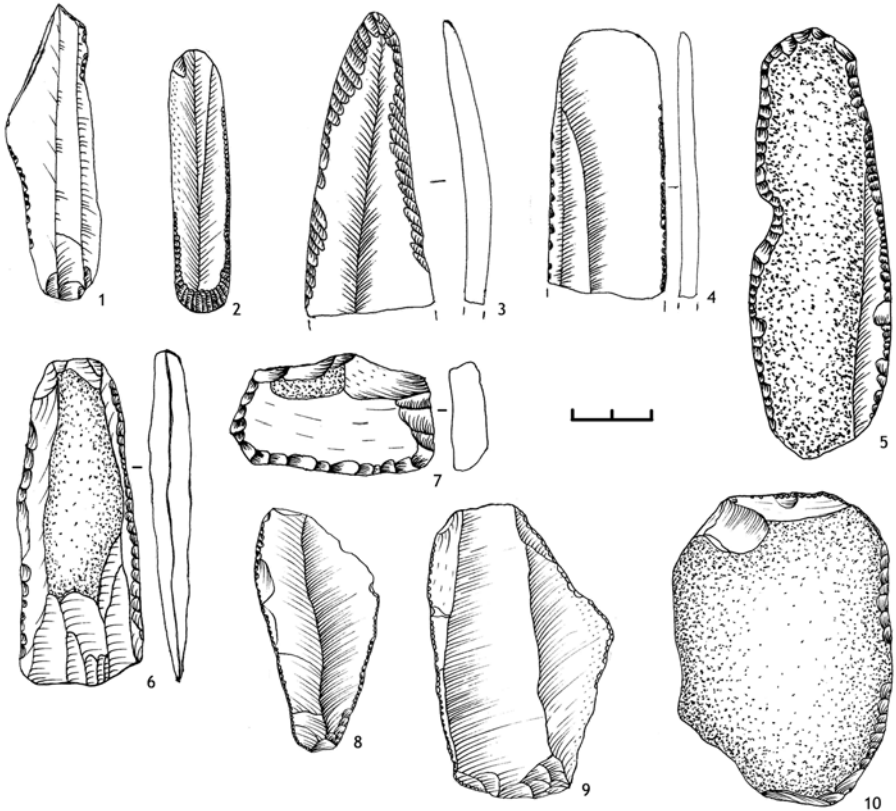
135. Machnik J. Wczesny okres epoki brązu // PZP. – T. III. – Warszawa, 1978. – S. 9-136.

- 136.** Machnik J. Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce // Materiały do prahistorii ziem polskich. – Cz. III. Epoka brązu. – Z. 1. – Warszawa, 1967.
- 137.** Małecka-Kukawka J. Krzemieniarstwo społeczności wczesnorolniczych ziemi Chełmińskiej (Zpołowa VI-VI tysiąclecie p.n.e.) – Toruń, 1992. – 150 s.
- 138.** Moskwa K. Późnołużyckie cmentarzysko ciałopalne na stanowisku 2 w Grodzisku Dolnym, pow. Leżajsk // WA. – 1962. – T. 28. – S. 308-389.
- 139.** Moskwa K. Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce. – Rzeszów, 1976. – 389 s.
- 140.** Moskwa K. Tendencje rozwoju grupy tarnobrzesckiej kultury łużyckiej // Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem. – Kraków – Przemyśl, 1982.
- 141.** Nogaj I., Brzozowski J., Lis P. Atlas kultur neolitycznych obszaru między środkową Wisłą a Sluczą // Lubelskie materiały archeologiczne. – Lublin, 1985. – S. 20-30.
- 142.** Prahistoria ziem Polskich. Neolit / Pod red. W. Hensla, T. Wiślańskiego – Wrocław, 1979. – T. II. – 452 s.
- 143.** Swiesznikow I. Krzemieniarstwo kultury ceramiki sznurowej na Wołyniu // ZOW. – T. XXXIII. – № 4. – Poznań – Warszawa, 1967. – S. 222-226.
- 143.** Szmyt M. Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach. – Poznań, 1996. – 330 s.
- 144.** Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphofa Culture in Eastern Europe: 2950-2350 BC / BPS. – 1999. – Vol. 8. – 349 s.
- 145.** Vaskas A. New data on Early Iron Age settlement in south-eastern Latvia // Archaeologia Baltica. – Wilnius, 1995. – S. 57-80.
- 146.** Węrzynowicz T. Krzemień, surowiec niezawodny // ZOW. – 1969. – R. 35. – S. 106-109.
- 147.** Węrzynowicz T. Osada z IV okresu epoki brązu w Ołtarzach – Gołaczach, pow Ostrów Mazowiecki // WA. – 1972. – T. 37. – S. 139-169.
- 148.** Węrzynowicz T. Kultura łużycka na Mazowszu Wschodnim i Podlasiu // MS. – 1973. – T. 2. – S. 7-126.
- 149.** Zakościelna A., Libera J. Wykorzystanie surowców krzemiennych z okolic Świeciechowa w schyłkowym neolicie i we wczesnej epoce brązu w Polsce Środkowowschodniej. – Lublin, 1991. – S. 135-180.
- 150.** Zakościelna A. Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej. – Lublin, 1996. – 266 s.
- 151.** Żurowski K. Krzemionki Opatowskie – pomnik starożytnego górnictwa // Rocznik świętokrzyski. – Warszawa, 1962. – T. 1. – S. 17-96.

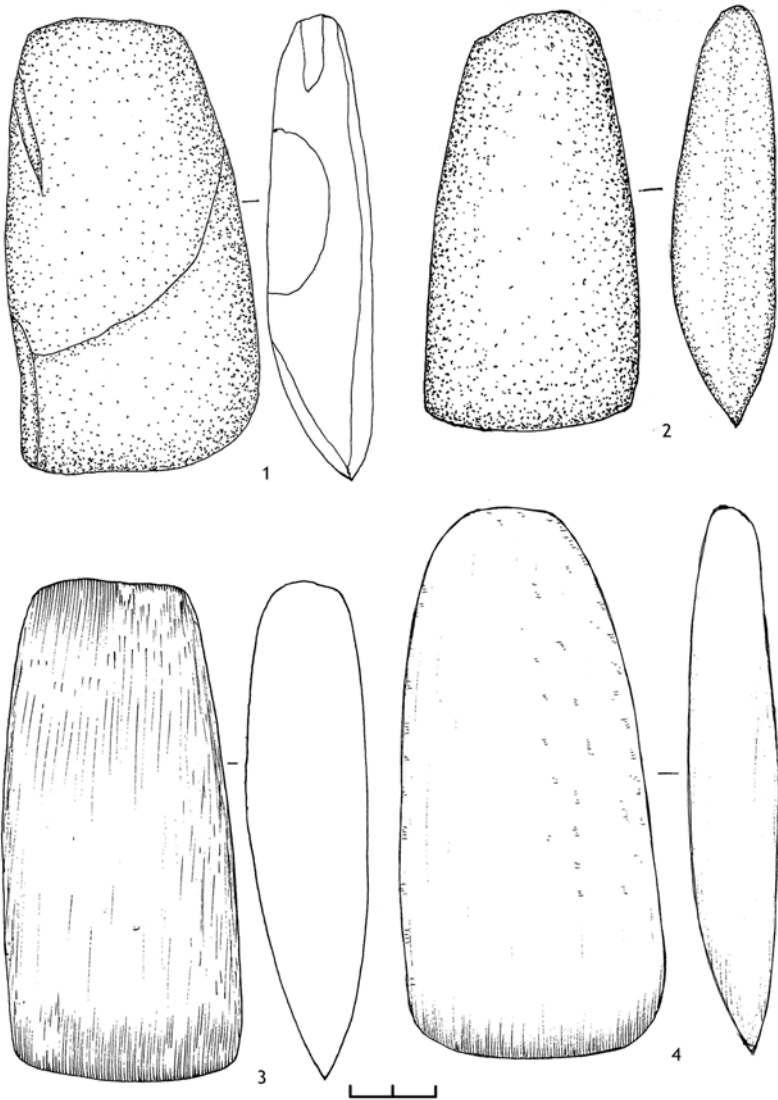
Питання до 2 розділу

1. Яке значення в господарстві, обміні мала крем'яна сировина у:
    - а) період енеоліту?
    - б) добу бронзи?
  2. Які відомі родовища кременю? Що про них відомо?
  3. Які майстерні по обробці кременю на Західній Волині відомі в:
    - а) період енеоліту?
    - б) добу бронзи?
  4. Які техніки обробки кременю використовувалися для виготовлення предметів?
  5. Які знаряддя праці та предмети озброєння виготовлялися з кременю в:
    - а) період енеоліту?
    - б) добу бронзи?
- Описати головні категорії виробів.

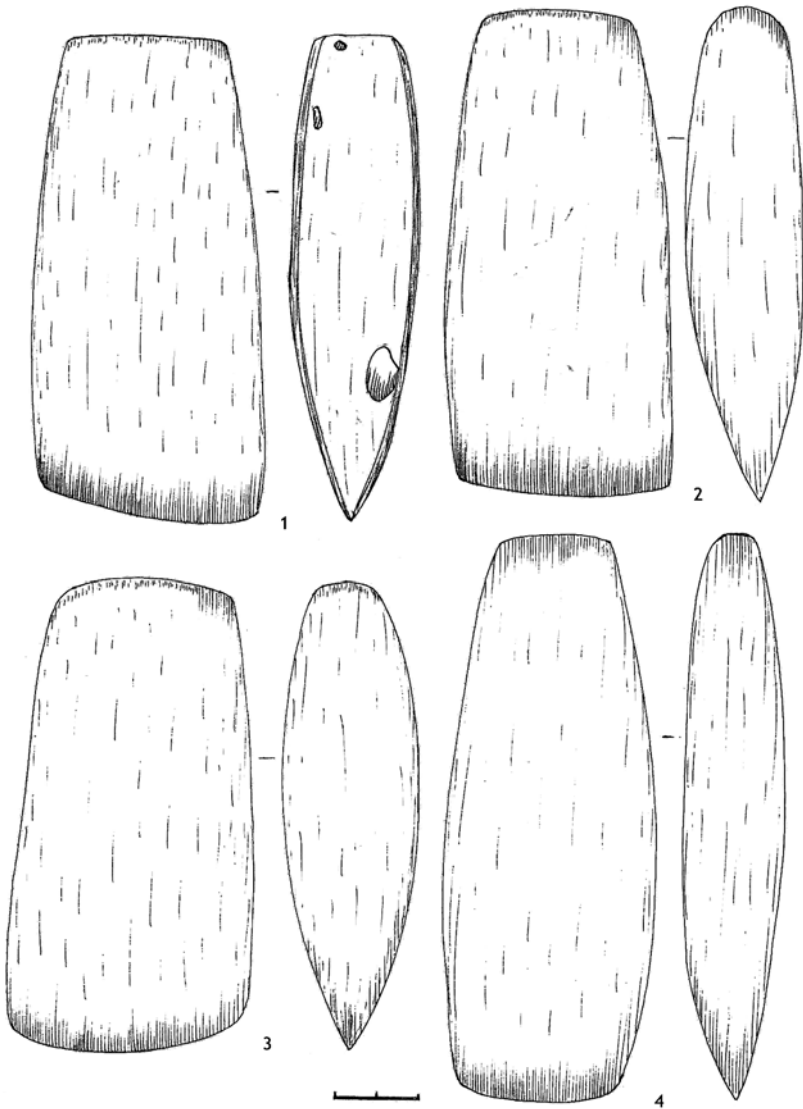
Рис. 2.83. Крем'яні знаряддя праці неоліту – епохи бронзи:

2, 5 - Майдан-Липно Маневецького р-ну, 3-4 - Доросині Рожищенського р-ну,
1, 6-7 - Володимир-Волинський Волинської обл., 8-10 - Осова Костопільського
р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком)

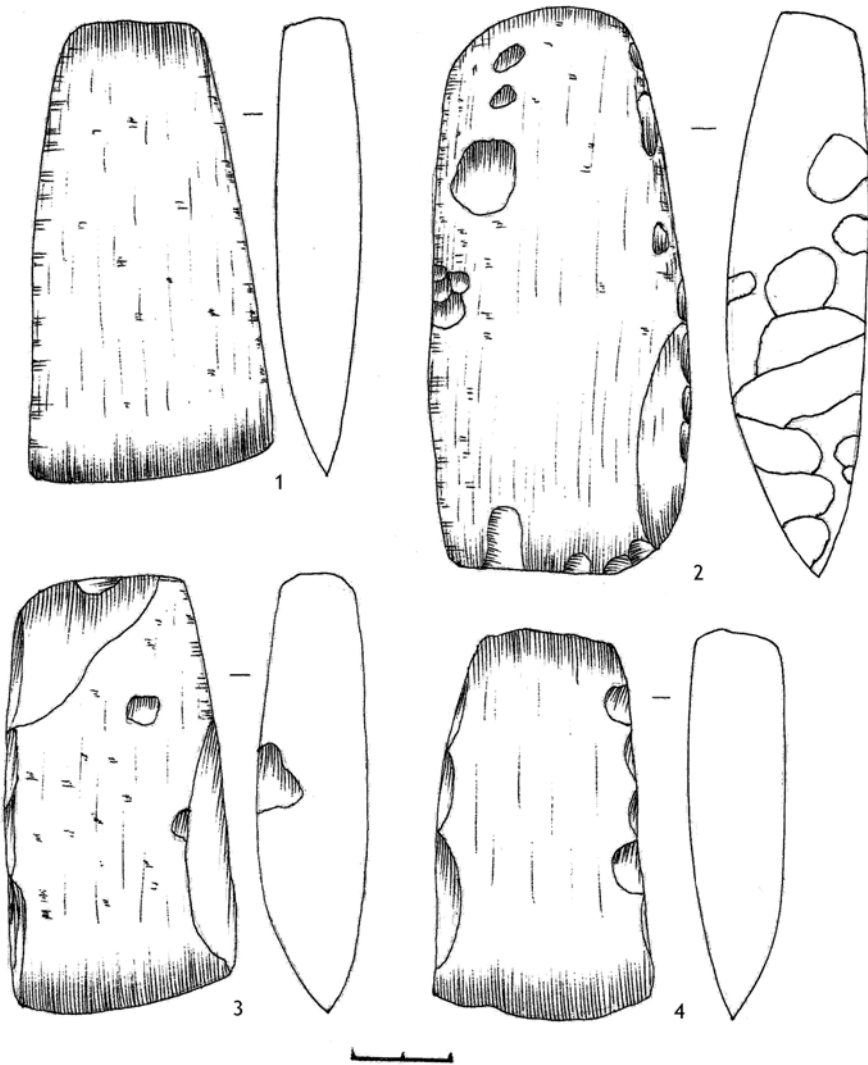
Рис. 2.84. Кам'яні сокири:

1, 4 - Голишів Луцького р-ну Волинської обл., 2 - Осова Костопільського р-ну Рівненської обл., 3 - Гораймівка Маневицького р-ну, 4 - Підгайці Луцького р-ну Волинської обл.; 1 - опока; 2, 4 - базальт; 3 - кремій (за Г. Охріменком)

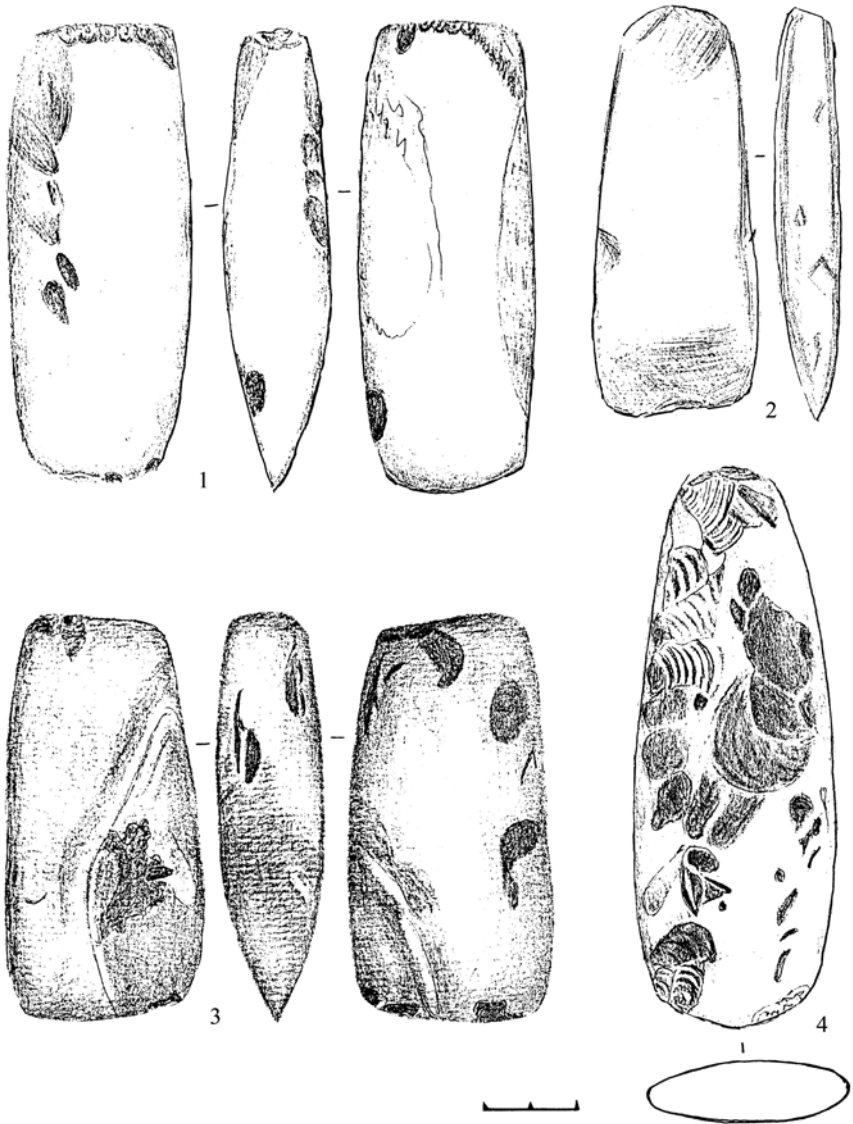

Рис. 2.85. Крем'яні сокири:

1, 2 - Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл., 3 - Гораймівка Маневецького р-ну, 4 - Камінь-Каширський Волинської обл. (за Г. Охріменком)

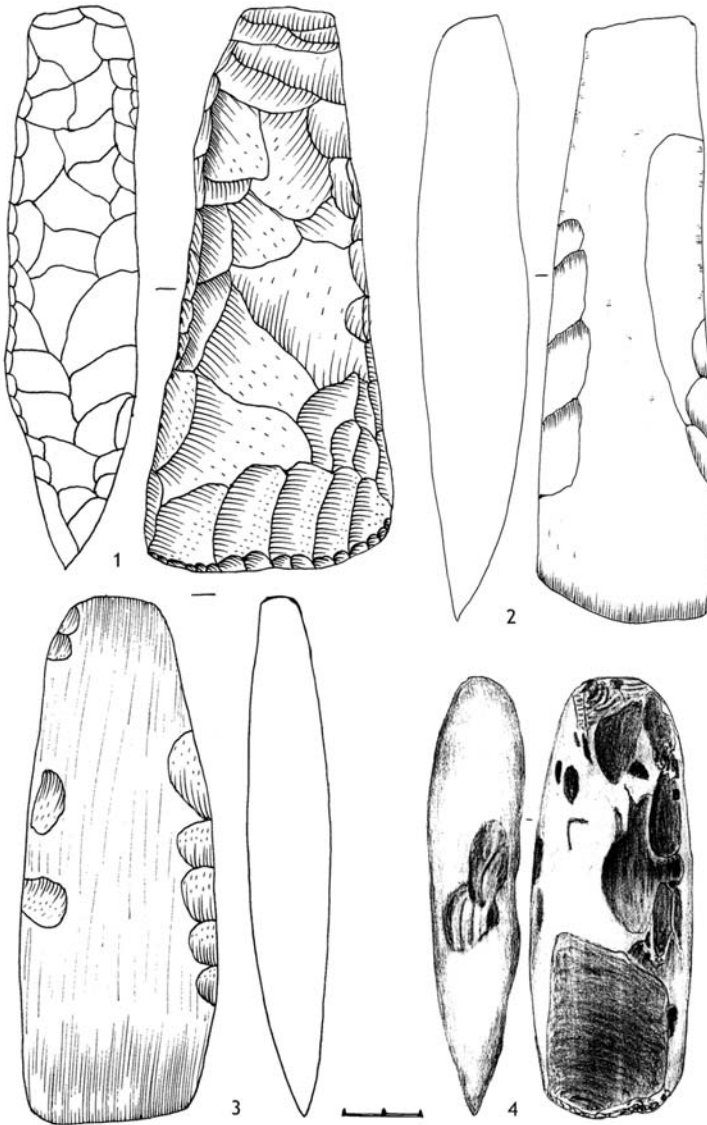
Рис. 2.86. Кам'яні сокири (з опоки) трипільської культури.
с. Лисичника та с. Блищанка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.
(фонди ВКМ) (за Г. Охріменком)

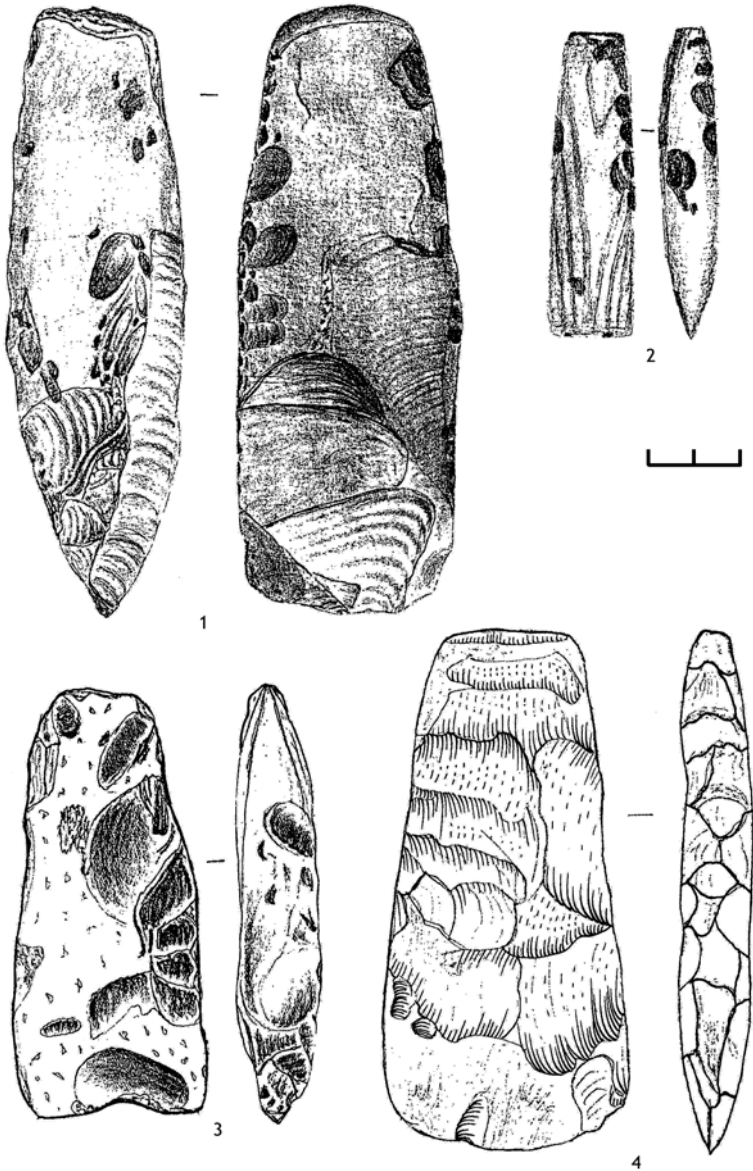
Рис. 2.87. Крем'яні сокири енеоліту:

1 - Любомль, 2 - Масловець, 3 - Ясне, 4 - Заболоття Любомльського р-ну Волинської обл. (за Д. Остапуком)

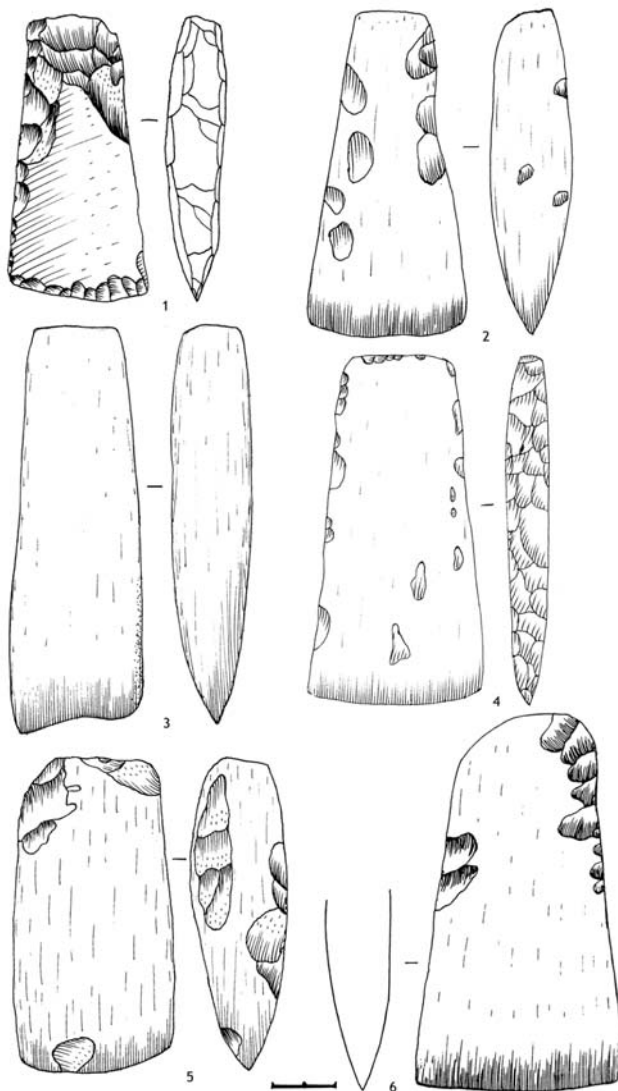

Рис. 2.88. Крем'яні сокири енеоліту: 1 - Підгайці, 2 - Голишів Луцького р-ну, 3 - Камінь-Каширський, 4 - Любомльський р-н Волинської обл.; 2 - опока; 1, 3, 4 - кремінь (за Г. Охріменком, Д. Остапуком)

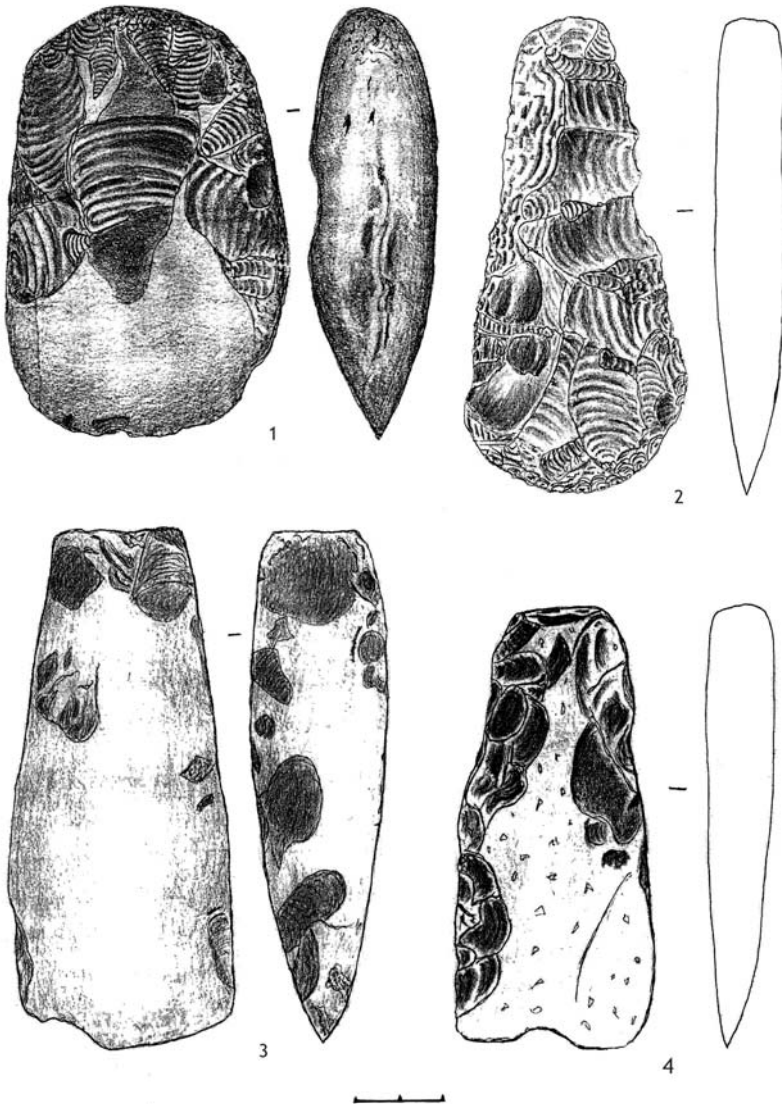

Рис. 2.89. Крем'яні сокири енеоліту:
1-4 - Любомльський р-н Волинської обл. (за Д. Остапюком)

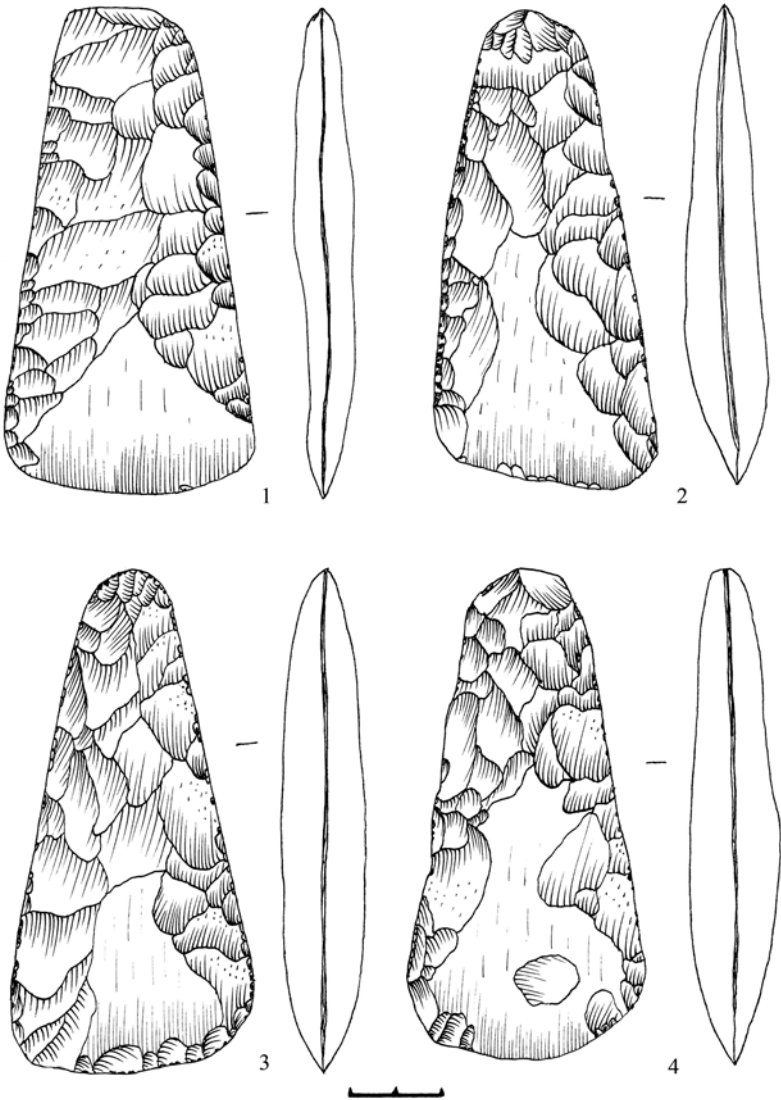

Рис. 2.90. Крем'яні сокири ККА:

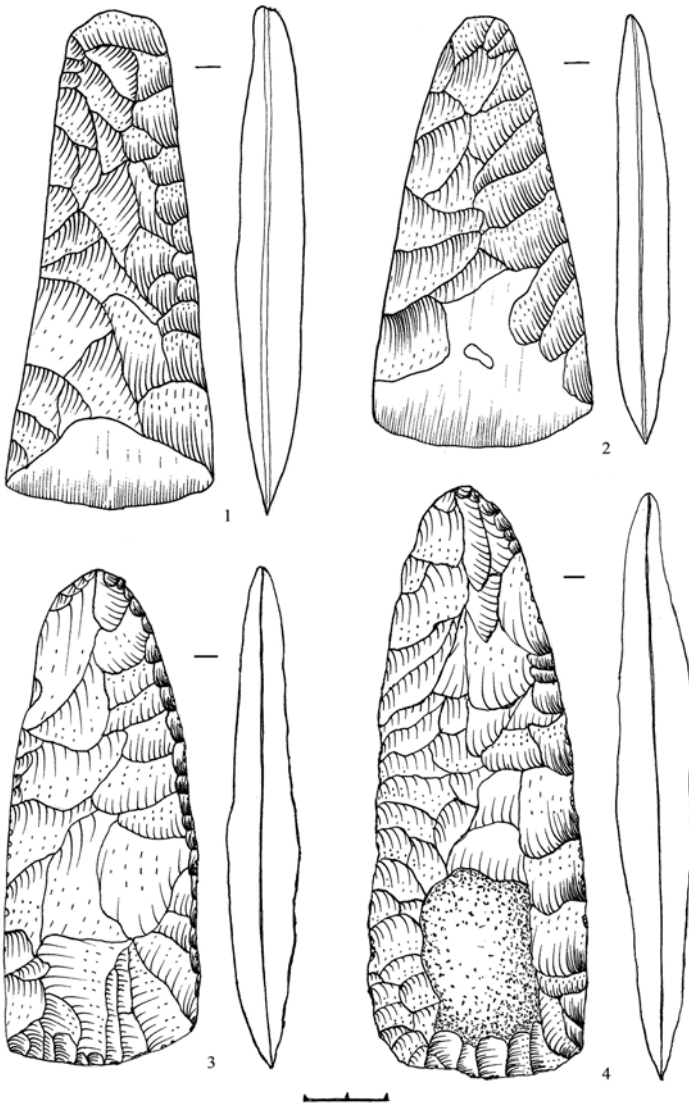
- 1 - Зимно Володимир-Волинського р-ну, 2 - Підгайці, 3 - Луцький р-н,
 4 - Голишів Луцького р-ну, 5 - Рожищенський р-н,
 6 - Гораймівка Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 2.91. Крем'яні сокири енеоліту - доби ранньої бронзи:
 1, 2 - Масловець, 3 - Самійличі, 4 - Гуща Любомльського р-ну Волинської обл.
 (за Д. Остапуком)

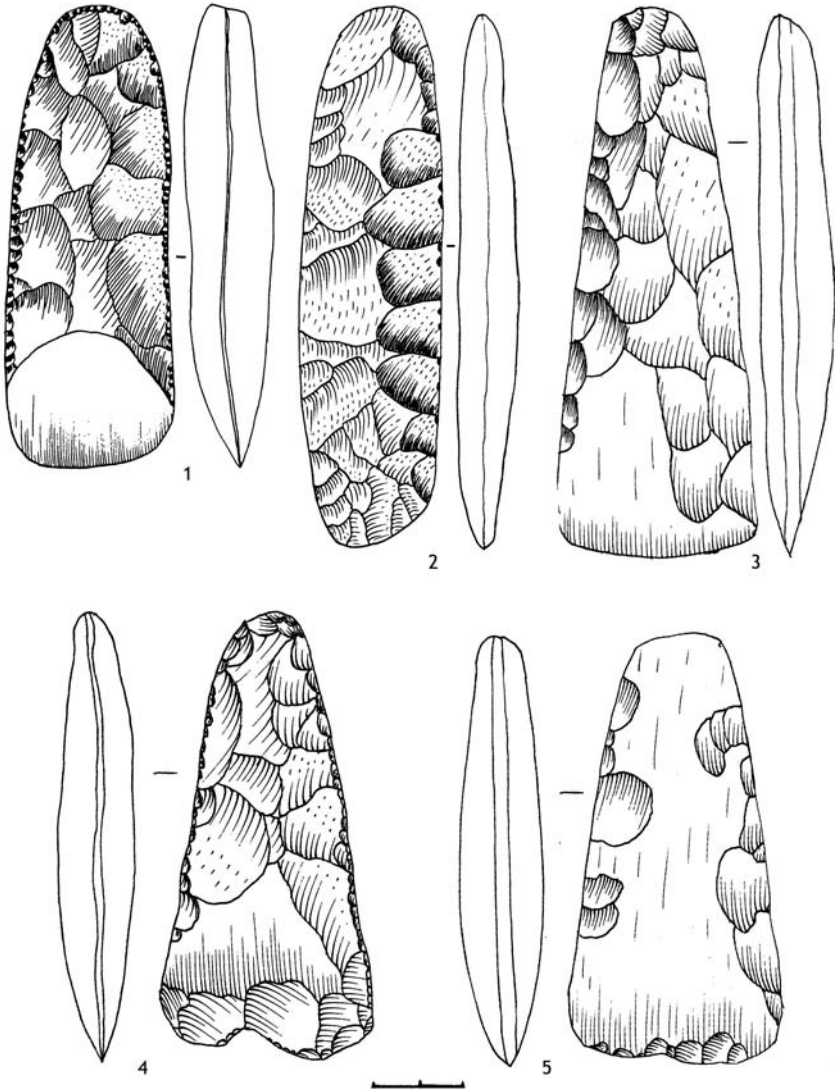

Рис. 2.92. Крем'яні сокири постшнурових культур:
 1 - Осова Костопільського р-ну Рівненської обл., 2, 3 - Майдан-Липно
 Маневицького р-ну, 4 - Літогоща Рожищенського р-ну Волинської обл.
 (1 - темно-коричневий, 2, 3, 4 - темно-сірий) (за Г. Охріменком)

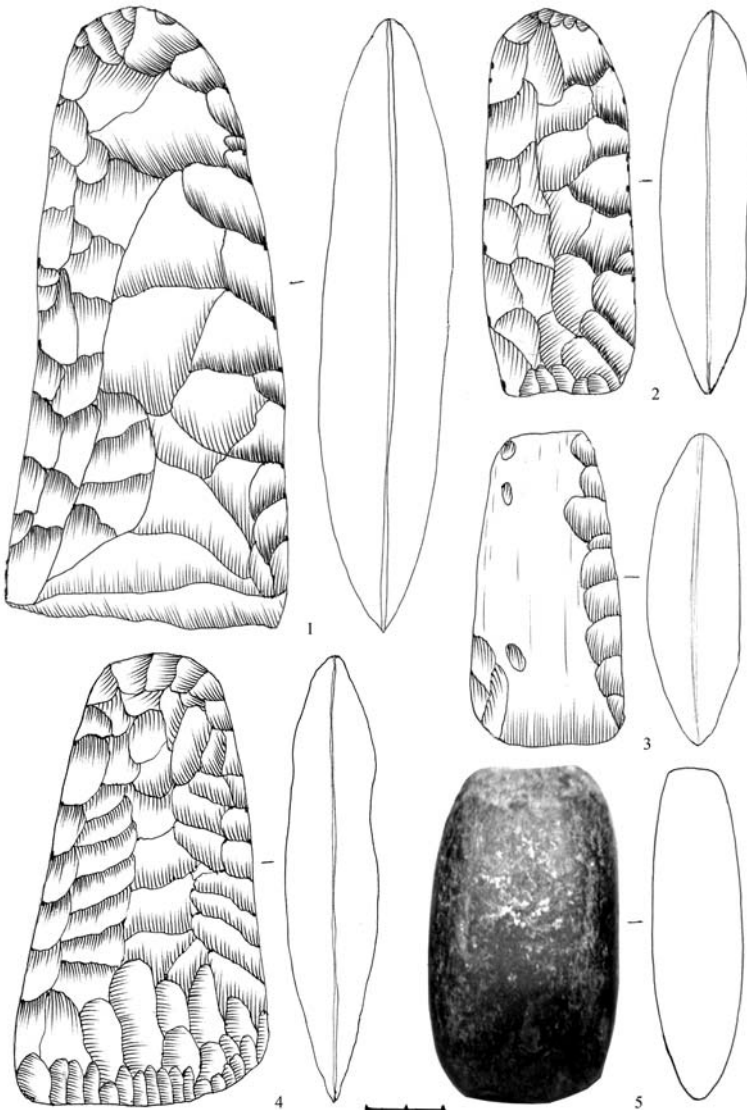

Рис. 2.93. Крем'яні сокири постшнурових культур:

1 - Сошичне Камінь-Каширського р-ну, 2 - Ничогівка Маневицького р-ну,
3-4 - Володимир-Волинський Волинської обл. (за Г. Охріменком)

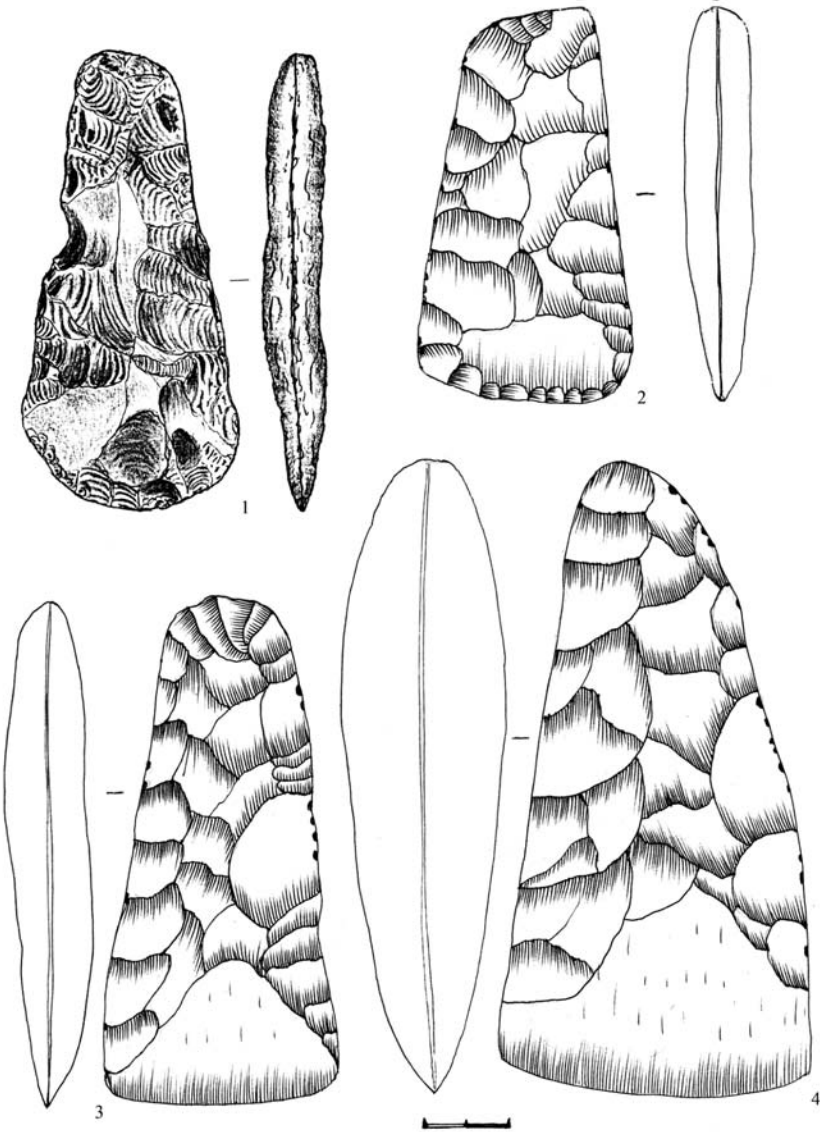
Рис. 2.94. Крем'яні вироби постшнурових культур:
1 - Гораймівка, 2 - Майдан-Липно, 3 - Четвертня, 4-5 - Майдан-Липно
Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 2.95. Крем'яні та кам'яна (5) сокири:

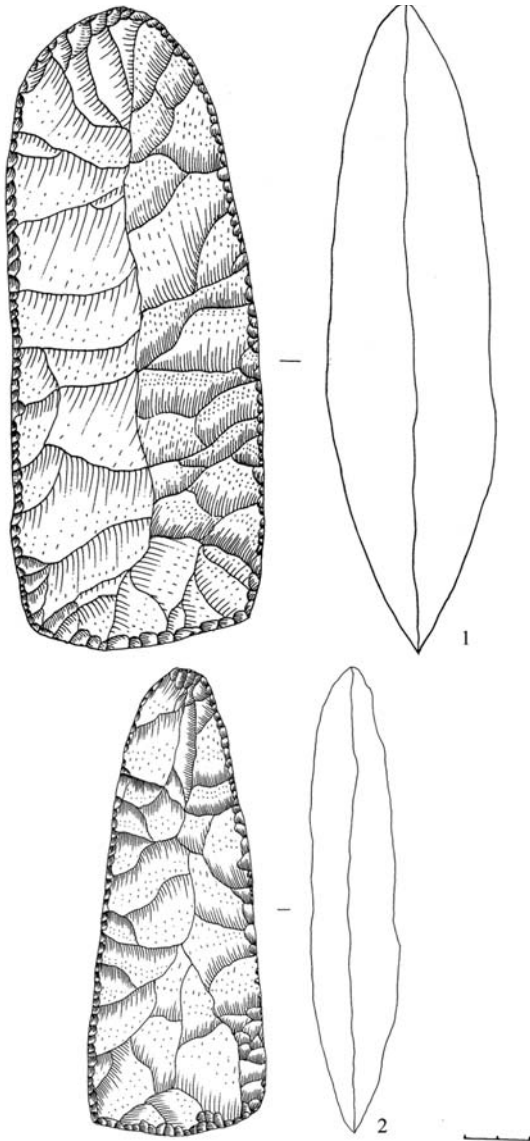
- 1, 5 - Гораймівка Маневицького р-ну Волинської обл. (1 - темно-сірий смугастий), 2-5 - Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (2 - коричневий, 3 - сірий, коричневий) (за Г. Охріменком)

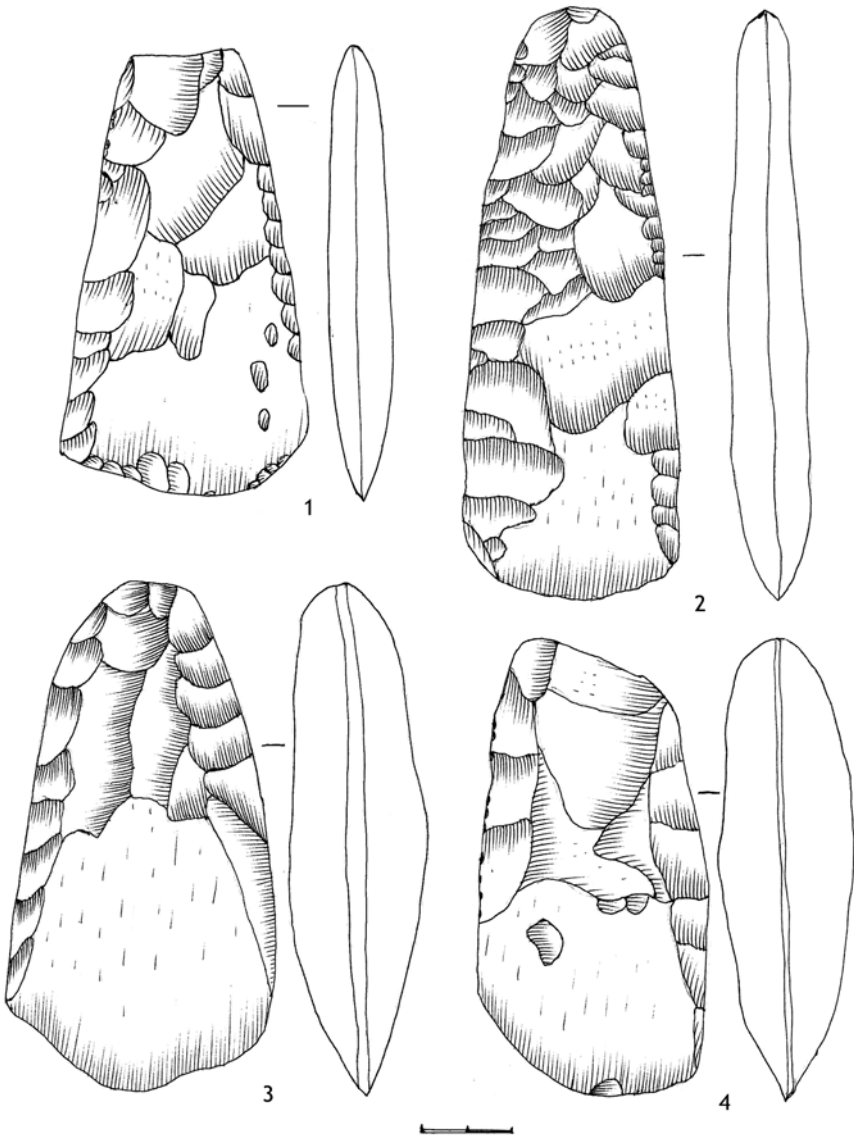

Рис. 2.96. Крем'яні сокири постшнурових культур:

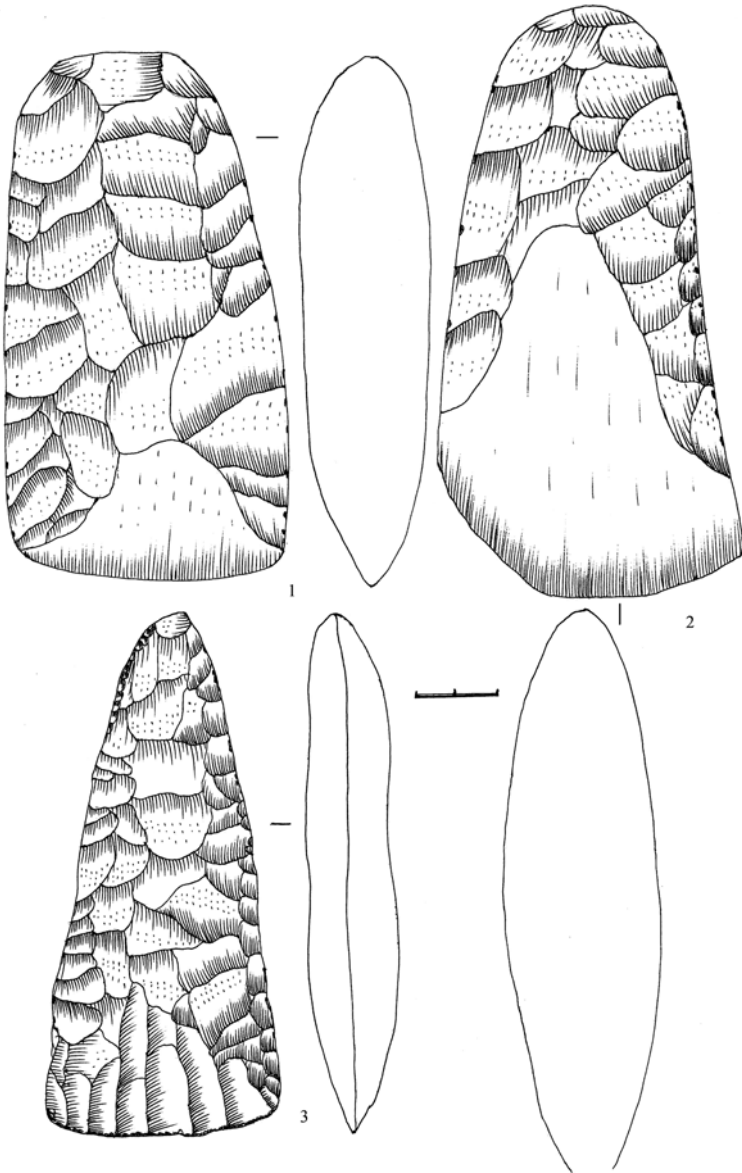
1 - Масловець Любомльського р-ну Волинської обл., 2 - Тучин Гошанського р-ну Рівненської обл., 3 - Крупа, 4 - Одереди Луцького р-ну Волинської обл.
(за Д. Остапюком, Г. Охріменком)

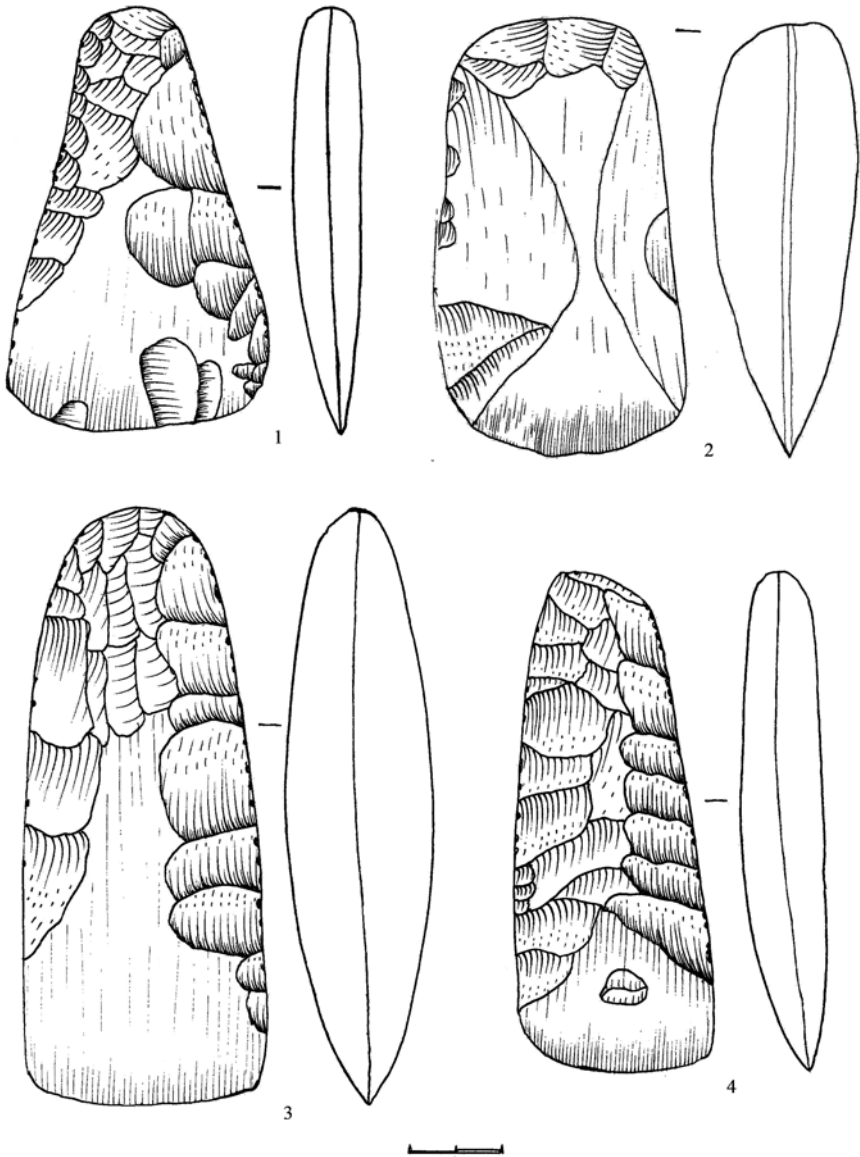
Рис. 2.97. Крем'яні сокири стжижовської культури:
1 - Ничогівка Маневицького р-ну Волинської обл., 2 - Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком)

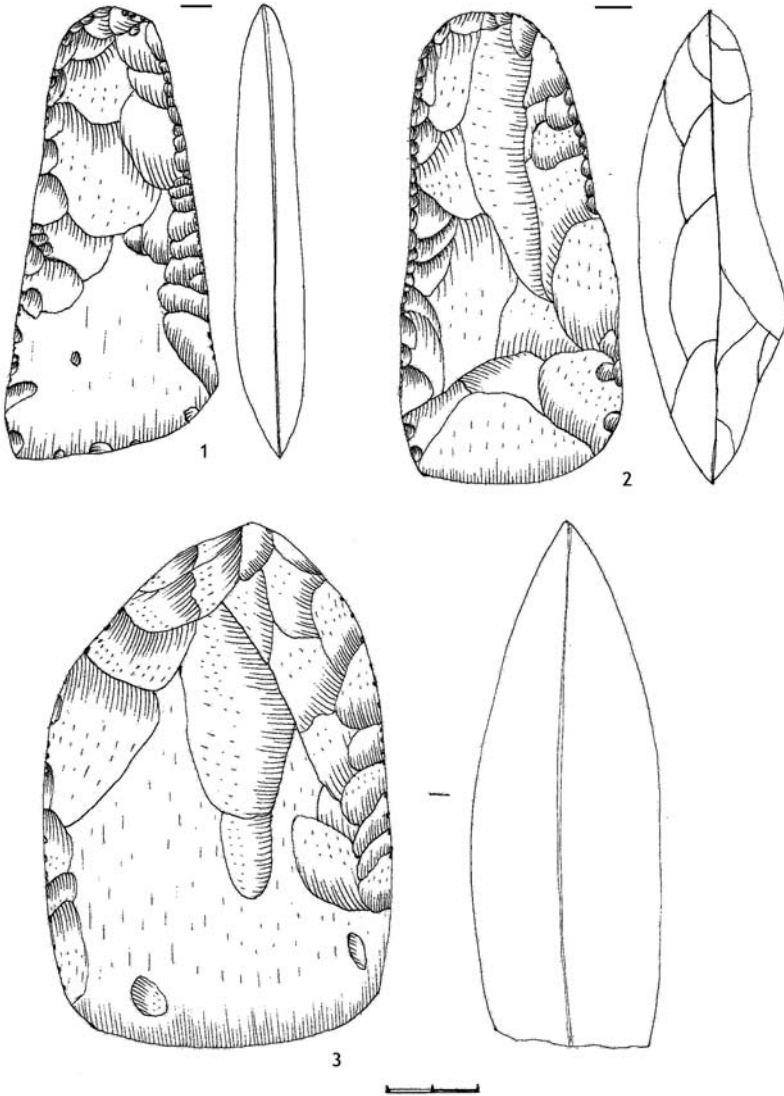
Рис. 2.98. Крем'яні сокири постшнурових культур:
1 - Голишів Луцького р-ну Волинської обл., 2-4 - Луцький р-н (музей гімназії
№14 м. Луцька) (за Г. Охріменком)

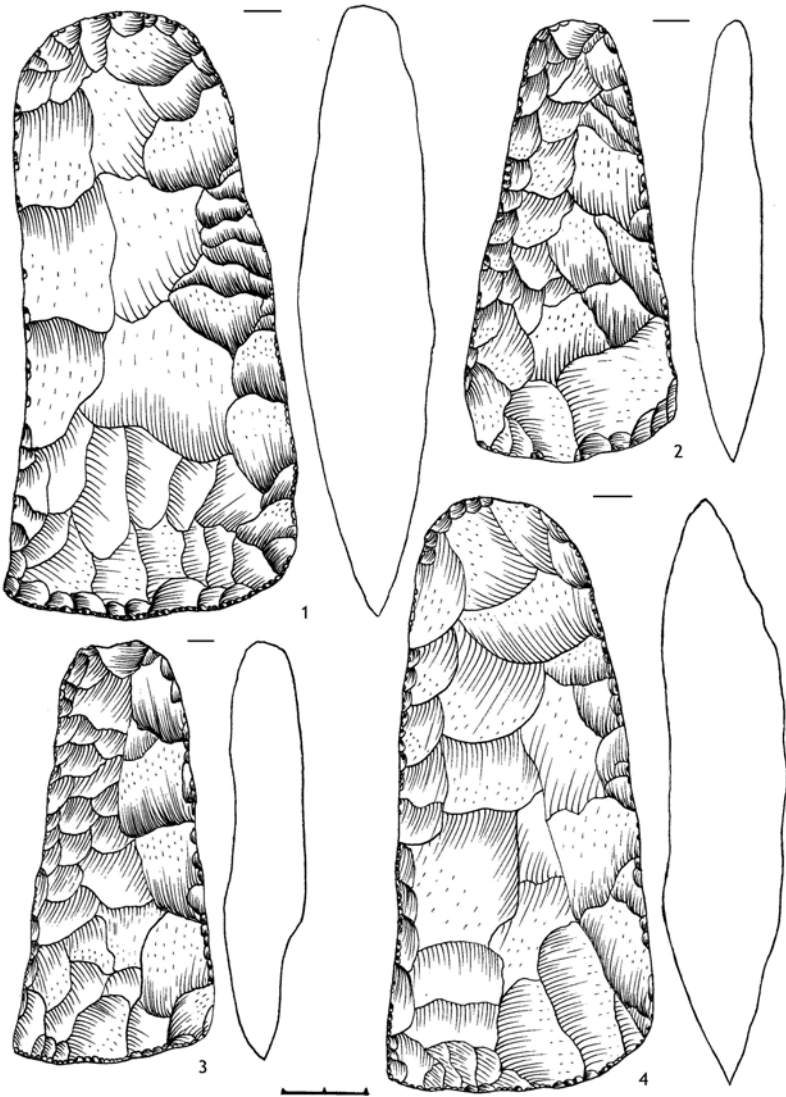
Рис. 2.99. Крем'яні сокири постшнурових культур:
 1 - Шельвів Локачинського р-ну, 2, 3 - смт Рожище Волинської обл.
 (за Г. Охріменком)

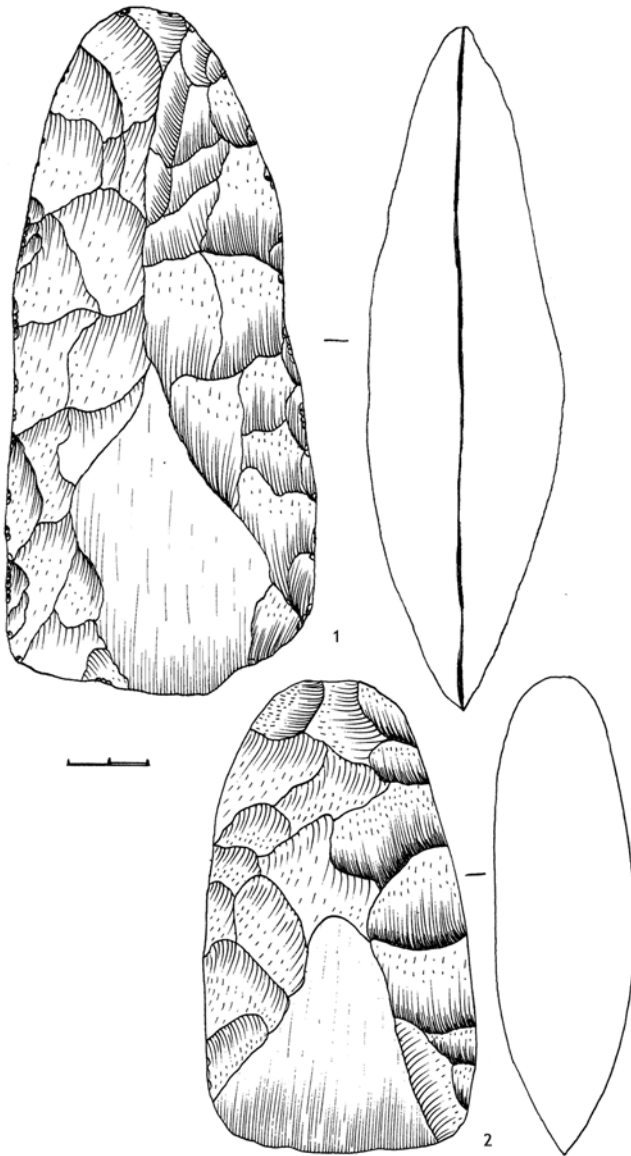
Рис. 2.100. Крем'яні сокири постшнурових культур:
1-4 - Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 2.101. Крем'яні сокири постшнурових культур:
 1-3 - Майдан-Липно (ур. Кругле Поле) Маневицького р-ну Волинської обл.
 Матеріали з культурного шару (за Г. Охріменком)

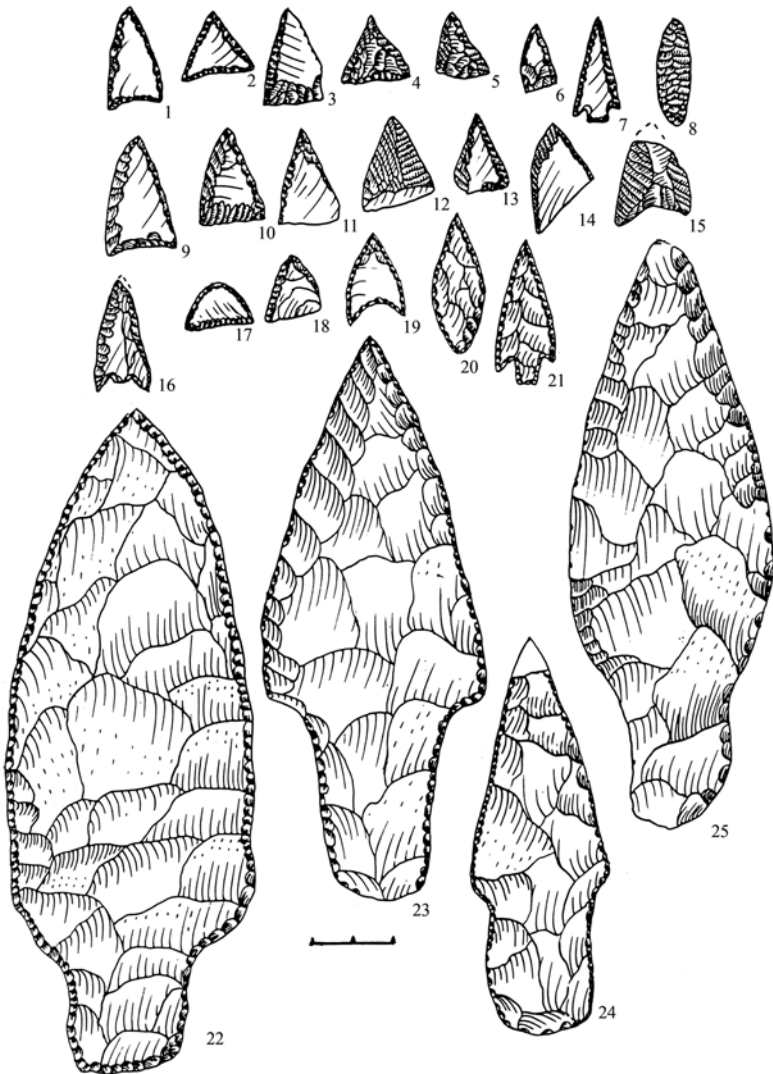

Рис. 2.102. Крем'яні сокири стжижовської (?) культури:
1, 3 - Осова Костопільського р-ну, 2 - Млинів Рівненської обл.,
4 - Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

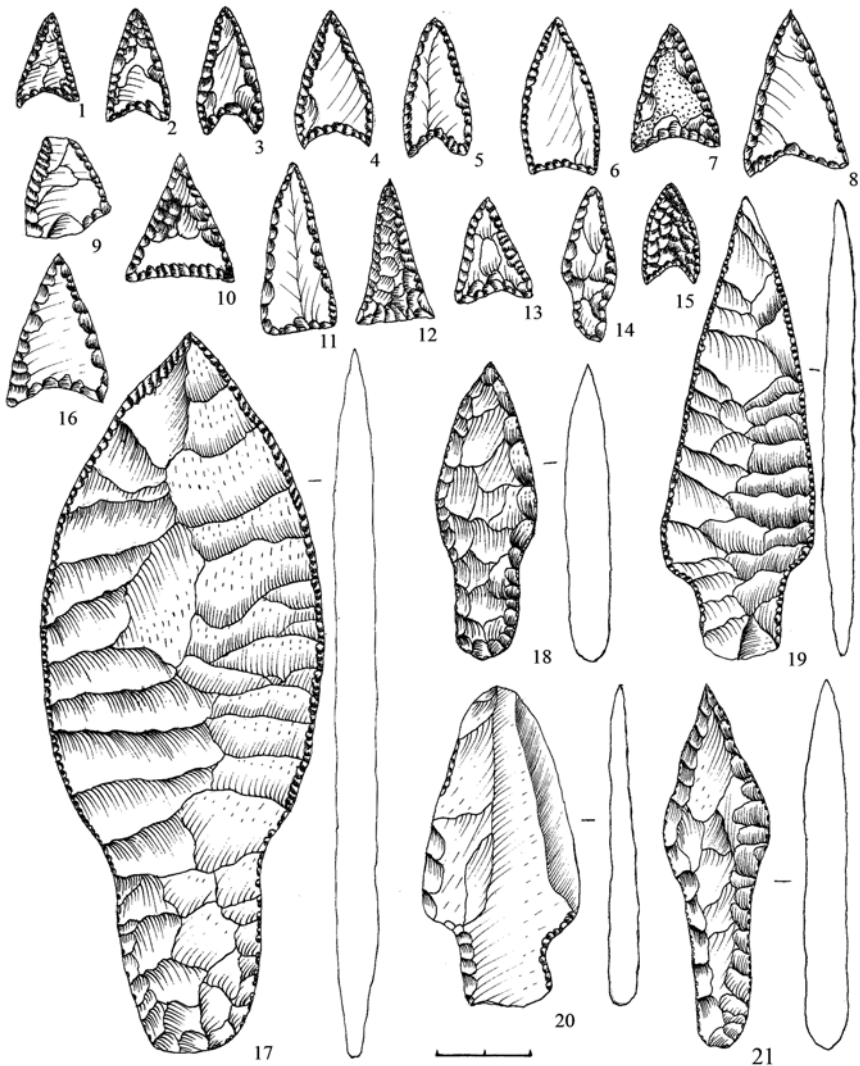

Рис. 2.103. Крем'яні сокири стжижовської (?) культури:
1 - Струмівка Луцького р-ну, 2 - Матейки Маневицького р-ну Волинської обл.
(за Г. Охріменком)

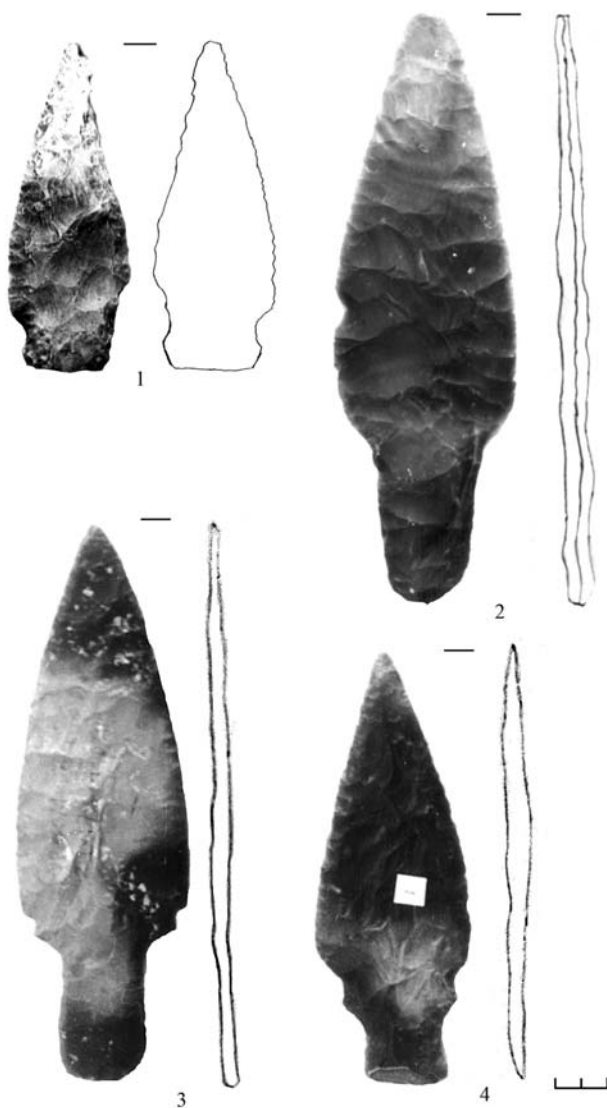

Рис. 2.104. Наконечники стріл, списів та дротика бронзового віку:
 1-18 - Хабарище Рагнівського р-ну Волинської обл., 19 - Мотоль Брестської обл.,
 20 - Любомль, 21 - Шацьк, 22 - Горайківка Маневицького р-ну, 23-24 - Замлиння
 Любомльського р-ну, 25 - Хмельівка Володимир-Волинського р-ну
 Волинської обл. (за Г. Охріменком)

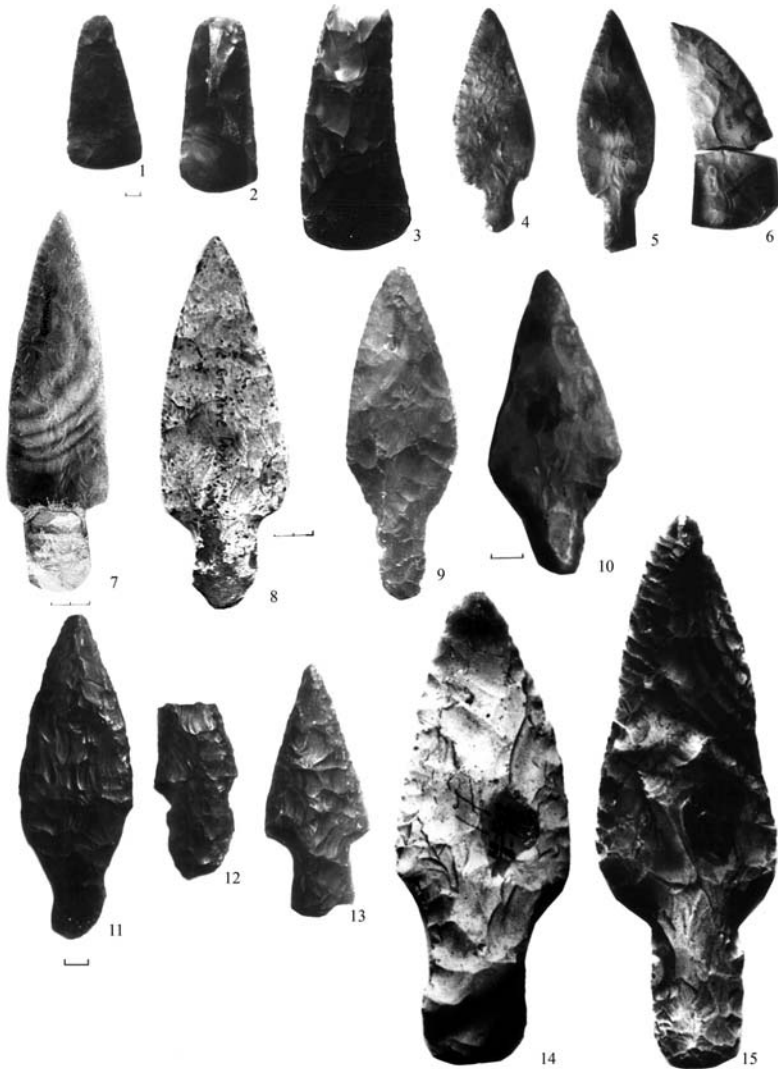

Рис. 2.105. Наконечники стріл та списів бронзового віку: 1-4, 8 - Балаховичі Володимирецького р-ну, 5, 6, 15, 18, 20 - Осова Костопільського р-ну Рівненської обл., 7 - Гораймівка Маневицького р-ну, 16 - Торчин, Луцького р-ну, 17, 19 - Ничогівка Маневицького р-ну, 21 - Берестечко Горохівського р-ну Волинської обл. (за Г.Охріменком)

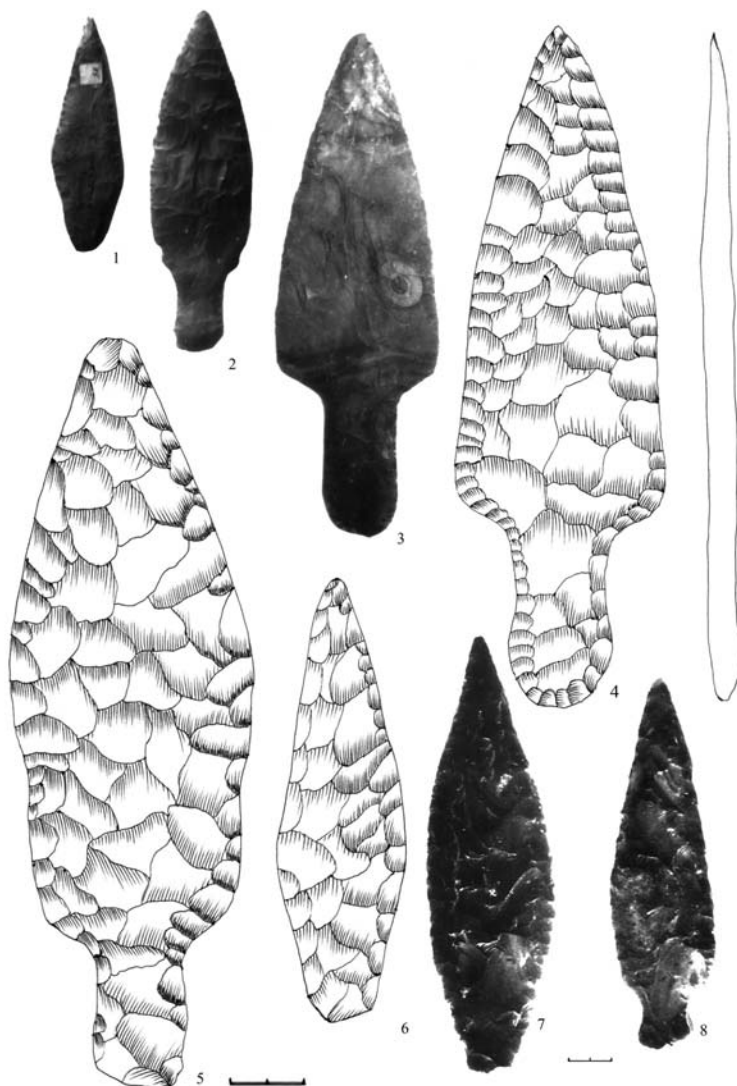
Рис. 2.106. Кинджали та наконечники списів і дротиків:

1 - Микитичі Володимир-Волинського району, 2 - Попівці (Бродівський краєзнавчий музей, № 624), 3, 4 - Литовеж Іваничівського району Волинської обл. (за І. Михальчишиним)

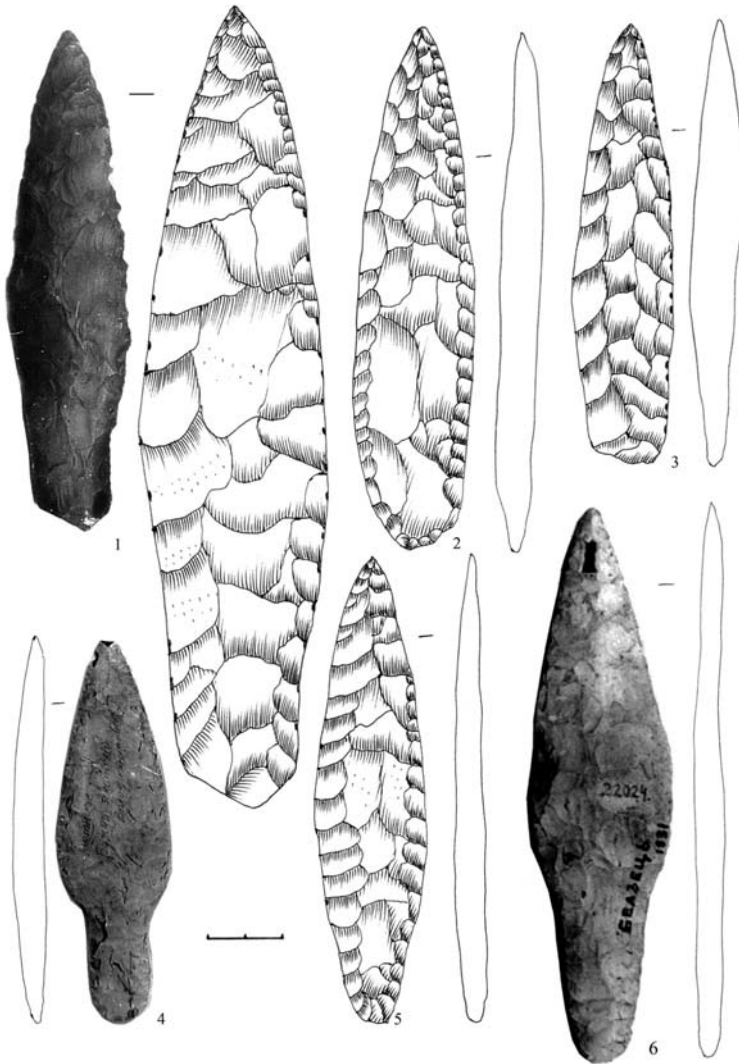

Рис. 2.107. Сокири, кинджали та наконечники списів та дротиків:

3 - Хмельів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., 4 - Броди Львівської обл., 7, 9 - околиці Луцька, 8 - Стрільче Горохівського р-ну, 10, 14, 15 - Володимир-Волинський музей (14 - А-152, 15 - А-159), 11-13 - Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишиним)

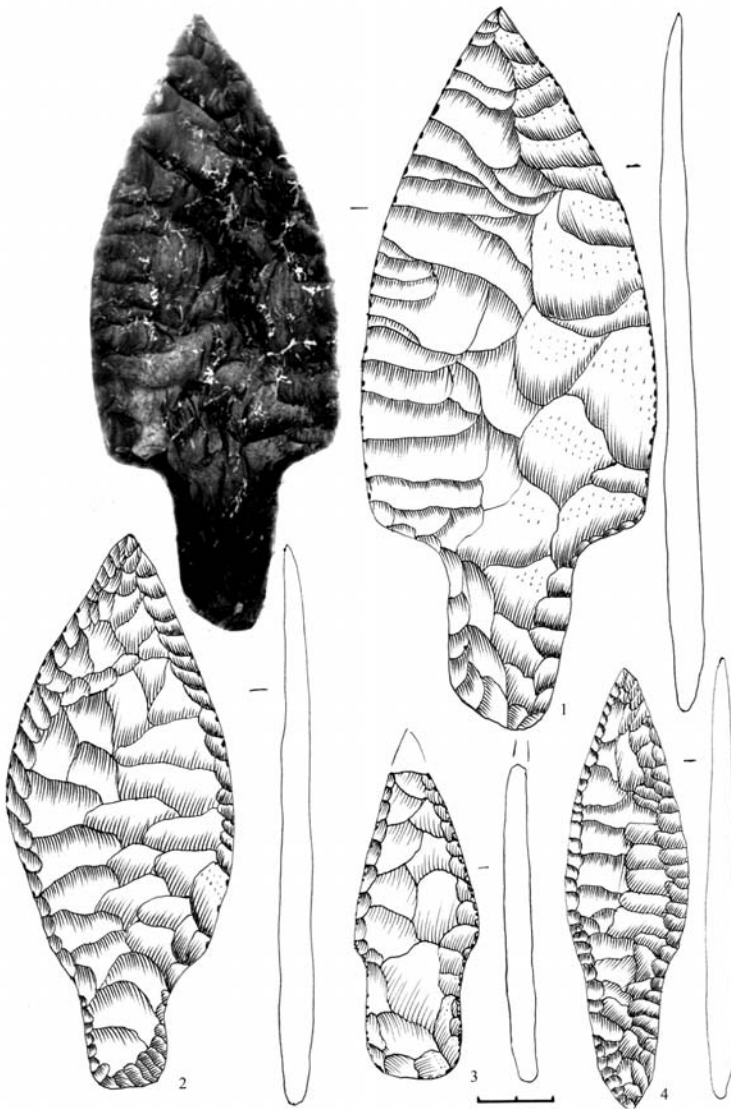

Рис. 2.108. Наконечники дротиків, списів, кинджали:
1, 2 - Торчин Луцького р-ну Волинської обл., 3, 4 - Садове Гощанського р-ну Рівненської обл., 5, 6 - Давидковичі Тернопільської обл., 7 - Березовичі,
8 - Амбуків Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.
(за І. Михальчишиним)

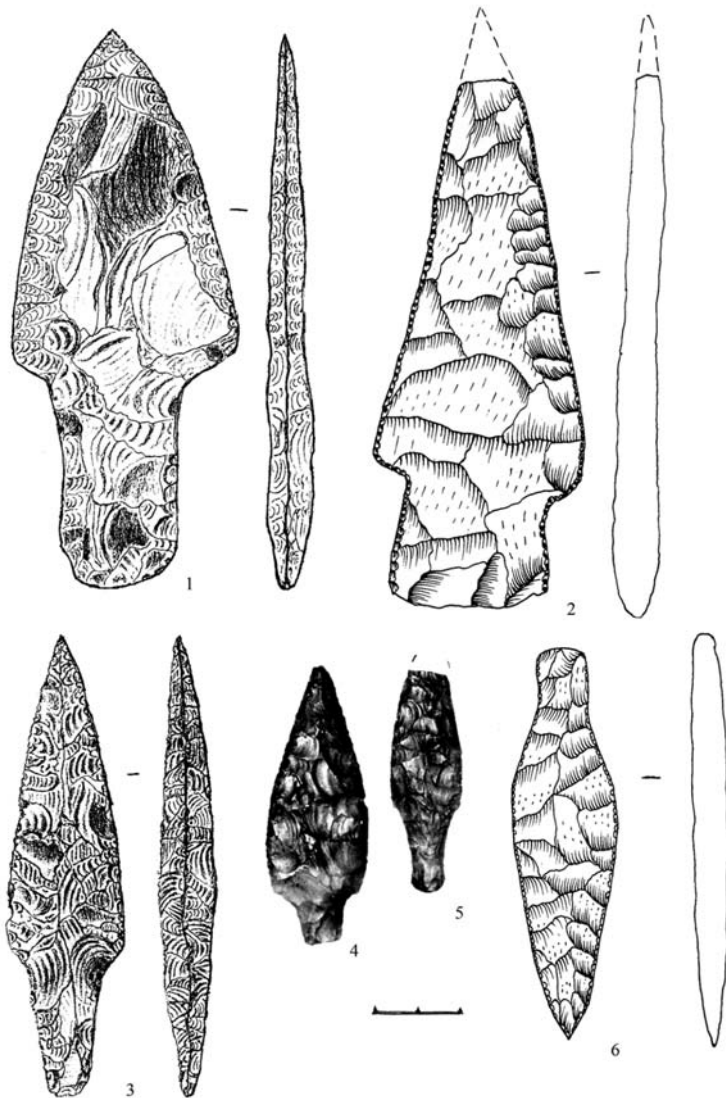
Рис. 2.109. Наконечники дротиків, списів, kindжали:

- 1 - Малі Дрогостаї Млинівського р-ну Рівненської обл. (ЛІМ - А-4056, знахідка М. Пелещишина), 2 - Городенка (ЛІМ, А-947), 3 - ЛІМ (А-974), 4 - Льотниче Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., 5 - Сокальський р-н, 6 - Белзєць Буського р-ну Львівської обл. (за І. Михальчишином)

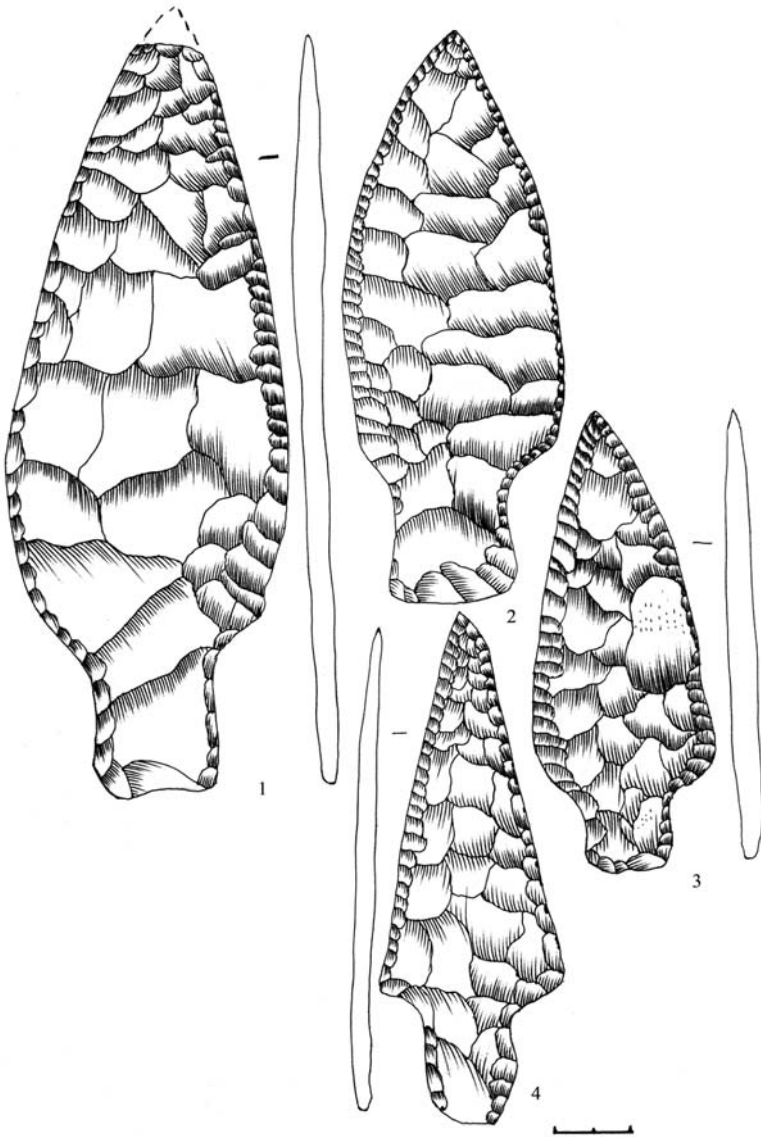
Рис. 2.110. Наконечники дротиків, списів:

- 1 - Озліїв Млинівського р-ну Рівненської обл., 2 - Марківці (ЛІМ - А-1513),
- 3 - Терехи Любомльського р-ну Волинської обл., 4 - Мала Мощаниця (ур. Хмілярня) Здолбунівського р-ну Рівненської обл. (за І. Михальчишиним)

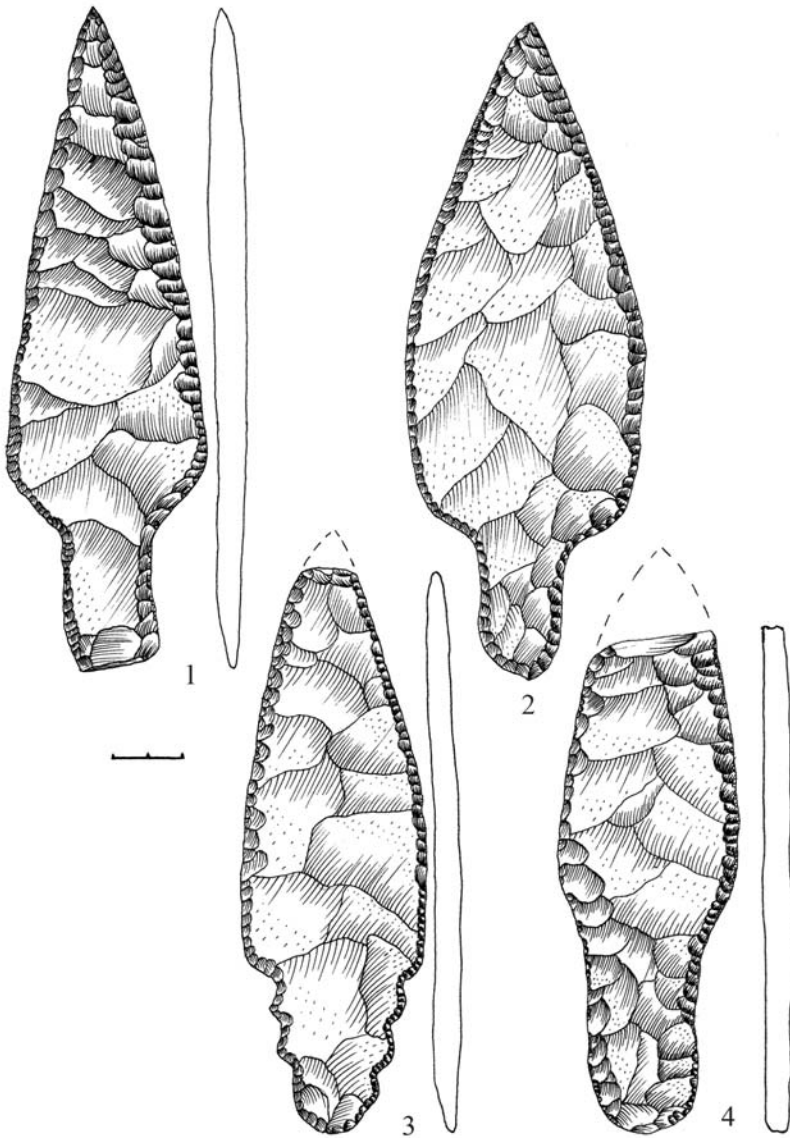
Рис. 2.III. Наконечники списів, дротиків та кинджали доби бронзи: 1 – Самійличі Шацького р-ну; 2 – Липняки; 3 – Почапи Любомльського р-ну (за О.Остапоком); 4, 5 – Матейки; 6 – Гораймівка Маневецького р-ну Волинської обл. (за Г.Охріменком)

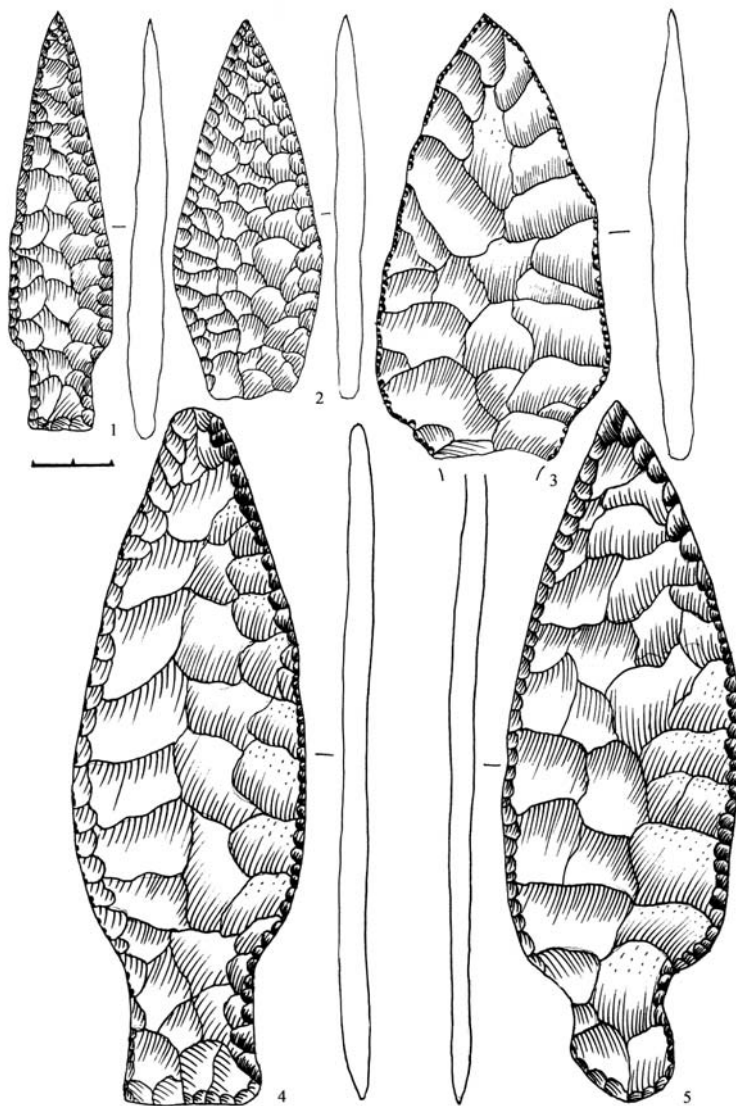
Рис. 2.112. Наконечники списів та кинджали:

1 - фонди ЛІМ (А-681), 2 - Садова Гощанського р-ну Рівненської обл.,
1, 3, 4 - місцезнаходження не відоме (за І. Михальчишином, Г. Охріменком)

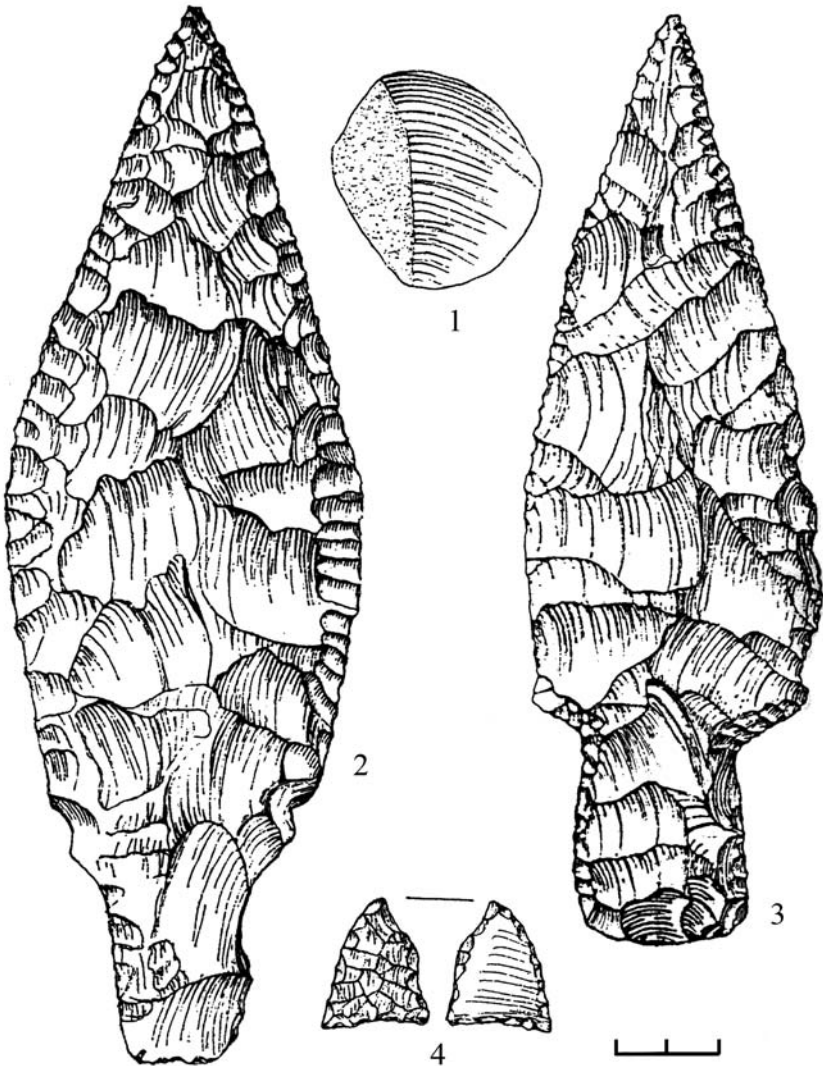

Рис. 2.113. Наконечники списів та кинджали:

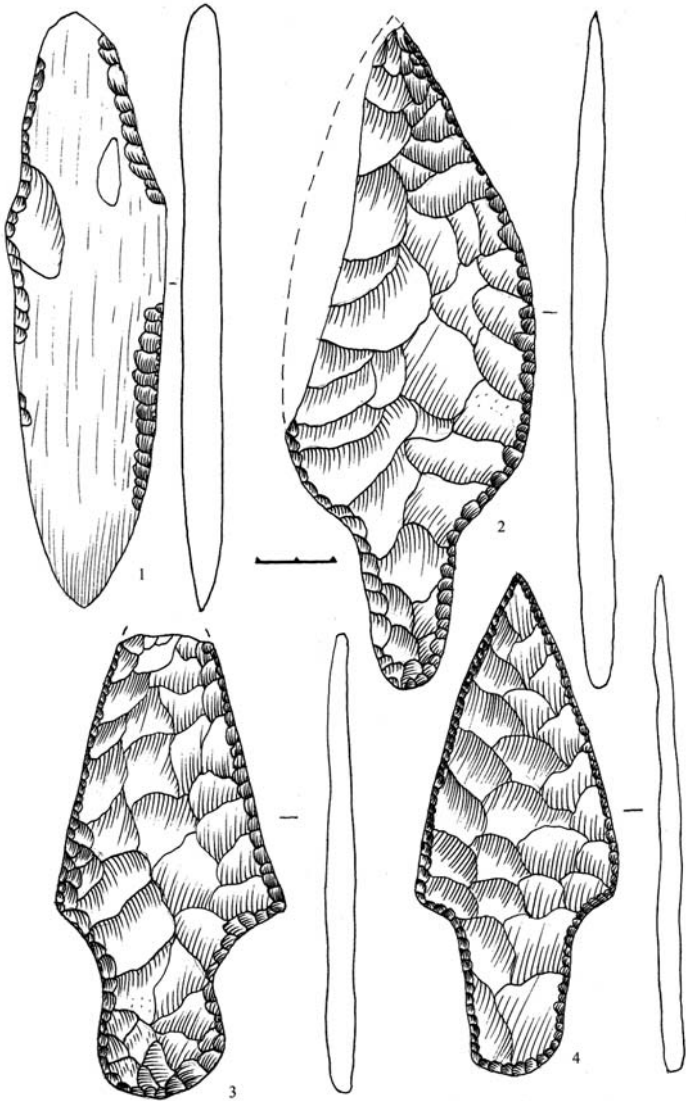
1-3 - смт Торчин Луцького р-ну (фонди ВКМ: 1 - А-1323, 2 - А-583, 3 - А-11423),
 4 - Володимир-Волинський р-н Волинської обл. (за Г. Охріменком)

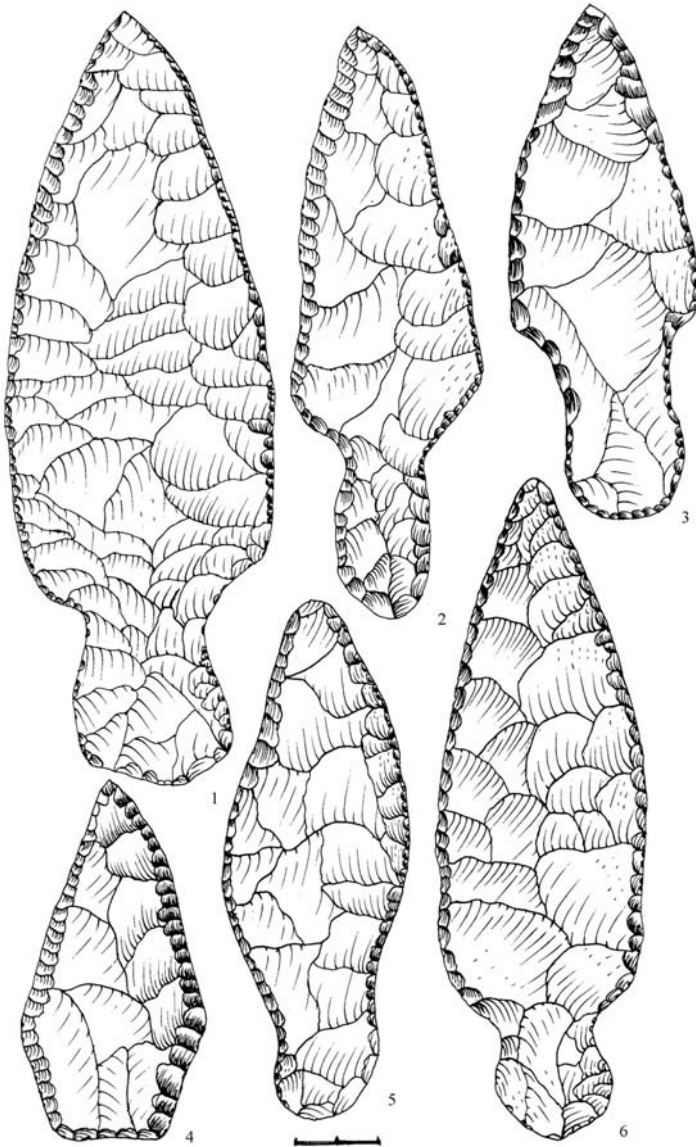
Рис. 2.114. Наконечники дротиків та списів, кинджали:
1 - Ветли Любешівського р-ну, 2-3 - смт Торчин Луцького р-ну Волинської обл.,
4,5 - місцезнаходження не відоме (за Г. Охріменком)

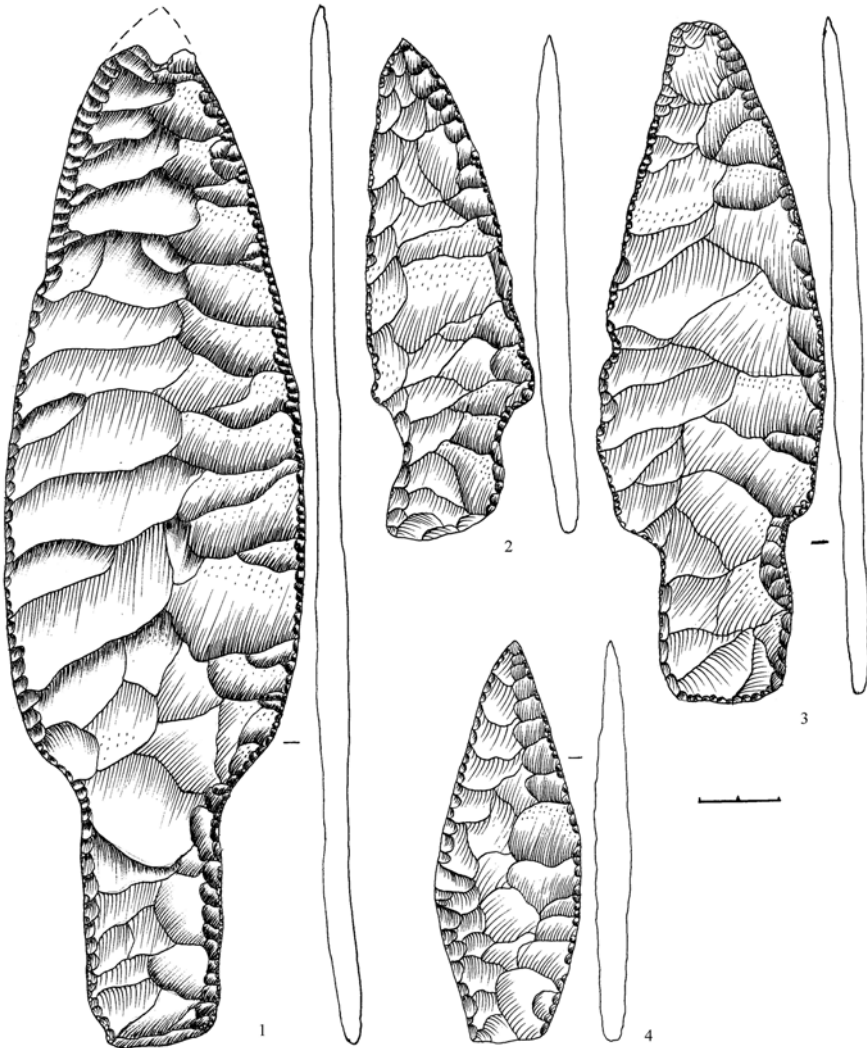
Рис. 2.115. Наконечники списів (2, 3), стріли (4), відщеп (1):
1-4 – смт Торчин Луцького р-ну Волинської обл. (за Я. Фітцке)

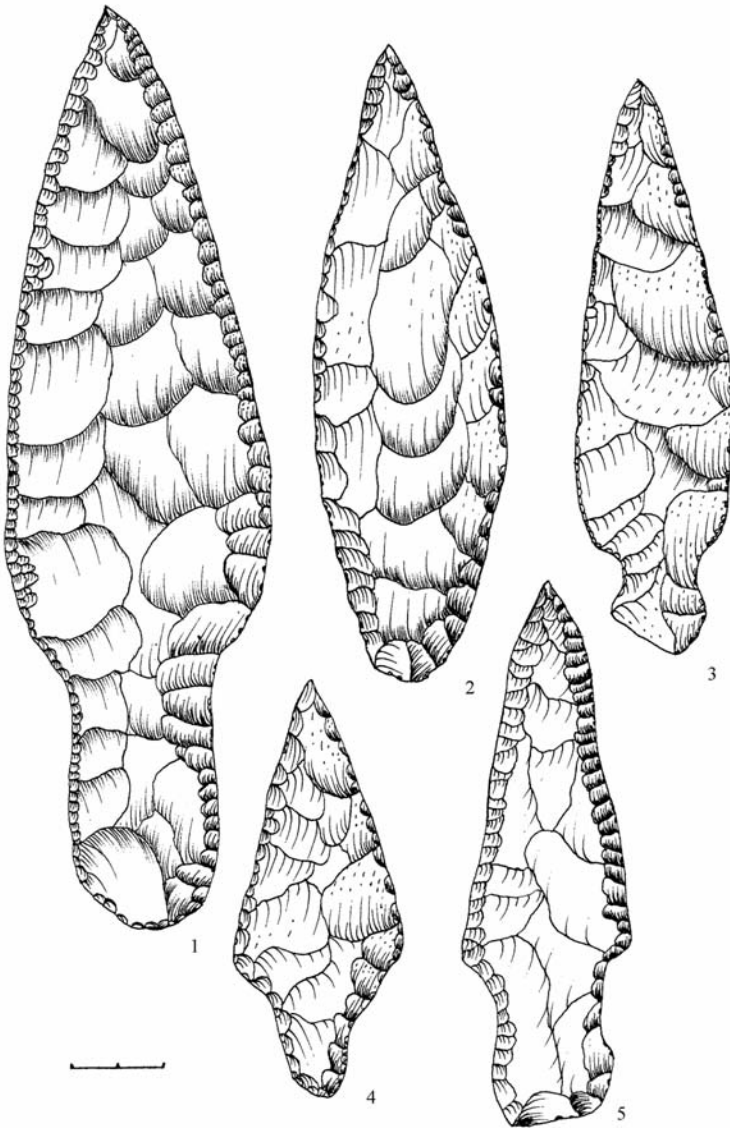
Рис. 2.116. Кинжал, наконечники списа, дротиків: 1 – місце знаходження не відоме (музей археології ВНУ ім. Лесі Українки); 2 – с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл.; 3 – м. Володимир-Волинський; 4 – с. Замлиння Любомльського р-ну Волинської обл. (за Г.Охріменком)

Рис. 2.117. Крем'яні наконечники списів, дротиків, кинджали:
 1, 3 - Володимир-Волинський р-н, 2 - Дуліби Турійського р-ну, 5, 6 - Липно
 Ківерцівського р-ну Волинської обл. (випадкові знахідки)

Рис. 2.118. Крем'яні наконечники списів, дротиків та кинджал доби бронзи:
 1-3 - фонди Волинського краєзнавчого музею (1 - А-1606, 2 - А-1646,
 3 - А-2011), 4 - Гораймівка Маневицького р-ну Волинської обл. (випадкові
 знахідки) (за Г.Охріменком)

Рис. 2.119. Крем'яні наконечники списів, дротиків, кинджали:
1 - Льотниче, 2 - Березовичі, 3 - Амбуків, 4 - Зимно, 5 - Бубнів Володимир-
Волинського р-ну Волинської обл. (за Г.Охріменком)

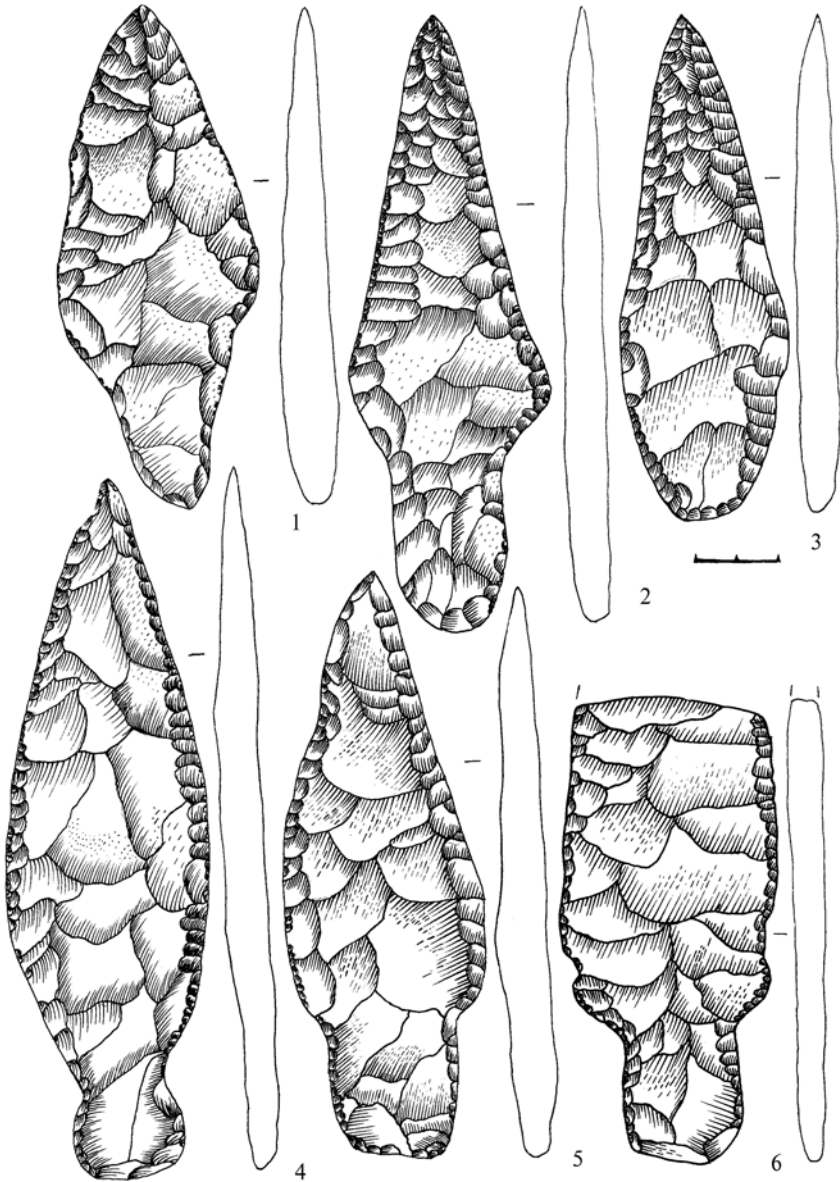
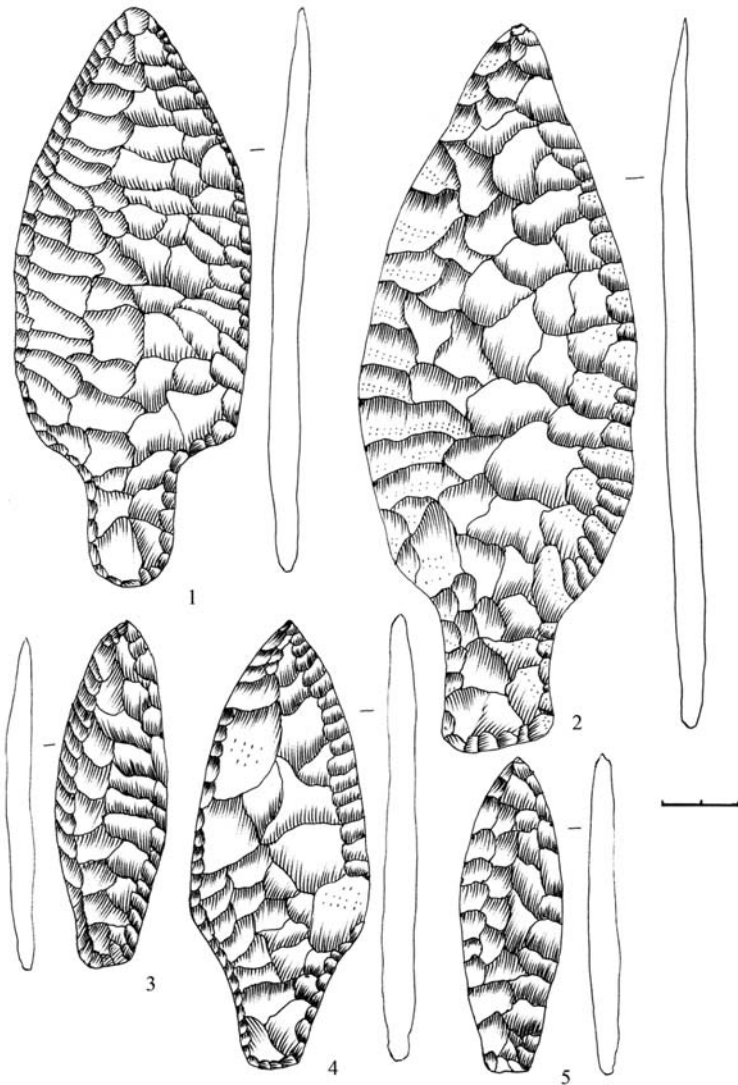
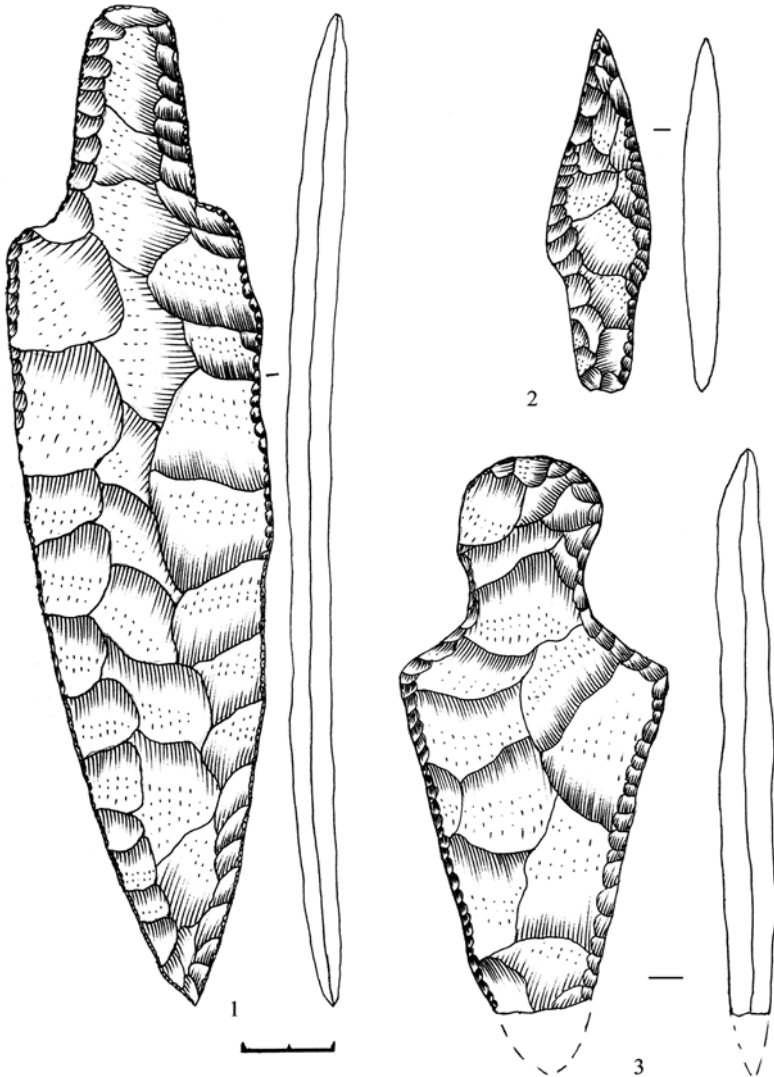

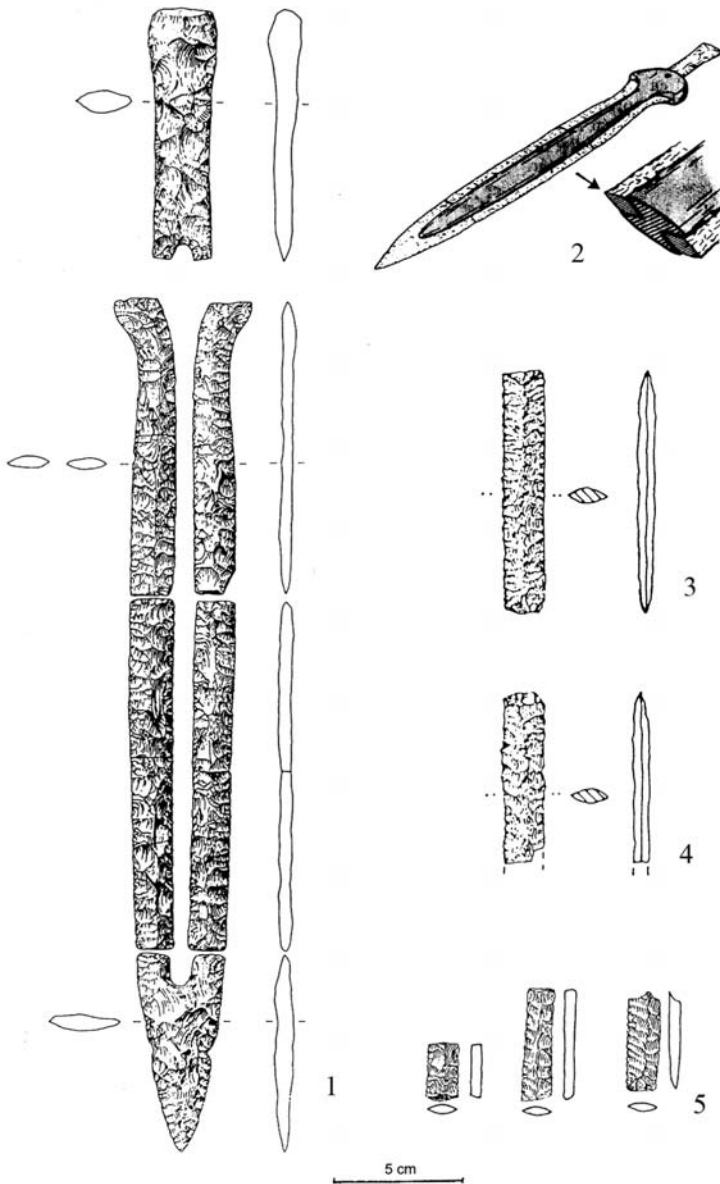
Рис. 2.120. Наконечники списів, дротиків, кинджали доби бронзи, виявлені поблизу смт Торчин Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 2.121. Наконечники списів, дротиків, кинджали (?):
 1 - Чудви Костопільського р-ну Рівненської обл., 2 - Берестечко Горохівського р-ну Волинської обл., 3 - Костюковичі (ЛІМ А-4057), 4 - Шепетівка Хмельницької обл. (ЛІМ А-6898), 6 - Остріг Рівненської обл. (ЛІМ А-945)
 (за І. Михальчишиним)

Рис. 2.122. Наконечники дротика (2), кинджали (1, 3):
 1 - Глибочок Ківерцівського р-ну, 2 - Добре Камінь-Каширського р-ну
 Волинської обл., 3 - Млинівський р-н Рівненської обл. (випадкові знахідки)
 (за Г. Охріменком)

Рис. 2.123. Ножеподібні вкладні:

1-2 - реконструкція меча; 3-5 - фрагменти вкладків з Ютландії (за П.Рунні)

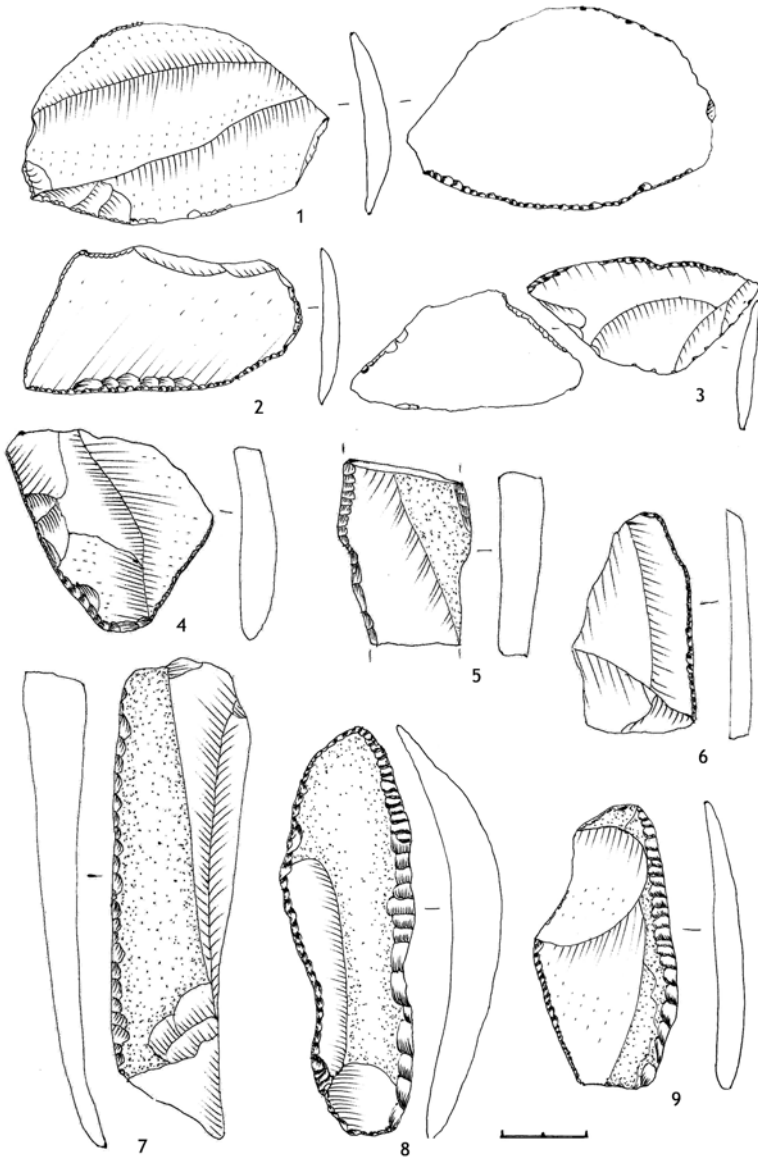

Рис. 2.124. Майдан-Липно (ур. Кругле Поле) Волинської обл., 2005 р.
Крем'яні вироби з культурного шару (за Г.Охріменком).

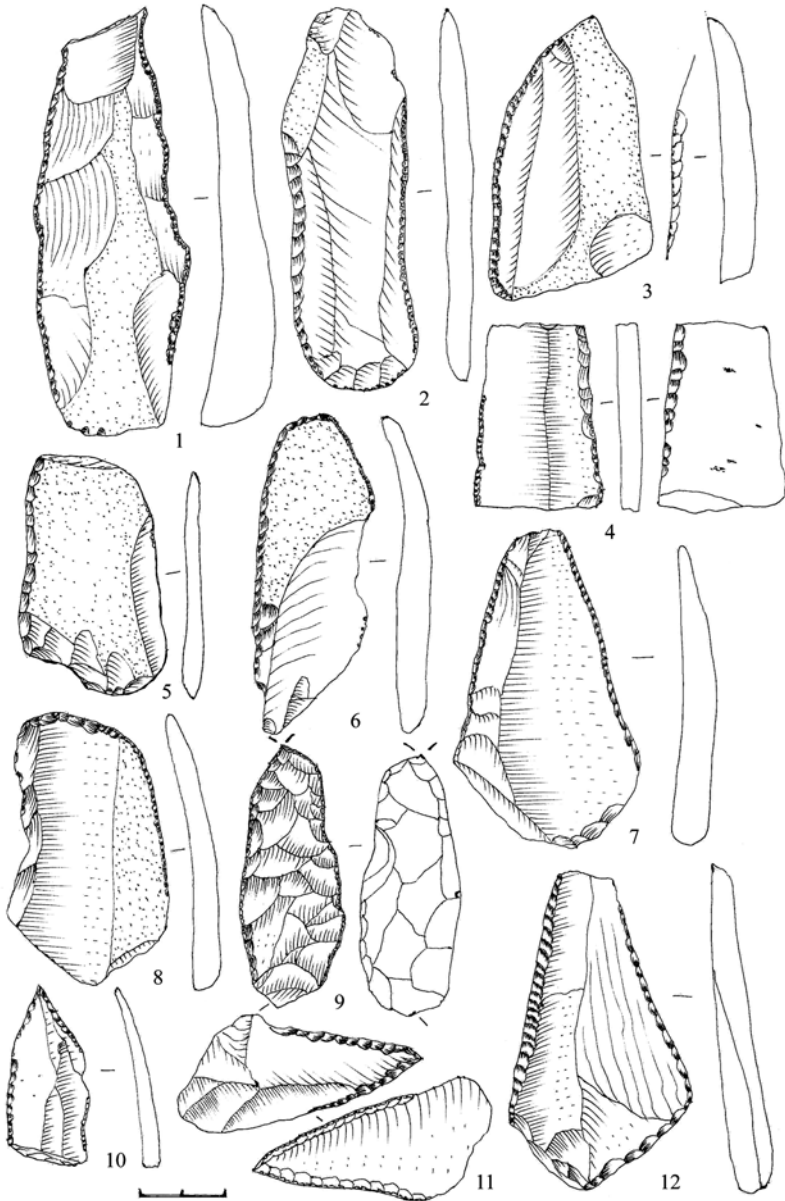
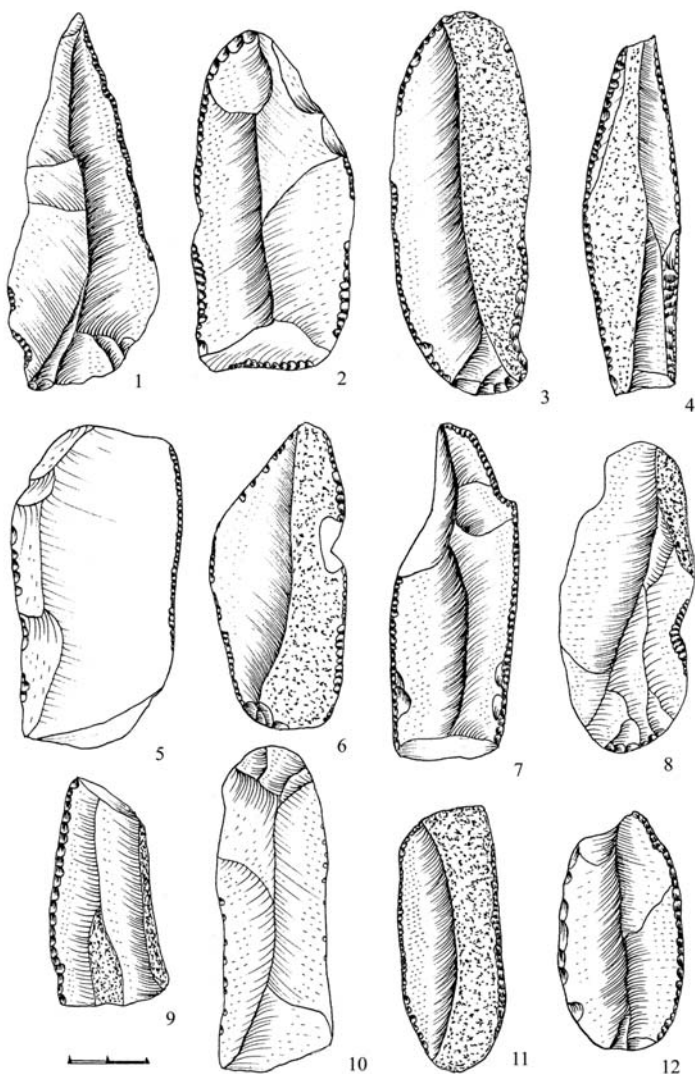
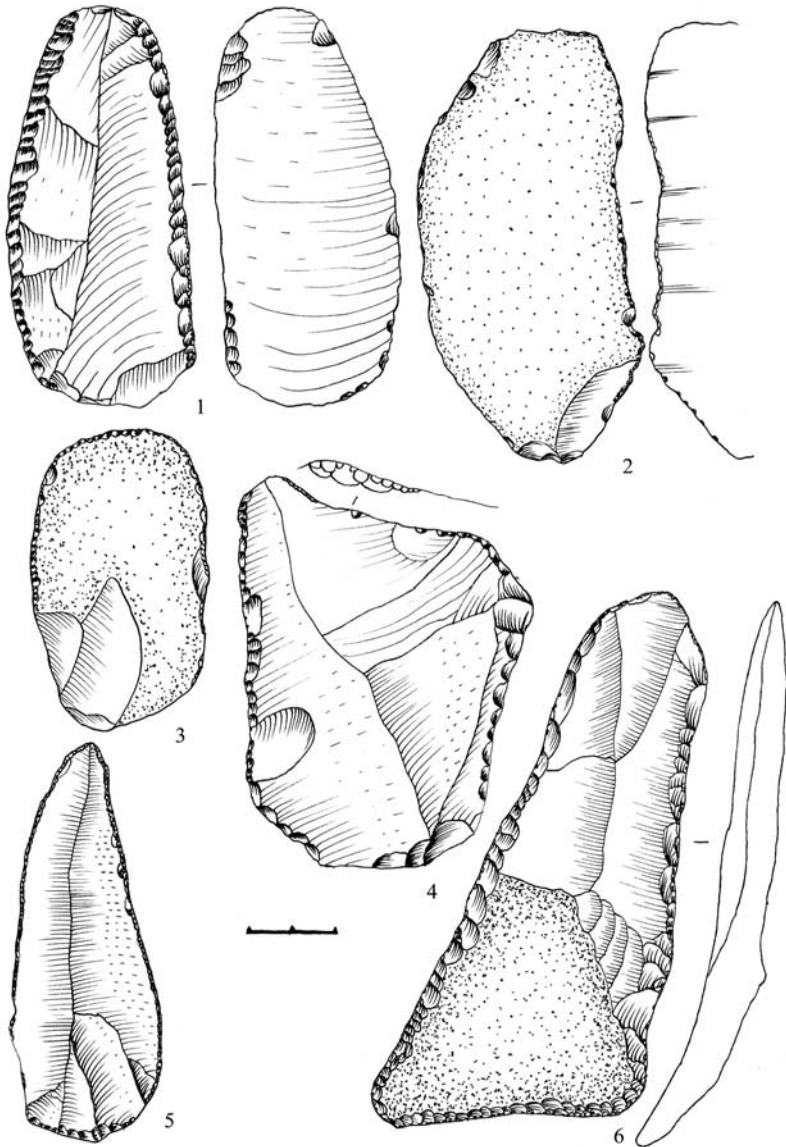

Рис. 2.125. Майдан-Липно (ур. Кругле Поле) Волинської обл., 2005 р.
Крем'яні вироби з культурного шару (за Г.Охріменком)

Рис. 2.126. Крем'яні знаряддя праці доби бронзи: 1, 3 - Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл., 2, 4-12 - Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (випадкові знахідки) (за Г. Охріменком)

Археологічні матеріали, використані в книзі, з околиць сіл Осова, Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл., Майдан-Липно, Гораймівка, Матейки Маневицького р-ну Волинської обл., знаходяться в збірках місцевих шкіл.

Рис. 2.127. Крем'яні вироби епохи бронзи: с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (випадкові знахідки) (за Г. Охріменком)

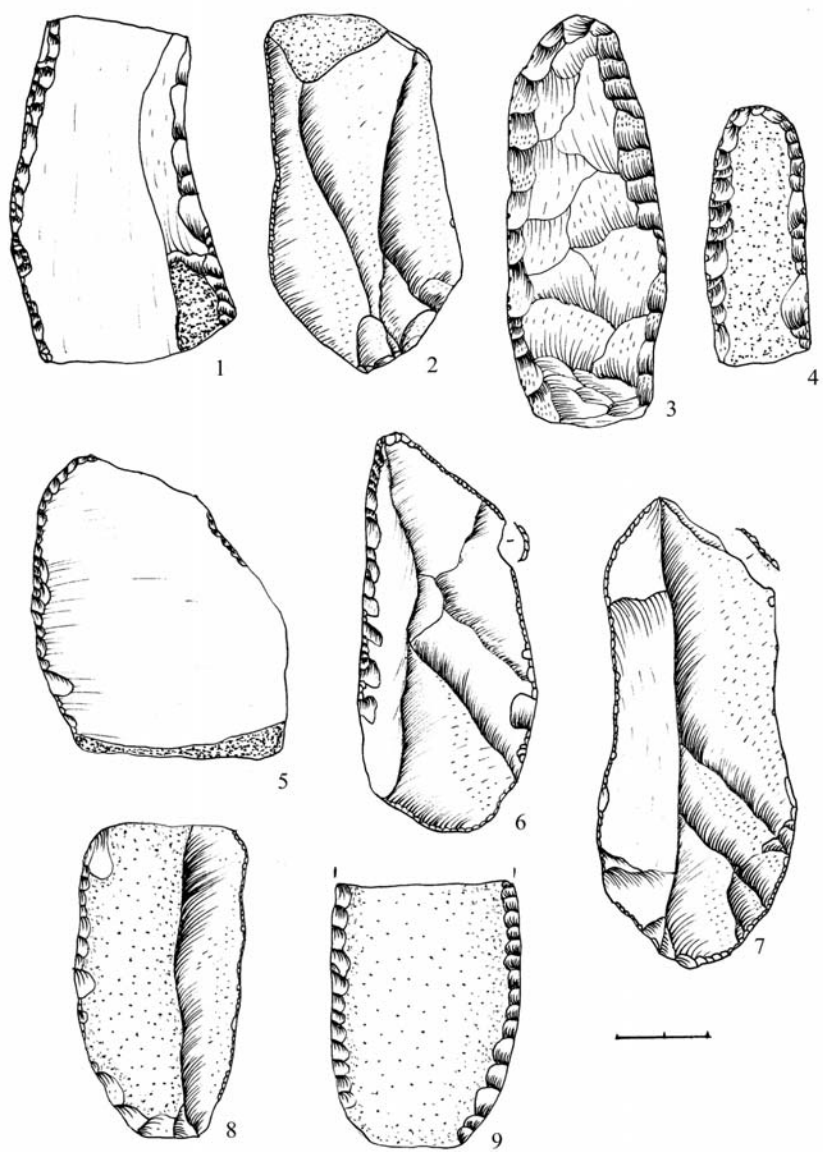
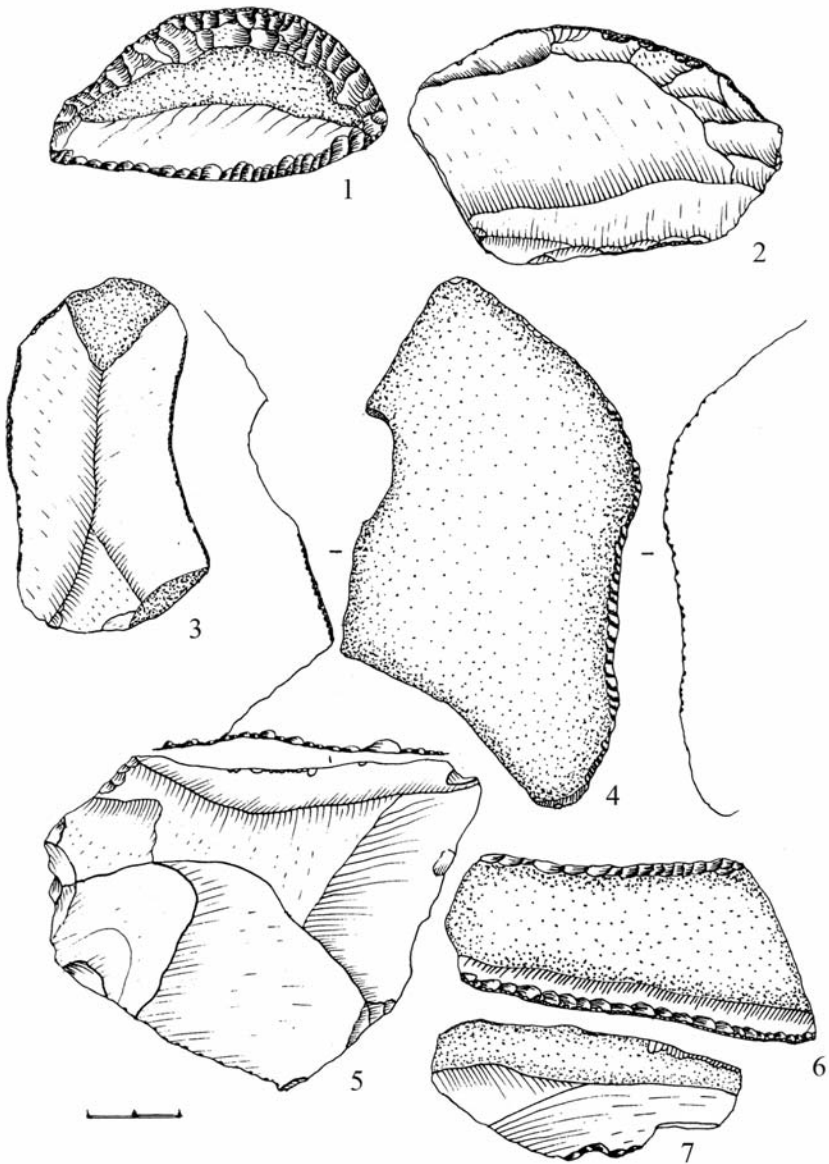
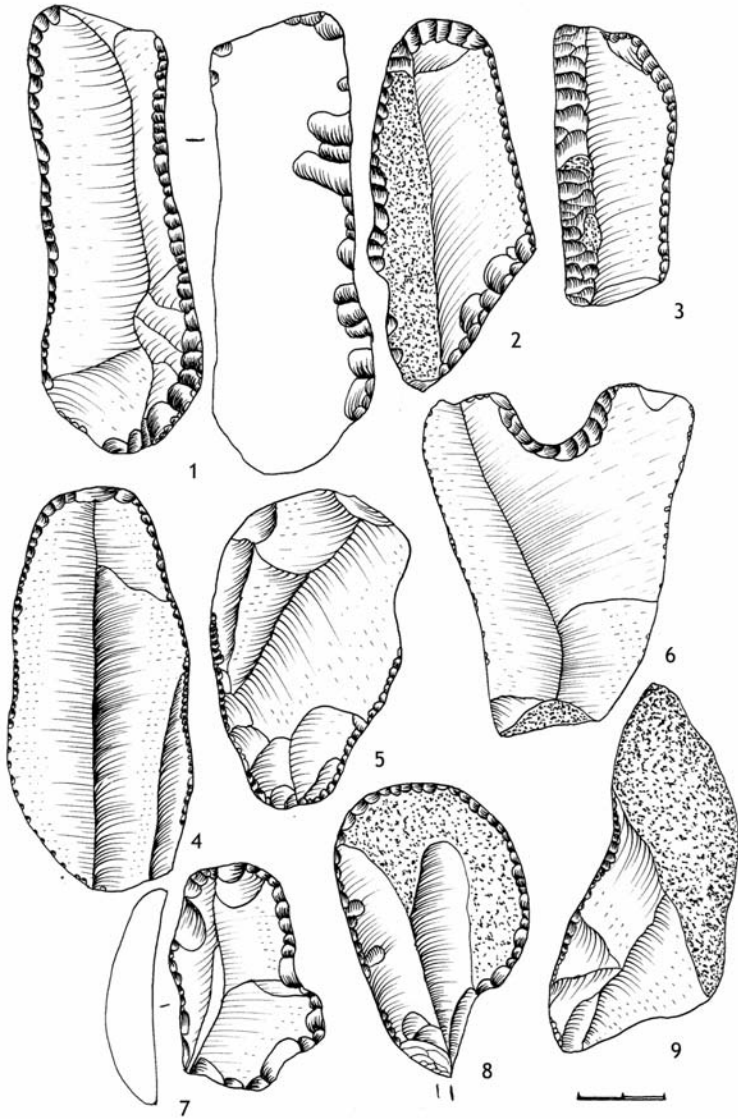

Рис. 2.128. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. Крем'яні пластини з ретушю (випадкові знахідки) (за Г. Охріменком)

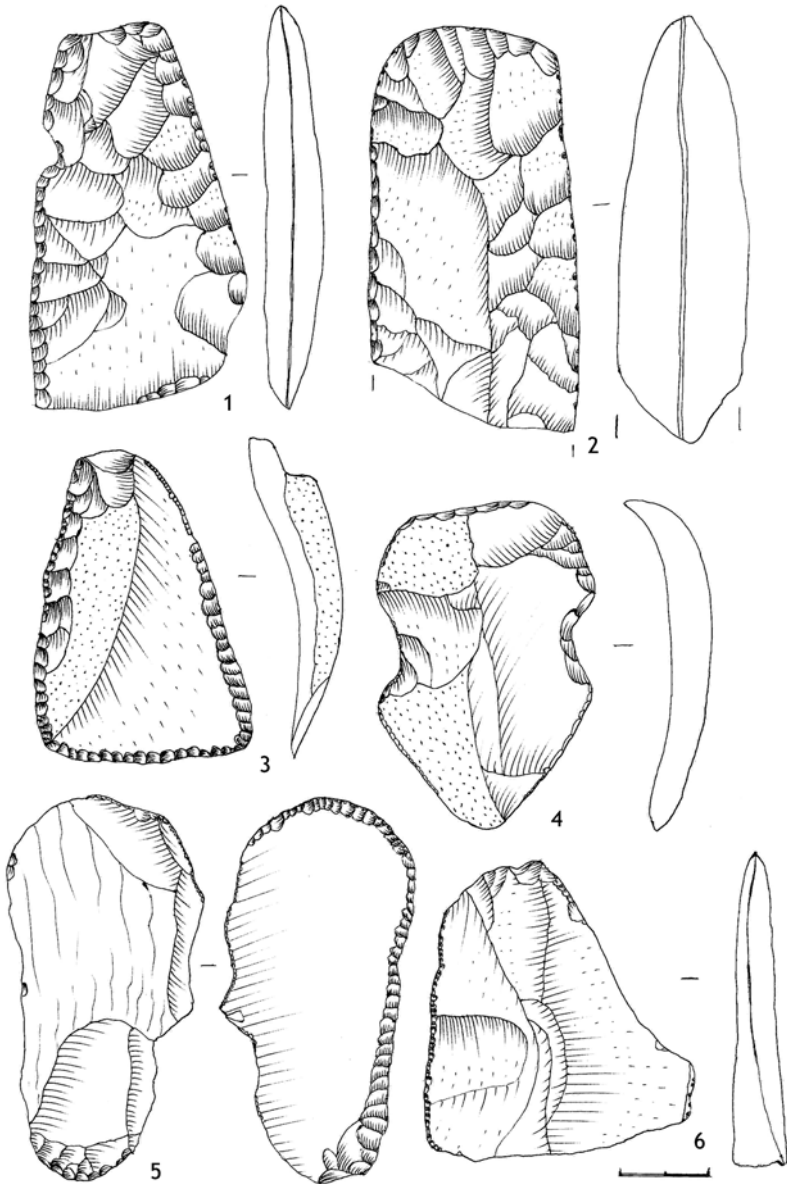

Рис. 2.129. Крем'яні вироби доби бронзи. с. Майдан-Липно, ур. Кругле Поле Маневицького р-ну Волинської обл., культурний шар: 1 - вкладень до серпа, 2-6 - пластини та відщепи з ретушшю (за Г. Охріменком)

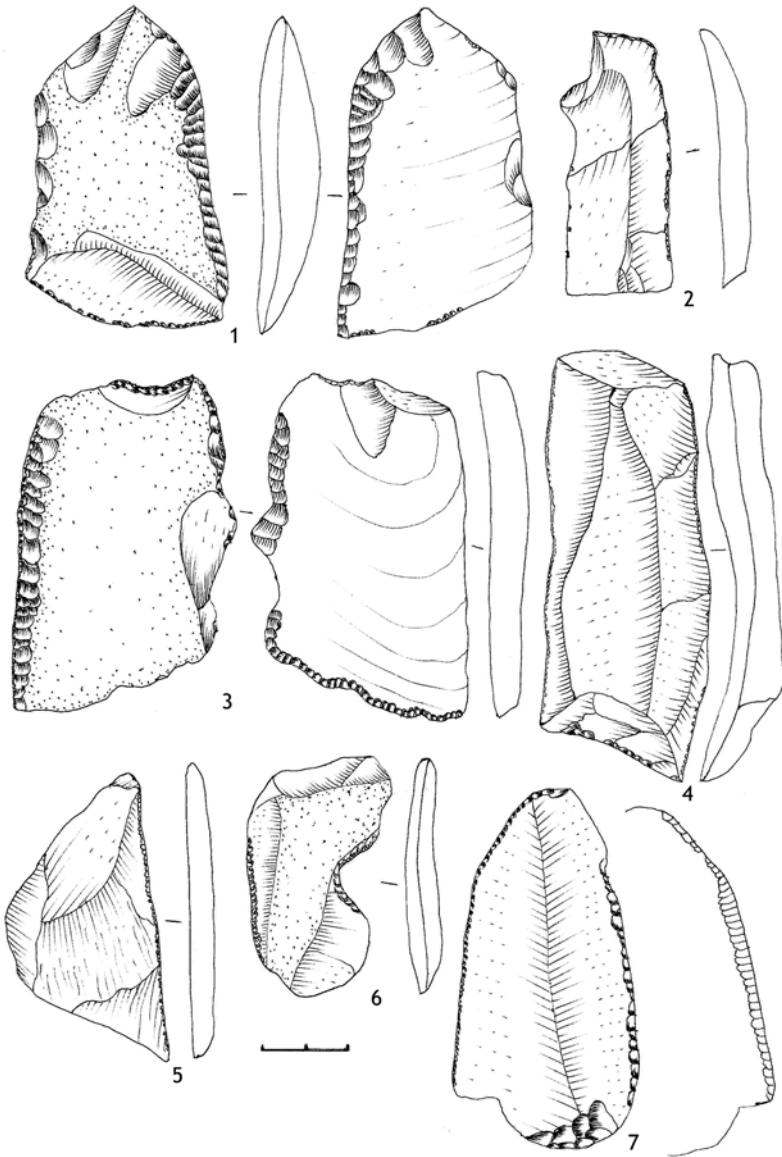

Рис. 2.130. Крем'яні вироби доби бронзи:

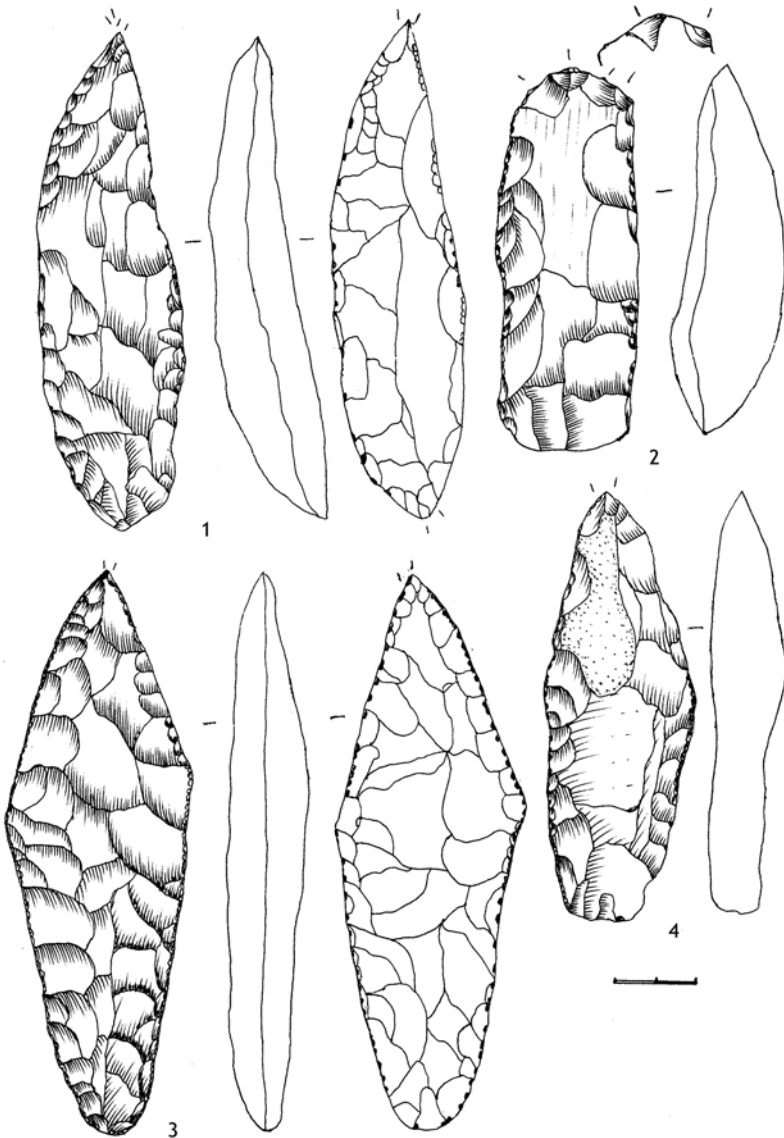
1, 2, 4, 6 - Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.; 3, 5, 7-9 - Осова Костопільського р-ну Волинської обл.; 1-4 - пластина з ретушою, 6 - скобель, 8 - скребок-різець (випадкові знахідки) (за Г. Охріменком)

Рис. 2.131. Майдан-Липно (ур. Кругле Поле) Волинської обл. (2005 р.). Крем'яні вироби доби бронзи. Матеріали з культурного шару (за Г. Охріменком)

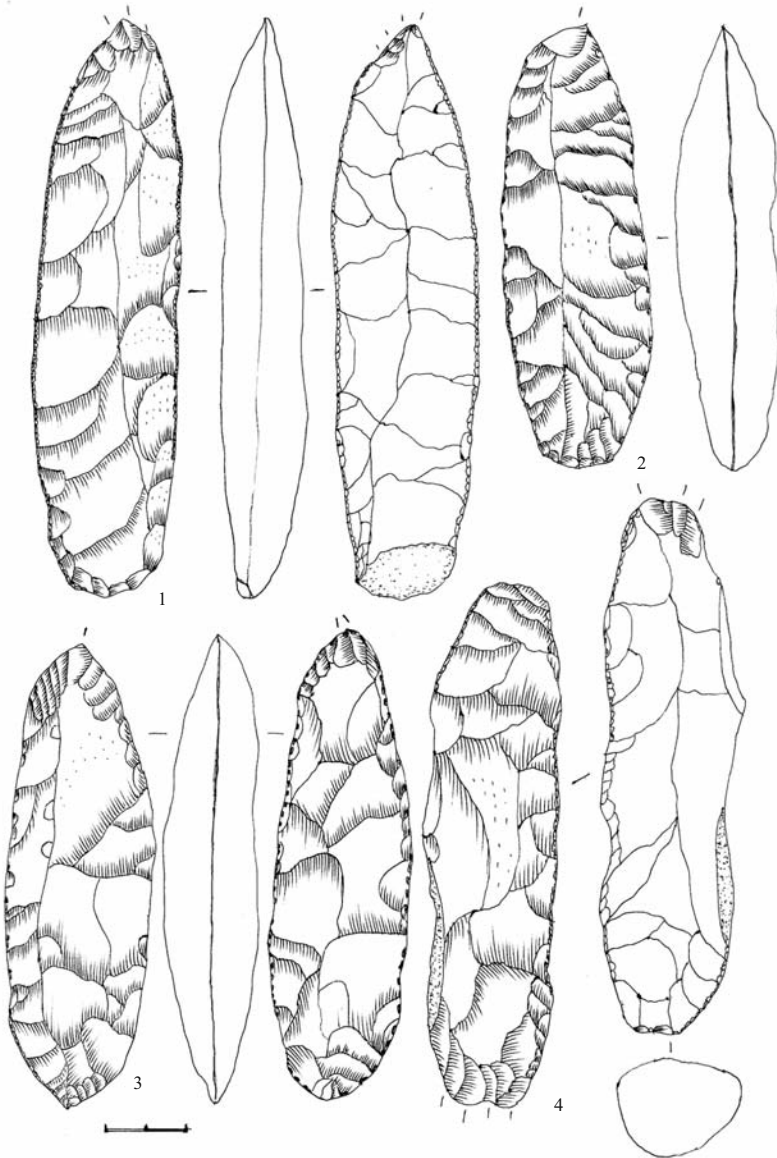

Рис. 2.132. Майдан-Липно (ур. Кругле Поле) Маневицького р-ну Волинської обл. 2005 р. Крем'яні вироби з культурного шару (за Г. Охріменком)

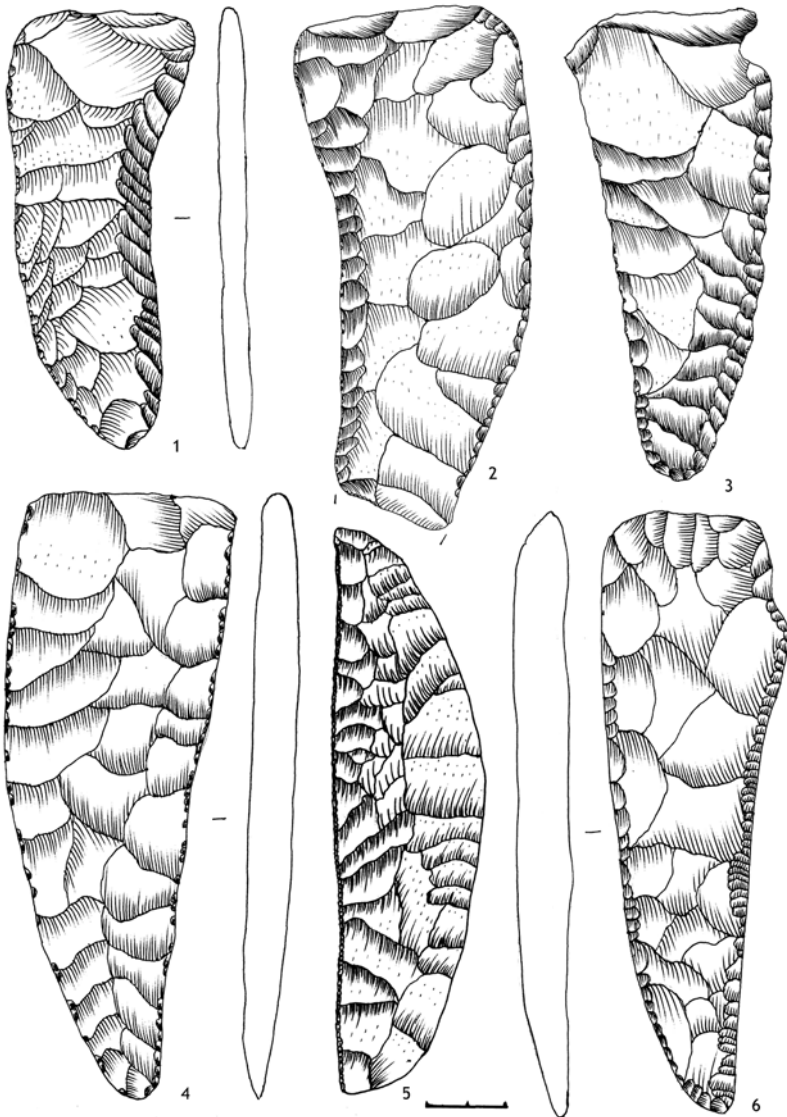

Рис. 2.133. Крем'яні різці доби бронзи (городоцько-здовбицька культура):

1, 3, 4 - Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл., 2 - Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (випадкові знахідки) (за Г. Охріменком)

Рис. 2.134. Крем'яні різці доби бронзи (межановицька або городоцько-здобницька культури): 1-4 - Кульчин Ківерцівського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 2.135. Серпи доби бронзи: 1 - Підгайці Луцького р-ну Волинської обл.,
 4 - Осова (ур. Сокори) Костопільського р-ну Рівненської обл.,
 2, 3, 5 - Майдан-Липно, 6 - Черськ Маневичького р-ну Волинської обл.
 (випадкові знахідки) (за Г. Охріменком)

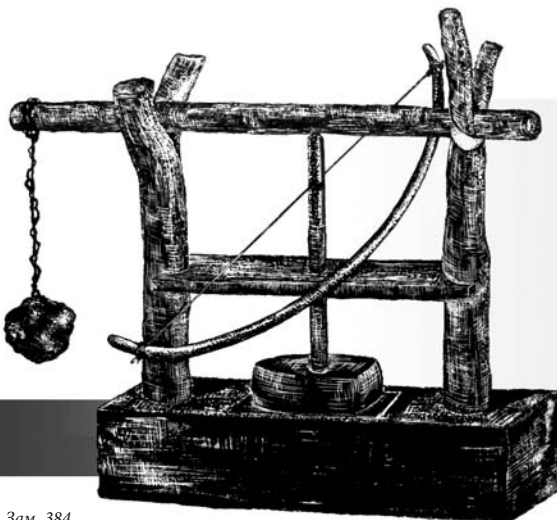

РОЗДІЛ 3

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ З КАМЕНЮ

- 3.1. Кам'яні сокири:
застосування і технології виготовлення
- 3.2. Знахідки кам'яних бойових сокир на Волині
- 3.3. Кам'яні булави з теренів Волині
- 3.4. Орнаментация кам'яних сокир і булав

3.1. Кам'яні сокири: застосування і технології виготовлення

Бойові сокири як зброя з'явилися в період кризи і розкладу первісно-общинного суспільства. В час, коли почастишали бойові сутички між первісними общинами, збільшувалася кількість людей, які брали в них участь, ускладнювалися прийоми збройної боротьби. Ситуація вимагала якісно нової зброї. Населення все частіше вдавалося до ближнього бою, в якому застосування списа, лука і стрілу було неефективним. До певної міри проблема вирішувалася використанням дерев'яної палиці або ж булави, та їх застосування потребувало значної фізичної сили, лише удар у голову міг завдати смертельну травму супротивнику.

Отож необхідна була зброя ударної та рубаючої дії, придатна для використання людьми з різними фізичними можливостями. Нею стала бойова сокира. Цей вид зброї не був знаряддям мисливським, як лук, стріли чи спис, в його основі – досвід виготовлення господарських сокир з використанням операцій свердлення та шліфування. Бойова сокира як якісно нова зброя відповідала потребам ближнього бою впродовж енеоліту [Збеневич, 1989, с. 64, рис. 39: 1-6], бронзового і ранньозалізного віків.

Існує думка, що сокири були

зброєю переважно кінноти. Саме кочовики-вершники ямної, катакомбної та зрубної культур озброювалися бойовими сокирами. Зафіксовано використання сокир цими племенами у більш ранньому періоді, ніж їхніми сусідами.

Кам'яні просвердлені сокири становлять значну частину знайдених кам'яних виробів IV – II тис. до Р. Х. Використовуються й інші назви цих артефактів: просвердлені молоти [Ефимов, 1951, с. 170-172], молотки, сокири-молоти [Крайнов, 1967, с. 38], сокири-молотки [Шарафутдінова, 1980, с. 60-69; Чарняўскі, Лакіза, 1995, с. 46-59]. На думку І. Михальчишина, ці терміни не зовсім відповідають формі та функціональному призначенню даних виробів [Михальчишин, 2005, с. 364]. У молотів та молотків клиноподібна частина розташована перпендикулярно до осі отвору, в сокирах – паралельно. У молота, молотка основною робочою частиною є обух, а клиноподібне – лезо виконує допоміжну функцію і призначене для розклепування, тому воно притуплене.

Кам'яні просвердлені сокири з гострим клиноподібним лезом, розташованим паралельно осі отвору, призначені для рубання і нагадують за формою крем'яні та палеомета-

леві сокири. Отже, назва “сокири” більше відповідає їхній формі та функціональному призначенню.

Найбільш ефективно сокири використовувалися при нанесенні ударів по верхній частині тіла (голови, грудній клітці, руках). За допомогою бойової сокири розрубували тканини тіла, ламали кістки противнику [Кислий, Каприцын, 1994, с. 56-57]. Про дію цієї зброї можна судити за слідами на черепі людини, захоронення якої виявлено в с. Незвисько Івано-Франківської області [Черныш, 1960, с. 77-81]. Людина була три рази поранена під час битви. Ймовірно, в момент ураження рот був широко відкритий, оскільки виявилися вибитими зуби лише верхньої щелепи. Другий удар в лоб був ковзним і трохи сколов поверхню кості лоба. Третій удар, також в лоб, імовірно, завданий обухом сокири [Герасимов, 1960, с. 83–90; Бандрівський, 2007, с. 169-171].

Сила удару сокири залежала від її ваги, кута заточки леза, шліфовки, довжини руків'я і фізичної сили воїна. Безперечно, чим важчий бійок відносно руків'я і чим ближче до центру ваги припадає напрямок удару, тим вищий коефіцієнт корисної дії зброї. Найбільш ефективними виявилися кам'яна бойова клиноподібна ($\eta = 0,90$), а також лопатева та хордова ($\eta = 0,78$) сокири [Левашова, 1959, с. 47].

Численні випадкові знахідки бойових сокир поза поселеннями, захороненнями свідчать про їх можливу втрату під час бою. Наприклад, в музеї школи с. Вербень Миколаївського району Львівської області зберігаються сокири, знайдені на пагорбі (узвишші). При його обстеженні І. Михальчишиним не виявлено ознак поселення чи захоронення. Очевидно, сокири загубили на полі битви.

Звичайно, таку зброю можна використовувати на полюванні при зустрічі з великим звіром або для того, щоб добити поранену тварину, та це, напевно, було рідкісним явищем.

Про непридатність кам'яних просвердлених сокир для господарського застосування свідчить ряд факторів. По-перше, більшість з них невеликі за розмірами і при спробі рубання дерева ламаються біля отвору. По-друге, сокира має круглий отвір, тому при косому ударі під час рубання буде повертатися навколо своєї осі. По-третє, у кам'яних сокир, виявлених на території Волині, діаметр отвору становить пересічно 18 – 21 міліметр. Руків'я такого діаметра зламається при рубанні дерева [Михальчишин, 2005, с. 364].

Досліджуючи кам'яні сокири трасологічним методом, С. Семюнов не виявив характерних слідів, які залишаються на камені під час

обробки ними деревини [Семенов, 1970, с. 7]. Багато сокир виготовлені з таких кам'яних порід, як вапняк, пісковик, і для обробки деревини непридатні. Крім того, бойові сокири відрізняються тим, що вони часто ретельно оброблені та відшліфовані, мають гарно висвердлені отвори для насадки на руків'я і є зброєю цілеспрямованої дії [Богаевський, 1936, с. 255].

Проте є й інші думки щодо використання кам'яних сокир (для рубання дерев) [напр., Malinová, Malina, 1982, s. 151].

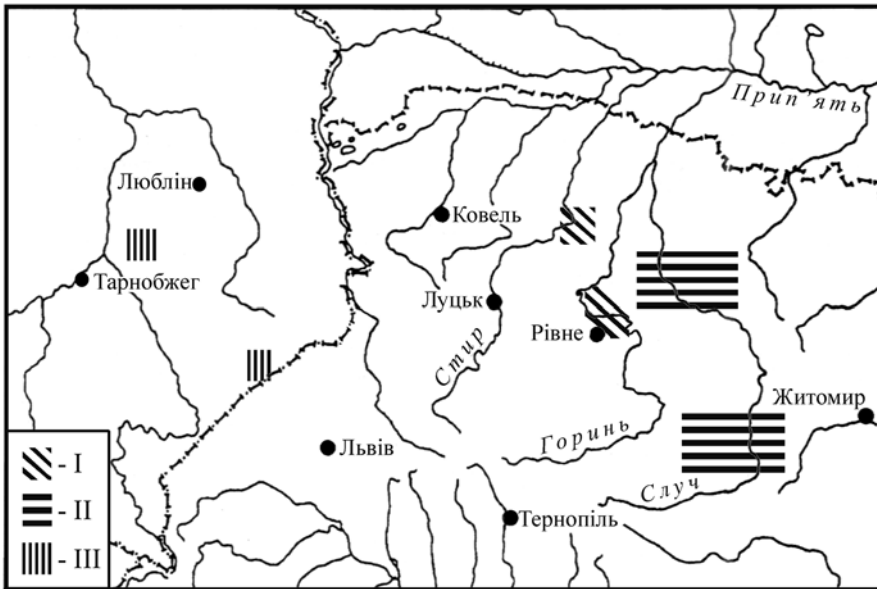
Крім того, розміри деяких виробів вказують на непридатність їх для будь-якого бойового застосування: маленька довжина сокири (наприклад, 5 см); великий (до 30 см) розмір при малому діаметрі отвору (1 см). Це може свідчити про ритуальне призначення подібних артефактів, зокрема, не виключено, що вони клалися до могили померлого як моделі бойових сокир (знаки влади або прижиттєвого статусу).

Для виготовлення кам'яних бойових сокир місцеві племена використовували наявні на території Західної України мінерали і гірські породи. Це, переважно, діабазы, габродіабазы, базальти, граніти. Саме ці породи каменю мають необхідну твердість і піддаються свердлінню. На Волино-Подільській височині (Волинська, Рівненська, Жито-

мирська області) вони виходять на поверхню землі у вигляді дайок. На території Східної Польщі наявні виходи зсилікованих туфитів (рис. 3.1). Також для виготовлення бойових сокир використовувалися пісковики, вапняки та інші гірські породи, поширені на Прикарпатті, Східній Волині, але вони поступалися в твердості базальтам, гранітам та діабазам.

Геологічні аналізи показують, що більшість сокир Волині, а також Прикарпаття виготовлені з діабазу волинського походження. Це чорна на вигляд порода з сірими вкрапленнями в більшій чи меншій мірі. Наприклад, клиноподібна сокира з поховання культури шнурової кераміки в с. Озлів Млинівського р-ну Рівненської обл. виготовлена з крупнозернистого габродіабазу (визначення Ю. Дорошенка). Уламки сокир з Підлісного та з Куяви (аналіз Л. Смішко) виготовлені також з діабазу (дані зібрані І. Михальчишиним).

З Волині діабазові сокири поширювались і на сусідні території. Але, напевно, їх було недостатньо, тому при виготовленні бойових сокир населення користувалось й іншими породами місцевого походження. Так, клиноподібна і трикутна сокири із с. Словіта Золочівського району Львівської області виготовлені з пісковіку (рис. 3.2: 2, 8), клиноподібна сокира із м. Жидачів Львівської області – теж з піско-

Рис. 3.1. Райони виходів сировини давніх кам'яних виробів на території Західної України та Східної Польщі (за даними Л. Газди, 2009).

I – базальти; II – гранітоїди, діорити, діабазы, III – зсиліковані туфіти

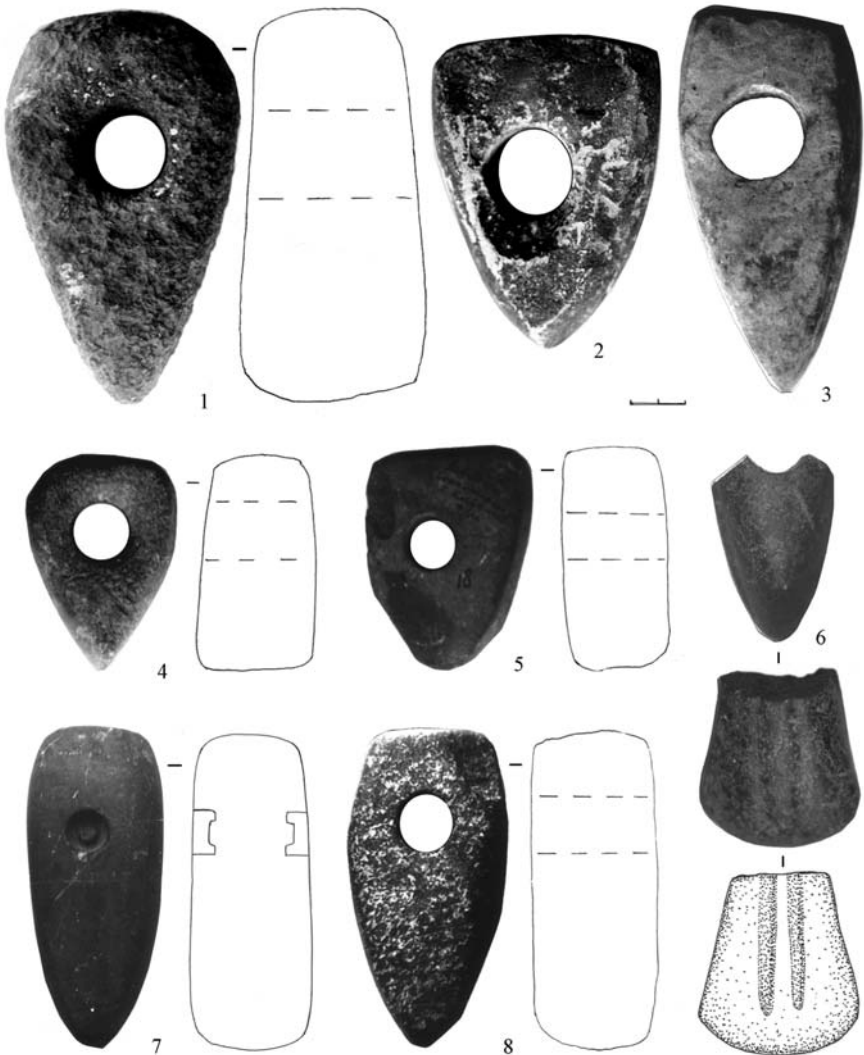
вику, клиноподібна сокира з м. Броди Львівської обл. – з вапняку.

Міцність матеріалу сокири впливала і на її форму. Якщо з діабазу можна було виготовити невелику сокиру з вузьким лезом, обушком, то м'який вапняк придатний для масивних сокир. Трикутна сокира зі Словити з білого вапняку має широке лезо. Сокира з Бродів також масивна, але більш досконаліх пропорцій. Вона виготовлена з міцнішого, злегка окрем'яненого вапняку. З такого ж матеріалу зроблена масивна клиноподібна сокира з с. Довгалівка Білогірського району Хмельницької області;

дископодібна сокира з пісковикау походить з Луцька (рис. 3.29: 2).

Виробництво сокир населенням Волині, ймовірно, не відрізнялося від їх виробництва на сусідніх територіях.

При виборі гірської породи, конфігурації каменю майстер повинен був мати досвід. Експерименти щодо відколювання від брили каменю заготовок проводив І. Михальчишин [Михальчиши, 2005, с. 373]. На його думку, не маючи уявлення про структурну решітку гірської породи, майстер мусив експериментальним шляхом

Рис. 3.2. Підтрикутні та клиноподібні кам'яні сокири з Прикарпаття та Волині:
 1 – Волочиський р-н, 2 – Верени Кам'яно-Бузького р-ну, 3 – Словіта Золочівського р-ну, 4 – Добромилі Старосамбірського р-ну, 5 – Перемисловичі,
 6 – Великі Мости Сокальського р-ну, 7 – Липівці Перемишлянського р-ну Львівської обл., 8 – Любомль Волинської обл. (за І. Михальчишином)

встановлювати напрямок розколювання каменю.

Необхідно також розрахувати силу удару каменем-кувалдою, інакше камінь розвалювався на безформні шматки, непридатні для заготовки. Майстер прагнув отримати напівфабрикат, максимально близький за формою до задуманого знаряддя праці чи іншого предмета [Смирнов, 1982, с. 32]. Після ряду тривалих спроб вдавалося відколоти шматки каменю необхідних розмірів і форми, які могли б бути заготовкою.

У лабораторії відомих археологів С. Семенова і Г. Коробкової експериментальним шляхом досліджено виготовлення сокир [Семенов, Коробкова, 1983]. Але сучасний експеримент не може точно відтворити весь процес формування сокир. Деякі прийоми обробки каменю, які застосовувалися в енеоліті, в епоху бронзи, ранньому залізному віці, нам, на жаль, невідомі.

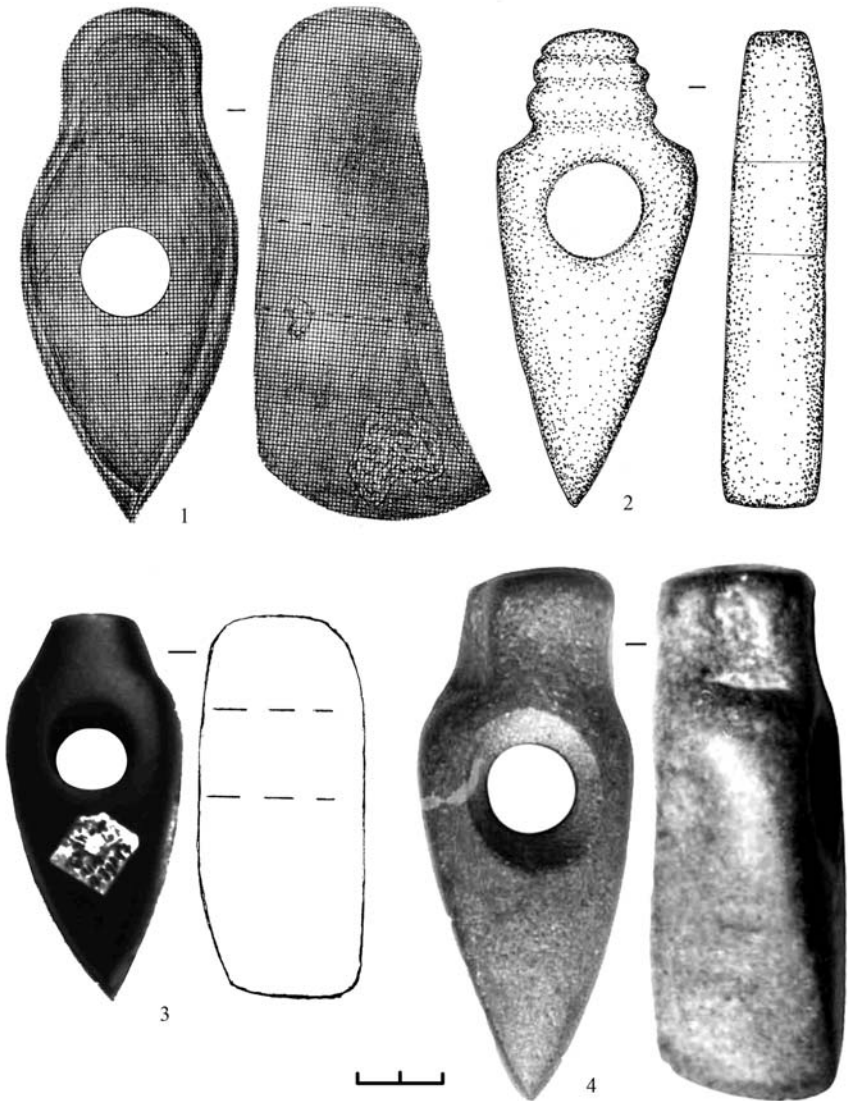
Загалом, процес виготовлення бойових сокир включав оббивку заготовки, обробку методом пікетажу, шліфування, свердління отворів. Оббивання заготовки здійснювалося відбійниками з більш твердого матеріалу. У процесі оббивки каменю надавалася форма сокири, яка часто залежала від величини й обрисів вихідного матеріалу, наприклад: нерівний обушок у сокири з м. Винники Львівської області (рис. 3.3:4) та дещо відхилене лезо

у сокири з Любомльського району Волинської області (рис. 3.4:3), нехарактерна форма сокири із с. Нижня Станова Самбірського району Львівської області [Свешніков, 1974, рис. 15:5].

Усунення нерівностей на поверхні заготовки проводилося методом пікетажу. Інструмент пікетажу – відбійник – повинен бути з твердішої породи каменю, ніж та, з якої виготовлялася сокира. Напевно, на нашій території для цього використовувалися крем'яні кулясті відбійники. Пікетаж застосовувався при обробці базальту, діабазу, сланцю, пісковиків. Такі породи, як граніт, кварцит, пікетажу не піддавалися.

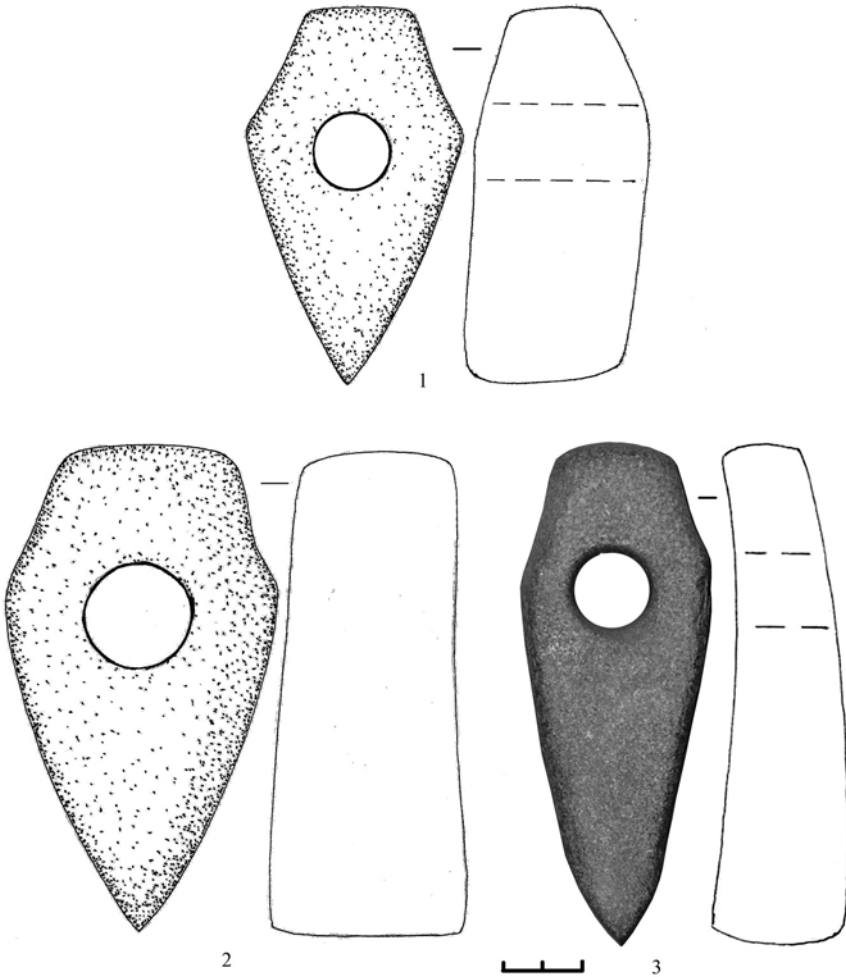
Внаслідок оббивання усувалися не лише нерівності на поверхні виробу, а й надавалася форма особливо в обушкових сокир (заготовка ромбічно-лопатевої сокири з Хорова (рис. 3.5:1); заготовка клиноподібної сокири зі звуженим обушком з Любомльського музею, інв. № 319 (рис. 3.6:1)). На сокирах з Винників видно нерівності на поверхні – заглиблення на камені неможливо було згладити (рис. 3.3:4). Обушково-лопатева сокира із с. Заболотці Іваничівського району має “пляму” на бічній поверхні (рис. 3.3б). Сліди пікетажу збереглися на сокирі з с. Добровляни Івано-Франківської області.

Наступним етапом виготовлення бойових сокир було шліфування

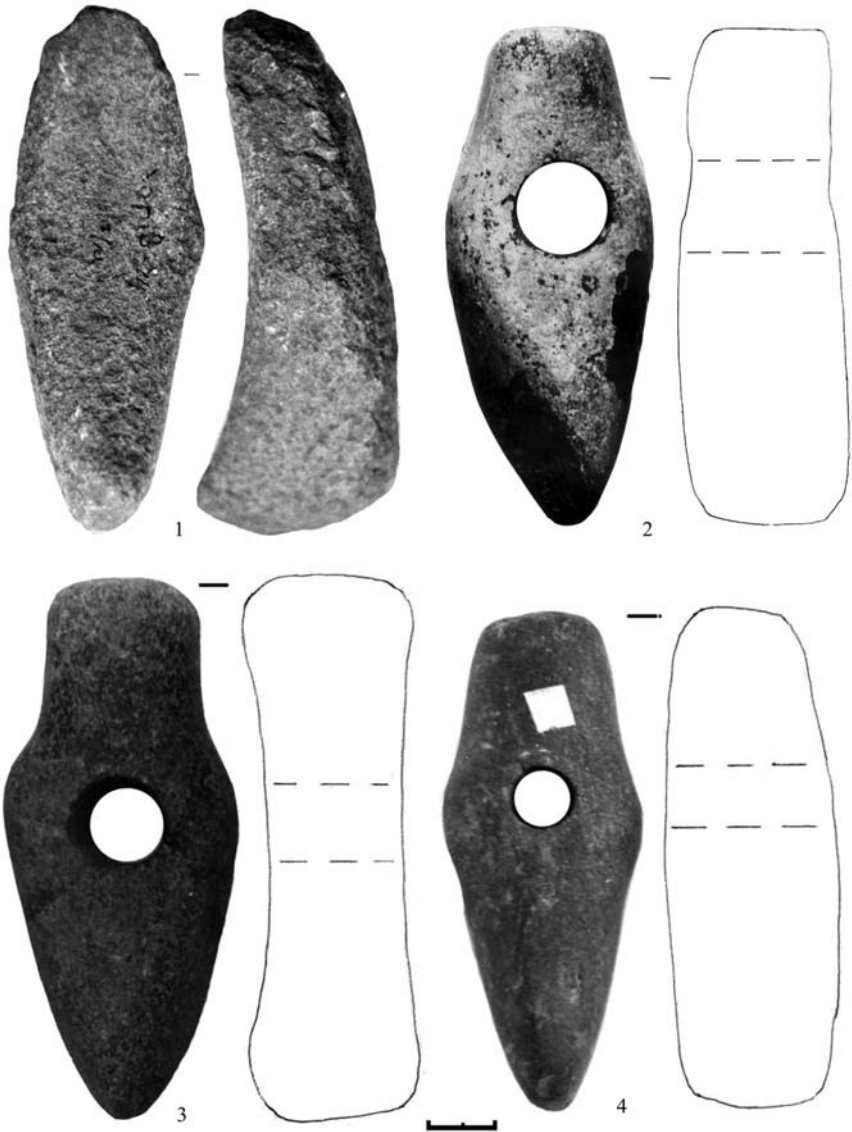

Рис. 3.3. Кам'яні сокири з виділим обухом: 1 – Ростань (ур. Стрільбище) Любомльського р-ну (за Д. Остапуком); 2 – Кам'янецький повіт (фонди ВКМ) (за Г. Охріменком); 3 – Трояни Самбірського р-ну; 4 – Винники Львівської обл. (за І. Михальчишином)

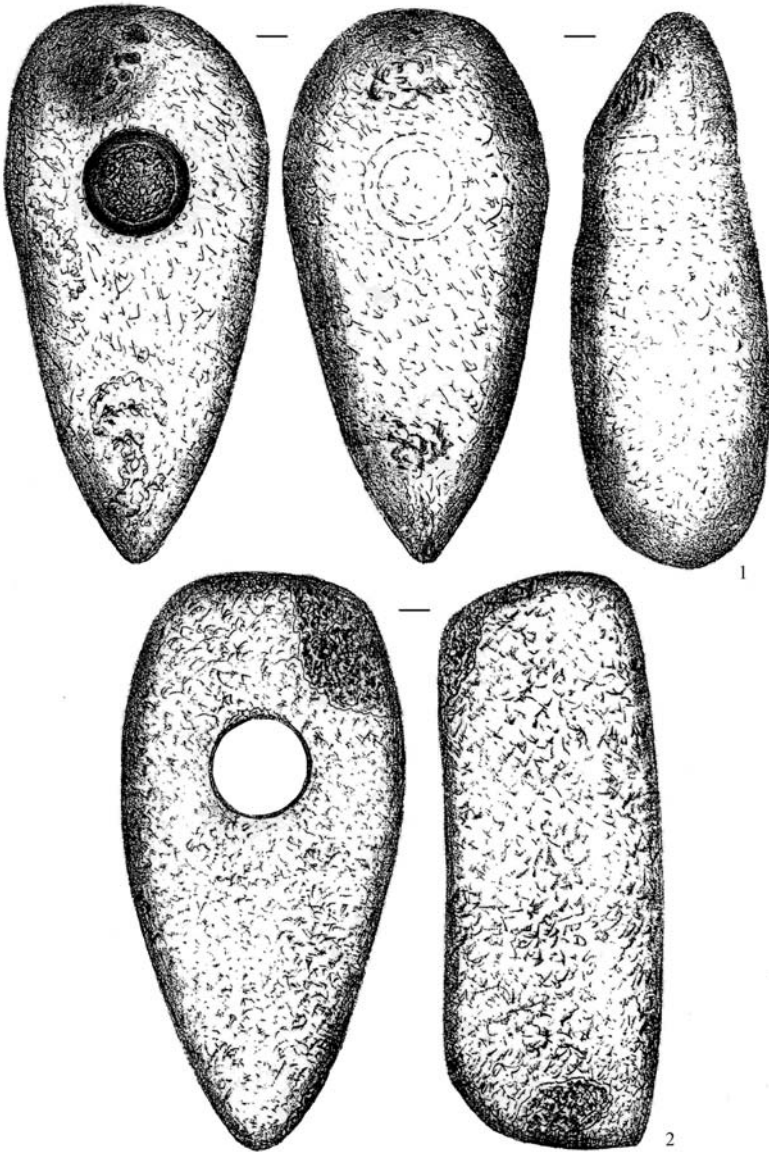

Рис. 3.4. Кам'яні сокири з виділеним обушком: 1 – Несвіч Луцького р-ну; 2 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну; 3 – Полапи Любомльського р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишином, Г. Охріменком)

Рис. 3.5. Кам'яні сокири та заготівка (1): 1 – Хорів Локачинського р-ну; 2 – Маркостав Володимир-Волинського р-ну; 3 – Литовеж Іваничійського р-ну; 4 – Торчин Луцького р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишином)

Рис. 3.6. Клиноподібні кам'яні сокири: 1-2 – Любомльський р-н Волинської обл.
(за Д. Остапоком)

[Семенов, 1959, с. 37]. Для цього застосовували різні гірські породи, найчастіше пісковики – крупно- і дрібнозернисті. Практично всі знайдені сокири шліфовані в більшій або меншій мірі. В одного зламаного виробу (з фондів ВІМ) шліфована лише одна бічна і частина другої бічної поверхні. У деяких сокир м'які вкраплення вивітрени, тому поверхня нерівна (шерехата). Шліфовка сокири проводилася тертям об валун, змочений водою.

Завершальним у процесі виготовлення бойової сокири було свердління. А. Єфімов вважає, що шліфування відбувалося після свердління [Єфімов, 1951, с. 174]. Можливо, такі випадки й зафіксовані, але всі знайдені на нашій території недосвердлені або взагалі непросвердлені сокири – вже шліфовані, що доводить протилежне (с. Коритниця Володимир-Волинського району (рис. 3.23:2; 3.51:3), Любомльський район Волинської області (рис. 3.6:1; 3.7:3-4) тощо (рис. 3.8). Хоча тут потрібно враховувати факт, що заготівкою для сокири міг слугувати зламаний готовий виріб.

Свердління каменю – значне технічне досягнення енеоліту і наступних епох. Воно відоме з верхнього палеоліту, але застосовувалося, в основному, при виготовленні прикрас з черепашок, кісток, голок і виконувалося вістрям з кременю.

Свердління каменю було більш

складним процесом, ніж свердління черепашок та кісток, і освоєне в неоліті. Воно здійснювалося за допомогою піску, який приводився в рух дерев'яним чи кістяним стержнем. Спочатку отвір намічався пікетажем, потім уже свердлився. Про те, що свердлили трубчастими предметами, свідчать знахідки сокир зі слідами початкового свердління (Ліпівці (рис. 3.2:7), Коритниця (рис. 3.23:2; 3.51:3), Мшанець (рис. 3.7:3-4) та інші). Важко встановити, кістки яких тварин використовували для цього процесу. Діаметр отворів у більшості сокир і булав (18–21 мм) дозволяє зробити висновок, що це не могли бути кістки великих тварин (корів, оленів, лосів, коней), які водилися на нашій території. Діаметр трубчастих кісток кінцівок коня, оленя, лося – 30–34 мм, у корови – ще більший. Кістки свині за своїми обрисами не могли застосовуватися (аналіз проводив доц. Московського ветеринарного інституту Я. Климків). Для цієї мети більше підходили трубчасті кістки задніх кінцівок домашньої кози (13–22 мм), вівці (13–18 мм), дикої кози (13–18 мм). Кістки передніх кінцівок цих тварин тонші і з поздовжніми жолобками [Михальчишин, 2005, с. 375]. Можемо припустити, що для свердління могли використовувати частини рогів оленів. Цей матеріал більш твердий (міцніший, ніж кістки), а діаметр

рогів відповідає діаметрові отворів у сокирах.

Сферичне заглиблення в місці отвору сокири свідчить про те, що в деяких випадках свердління проводилося дерев'яними стержнями або роговим пристроєм (сокири з фондів ЛКМ (рис. 3.7:5; 3.9:2), ВІМ, с. Бедриківці Хмельницької області (рис. 3.29:1)).

Свердління у південних країнах трубчастою кісткою чи бамбуком було більш ефективним, оскільки камінь стирався не по всьому діаметру отвору, а тільки по краях товщиною 3-5 міліметрів. Швидкість свердління була більшою, витрачалося менше енергії, а стінки отвору – рівніші. При цьому залишався корок (виверт) у формі конуса.

Починаючи з неоліту, стає відомим лучковий спосіб свердління, при якому швидкість прокручування хоча і не збільшувалася в порівнянні з ручним методом, але витрачалося менше енергії й точність операції була вищою. На поселенні Лука-Врублівецька С. Бібіков виявив частину станка для лучкового свердління – кам'яну плиту, яка клалася поверх кістяного стержня як тягар і мала концентричні сліди стирання трубчастою кісткою [Бібіков, 1953, табл. 19(е)].

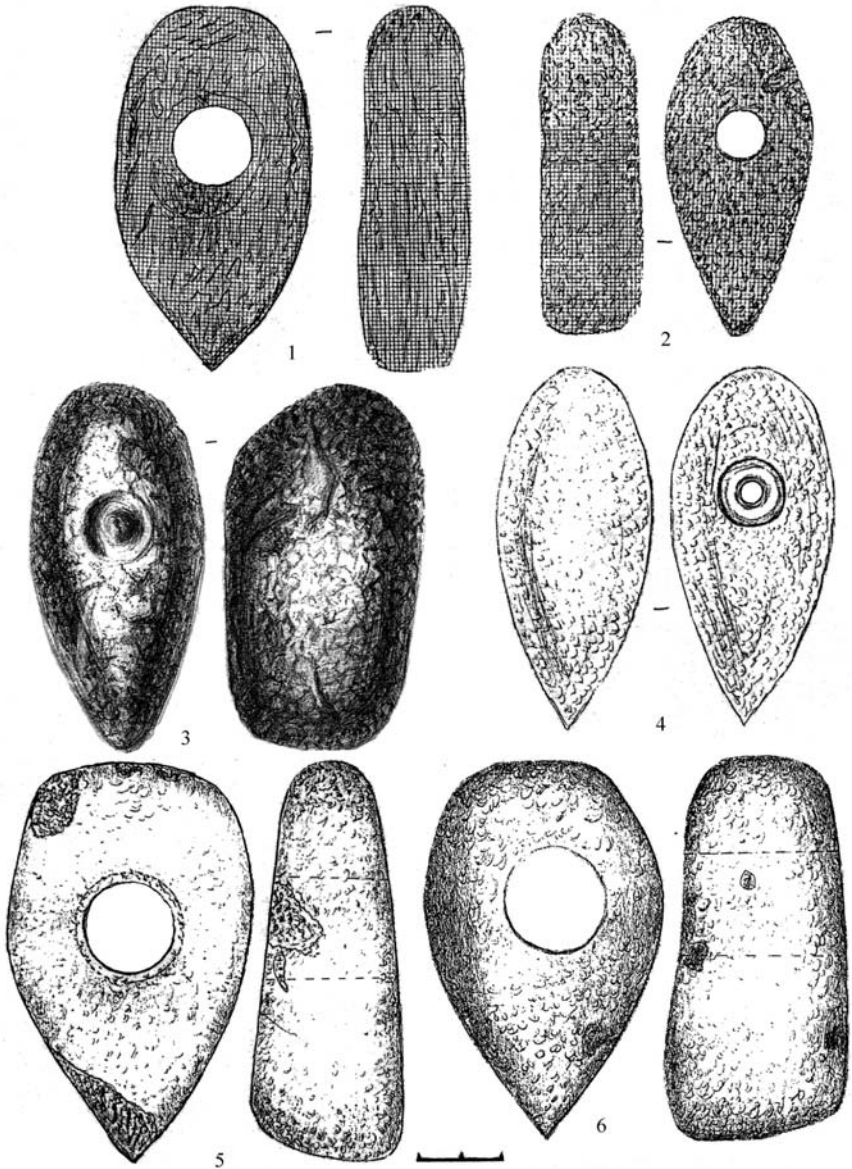
Якщо свердління велося лише в одному напрямку, то діаметр вхідного отвору був більшим від вихідного внаслідок “биття” і стирання

стержня, за допомогою якого воно здійснювалося. Конусоподібність отвору мала свою практичну перевагу – сокира міцніше закріплювалася на руків'ї шляхом заклинювання.

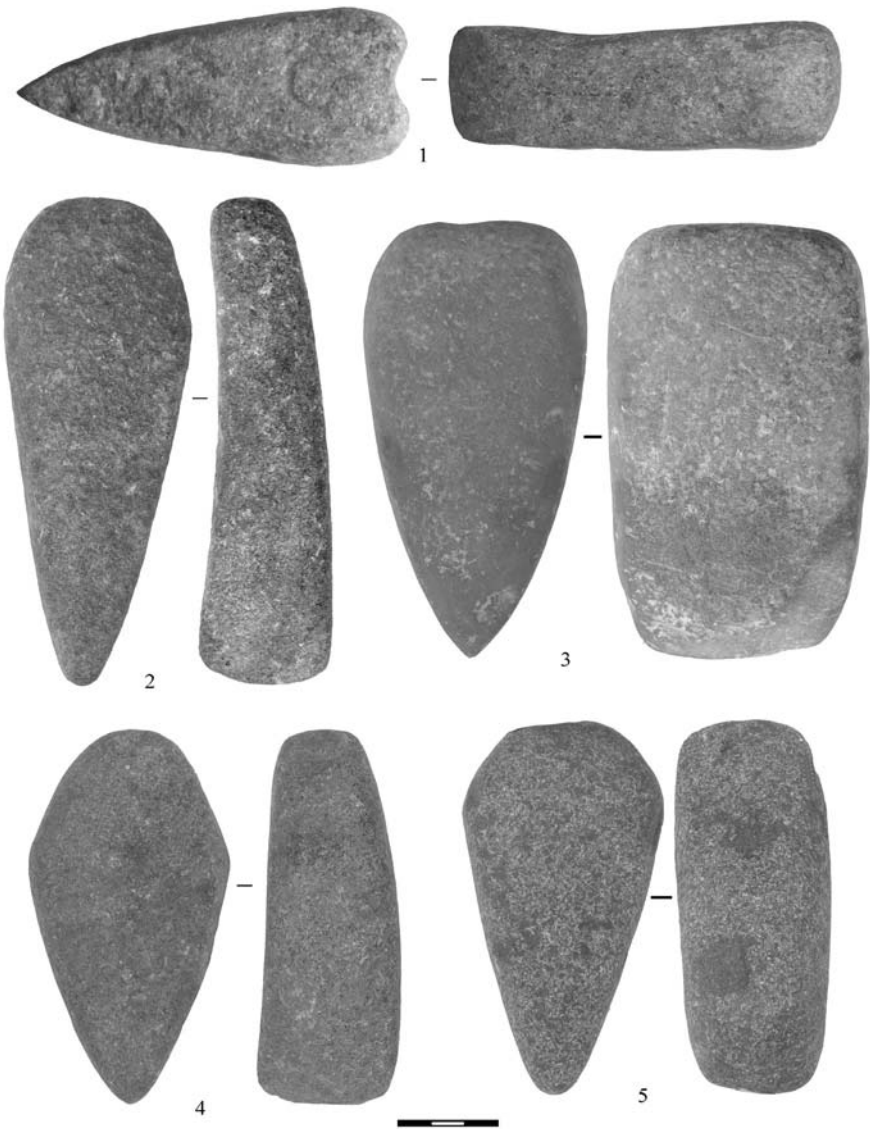
У деяких сокирах спостерігаються сліди свердління з двох протилежних сторін назустріч. У зв'язку з цим отвір в середній частині звужений або ж центри отворів не співпадають. Свердління з двох протилежних напрямків видно на сокирах із сіл Михнів, Бедриківці, Великі Мости, Липівці (рис. 3.2:7), з фондів ЛКМ (рис. 3.10:2).

Обушкова сокира з Винників біля Львова (рис. 3.3:4) свердлилась, очевидно, за допомогою декількох прийомів. Спочатку отвір робився стержнем. Від нього залишилася заглибина діаметром 33 мм і глибиною біля 6 мм. Подальше свердління велося стержнем діаметром приблизно 19 мм. “Ніша” у стінці середньої частини отвору свідчить, що свердління здійснювалося ще одним стержнем. Аналогічно виготовлені сокири з с. Бедриківці Хмельницької області; с. Великі Мости (урочище Заготки) Сокальського району Львівської області.

Сокири найчастіше ламалися біля отвору. Є багато фактів повторного використання таких виробів після їхнього відновлення. Якщо розміри збереженої клинопо-

Рис. 3.7. Сокири краплеподібної форми: 1 – Ольшанка, 2 – Штунь, 3 – Мішанець, 4 – Любомль, 5 – Миловань, 6 – Ясне Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди ЛКМ) (за Д. Остапоком)

Рис. 3.8. Заготівки кам'яних сокир: 1 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну (фонди ВІМ, А-191), 2–4 – Волинська обл. (фонди ВКМ, 2 – А-8892, 3 – А-1910, 4 – А-8891); 5 – Бистровище Горохівського р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ, А-11160) (фото І. Маркуса)

дїбної частини сокири дозволяли, то власник сокири висвердлював новий отвір, а нерівності зламу зарівнював або надавав йому форму обушка (сокири з фондів ЛКМ (рис. 3.9:2), ВІМ (рис. 3.12:8), АМ ЛНУ).

Зламана сокира з с. Бубнів Володимир-Волинського району має сліди початкового свердління (рис. 3.8:1). На поверхні залишився неглибокий слід від трубочатої кістки. Отож, можна зробити висновок, що виготовлення сокири було не такою простою справою і легше було висвердлити новий отвір в уламку, ніж виготовити заново цілу сокиру.

Бойова сокира – зброя складна. В ній розрізняють лезо, обух, наскрізний отвір і закріплене в ньому руків'я.

Вражаючою (бойовою) частиною кам'яної сокири є лезо у формі клина в анфасі. Робочій частині перших кам'яних чи дерев'яних знарядь людина намагалася надати форму клина. Клин як основна форма робочої частини всіх рубачих, колючих і ріжучих знарядь вироблений емпірично протягом сотень тисячоліть (чопери, чопінги, ашельське рубило). Гострий кут клина створює великий питомий тиск на одиницю площі й порівняно легко проникає в тканини, ріжучи і розсовуючи їх боковими поверхнями [Богаевский, 1936, рис. 115].

Одночасно досягалася достатня міцність знаряддя. Чим менший кут

загострення леза бойової сокири, тим глибше і швидше воно проникає в тіло (тканини). Але при дуже малому куті заточки (загострення) ефективність і міцність сокири зменшується [Семенов, 1957, с. 64]. Найбільш оптимальна величина кута заточки леза – 65-70°, майже така, як і крем'яних сокир (70-80°). Як показали експерименти, це знижувало продуктивність, але збільшувало час використання [Семенов, Коробкова, 1983, с. 55]. Що стосується бойових сокир, то такий кут загострення практично не впливав на їх вражаючу дію.

Тверді матеріали дозволяли виготовляти сокири з вузьким і довгим лезом із мінімальним кутом загострення. Найменший кут заточки леза у виробів човноподібного типу, а найбільший – у сокир із вапняку, пісковика, оскільки міцність цих матеріалів невелика. Сторони трикутника, що утворюють лезо сокири, рідко бувають прямими, вони – дугоподібні. В молотоподібних сокир лезо не заточене, а лише звужене до низу, овальне.

Довжина леза залежала від розміру і якості каменю і становила приблизно 1/2 або 2/3 довжини сокири. Такі пропорції витримані в більшості клиноподібних і ромбоподібних сокир. У деяких човноподібних довжина леза більша – 2/3 довжини сокири.

Зазвичай, леза бойових сокир в профілі мають форму прямокутни-

ка чи подібну до нього із дещо заокругленими кутами (клиноподібні, ромбоподібні, трикутні). Частина сокир має дугоподібну форму леза.

Різко відрізняються за формою леза лопатевих і човноподібних сокир. Це яскраво виражена дуга у формі букви “Ъ” (рис. 3.32-3.48). У човноподібних, обушкових, лопатевих сокир клин леза має форму хорди. Напевно, така форма леза була ефективною при діях на коні, коли доводилося завдавати удар зверху і збоку.

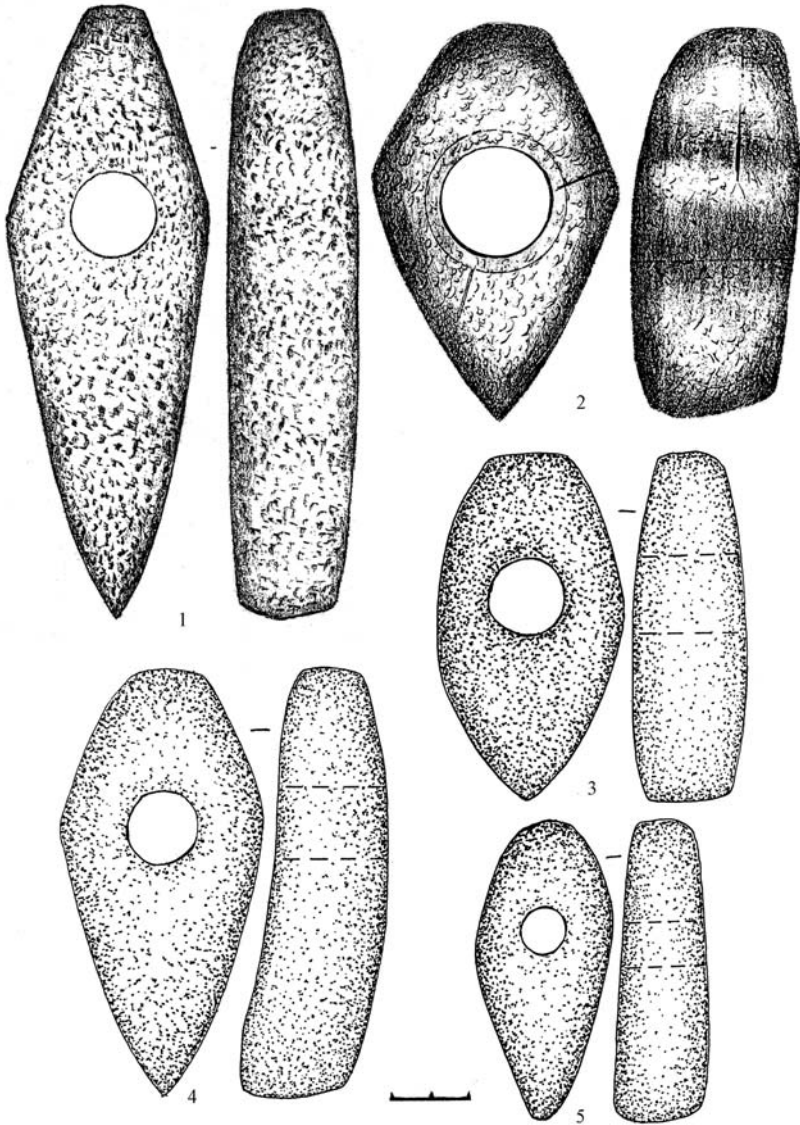
Відомо тільки декілька сокир, в яких лезо у профілі має форму диска. Це новий, знаний лише на нашій території, тип сокир.

Майстер, який виготовляв сокири, намагався завжди розмістити лезо на одній осі з отвором і обухом. Від дотримання цієї умови залежала точність удару (попадання) в намічену ціль. Але інколи виробі мають лезо, зміщене відносно осі сокири, наприклад, трикутні із с. Качин Камінь-Каширського району Волинської області (рис. 3.11:2) та с. Довгалівка Білогірського району Хмельницької області; обушкові з с. Ростань Любомльського району Волинської області (фонди ЛКМ, № 110) (рис. 3.10:1) та с. Кутиця Тлумацького району Івано-Франківської області; ромбічна з с. Лобна Любешівського району Волинської області. Точність удару таких сокир значно знижена. Най-

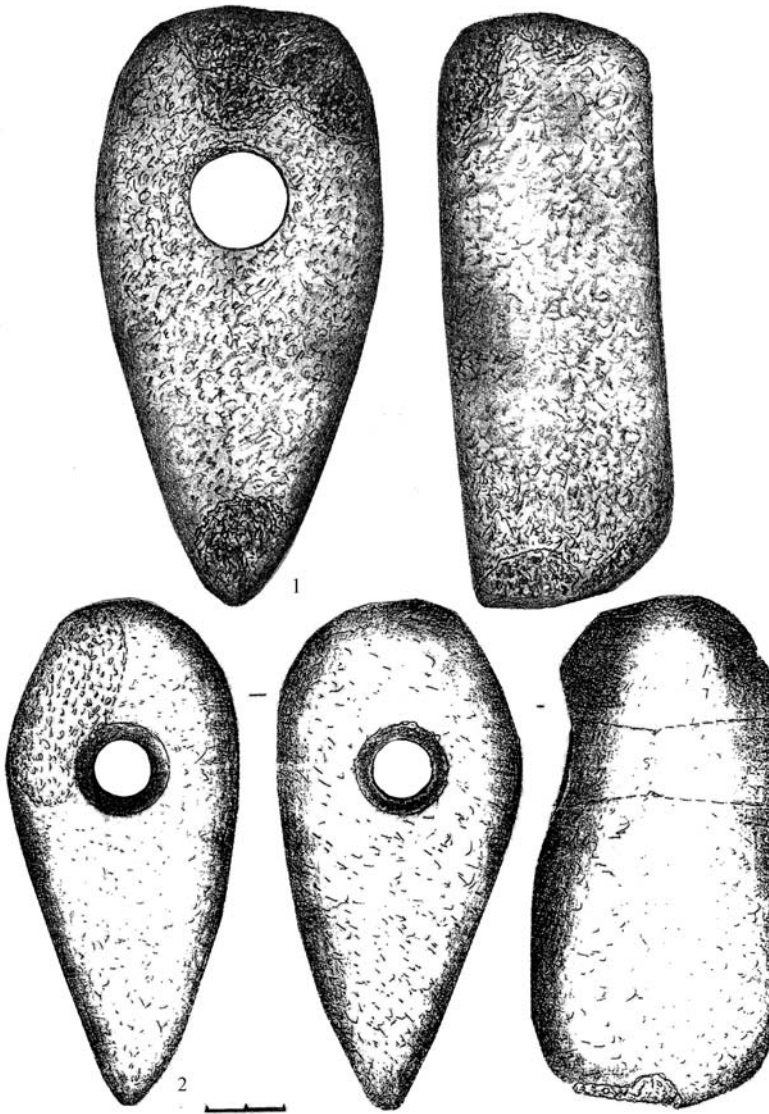
імовірніше, це залежало від форми заготовки й уміння майстра.

Більш старанно виготовлені сокири мають кут загострення у два рази менший – 35-55°. Це, переважно, лопатеві й з довгим витягнутим лезом сокири культур шнурової кераміки (Зозів II (уламок) – 35° [Свешніков, 1974, рис. 45:2], Листвин (уламок) – 45° (знахідка М.Пелещишина), Любель – 50°, Посників – 55°, Усиновичі – 55° [Свешніков, 1974, рис. 49:41], Галич – 55° [Свешніков, 1974, рис. 18:7], Малі Яловичі (булавоподібна) – 55° [Свешніков, 1974, рис. 13:6], Торчин – 55°, Крилос (ромбічна) – 40° [Свешніков, 1974, рис. 9:20; Михальчишин, 2005, с. 369].

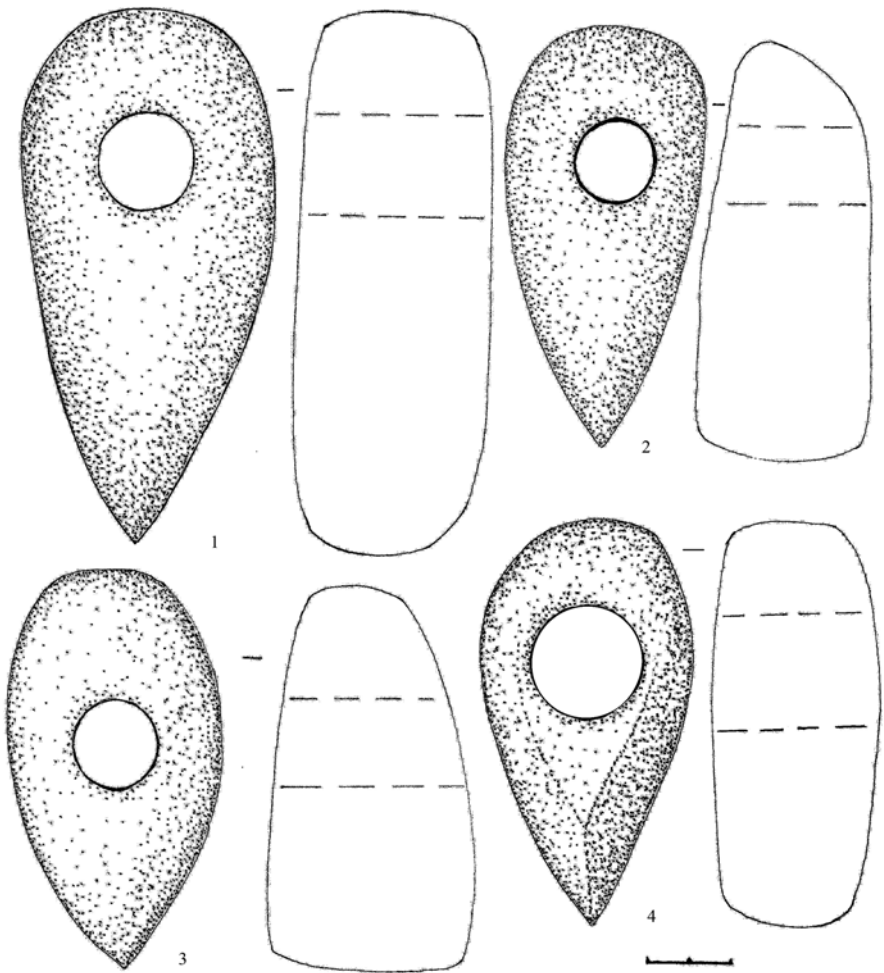
Обух слугував противагою лезу сокири і збільшував її інерцію при ударі. Удар міг наноситися й безпосередньо обухом, тому він виготовлявся звуженим доверху, у формі циліндра чи гриба, оскільки сила удару на одиницю площі в цьому випадку збільшувалася. Особливо показові сокири культури лійчастого посуду і так званого фатянівського типу: обушкові, маточкоподібні. У простих за формою клиноподібних, булавоподібних або трикутних сокир обух невиділений, овальний, але широкий чи злегка намічений звуженням. Такі сокири призначалися тільки для нанесення рубаючого удару.

Рис. 3.9. Усічено-ромбічні та клиноподібні кам'яні сокири:
 1 – Забужжя, 2 – Головно, 2-5 – фонди ЛКМ
 (за О. Остапюком, Г. Охріменком)

Рис. 3.10. Клиноподібні кам'яні сокири: 1-2 – Ростань Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди ЛКМ) (за Д. Остапоком)

Рис. 3.11. Клиноподібні кам'яні сокири: 1 – Старий Загорів Локачинського р-ну, 2 – Качин Камінь-Каширського р-ну, 3 – Любешів Волинської обл., 4 – Садове Гоцанського р-ну Рівненської обл.
(за В. Петегирчем, М. Пелещишиним, І. Михальчишиним)

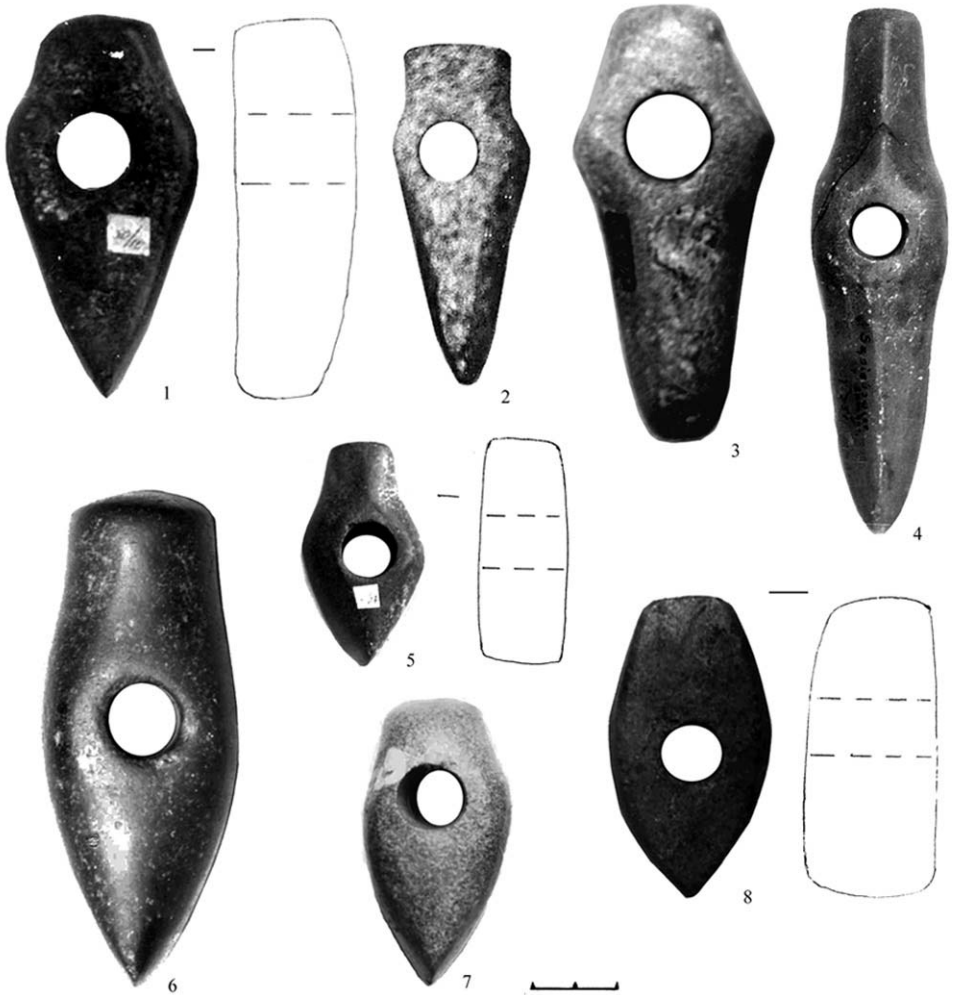
У деяких ромбоподібних сокир обух замінюється другим лезом. Це своєрідний лабрис. У такому випадку збільшувалась ефективність удару обухом, при цьому його роль як противаги знижувалась. У свою чергу, деякі молотоподібні сокири мають два обухи, чим вони подібні до булав.

В інших сокир обух підкреслений, його добре видно, вершина грибоподібна, що дозволило виокремити їх в окремий обушковий тип: довгий циліндричний обух у сокир з Гораймівки Маневицького району Волинської області (рис. 3.12:6) (знахідка Г. Охріменка); широкий, злегка звужений, але довгий обух у сокири із с. Колоколин Рогатинського району Івано-Франківської області [Свешніков, 1974, рис. 8:6].

Отвір сокири призначався для її кріплення на руків'ї. Він завжди має форму циліндра або зрізаного конуса і розміщений в найширшій частині сокири з метою збереження її міцності [Семенов, 1957, с. 164].

Як правило, центр отвору співпадає з вертикальною віссю сокири. Від його розташування отвору залежала точність удару, яка збільшувалась, коли отвір розміщений на вертикальній осі сокири посередині, трохи нижче або вище середини (на 2/3 довжини). І навпаки – точність зменшувалась, якщо отвір розміщений в обушковій частині або збоку від вертикальної осі сокири, оскільки в таких випадках він віддалений від центру ваги зброї.

Руків'я дозволяло збільшувати силу удару сокири шляхом подовження плеча руки і збільшення кута падіння, інерції. Вони, як правило, не збереглися, оскільки виготовлялися з органічних матеріалів (дерево, кістка, ріг). Щоправда, І. Свешніковим на Дубенщині (Рівненська область) в лесові виявлено сокиру, від дерев'яного руків'я якої (60 см) в ґрунті залишилася порожнина. Етнографічні джерела також дають мало даних для реконструкції руків'їв бойових сокир.

Рис. 3.12. Кам'яні сокири різних типів:

1 – Торчин Луцького р-ну Волинської обл., 2-3 – Сокаль, 4 – Самбірський р-н Львівської обл. (фонди ЛІМ), 5-6 – Маневицький р-н Волинської обл., 7 – Великі Мости Сокальського р-ну Львівської обл., 8 – Бужанка Іваничівського р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишиним)

3.2. Знахідки кам'яних бойових сокир на Волині

На території Західної Волині перші сокири зафіксовані в культурі лійчастого посуду, яка запозичила їх, очевидно, у племен трипільської культури або навпаки. Сокири КЛП належать до типу обушкових, де обушок має грибоподібну форму (рис. 3.74).

Найбільша кількість бойових сокир відома у племен культур шнурової кераміки (епішнурової), які називають ще “культурами бойових сокир”. Виходячи з теорії виникнення і розселення індоєвропейських племен, окремі дослідники вважають, що носії цих культур були частиною індоєвропейської спільноти, яка початково займала територію південноросійських степів від Приазов'я до Каспію [Брюсов, 1961, с. 14-33; Березанська, 1982]. Одними з перших на цій території бойові сокири використовували племена катакомбної та зрубної культур, які населяли вказаний простір. Вони перебували на стадії розкладу первісного устрою з ознаками патріархату. Про це частково свідчить захоронення вождя з жінками, слугами, кіньми. Поховання супроводжувалося бойовими, майстерно виготовленими сокирами.

Рухаючись зі своєї первісної території, індоєвропейські племена

змушені були вступати в не завжди мирні відносини з населенням тих територій, через які вони пересувалися [Конча, 2004, с. 87-98]. Тому значна роль в цих стосунках відводилася зброї, в тому числі, бойовим сокирам [Шарафутдінова, 1980, с. 60-70; Давня історія, 1997, с. 406; Седов, 1993, с. 18-35].

Спрощення (занепад) форм, зменшення кількості кам'яних сокир спостерігається в другій половині II тис. до Р. Х. З середини епохи бронзи збільшується кількість бронзової зброї. Проте на Поліссі кам'яні сокири зберігають своє значення і далі [Березанская, 1982, с.120].

У ранньому залізному віці усі форми сокир зводяться до клиноподібного, молотоподібного або ромбічного типів. Трохи різноманітніші вони у племен висоцької культури [Крушельницька, 1976].

Кількість відомих сокир із території Західної Волині становить понад 500 екземплярів. Вони зберігаються переважно в обласних та районних музейних збірках, приватних колекціях, шкільних музеях (Луцьк, Володимир-Волинський, Кременець, Любомль, Маневичі, Рокині, Торчин, Рівне, Дубно, Костопіль, Млинів тощо). Музейні

збірки концентрують матеріали з навколишніх прилеглих територій, проте досі немає їхнього каталогу, поділу за призначенням, культурою, типами. Водночас є нагальна потреба опису й інтерпретації таких артефактів – як важливого джерела для реконструкції господарства, культури, міжетнічних контактів, обміну тощо. Особливо це стосується кам'яних сокир як найбільш важливих, культуровизначальних масових виробів (поряд із крем'яними знаряддями). Типологічні схеми для подібних виробів розроблялися В. Городцовим [Городцов, 1907], П. Глобом [Glob, 1945], К. труве [Struve, 1955], А. Брюсовим, М. Зиміною [Брюсов, Зимина, 1966], Я. Махніком [Machnik, 1966], Д. Крайновим [Крайнов, 1972], Р. Рімантене, О. Багушене [Rimantienė, Grigalavičienė, Bagušienė, 1974], Я. Рієром [Riier, 1975], П. Вальде-Новаком [Valde-Nowak, 1988], А. Броніцьким [Bronicki, 1991; Bronicki, Kadrow, 1998], С. Санжаровим [Санжаров, 1992], І. Михальчишином [Михальчишин, 1995], М. Чарнявським [Чарняўскі, Лакіза, 1995], П. Влодарчаком [Włodarczak, 2006], В. Клочком [Клочко, 2006], В. Лакізою [Лакіза, 2008].

Дані типологічні поділи не можуть охопити всі відомі вироби з Волині внаслідок їхньої значної різ-

номанітності. Причиною ж цього є етнічна строкатість давнього населення Волині. Носії численних культур, які мешкали на вказаній території, (лійчастого посуду, пізньотрипільської, проторанньомежано-вицької, ранньомежано-вицької, городоцько-здовбицької, межано-вицької, стжижовської, східнотшинецької, лужицької, висоцької тощо), залишили різні типи кам'яних сокир.

Визначаючи призначення сокир, слід звертати увагу на їхній зовнішній вигляд, пошкодження від роботи. В останньому випадку давні вищерблення можуть свідчити про використання для обробки чи зрубання дерев.

Особливо старанно інколи прикрашені орнаментом сокири, які відносять до парадної (престижної) зброї, що належала військовій еліті.

На території південного сходу України С. Санжаров виділяє шість характерних типів сокир: 1) клиноподібній; 2) молотоподібній; 3) усічено-ромбічній; 4) видовжено-ромбічній; 5) обушково-рубано-ромбічній; 6) обушковій [Санжаров, 1992, с. 161]. Дослідник зазначає, що такі предмети використовувалися не лише як зброя, а й як знаряддя праці. За даними С. Санжарова, основним матеріалом, з якого виготовлялися сокири, були такі види

каменю: як базальт, граніт, сланець, діабаз, діорит і дрібнозернисті породи (наприклад, пісковик).

Для території Білорусі (зокрема Могилівської області) типологію кам'яних сокир доби бронзи розробляв Я. Рієр. Опрацьовані ним вироби були виготовлені з базальту, діориту, габро, діабазу та поділялися на такі типи: 1) клиноподібні; 2) молотоподібні; 3) обушкові, усічено-конічні; 4) втульчасті; 5) середньообушкові; 6) овальні; 7) ромбічні; 8) обушкові довголопатеві; 9) обушкові коротколопатеві [Рієр, 1975, с. 144]. Просвердлені отвори у більшості сокир конічні, що відрізняє їх від фат'янівських [Крайнов, 1972, с. 148].

Довголопатеві сокири Я.Рієр поділяє на дві підгрупи: 1) з отвором, просвердленим посередині; 2) з отвором ближче до обушка [Рієр, 1975, с. 144]. Ареал поширення цього типу виробів дуже значний: від Прикарпаття, Правобережжя Вісли, Прибалтики до північних областей Росії. На території Волині сокир цього типу відомо більше 20 екземплярів. Для них характерне досконале виконання, значні розміри, розширене заокруглене лезо і розширення крайньої обушкової частини [Михальчишин, 2005, с. 381, рис. 11].

Для сокир-молотів культур шну-

рової та постшнурової кераміки Західної України типологізацію розробив В. Клочко [Клочко, 2006, с. 81]. Він виокремлює три типи подібних виробів:

1) сокири-молоти із заокругленим обушком, характерні для поховань підкарпатської культури: Кавське 1 і 2, Колоколин 3.3, 4 і 4.1, Баличі 6, Загребелля, Бережани, Малі Іловичі, Попівці 2, Климківці, Качанівка 6, Білогірка 1, Русилів, Сірники 1, Стригани, Ворвулинці [Сवेशніков, 1974, рис. 4-17]. Трапляються вони і в похованнях городоцько-здовбицької культури: Здовбиця 1 [Сवेशніков, 1974, рис. 38:1]. Ці вироби продовжують балкансько-трипільську традицію, але відрізняються від своїх прототипів розмірами – коротші, іноді краплеподібні. Варіантами цього типу є сокири-молоти з пластичним обухом (вони ж тип F сокир-молотів культури лійчастого посуду за М. Запотоцьким [Zápotocký, 1989]) з підкарпатських поховань Мишин, Баличі 15 та Томашівці); ромбоподібні короткі сокирки з підкарпатських поховань Білогірка 1 та Баличі 16, молот з поховання Баличі 16 [Сवेशніков, 1974, рис. 6: 11, 13, 15, 19]; човноподібні сокири з підкарпатських поховань Лотатники 2, Качанівка 4 та Верхня Балка [Сवेशніков, 1974, рис. 9: 13, 15]

і з поховань стжижовської культури Старий Витків і Озліїв [Свешніков, 1974, рис. 39: 46];

2) сокири-молоти з грибоподібним обушком – знахідки з підкарпатських поховань Колоколин 3.1 і 5 та Крилос, курган Настасіна Могила [Свешніков, 1974, рис. 7: 9, 11] – це тип К сокир-молотів культури лійчастого посуду за М. Запотоцьким [Zápotocký, 1989];

3) в окрему умовну групу виділено видовжені сокири-молоти з широкими сокироподібними лезами (тип “Почапи”). Усі вони походять із випадкових знахідок на території Передкарпаття і Поділля – Раковчика, Богородчан, Галича, Хмільова, Чернилява і Дашави. І. Свешніков пов’язує їх з пізнім етапом підкарпатської культури шнурової кераміки та із стжижовською культурою (Княгинине і Володимир-Волинський), підкреслюючи близькість до сокир-молотів фатьянівського типу [Свешніков, 1974, с. 63-64, 130]. На думку В.Клочка, ці сокири можна вважати прототипами сокир фатьянівського типу [Клочко, 2006, с. 81].

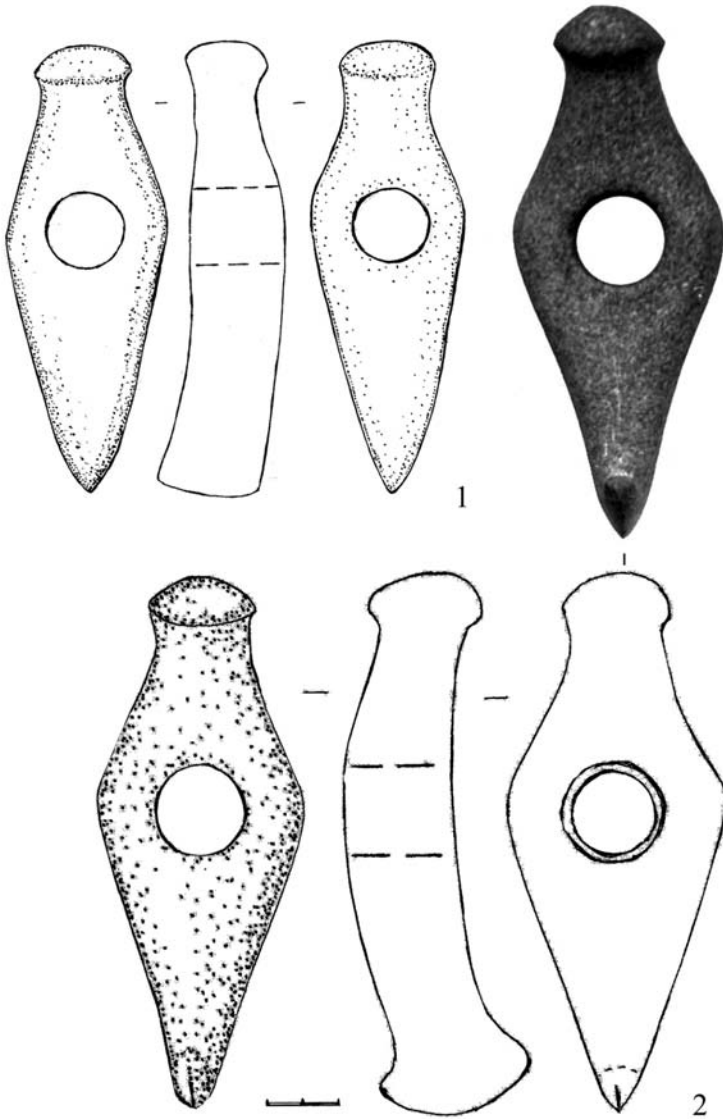
Сокири з досліджуваної території дещо своєрідні в порівнянні з іншими регіонами. Тому планується розробка власної класифікації для них на основі методики кращих класифікацій (П. Глоба, К. Струве). На даний момент серед кам’яних

сокир з Волині можна тільки умовно виокремити 8 типів.

Тип 1. Вигнуті кам’яні сокири. Вигнутих сокир південнопричорноморських типів та їх уламків відомо п’ять. Вони походять переважно з Дубнівського та Млинівського районів Рівненської області й пов’язуються найбільше з культурою багатоваликової кераміки (бабинською), яку деякі дослідники вважають “колісничною” [Литвиненко, 2005, с. 37-52], можливо, інгулецькою групою катакомбної культури [Клочко, 2006, рис. 42-44; 63-64].

Скотарське населення, або племена з переважаючим скотарським укладом, відзначалося, як відомо, рухливим способом життя, часто вторгалося на чужі території. Відповідно, їхнє озброєння, ступінь мілітаризації, розвиток вершництва були вищими. Це стосується і носіїв культур постшнурової кераміки ранньобронзового віку, які прийшли із заходу чи, можливо, південного заходу на територію теперішньої Волині, заселену в той час постенеолітичними спільнотами.

Матеріали з Дубенщини, зібрані В. Ткачем та інтерпретовані ним як належні до культури багатоваликової кераміки (КБВК), не сприймаються дослідниками

Рис. 3.13. Парадні кам'яні сокири з грибоподібним обухом ранньобронзового віку: 1 – Нові Стрелища Жидачівського р-ну Львівської обл. (діорит) (за І. Михальчишином), 2 – Покащів Ківерцівського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

однозначно, зважаючи на їхню міцеву своєрідність і відмінність від південно- і східноукраїнських. Зібрана В. Ткачем та нами невелика колекція сокир, притаманних лише цьому населенню, а також наявні у фондах Рівненського краєзнавчого музею артефакти (керамічні, кістяні пряжки), є важливим аргументом на користь перебування на Волині населення КБВК, хоча не виключена можливість належності матеріалів до інгулецької катакомбної культури або й інших культур припонтійського походження. Ці сокири озброєння виготовлені переважно з темного каменю (сірого базальту), вузькі, вигнуті, обидва протилежні їхні кінці (обушок та лезо) більш розширені, півкруглі, звужені (рис. 3.13; 3.90:4; 3.96:2).

Тип 2. Обушкові сокири. Ці вироби ретельно виготовлені, часто шліфовані до блиску. Обух звужений, циліндричний, видовжений. Порівняно з клиноподібними, вони часто бувають більших розмірів довгими. Їхня довжина в основному 16-17 см. Визначальна їхня риса – подовжені та звужені обушки (рис. 3.14), у деяких екземплярів вони циліндричні з вершиною у формі гриба (рис. 3.15; 3.16) [Махнік, Павлів, Петегирич, Принада, 2002, с. 500, рис. 12: 8-9]. Вироби остан-

нього підтипу належать до КЛП. Кут загострення леза невеликий. Отвір обушкових сокир розміщений в середній або нижній частині.

Окремі вироби за формою нагадують підчовнуваті сокири наприклад із с. Ростань Любомльського р-ну, ур. Стрільбище (рис. 3.3:1), в інших – форма близька до ромбічної (наприклад, із Володимир-Волинського музею (рис. 3.17:3)). Сокири цього типу дещо нагадують середньодніпровські екземпляри (сокира з поховання середньодніпровської культури біля с. Любечна Чернігівщині [Телегин, Круц, 1970, с. 179, рис. 1:9]). Вони мають або витягнуті пропорції з незначним потовщенням біля отвору, або, навпаки, широкий отвір і потовщення та різка витягнутість біля нього, як у виробі з с. Гораймівка Маневицького району Волинської області (рис. 3.18:2). Подібна обушкова сокира знайдена й у Володимир-Волинському районі (рис. 3.17:1).

Тип 3. Підтрикутні сокири. Усього в Східній Європі відомо понад 100 виробів цього типу, однак вважається, що вони нечисленні. На Заході України, за підрахунками І. Михальчишина, знайдено близько тридцяти екземплярів, сім із них виявлено на Волині, решта – у Прикарпатті. Приблизно половина

з них описана А. Брюсовим [Брюсов, Зими́на, 1966, с. 23]. Найбільш виразні форми цього типу відомі з с. Морочно Заріччянського району Рівненщини (рис. 3.19:1), с. Верени Кам'яно-Буського р-ну (рис. 3.2:2), м. Добромиль Старосамбірського району Львівської області (рис. 3.2:1) тощо. Довжина цих виробів від 9 до

17,5 см. Отвори розміщені ближче до леза або в центрі.

Сокири з Любомльського району Волинської області (рис. 3.20:2), с. Великі Гнилиці Підволочиського району Тернопільської області нагадують витягнутий клин, що зближує їх із клиноподібними (рис. 3.21:1). Предмети озброєн-

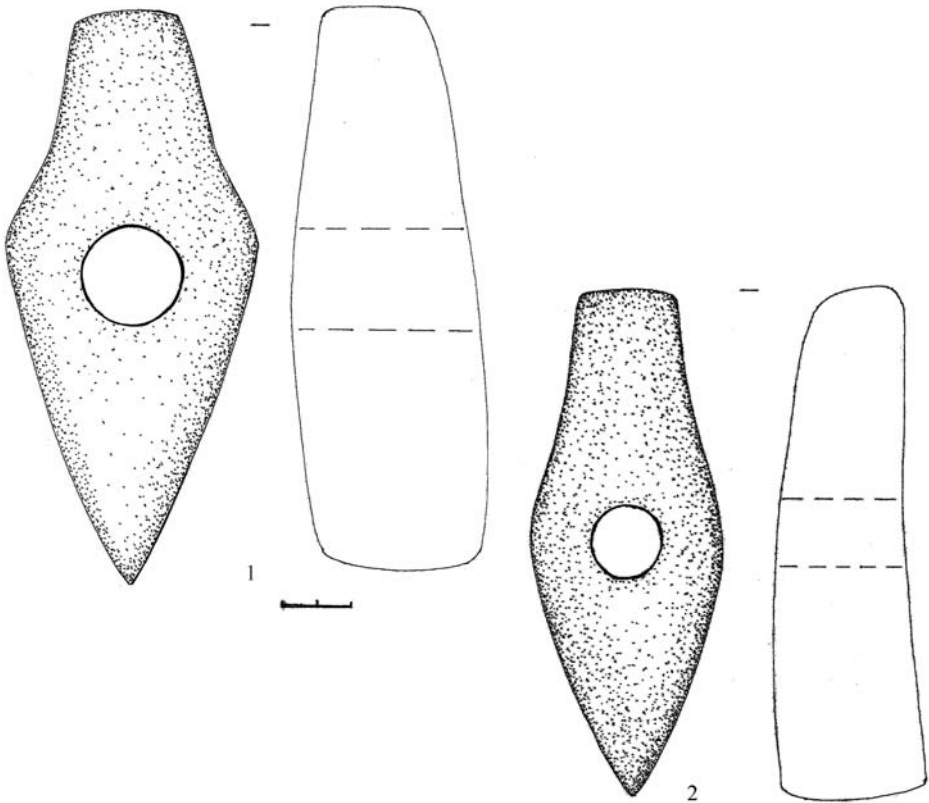
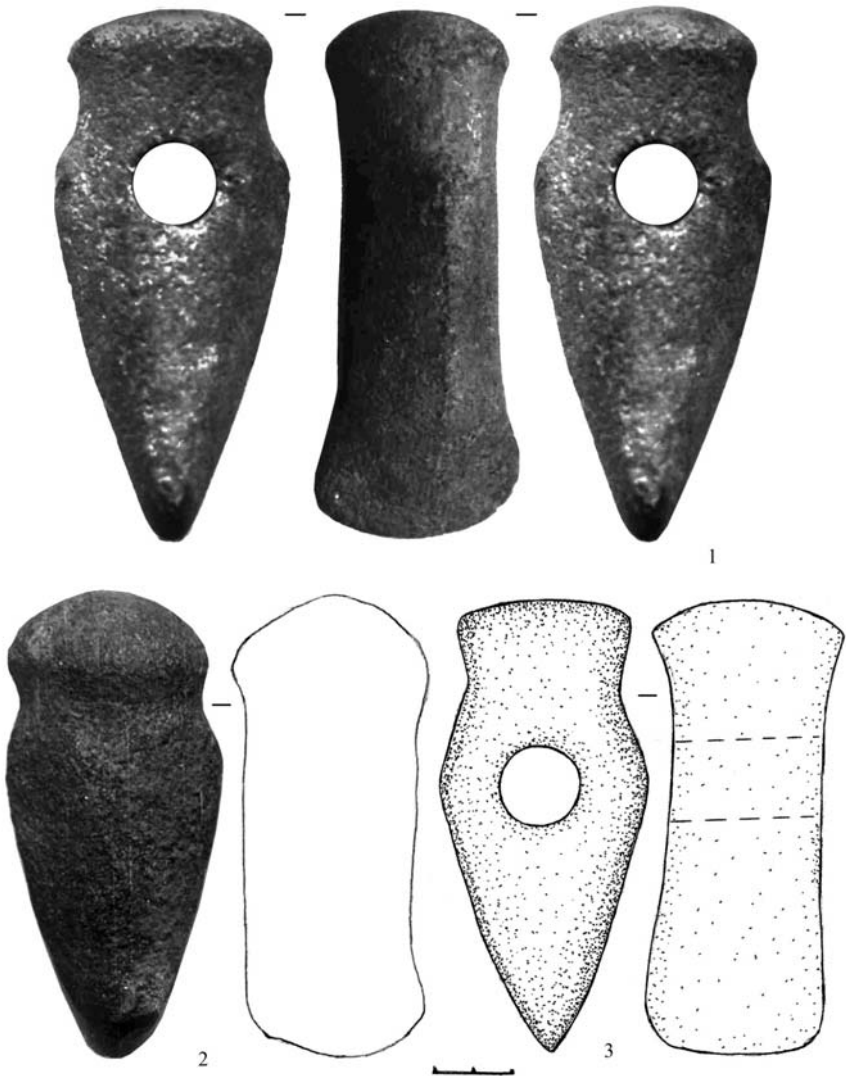
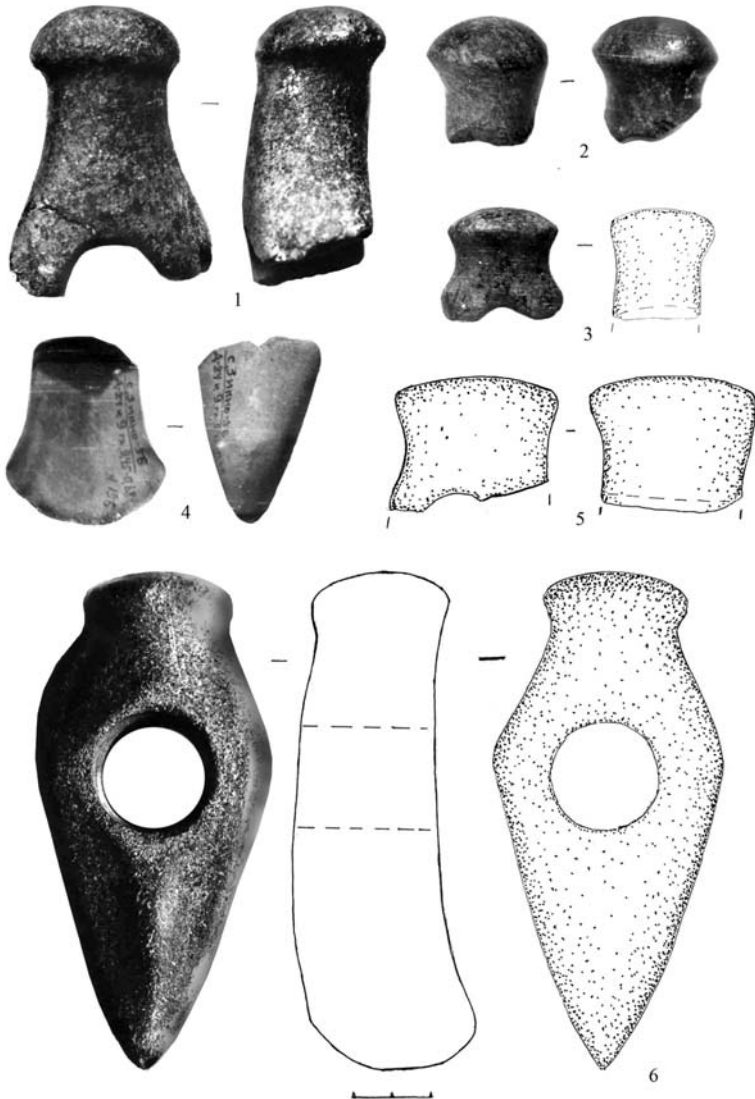

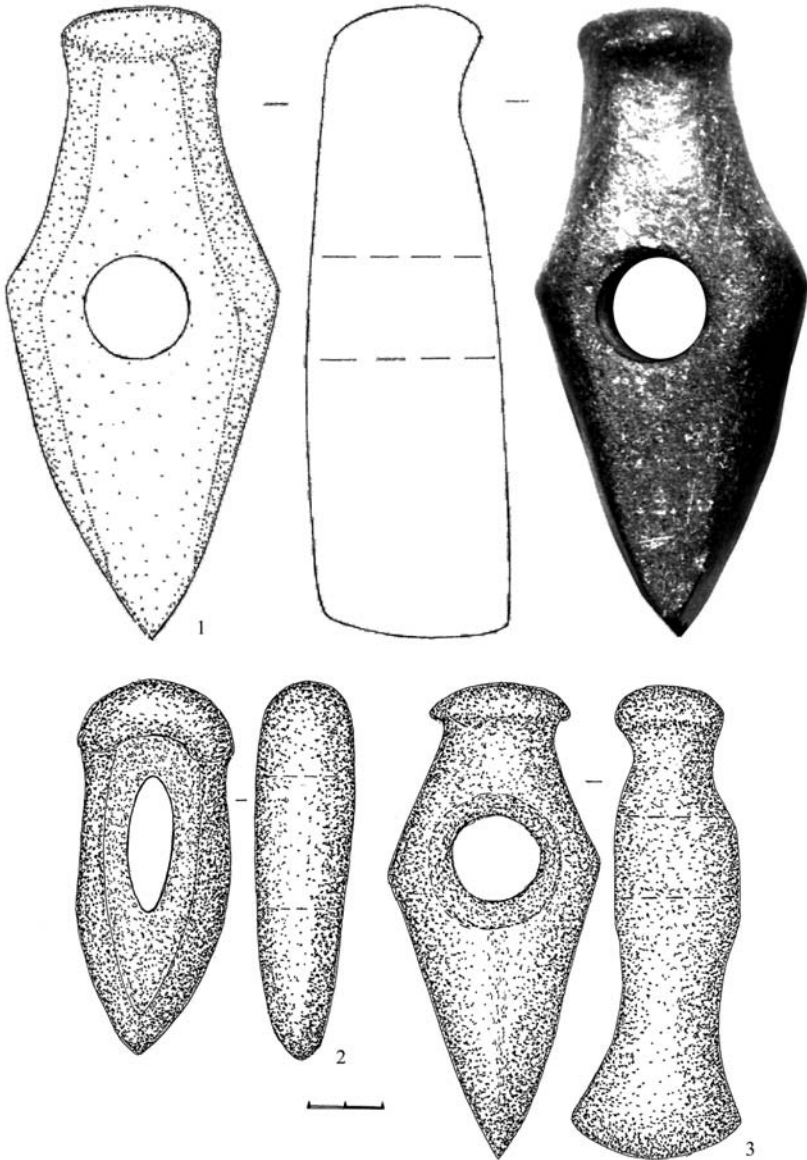
Рис. 3.14. Довгобушкові кам'яні сокири: 1 – Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл., 2 – Перемишляни Львівської обл.
(за І. Михальчишином, Г. Охріменком)

Рис. 3.15. Кам'яні сокири з грибоподібним обушком: 1 – Литовеж Іваничівського р-ну Волинської обл., 2 – фонди АМ ЛНУ (за І. Михальчишином), 3 – фонди ВКМ (за Г. Охріменком)

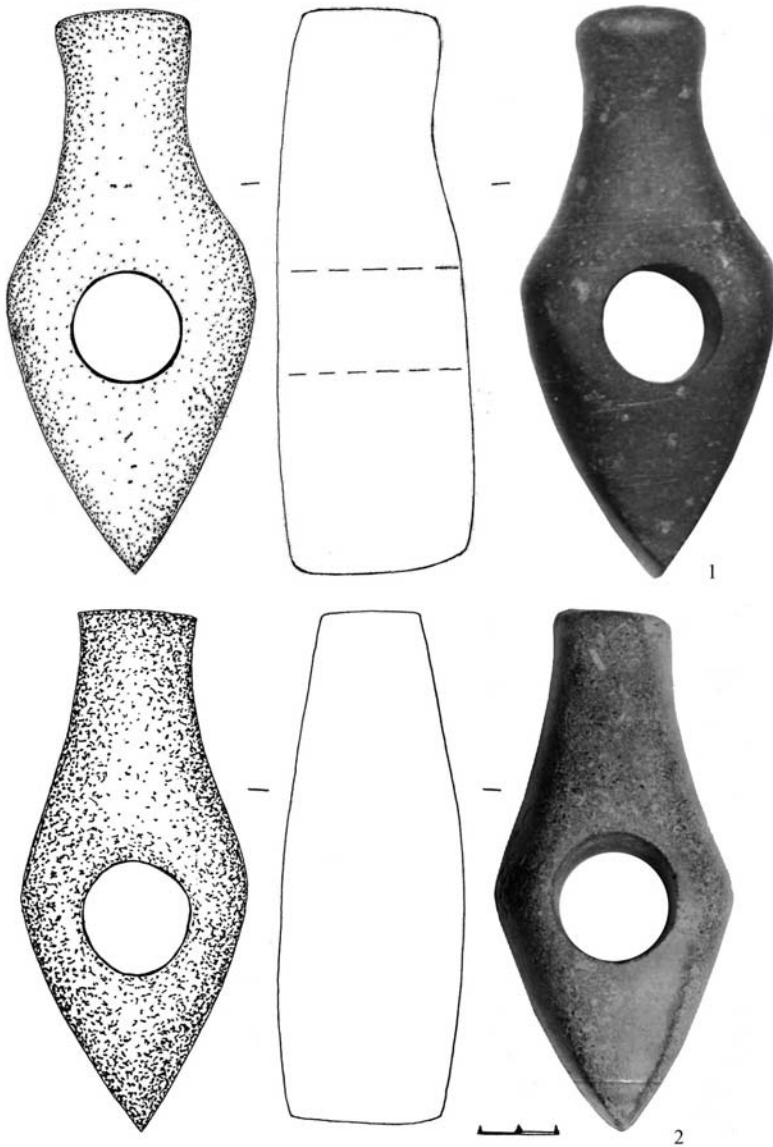

Рис. 3.16. Кам'яні сокири з грибоподібним обушком: 1 – околиці Львова, 2 – Малі Грибовичі Нестерівського р-ну Львівської обл. (габродіорит), 3, 4 – Зимно Володимир-Волинського р-ну (фонди АМ ЛНУ, № 156, 171), 6 – фонди ВІМ (А-119, сірий базальт) (за І. Михальчишиним)

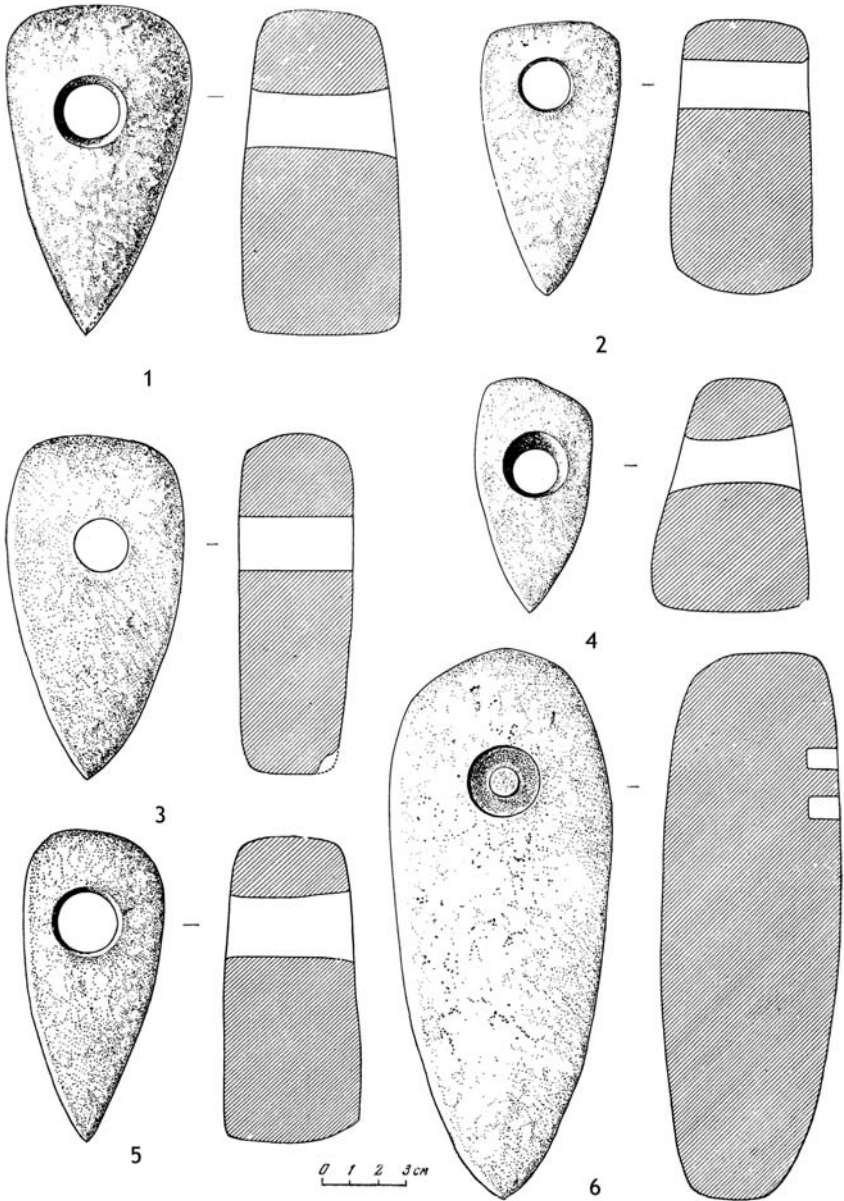

Рис. 3.17. Обушкові кам'яні сокири: 1 – Лудин Володимир-Волинського р-ну, 2 – Хотешів Камінь-Каширського р-ну, 3 – Зимно Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком, І. Михальчишиним)

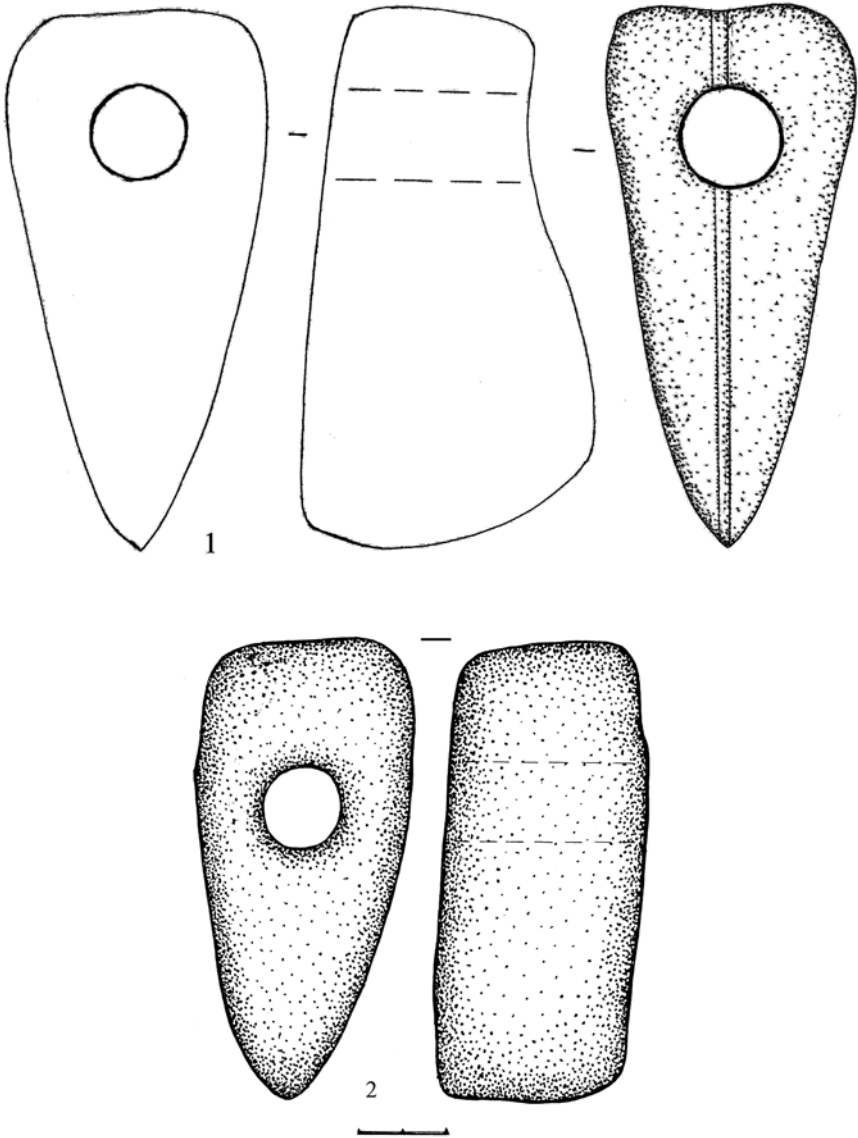

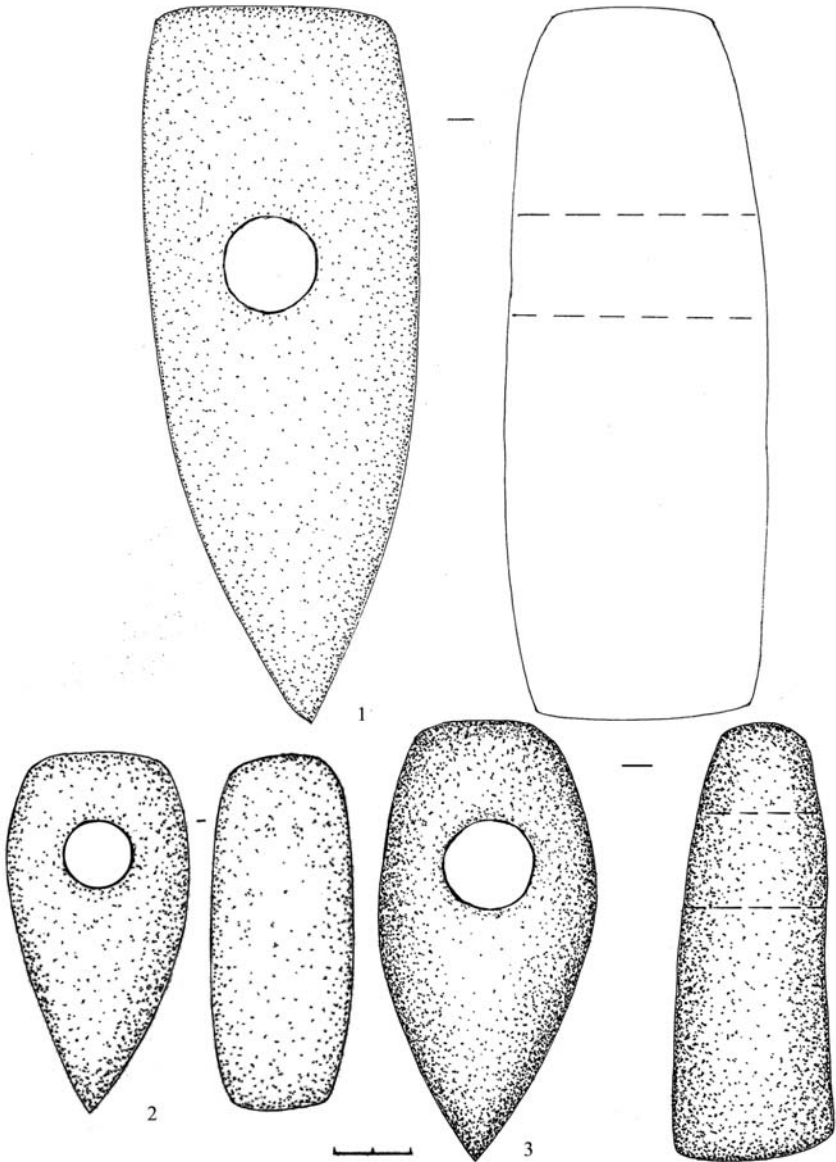
Рис. 3.18. Кам'яні довгобушкові сокири: 1 – Волинська обл. (габробазальт)
 2 – Гораймівка Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком),
 (фонди ЛІМ) (за І. Михальчишиним)

Рис. 3.19. Підтрикутні та клиноподібні кам'яні сокири: 1 – Морочно, 2-3 – Пінськ, 4 – Косово, 5 – Оброва, 6 – Мокра Дубрава (за Ю. Кухаренком)

Рис. 3.20. Підтрикутні кам'яні сокири: 1 – Білче Миколаївського р-ну Львівської обл. (за І. Михальчишиним), 2 – фонди ЛКМ (за О. Остапуком)

Рис. 3.21. Підтрикутні та клиноподібні кам'яні сокири: 1 – Великі Гнилиці Підволочиського р-ну Тернопільської обл., 2 – Луцький р-н, 3 – Рожищенський р-н Волинської обл. (за І. Михальчишином, Г. Охріменком)

ня такого типу знаходять в Середньому Подніпров'ї, в Поприп'ятті, на Прикарпатті. Варто зауважити, що сокири трикутної форми, як і обушкові, не пов'язуються чітко з певною культурою. Підтрикутні сокири важко датувати, оскільки вони співіснували із сокирами інших типів. А. Брюсов відносив їх до найбільш ранніх типів кам'яних просвердлених сокир [Брюсов, Зимина, 1966, с. 23].

Підтрикутні сокири мають великий кут загострення, плаский обух, не відділений від клина. Сокира найбільшого розміру подібного типу зберігається в Рожищенському музеї (рис. 3.22). Решта знайдених сокир – середніх розмірів (8-12 см).

Підтрикутні сокири мають дещо меншу властивість уражати в бою порівняно з іншими типами. Деякі вироби виготовлені зі зламаних біля отвору сокир, набули трикутної форми (рис. 3.23:3; 3.24:2-4).

Тип 4. Молотоподібні сокири.

Сокири цього типу належать до малопоширених. Зокрема, А. Брюсов і М. Зимина відносять до молотоподібних виробів 39 екземплярів, виявлених у Східній Європі, у тому числі два з Волині. І. Михальчишин на території Прикарпаття та Волині

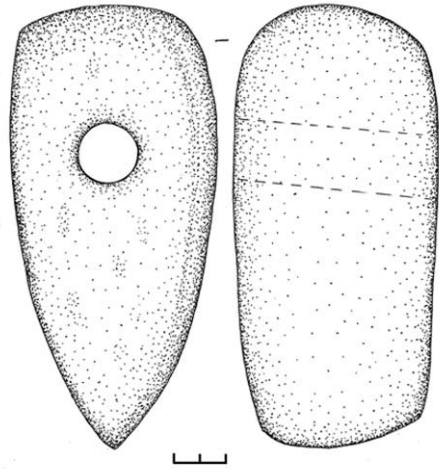
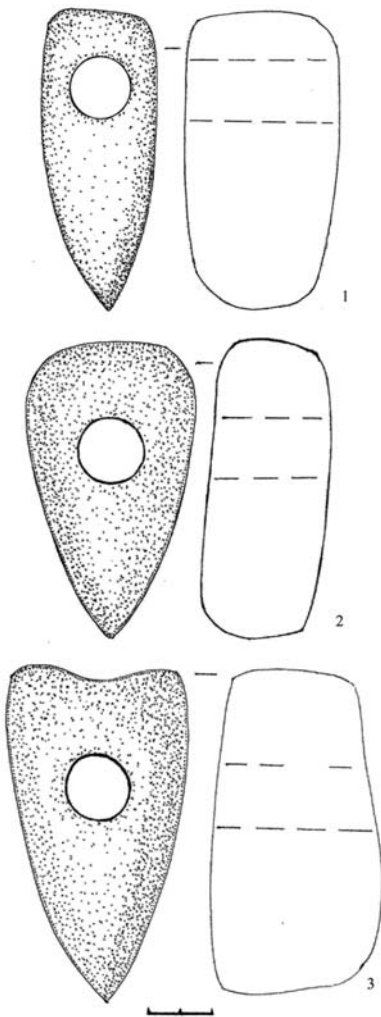

Рис. 3.22. Підтрикутна кам'яна сокира з Рожищенського р-ну Волинської обл. (темний базальт) (за Г. Охріменком)

виявив ще 11 виробів (п'ять із Прикарпаття, п'ять із Волині та один із Білоруського Полісся (Брестська область). За формою це предмети овальної, лінзоподібної форми, деякі віддалено нагадують клиноподібні сокири, проте обухи в них тупі, звужені, плоскі (рис. 3.100). Широковідомі вони на правому березі середньої Волги, в Білорусі, Криму; могли використовуватись як наверх палиць [Брюсов, Зимина, 1966, с. 27].

Молотоподібні сокири з Луцька (рис. 3.25:2), Володимира-Волинського, сіл Бихів Любешівського району (рис. 3.25:3), Білявці Бродівського району (рис. 3.26:2),

Рис. 3.23. Підтрикутні кам'яні сокири: 1 – Сокаль Львівської обл. (діабаз зеленуватого кольору), 2 – Комарів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. (курган № 25) (сірий діабаз із зеленуватим відтінком), 3 – Васьковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. (сірий колір) (за І. Михальчишиним)

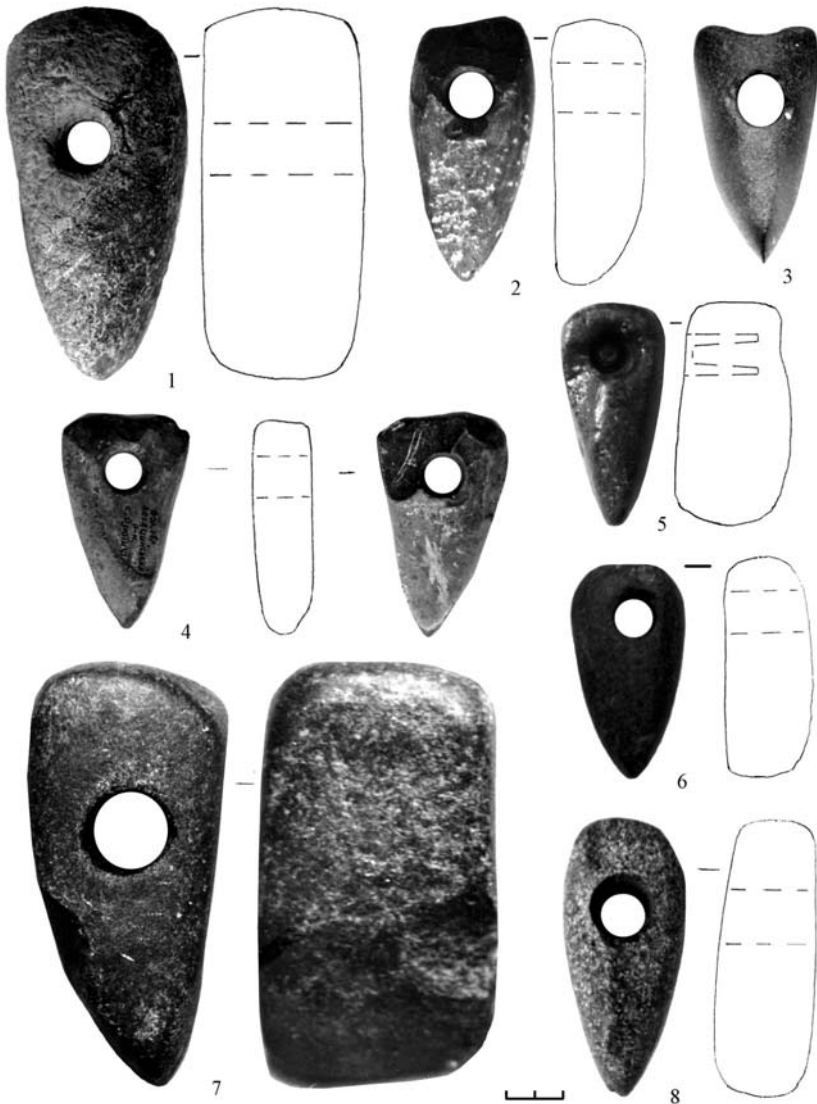
Червонограда (рис. 3.25:4), Малі Орли Давид-Городоцького району Брестської області та інші вироби цього типу (рис. 3.27) мають подібність до булав.

Старанно виготовлена сокира походить із с. Синове Старовижівського району Волинської обл. (рис. 3.84:2). Вона шліфувана й орнаментована продовгуватими борозенками, щоправда помітні сколи з одного боку від ударів об щось дуже тверде.

Довжина молотоподібних виробів – від 9 до 15,4 см. Отвір переважно розміщений в центрі сокири. Їхня здатність уражати нижча, порівняно із сокирами клиноподібного типу, проте вони простіші для виготовлення та більш міцні. Відомі лише окремі знахідки; датувати їх важко. Частина таких виробів належить до пізньої культури [Клочко, 2006, с. 47].

Д. Крайнов подає опис молотоподібних сокир з клиноподібним лезом та звуженим обухом. І. Михальчишин відносить їх до молотоподібних, А. Брюсов називає хрестоподібними. У районі отвору вони різко розширені, обухи в них звужені, як в обушкових сокир, лезо також потоншене, тупе. (рис. 3.3:3; 3.12: 6, 7 та ін.).

Сокиру з пласким обухом і лезом виявлено в кургані культури шнурової кераміки біля с. Баличі

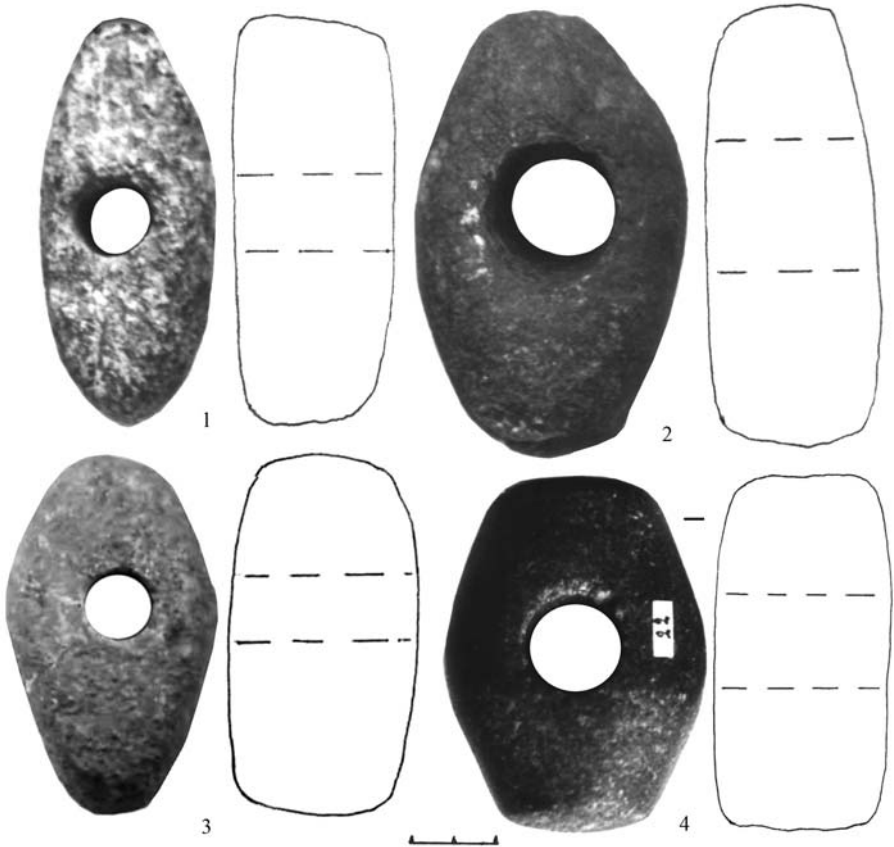

Рис. 3.24. Підтрикутні та клиноподібні кам'яні сокири: 1, 5 – Волинська обл., 2 – Підгір'я Бродівського р-ну Львівської обл., 3 – Комарів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. (кург. № 25), 4 – Озютичі Локачинського р-ну Волинської обл., 6 – Броди Львівської обл., 7 – Лудин, 8 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишиним)

[Свешніков, 1974, с. 42, рис. 6:13]. А. Брюсов і М. Зиміна вважають, що вони мало використовувались і походять, ймовірно, з межиріччя Прип'яті та Середнього Дніпра [Брюсов, Зиміна, 1966, с. 27]. Усього в Східній Європі їх відомо 30 екземплярів.

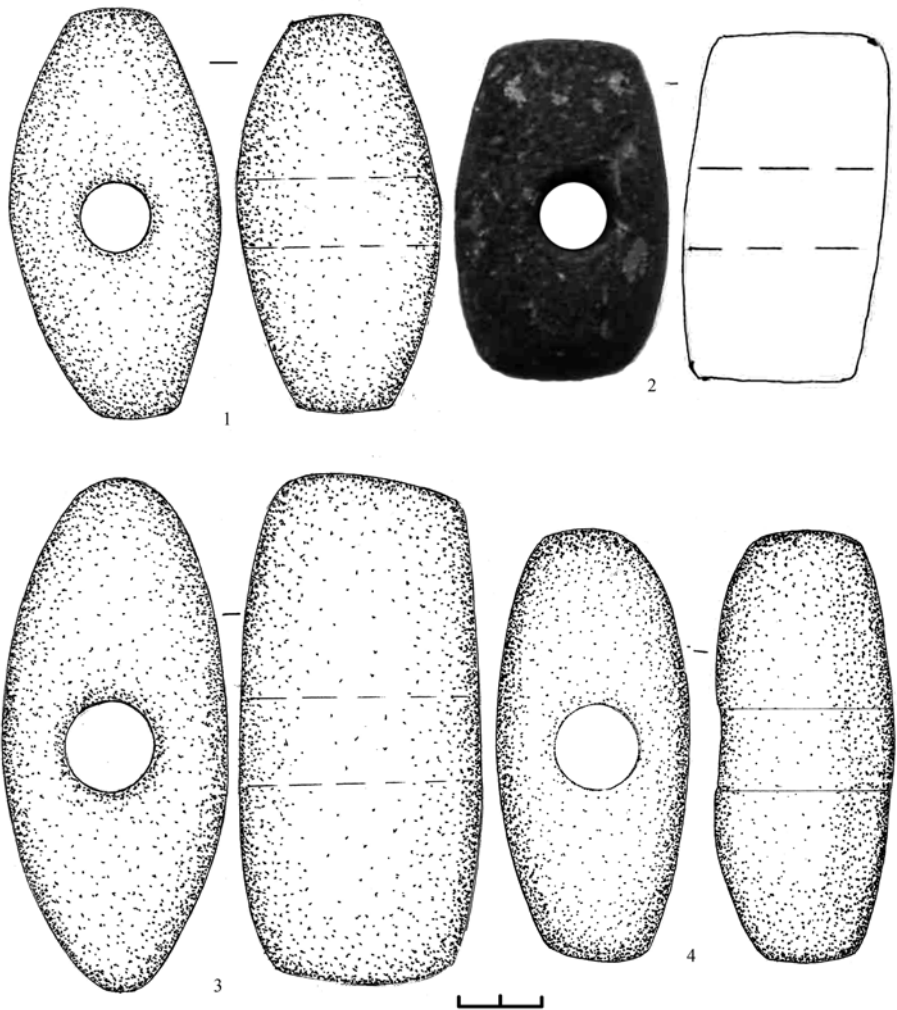
Уламок шестигранного кам'яного просвердленого молота виявлено на поселенні Лука-Врублівецька [Бибиков, 1953, табл. 20 (б)].

Недбало виготовлена сокира з м'якої породи походять з с. Стенжаричі Володимир-Волинського р-ну, поверхня її невіривнена, отвір не-

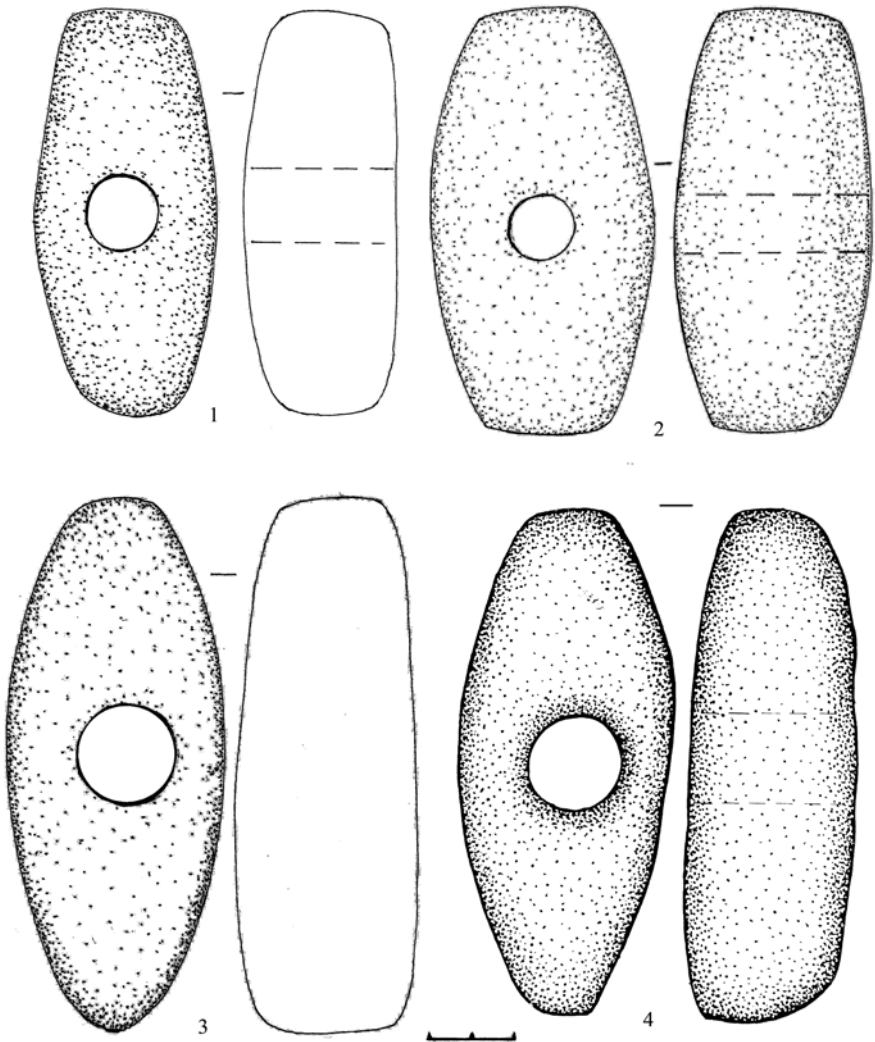

Рис. 3.25. Кам'яні молотоподібні сокири: 1 – Вербень Миколаївського р-ну Львівської обл., 2 – Луцьк, 3 – Бихів Любешівського р-ну Волинської обл., 4 – Червоноград Львівської обл. (за І. Михальчишиним)

Рис. 3.26. Кам'яні молотоподібні сокири: 1 – Волинська обл. (фонди ВКМ, А-11500), 2 – Білявці Бродівського р-ну Львівської обл. (за І. Михальчишином), 3 – Волинська обл. (фонди ВКМ, А-8925), 4 – Камінь-Каширський р-н Волинської обл.

Рис. 3.27. Кам'яні молотоподібні сокири-молоти: 1 – Городенка Львівської обл. (за І. Михальчишиним), 2 – Голишів Луцького р-ну, 3 – с. Вишнів Любомльського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком), 4 – фонди ЛКМ (№ 150) (за О. Остапоком)

досвердлений та розміщений ближче до обуха (фонди ВІМ, інв. № А-154). Менша за розмірами сокира походить з Торчина. На обушковій частині видно сколи, що утворилися від ударів об щось тверде.

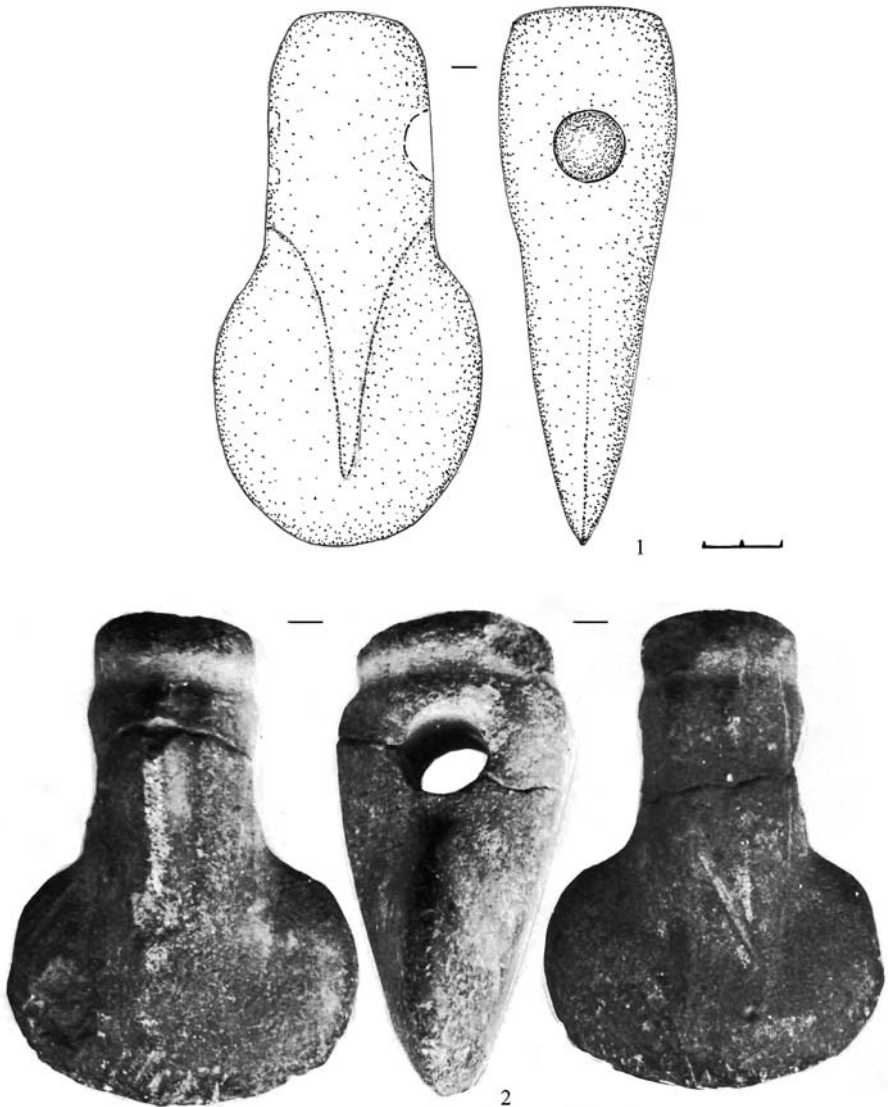
Тип 5. Дископодібні сокири.

Дископодібних сокир поки що відомо мало – лише п'ять. Три знайдені на Волині, одну – у с. Раковчик Івано-Франківської області, одну – у Хмельницькій області. Їхньою характерною особливістю є те, що лезо виготовлене у формі диска. У профіль лезо цих сокир клиноподібне, лише у виробі з Раковчика воно нагадує дзьоб птаха [Свешніков, 1974, рис. 18:1].

Більшість із подібних предметів невеликі – довжиною 12,5–14,8 см. У сокир із с. Княгинине Рівненської області (див. додаток А, рис. А.1:2) та с. Бедриківці Хмельницької області (рис. 3.28:1) обушки пласкі, несформовані. У сокир із Волині (Луцький, Маневицький райони) (рис. 3.28:2; 3.29) і Раковчика обушки грибоподібні, відокремлені канавкою від іншої частини. Подібні вироби пов'язуються з населенням культури лійчастого посуду Центральної Європи [Jazdzewski, 1936; Клочко, 2006, с. 330].

Одна із сокир (Луцький район) виготовлена з породи сіро-жовтого

кольору, має отвір ближче до обушка. Подібна сокира, але більшого розміру, знайдена в Маневицькому районі (зберігається в Маневицькому краєзнавчому музеї); отвір у неї незакінчений. Сокира із с. Бедриківці має слід початкового свердління з двох боків: з одного боку – трубчатим предметом, з іншого – помітне сферичне заглиблення. Подібна сокира, також без отвору, виявлена в кургані середньодніпровської культури біля с. Ходосовичі Гомельської області [Артеменко, 1967, рис. 33]. Враховуючи те, що отвори в цих предметів незакінчені, І. Свешніков висловив із цього приводу свої міркування. Зокрема, він вважав їх витворами місцевого виробництва, оскільки незакінчені просвердлини пов'язував із племенами середньодніпровської та підкарпатської культур. Тобто можна припустити, що форма сокир, вироблених населенням КЛП, передалася наступним спільнотам зі шнуровою керамікою. Отже, це не могли бути робочі сокири. Їх слід віднести до зразків парадної зброї та атрибутів влади, якою були наділені ті, кому вони належали [Свешніков, 1974, с. 64]. Незвичайна форма цих сокир, старанність, з якою вони виготовлені, дають підстави вбачати в них предмети ритуального призначення.

Рис. 3.28. Сокири з дископодібним лезом:

1 – с. Бедриківці Городоцького р-ну Хмельницької обл. (кварцитовий пісковик),
2 – Луцький р-н Волинської обл. (за І. Михальчишиним)

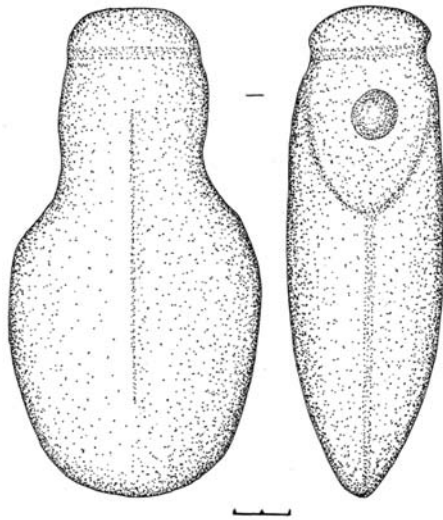
В. Циб вважав, що відмінність у формі сокир відображає їхнє різне призначення [Цыб, 1981, с. 9]. Ймовірно, поряд із робочими сокирами (наприклад, клиноподібними) існували різні типи бойових сокир – підчовнуваті, обушкові, ромбічні [Цыб, 1981, с. 7-8]. Проте ці міркування викликають заперечення, оскільки не виявлено кам'яних сокир (з отворами) для зрубання дерев. Можливо, вони використовувалися на полюванні, для розбивання кісток тощо. Експериментами це не підтверджено.

У Південній Болгарії (західна частина степової зони) в ранньому бронзовому віці були поширені глиняні моделі провушних сокир з отворами. Відомі дві з них, виготовлені в натуральну величину, інші – менші, деякі мініатюрні. Крім глиняних моделей, щонайменше два витвори виготовлені з каменю. Існували фігурні вироби, які можна класифікувати як бойові сокири [Мерперт, 1975, с. 165].

Зрідка трапляються складні, важкі для виконання предмети, які належать до “фігурних”, а функціонально – до бойових сокир. Ці моделі могли використовуватися в ритуальних діях [Мерперт, 1975, с.168]. На думку М. Мерперта, подібні вироби були поширені в різних культурах – від Центральної Європи до Волги.

Автори дослідження “Михайлівське поселення” (К., 1962) відзначають, що втулки окремих сокирок дуже вузькі й годяться для протягування шнура та підвішування на шиї чи поясі [Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич, 1962]. Поява цих специфічних виробів на території Польщі, Чехії, Волині пов'язана переважно з культурою лійчастого посуду, а також із пізньотрипільською, які мали між собою тісні контакти.

Зрідка глиняні модельки сокир були відомі й у більш ранні періоди Трипілля. Не виключено, що звичай їх виготовляти та, ймовірно, використовувати в ритуа-

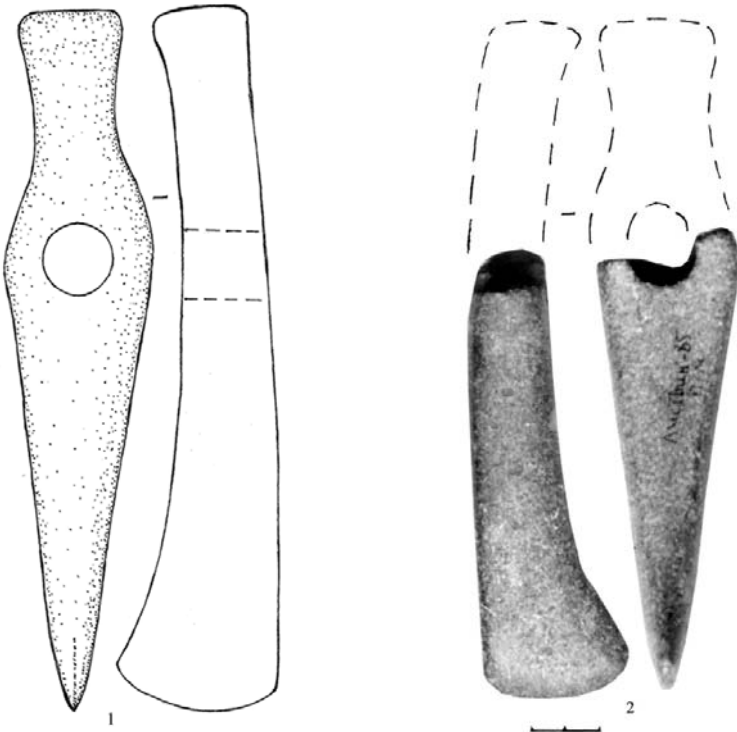

Рис. 3.29. Кам'яна сокира КЛП з с. Градця Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

лах передався від ранніх землеробів носіям КЛП. Про це ж писав і С. Бібіков, підкреслюючи, що такі вироби відомі в шарах докерамічного Ієрихова – VII тис. до Р. Х. Пізніше вони поширилися серед ранньоземлеробського населення східного Середземномор'я, в Балкансько-Дунайському районі, північно-західному Причорномор'ї. С. Бібіков культ сокири пов'язує з магічними уявленнями щодо її

зцілюючих властивостей з одного боку і функції оберегу – з іншого [Бібіков, 1953, с. 96].

Загалом важливо відзначити, що кожній культурі притаманні характерні лише для неї типи зброї, в даному випадку – сокири. Проте в комплексах трапляються й інші форми – запозичені, а також вироби, отримані внаслідок обміну, широких міжетнічних контактів, трофеї.

Рис. 3.30. Кам'яні парадні (ритуальні) сокири:

1-2 – с. Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за І. Михальчишином)

Кам'яних сокир із просвердленим отвором енеолітичного часу в межах Північно-Західної України відомо небагато і чітко окреслити район їхнього поширення не просто. За функціональним призначенням кам'яні сокири з просвердленим отвором можна поділити на три групи: а) зброя; б) знаряддя праці; в) престижна зброя, яка, ймовірно, слугувала й знаком влади. Для виробів наддунайської традиції характерні звужені видовжені вироби. Подібні знахідки зрідка трапляються на території Волині, наприклад в Листвині на Дубенщині (рис. 3.30).

Культурі лійчастого посуду притаманні сокири з грибоподібним обушком. Незначна їх кількість відома на Волині і на території Польщі. Слід підкреслити, що виготовлені вони старанно, з великою майстерністю та належали, ймовірно, представникам військової верхівки.

Кам'яні сокири середніх розмірів із коротким, злегка виділеним обушком і такі самі (середніх розмірів) з незагостреним тупокутним лезом походять із пізньотрипільських пам'яток (етап С II). До цієї ж культури належать деякі молотоподібні вироби, яких на Кременеччині, Дубенщині, поблизу Луцька відомо всього 7 екземплярів. Ареал їхньо-

го поширення достатньо великий – від Подніпров'я, Причорномор'я до Волині [Клочко, 2006, с. 47; рис. 8: 9, 10; рис.12: 1-10].

Тип 6. Лопатеві (човноподібні) сокири. З території Східної Європи походять кам'яні сокири, для номінації яких найчастіше вживається термін “лопатеві” (рос. лопастные) та “човноподібні” (рос. ладьевидные). Такі назви ці вироби отримали від оформлення леза у вигляді дугоподібної лопаті, добре помітної в профіль. Отвір у них розміщено у найширшій частині сокири ближче до обушка (інколи до 1/3 її довжини). Сама ж обухова частина знаряддя характеризується варіативністю оформлення, зокрема, інколи вона робилася звуженою, інколи – підковоподібною, грибоподібною, циліндричною та випуклою, навіть скошеною, коли крайня верхня ділянка обушка дещо піднята. Приблизно половина з них виявлена на північному заході Росії, тому інколи їх ще називають фат'янівськими (за культурою, на території якої вони були поширені). Більшість таких сокир із Західної Волині та сусідніх регіонів мають лопаті дуже великі (довголопатевого типу за Д. Крайновим), проте зустрічаються також знахідки з набагато меншим виступом на

кінці леза (коротколопатеви́й тип за Д. Крайновим) та вироби, які просто характеризуються його потовщенням.

Лопатеві (човноподібні) сокири виявлені у: Рожищенському районі (дві) (рис. 3.31:2; 3.32); с. Буків та с. Підгайці Луцького району (фонди ВКМ (інв. №№ А-10116 та А-3895) (рис. 3.33:1; 3.34); с. Заболотці Іваничівського району (рис. 3.35); с. Майдан-Липно та с. Гораймівка Маневицького району Волинської обл. (рис. 3.36; 3.37); с. Устиновичі Березнівського району (рис. 3.38); Костопільському районі (дві) (рис. 3.39; 3.40); с. Грядки Дубнівського району (див. Додаток А, рис. А.1:1); с. Озліїв Млинівського району (рис. 3.41); с. Озеро Володимирецького району Рівненської обл.; с. Дзвінки Білогірського району Хмельницької обл. (рис. 3.33:2); Овруцькому районі Житомирської обл. (рис. 3.31:4); с. Хмільове Бродівського району Львівської обл. (рис. 3.42); с. Дорошів Львівської обл. (рис. 3.43); с. Жовтневе Теребовлянського району (рис. 3.44), с. Росоха Чортківського району Тернопільської обл. (рис. 3.45). Ще кілька виробів зберігається у фондах ЛІМ (рис. 3.31:1, 3; 3.46), МА ЛНУ (рис. 3.47) та інших музеїв. Такі предмети виявлено також у Торговиці Млинівського району, Демидівці

Рівненської обл., Корничях Коломийського району, Богородчанах, Галичі Івано-Франківської обл., Дашаві Стрийського району, Забужжі Сокальського району, Черниляві Яворівського району, Берліні Бродівського району Львівської обл., Западінцях Красилівського району, Дем'янківцях Дунаєвського району, Меджибожі Летичівського району Хмельницької обл., Гнівані Тиврівського району, Жмеринці Вінницької обл. [Свешніков, 1974, рис. 18; Винокур, 1985, рис. 8; Libera, Sobieraj, Konopla, 2009, fig. 2; Klochko, Koško, 2009, fig. 12].

Лопатеві сокири часто відрізняються значними розмірами та масивністю. Зокрема, відомі нам вироби: сокира з МА ЛНУ – до 25 см завдовжки, екземпляри із с. Жовтневе Тернопільської області – 24 см, виріб із с. Хмільове Бродівського району Львівської області – 23 см, із с. Устиновичі Рівненської області – 20 см та інші. Найкоротша лопатева сокира походить із с. Торговиця Млинівського району Рівненської області. Спільною рисою досліджуваних знахідок є те, що всі вони мають тонке лезо – кут заточення 40–50°.

Важливо підкреслити, що ці сокири виготовлялися дуже старанно, дбайливо; вони не лише шліфувалися, а й ложилися до блиску [Роз-

енфельд, 1971, с. 214]. Як цього досягали, сказати важко. Варто зауважити, що окремі екземпляри орнаментовані випуклими нервурами або прорізними смугами уздовж основи чи впоперек втулки. Наприклад, сокира з Дорошева має повздовжній орнамент; виріб, що походить із поховання у Великому Белзі, біля отвору має орнаментацию поперечними заглибленими лініями. Тому, можна стверджувати, що аналізовані вироби були престижними предметами озброєння, символами влади. В той же час, досліджувані артефакти виготовлялися з твердих порід каменю, вони за всіма показниками максимально пристосовані до бою – мають вузьке дугоподібне лезо, видовжений обух, значну вагу.

На основі вищеподаного ще не повного переліку помітно, що сокири лопатевого типу були поширені на Західній Україні від Прикарпаття, Поділля до Волинського і Житомирського Полісся.

Основна частина аналогічних знахідок походить з пам'яток фатьянівської культури [Кривцова-Гракова, 1947; Смирнов, 1947; Фосс, 1952; Ozols, 1962; Гадзяцкая, 1963; 1964; 1976; Крайнов, 1963; 1964а; 1964б; 1972; 1987; Бадер, 1970; Кирьянова, 1973; Халиков, 1969;

Крайнов, Гадзяцкая, 1987; Екимов, 1998; Волкова, 2010], де вони були виявлені, в більшості випадків, як поховальний інвентар могил, які регіонально обмежуються басейном верхньої і середньої течії Волги й Оки на сході до верхів'їв Дніпра й Двіни на заході. Проте лопатеві сокири, в основному, як випадкові знахідки, виступають на більш широкій території. Зокрема, на Півночі Європи вони були відмічені в районі озера Ладога та Великого Новгороду [Гурина, 1961, таб. 176:3], в Східній Естонії, Литві [Lakiza, 2007, fig. 8], межиріччя низів'їв Німана та Двіни (дані М. Кривальцевіча). В Білорусі аналогічні знахідки також відомі в районі між Березіною і Прип'яттю та у верхньому і середньому басейні Дніпра (між Случчю і Прип'яттю) [Jakimowicz, 1924, гус. 115; Чарняўскі, Лакіза, 1995, рис. 6:64, 65, 68; Лакіза, 2008, таб. 76:1; 77:1; 78:3].

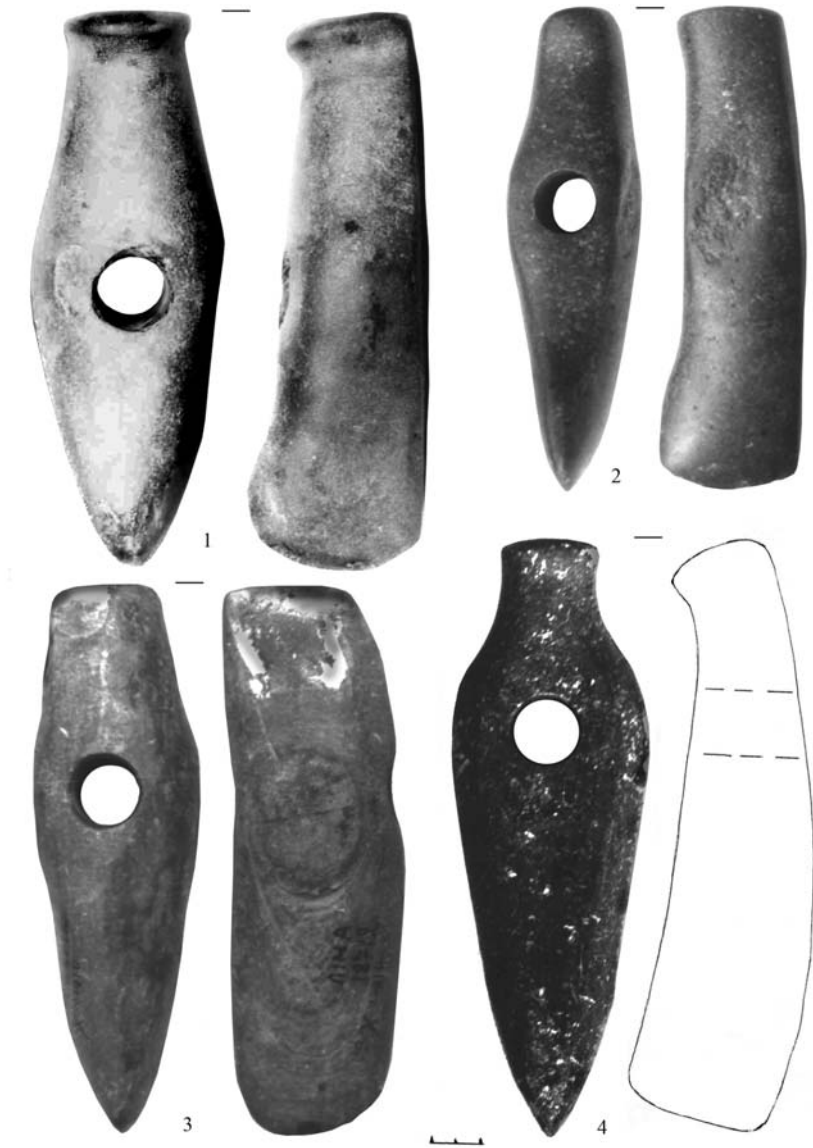
Одне із вище названих скупчень досліджуваних пам'яток майже точно відповідає території поширення середньодніпровської культури. Найчастіше такі знахідки тут виступають як випадкові, проте саме довголопатевої та коротколопатевої кам'яні сокири названі І. Артеменком характерними для середньої фази згаданого угруповання [Артеменко, 1985, с. 370, рис. 99].

Близько двадцяти п'яти аналогічних знахідок відомо на території Польщі, які майже всі походять з Правобережжя Вісли і виступають в двох анклавах – південно-східному й північно-східному її регіонах. Ще десять виробів знайдено в Калініградській області Росії. Ці предмети описані й досліджені в нещодавніх працях дослідників Є. Лібери, Я. Соберая і В. Коноплі та виділені в окремий Тип 1 [Libera, Sobieraj, 2008; Libera, Sobieraj, Konopla, 2009]. Знахідки з цих районів фактично показують західний кордон території поширення лопатевих сокир.

Нещодавні дослідження на території Південно-Східної Польщі виявили поховальні комплекси, які включають середньодніпровські елементи, насамперед помітні в декорі та формах посуду. Пам'ятки зареєстровані на Сокальській Гряді, на південь від Грубешова, а також в межах Сандомирської Улоговини, в районі Любачова. На підставі присутності ознак середньодніпровської культури і наймолодшої культури шнурової кераміки була виділена синкретична сокальська група [Machnik, Bagińska, Koman, 2009]. Хронологічні рамки її побутування припадають на період близько 2400–2200 до Р. Х. [Machnik, Bagińska, Koman, 2001;

Machnik, 2003]. Керамічні виробы середньодніпровської культури на території Польщі відомі значно ширше, ніж район поширення пам'яток сокальської групи, і практично співпадає з територією випадкових знахідок лопатевих сокир в межиріччі Верхньої Вісли, Західного Бугу і Дністра [Libera, Sobieraj, 2008, s. 305]. Згадуване скупчення сокир досліджуваного типу на пруських землях, зважаючи на відсутність залишків структур, подібних сокальській групі, та інших слідів інфільтрації, Є. Лібера та Я. Соберай пояснюють, що, можливо, ці знахідки – єдине свідчення контактів спільнот різних центрів шнурових культур [Libera, Sobieraj, 2008, s. 305].

Знахідки кераміки середньодніпровської культури відомі й на Західній Волині. Тому, скоріше за все, проникнення елементів середньодніпровської культури в Південно-Східну Польщу відбувалося через нашу територію і випадкові знахідки лопатевих сокир, зокрема, є цьому свідченням. Те, що рух середньодніпровців пролягав через Волинь доводять дослідники К. Бунятян і В. Самолюк у своєму дослідженні, присвяченому цій проблемі, аргументуючи свої висновки фіксацією багатьох слідів у вигляді вкрапель уламків посуду середньодніпров-

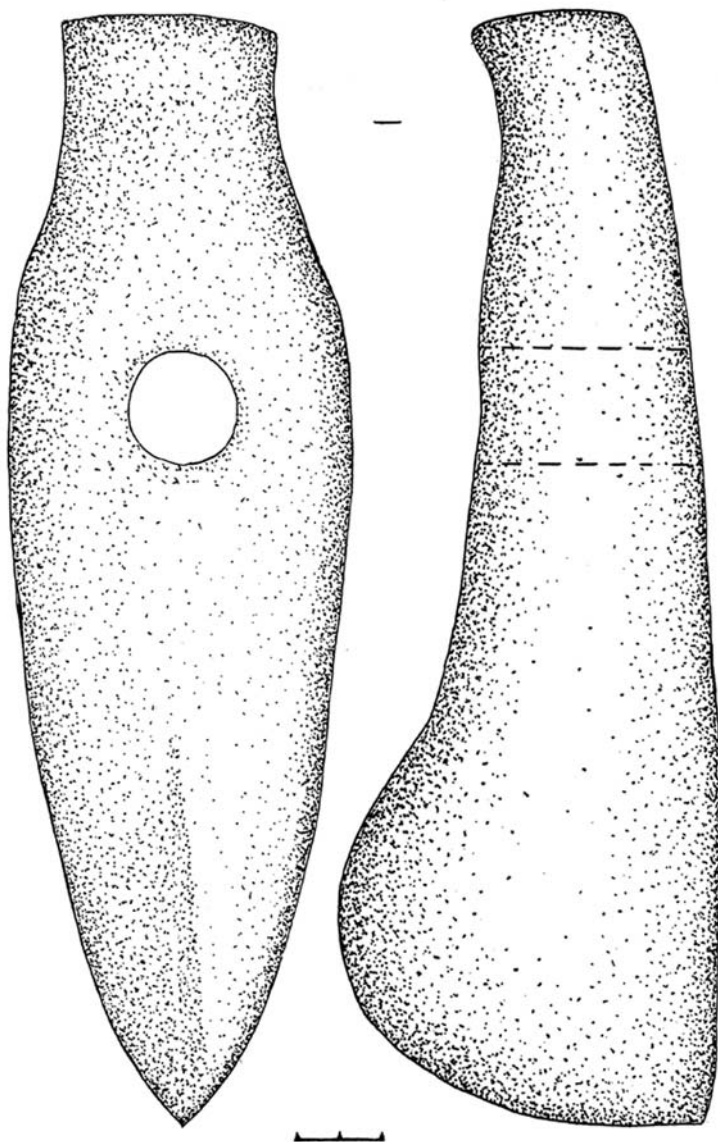
Рис. 3.31. Кам'яні сокири: 1 – фонди ЛІМ, 2 – Рожищенський р-н Волинської обл., 3 – фонди ЛІМ (А-18712), 4 – Овруч Житомирської обл.
(за І. Михальчишиним)

ської культури у волинських матеріалах поселень та, можливо, поховань [Bunyatyau, Samolyuk, 2009, p. 252–268]. Щоправда, наявність на нашій території багатой сировинної бази для аналізованих виробів, знахідки їх різних типів та складна генеза таких сокир утруднює остаточно правильні висновки на даному етапі дослідження.

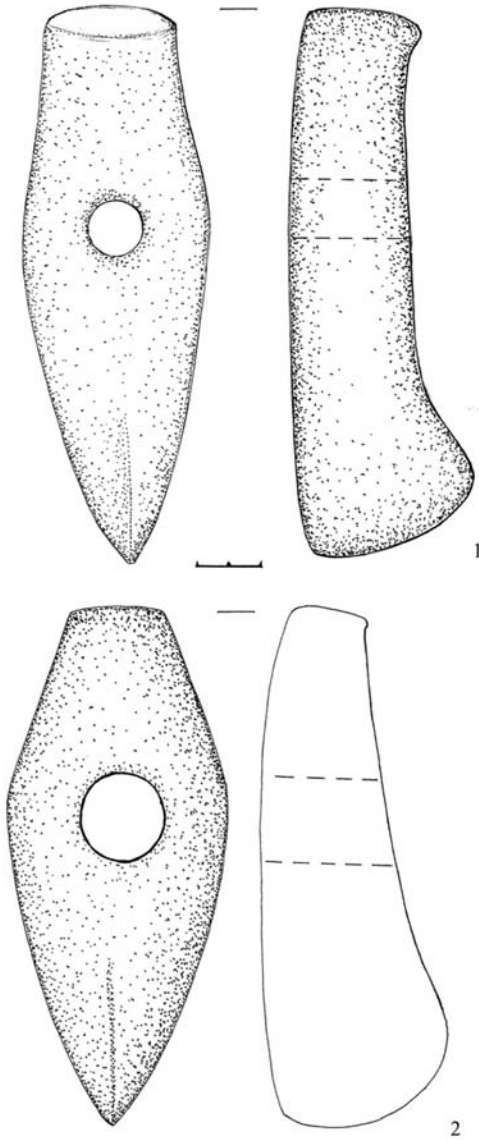
Морфологічно аналізовані знахідки походять від найдавніших кам'яних сокир культур шнурової кераміки загальноєвропейського горизонту типу А4 за П. Глобом та К. Струве [Glob, 1945; Struve, 1955]. Вони виявлені на пам'ятках кола культури одиночних поховань Південної Скандинавії і Північної Німеччини, що датуються приблизно 2900–2600 рр. до Р. Х. В першу чергу ці вироби відрізняються в порівнянні з нашими набагато меншою і короткою лопаткою та наявністю посередині спинки виділеного «реберця». Виділення сокир з лопатевим лезом мало пройти ще в процесі використання старощнурових виробів типу А, тобто це мало відбуватися в доволі малому хронологічному проміжку – приблизно на межі 1 і 2 чверті III тис. до Р. Х. Потрібно зазначити, що поява зразків до репродукції, а потім перетворення форми, повинна була настати на території будь-якого з

центрів заселення з циркумбалтійського кола. Мабуть, потрібно брати до уваги регіони, звідки відомі водночас форми сокир типу А4 і лопатеві, наприклад, басейн річки Німан. Існування такого роду території вбачав ще Д. Крайнов [Крайнов, 1992, с. 325, рис. 3] як генетично «протофат'янівської» між середньою течією Західного Буга, верхнім Дніпром і басейнами річок Німан і Двіна [Libera, Sobieraj, 2008, s. 305–306].

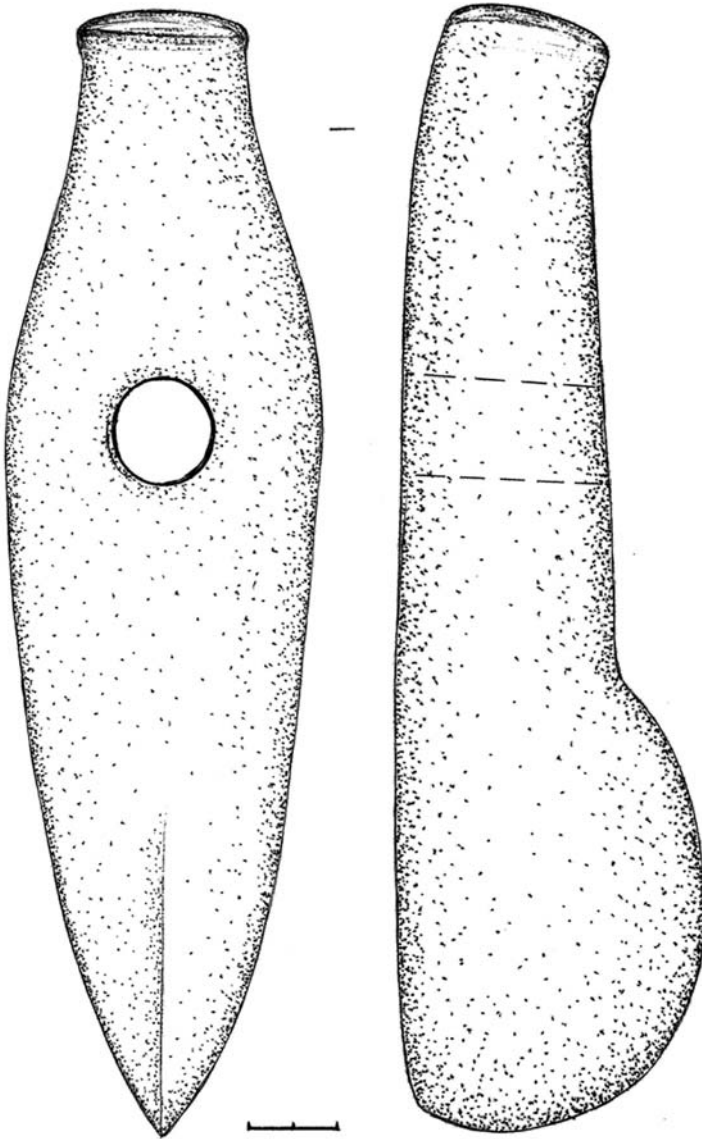
Після етапу перетворення форми відбувся етап чергової адаптації лопатевих сокир у фат'янівській культурі. Можливо, одночасно перетворена модель потрапила безпосередньо в район середньодніпровської культури, а можливо пізніше, але в кожному разі чергова адаптація мала місце в басейні верхньої і середньої течії Дніпра. У другій половині III тис. до Р. Х., разом з контактами середньодніпровської культури із прикарпатською зоною, зразок потрапляє на Волинь і Прикарпаття, а потім в район третього у свою чергу великого «шнурового ареалу» – сокальську групу [Libera, Sobieraj, Kopola, 2009, s. 307]. Детальніше можливий час побутування лопатевих сокир на нашій території можна окреслити 2500–2200 рр. до Р. Х.

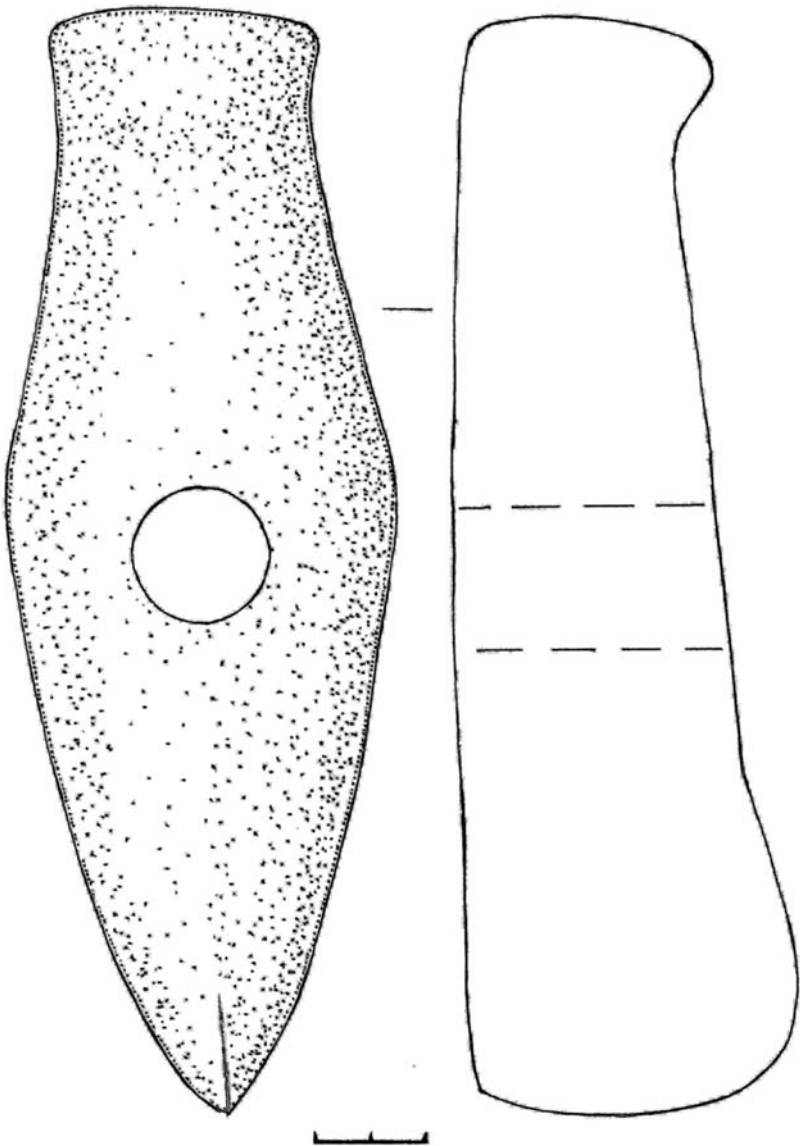
Рис. 3.32. Кам'яна лопатева сокира. Носачевичі Рожищенського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 3.33. Кам'яні лопатеві сокири: 1 – Підгайці Луцького р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ, А-3895) (за Г. Охріменком), 2 – Дзвінки Білогірського р-ну Хмельницької обл. (за І. Михальчишиним)

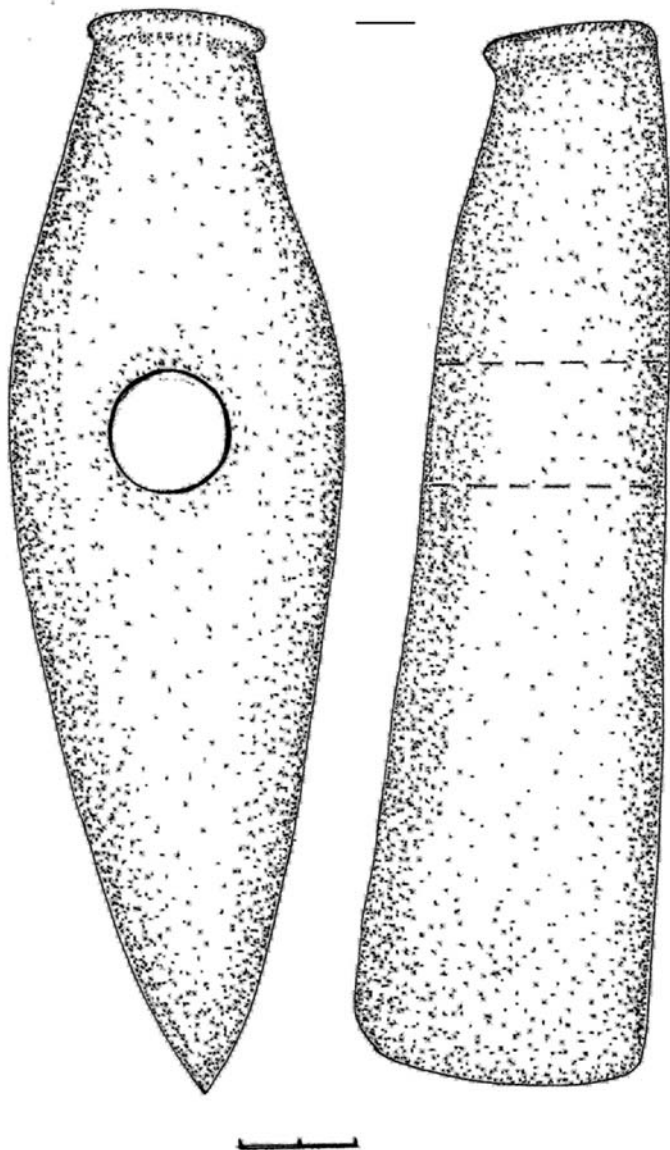

Рис. 3.34. Кам'яна лопатева сокира.
Буків Луцького р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ, А-10116)
(за Г. Охріменком)

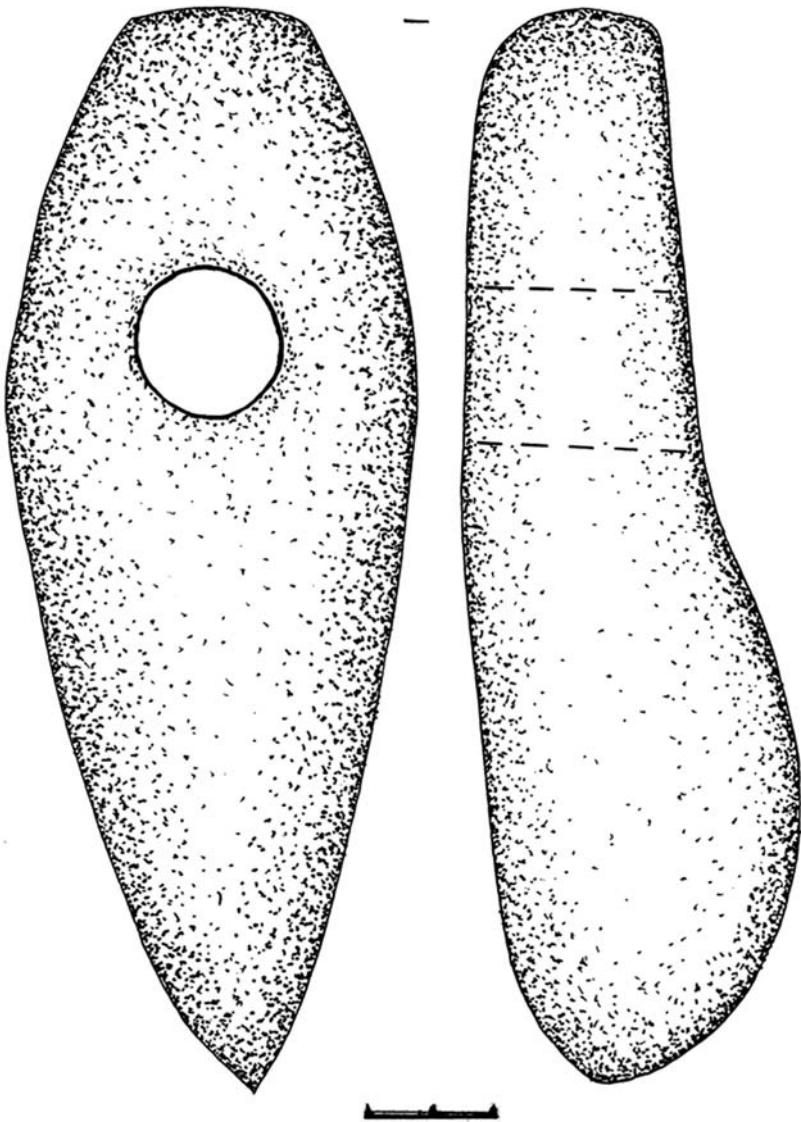

Рис. 3.35. Кам'яна лопатева сокира. с. Заболотці Іваничівського р-ну Волинської обл. (чорний дрібнозернистий андезит-базальт, знахідка М. Пелещишина) (за І. Михальчишиним)

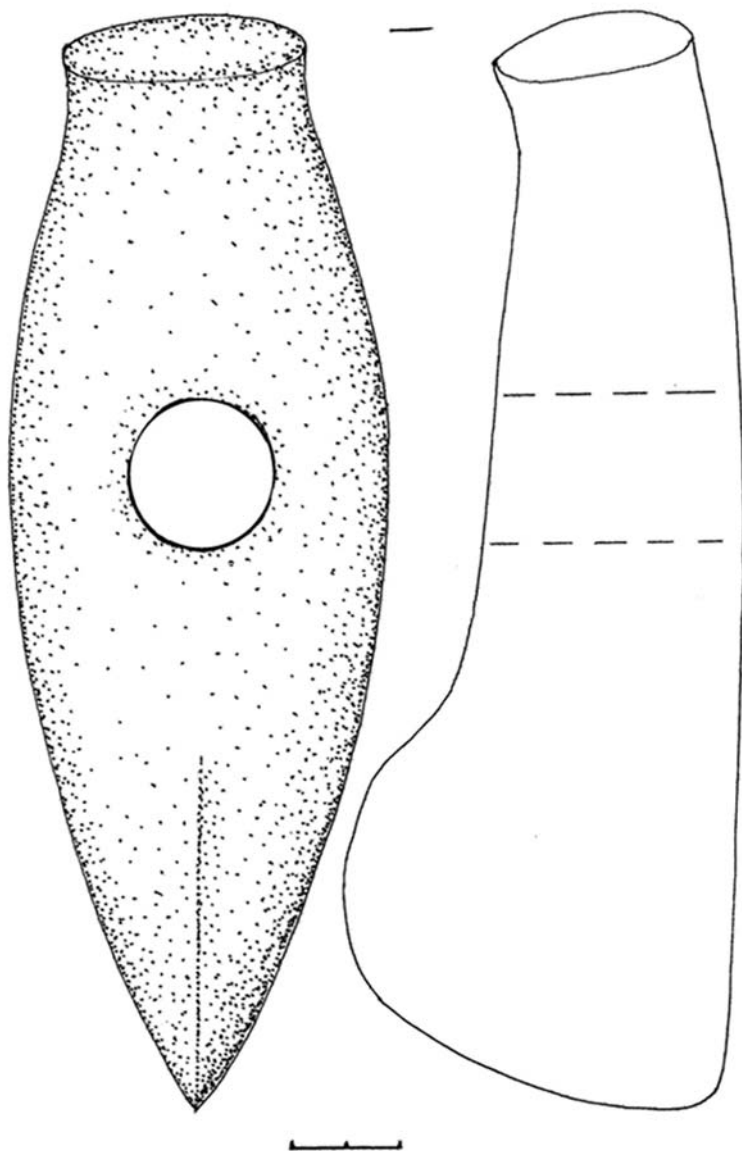

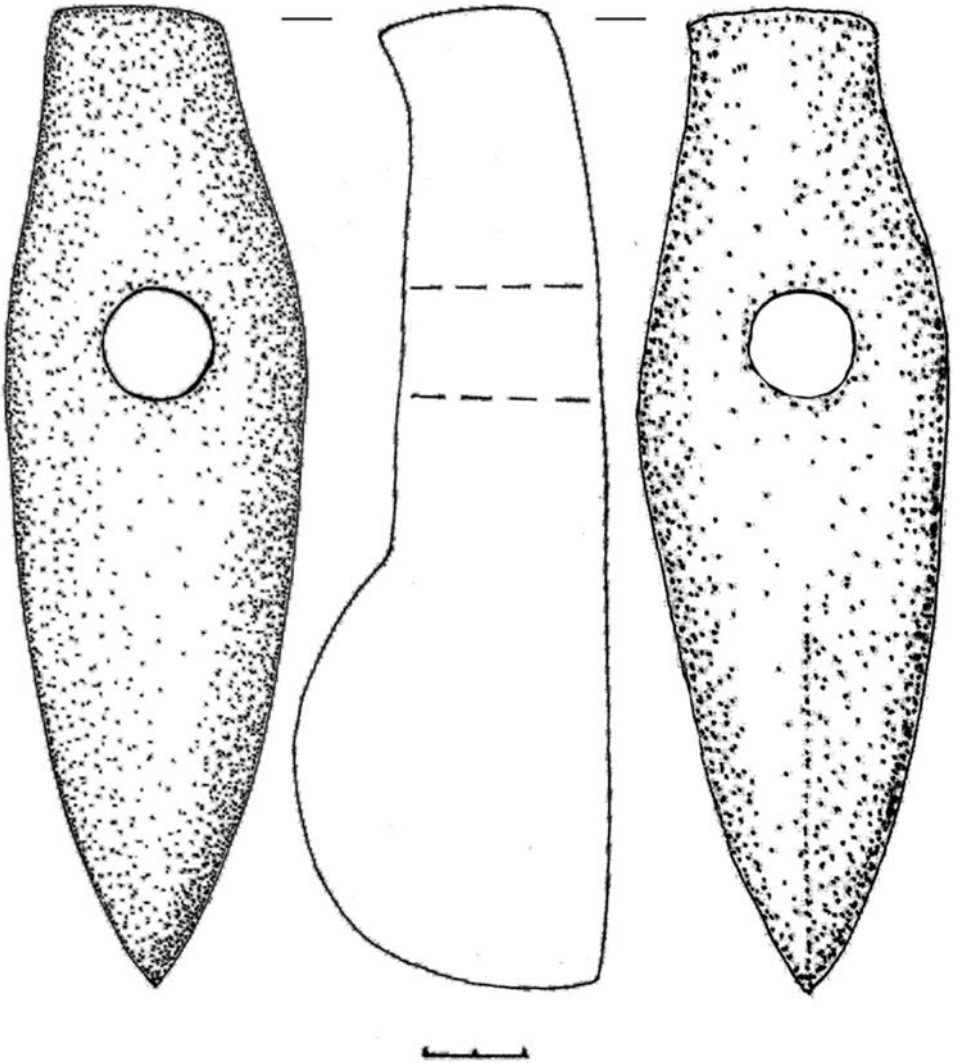
Рис. 3.36. Кам'яна човноподібна сокира. Майдан-Липно Маневецького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

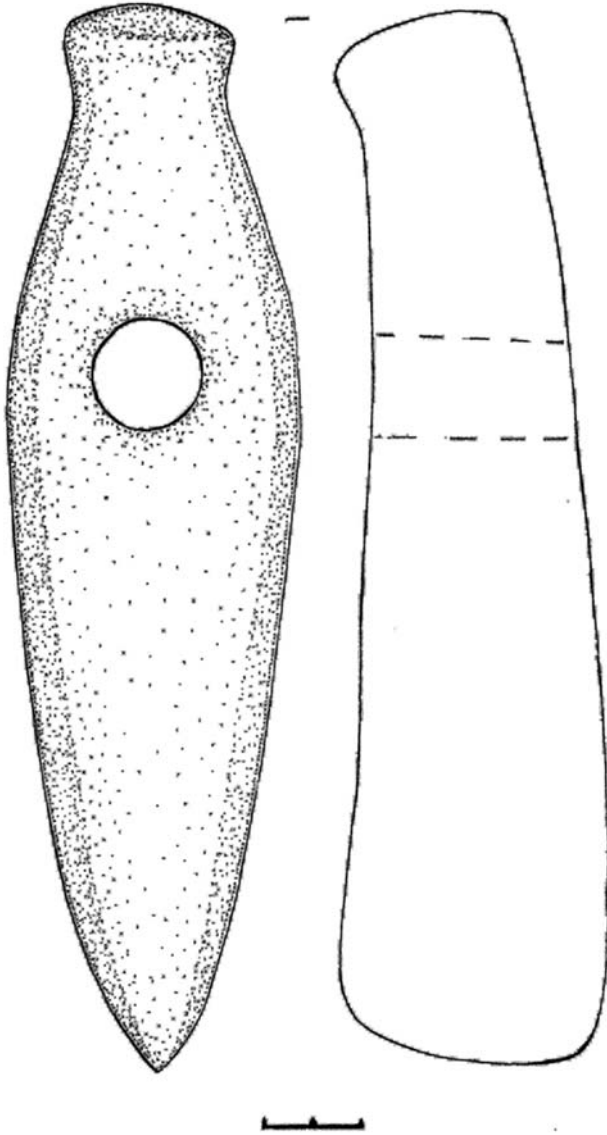
Рис. 3.37. Кам'яна лопатева сокира. Горайківка Маневецького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

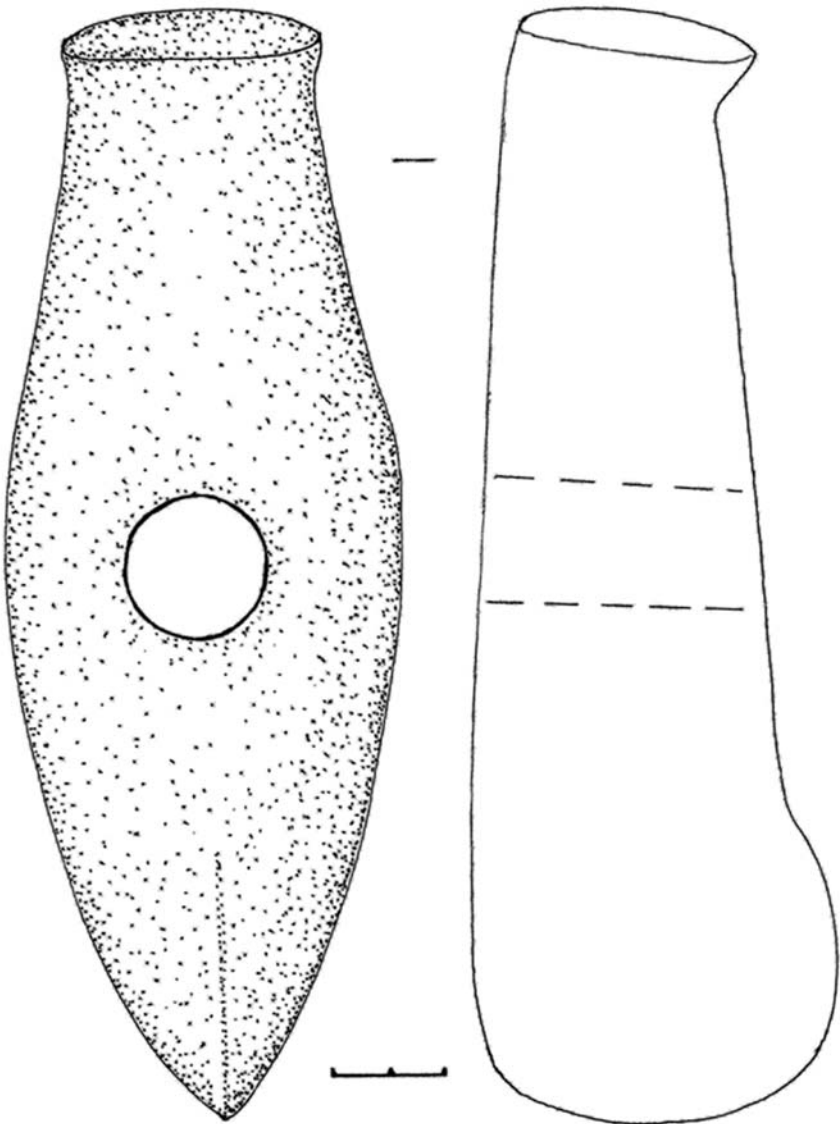
Рис. 3.38. Кам'яна лопатева сокира. Устиновичі Березнівського р-ну Рівненської обл. (сірий базальт) (за Г. Охріменком)

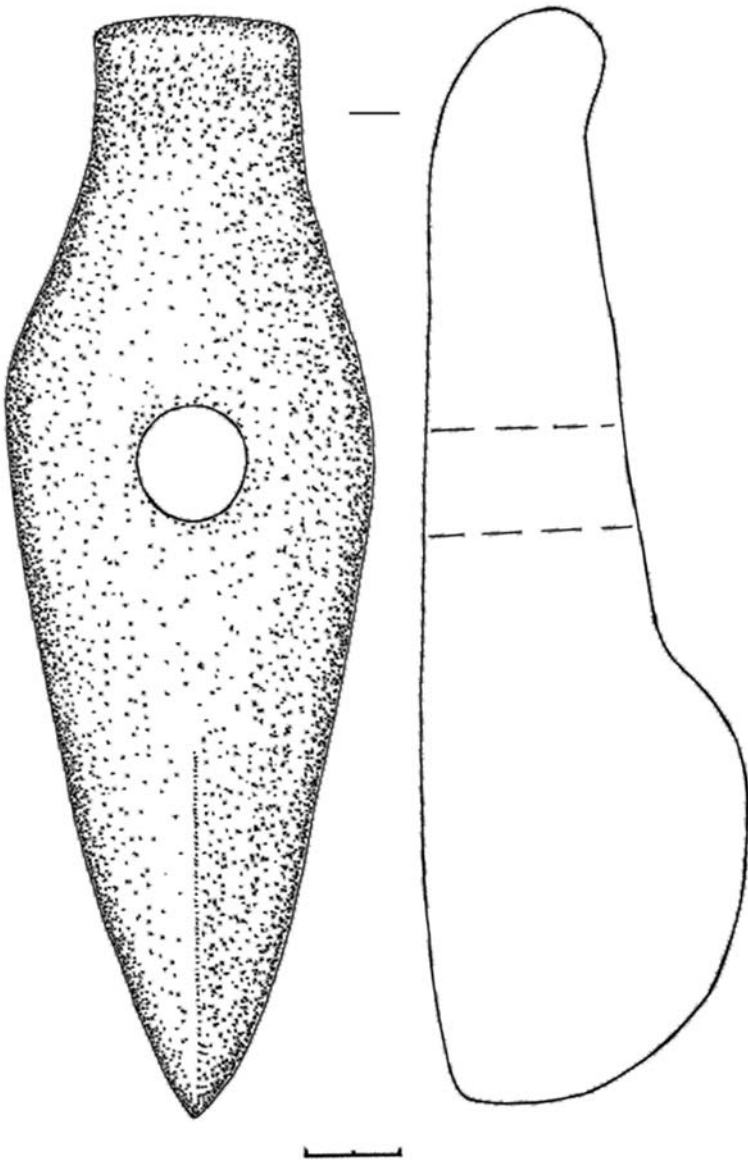
Рис. 3.39. Кам'яна лопатева сокира. Малий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком)

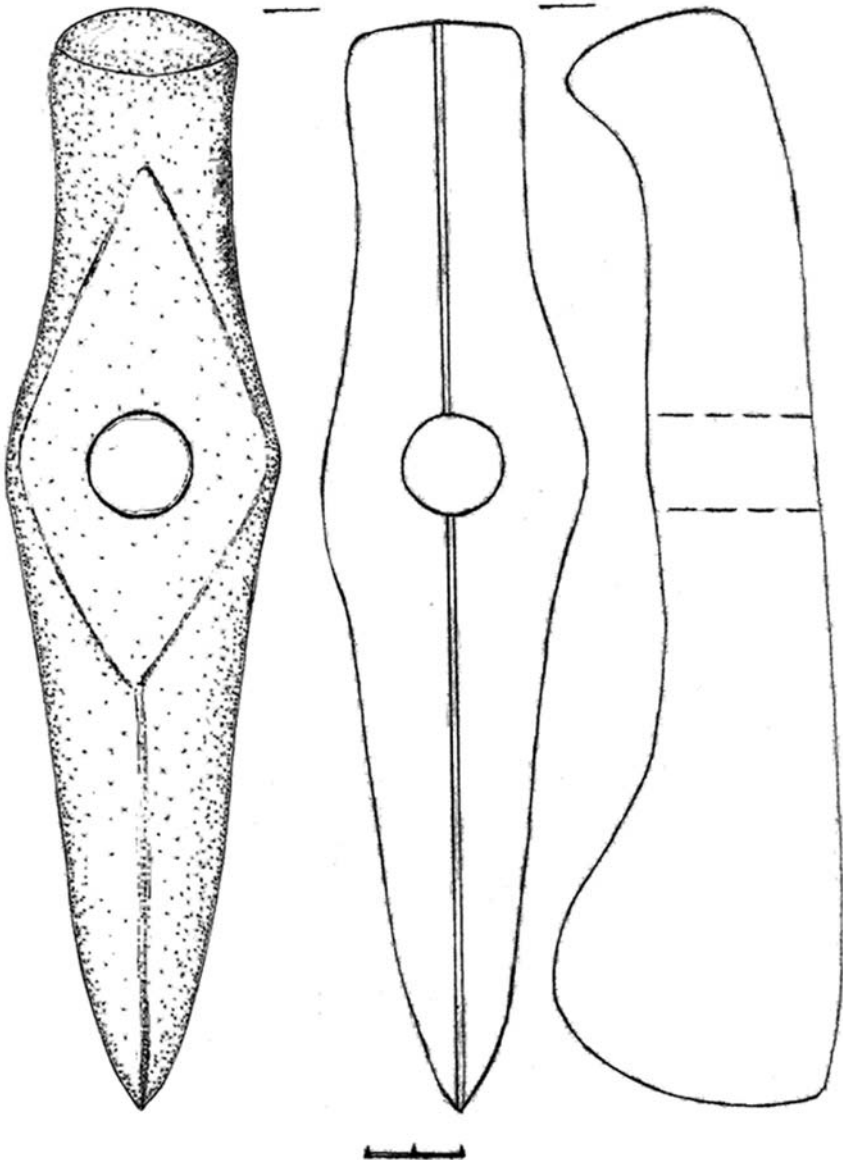
Рис. 3.40. Кам'яна човноподібна сокира. Костопільський р-н Рівненської обл.
(за Г. Охріменком)

Рис. 3.41. Кам'яна лопатева сокира (дрібнозернистий діабаз). Озліїв Млинівського р-ну Рівненської обл. (за І. Михальчициним)

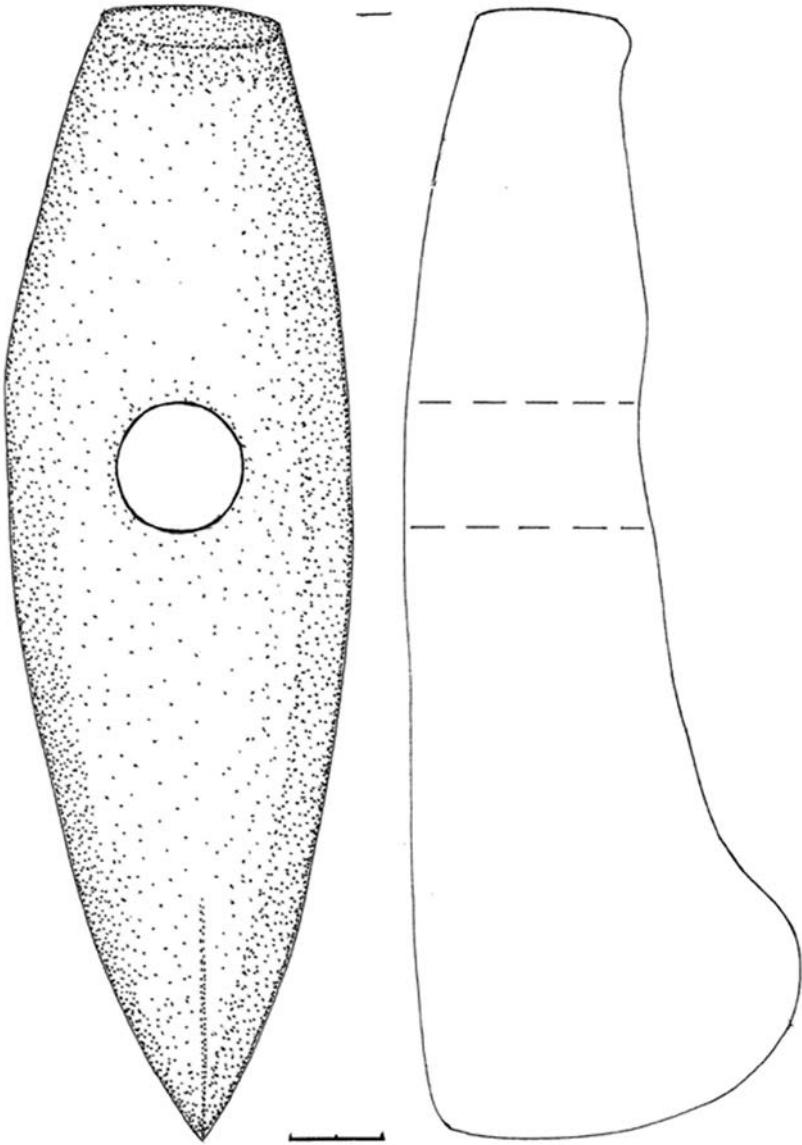

Рис. 3.42. Кам'яна лопатева сокира (сірий діабаз). Хмільове Бродівського р-ну Львівської обл. (за І. Михальчишиним)

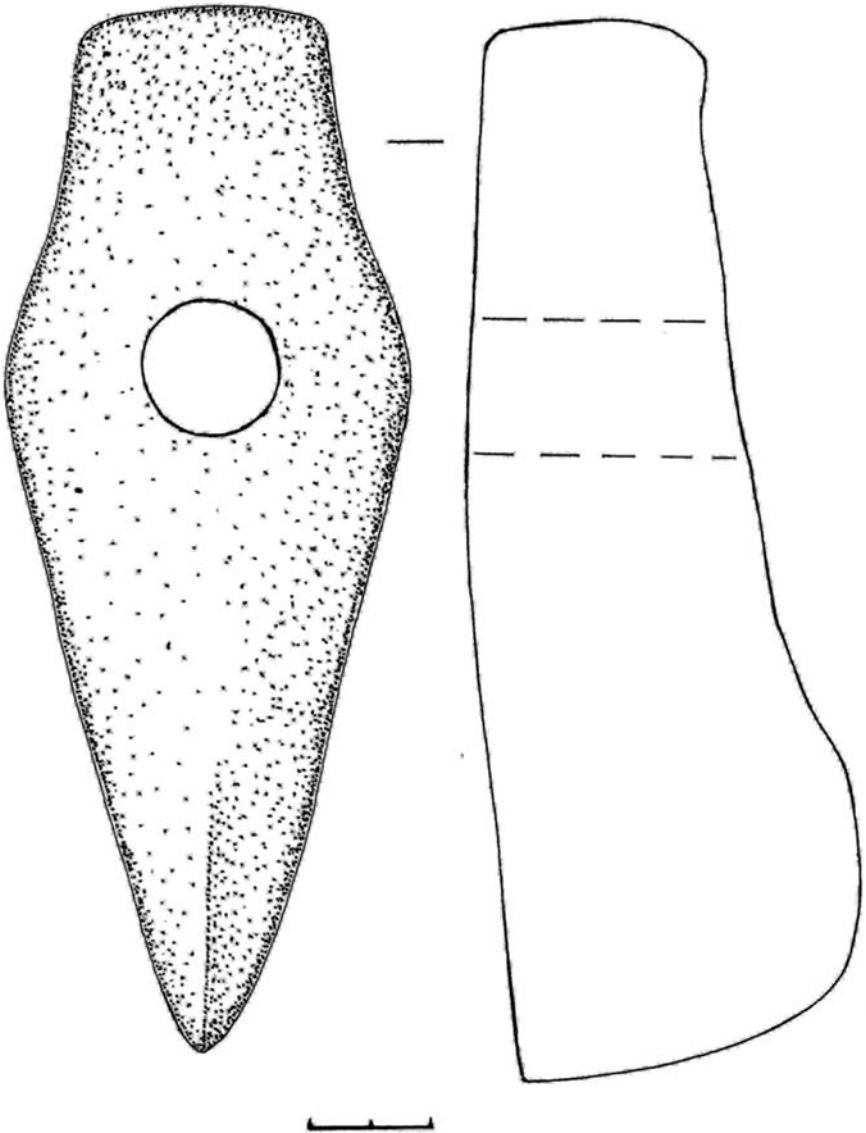

Рис. 3.43. Кам'яна лопатева сокира. Великий Дорошів
Нестерівського р-ну Львівської обл. (за І. Михальчишином)

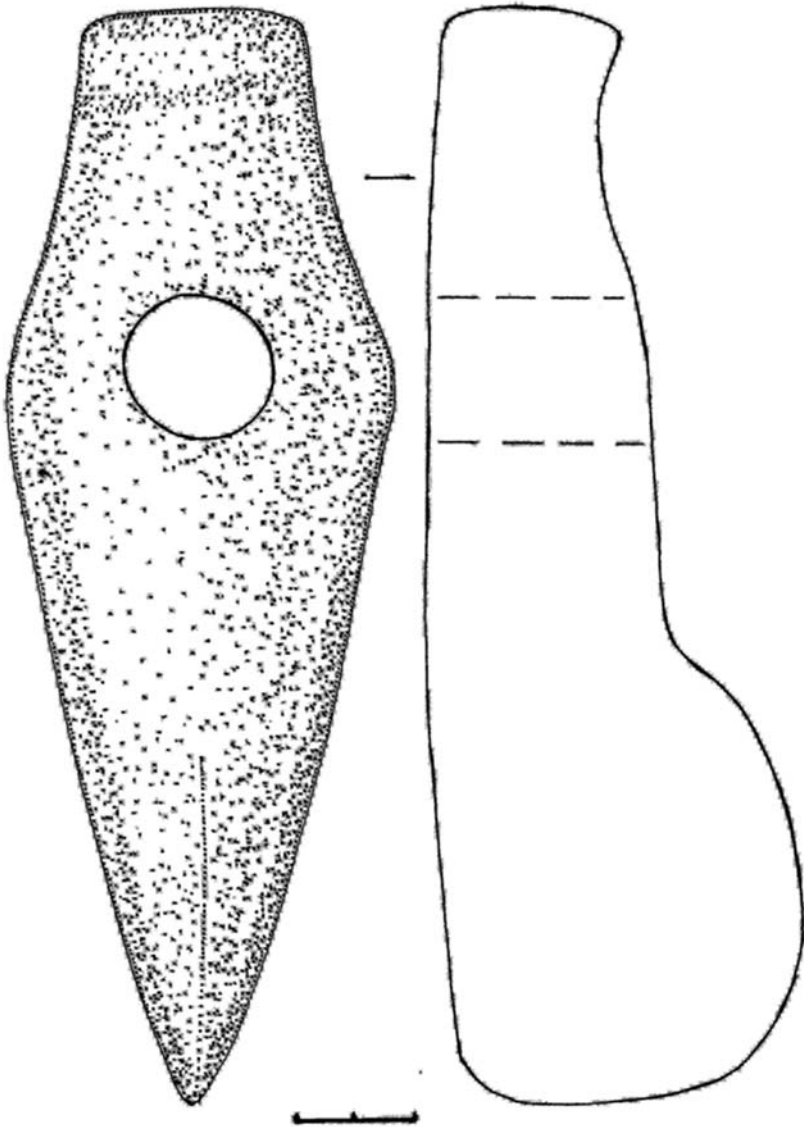

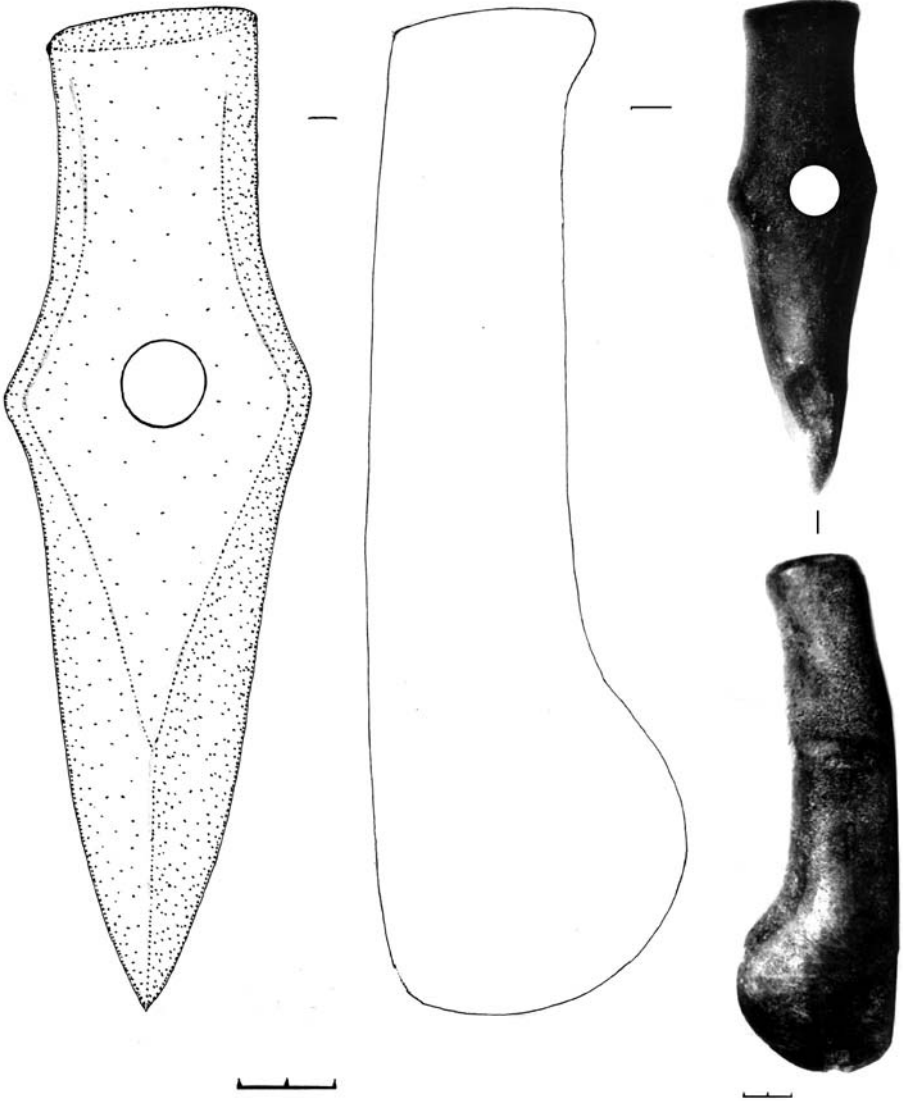
Рис. 3.44. Кам'яна лопатева сокира. Жовтневе Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. (за І. Михальчишином)

Рис. 3.45. Кам'яна лопатева сокира. Росоха Чортківського р-ну Тернопільської обл. (за І. Михальчишиним)

Рис. 3.46. Кам'яна лопатева сокира (фонди ЛІМ, А-1197, темно-сірий базальт)
(за І. Михальчишиним)

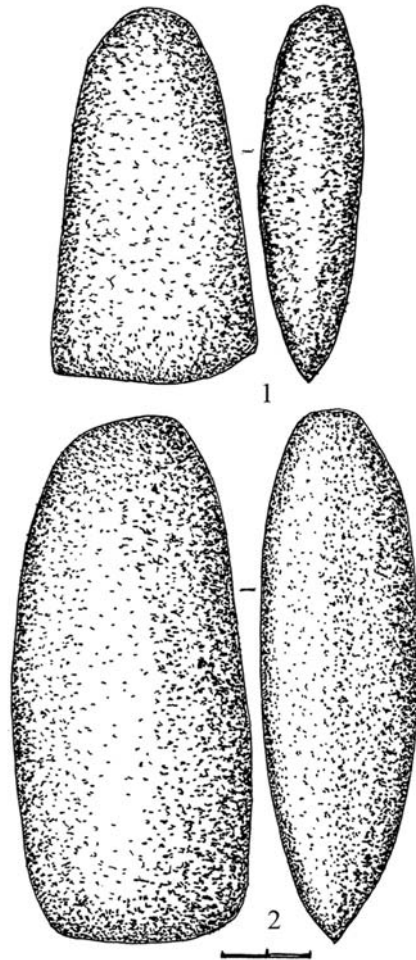
Рис. 3.47. Кам'яна лопатева сокира (фонли МА ЛНУ, № 67)
(за І. Михальчишиним)

Тип 7. Клиноподібні сокири.

Найбільш поширений тип серед кам'яних бойових сокир Західної Волині – клиноподібні (за типологічною схемою А. Брюсова і М. Зиміної). Загалом, клиноподібні кам'яні сокири у великій кількості зафіксовані на території Прибалтики, Білорусі, Прикарпаття й Волині. Лише в Каунаському та Вільнюському музеях зберігається близько 1500 клиноподібних просвердлених сокир та їхніх уламків, у Ризькому музеї – 500 штук [Крайнов, 1972, с. 40]. Відомі знахідки цих виробів у районі Калінінграда, Мозиря, в ареалі Волго-Окського межиріччя. Зброю цього типу використовували не лише в Європі, а й в Азії [Цыб, 1981, с. 7].

До клиноподібних належать сокири: 1) з невиділеним обушком; 2) з виділеним обушком. І. Михальчишин звертає увагу на те, що більш ретельно виготовлені знаряддя другого типу. Інколи трапляються клиноподібні сокири без отвору – це найпростіші форми, які, поза сумнівом, були прототипом клиноподібних просвердлених сокир, що з'явилися ще в ранньому неоліті (рис. 3.48) [Крайнов, 1972, с.41]. Свою назву клиноподібні сокири отримали, ймовірно, із-за подібності до пізніших металевих клинів для розколювання дерева. За формою це прості предмети

середніх розмірів із невиділеним овальним чи пласким обушком. Більшість із них має заокруглений овальний обушок, що робить їх подібними до краплини води (крапле-

Рис. 3.48. Клиноподібні сокири: 1-2 – Берестяне Ківерцівського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

подібні). Отвір розміщений ближче до обушка.

Значна концентрація однотипних знарядь в Прибалтиці дала підставу Д. Крайнову висунути припущення, що саме тут був центр їх виготовлення [Крайнов, 1972, с. 59]. Існували також гіпотези, що місця найбільшої концентрації бойових сокир клиноподібного типу (Південна Прибалтика, Білорусь, Середній Дніпро і Прикарпаття) вихідні й для племен фатьянівської культури, серед артефактів якої, однак, вони трапляються зрідка.

За підрахунками А. Брюсова і М. Зиміної, в Європейській частині колишнього СРСР відомо понад тисячу клиноподібних сокир. Автори відзначають значне скупчення цих виробів у Дніпро-Дністровському межиріччі, у верхів'ях правих приток Прип'яті й Дністра, у надбережжі Німану, на Волзі, Клязьмі, В'ятці [Брюсов, Зиминова, 1966, с.24].

Одна з найбільш давніх клиноподібних сокир виявлена на поселенні культури лійчастого посуду пізнього періоду поблизу м. Винники Львівської області (розкопки М. Пелешішина, 1985 р.). Це виріб невеликого розміру, виготовлений з амфіболитового гнейсу немісцевого походження (визначення Р. Смішко). Такий матеріал поширений на Півдні України (Кривоїріжжя, Запоріжжя); не виключено,

що й сама сокира південного походження [Михальчишин, Смішко, 1995, с. 259-264].

Загалом, сокири клиноподібного типу невластиві культурі лійчастого посуду. Можливо, рухаючись на південь через територію, заселену трипільцями, племена КЛП запозичували ці знаряддя у трипільського населення.

Клиноподібні сокири на території Прикарпаття та Волині хронологічно досить ранні – вони з'являються в другій половині V тис. до Р. Х. На півдні Прикарпаття ці знаряддя вперше зафіксовані на пам'ятках раннього етапу культури Трипілля – Кукутені й наявні протягом усього періоду її розвитку [Энеолит СССР, 1982, табл. LI]. Однак справді широке використання бойових сокир на Прикарпатті й Західній Волині спостерігається з кінця III тис до Р. Х. Так, для раннього періоду культур шнурової кераміки характерні булавоподібні та більш правильних пропорцій виробу з виділеним овальним обушком [Свешніков, 1974, с. 35, 91, 99, рис. 7:10, 11]. У середньому та пізньому періодах розвитку цих культур виникають специфічні сокири різних модифікацій.

Із середини II тис. до Р. Х. найширше застосування мали також сокири клиноподібного типу, хоча їх кількість поступово зменшувала-

ся. Ймовірно, кам'яні бойові сокири з поширенням металу відходили на другий план. Можна припустити, що кульмінаційний період існування цих артефактів припадає на першу половину II тис. до Р. Х., а використовувалися вони до раннього залізного віку. Так, на пам'ятках комарівської культури трапляються переважно клиноподібні сокири. Зокрема, вони були виявлені Г. Смирновою на відомому поселенні біля с. Незвисько [Смирнова, 1974, с. 58; рис. 2:5; 4:1]. Це дало підставу дослідниці стверджувати, що "найпоширеніші в комарівській культурі сокири пласкі, клиноподібні, з широким отвором посередині та потовщеним обушком" [Смирнова, 1974, с. 58]. Аналогічні знаряддя знайдено І. Михальчишиним на поселеннях тшинецької культури поблизу с. Коритниця (урочище Чорнявка) (рис. 3.50:3) і с. Микитичі Володимир-Волинського району Волинської області. Тобто сокири клиноподібного типу переважали на всій території, зайнятій тшинецько-комарівськими спільнотами [Брюсов, Зими́на, 1966, с. 107].

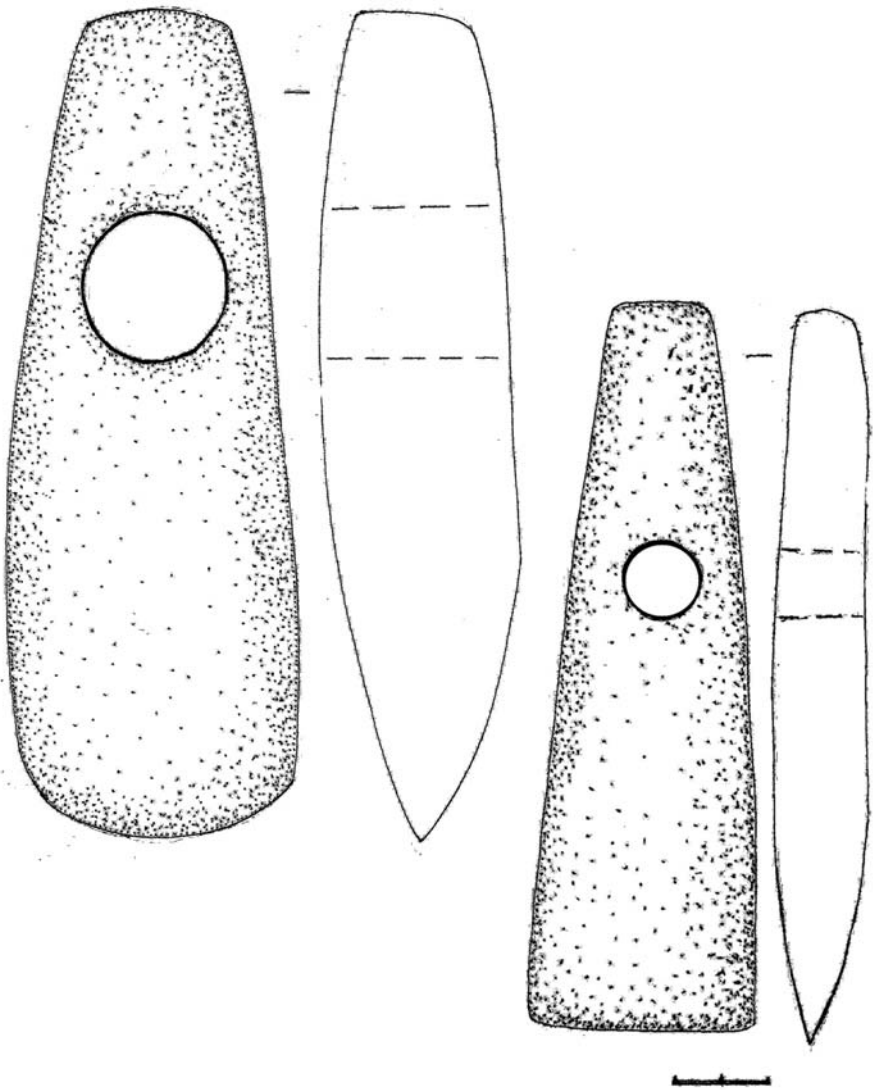
Кількість кам'яних бойових сокир зменшується у другій половині II тис. до Р. Х. На пам'ятках комарівської та східнотшинецької культур відомі поодинокі знахідки цих предметів озброєння. Частіше трапляються уламки нижньої кли-

ноподібної частини та інші фрагменти, за якими важко зробити висновки про цілісну форму виробів [Смирнова, 1974, рис. 2. 5; рис. 4. 11; рис. 2. 107].

Кам'яні бойові сокири, які датуються першою половиною I тис. до Р. Х., трапляються дуже рідко. Вони масивні, виготовлені недбало. Сокири висоцької культури із с. Гончарівка Львівської області мають невірвняну поверхню, отвір розміщений у середній частині виробу [Крушельницька, 1976, рис. 21:31; 10, рис. 65:41]. Дещо акуратніші сокири цієї ж культури із с. Лугове Львівської області [Крушельницька, 1976, рис. 21:24, 25].

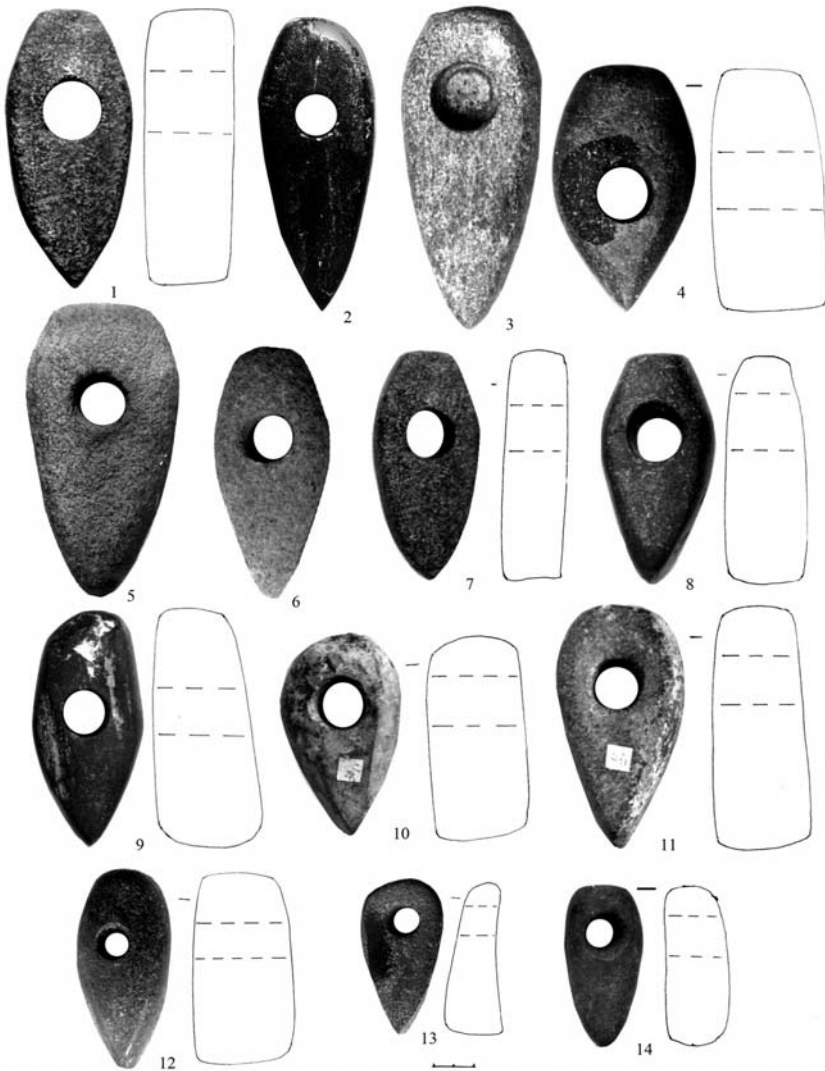
Із 252 сокир, зібраних І. Михальчишиним на території Прикарпаття і Західної Волині, 123 належать до клиноподібного типу. А. Брюсов і М. Зими́на подають із цього регіону 74 екземпляри. Лише декілька виробів вирізняються значними розмірами, наприклад, знаряддя з Володимира-Волинського (рис. 3.51:1), с. Сереховичі Старовижівського району Волинської області (рис. 3.52:1), Любомльського музею (інв. № 387), с. Переволочна Буського району Львівської області (рис. 3.53:1).

Екземпляри з отвором, розташованим ближче до обуха або посередині найбільш розширеної

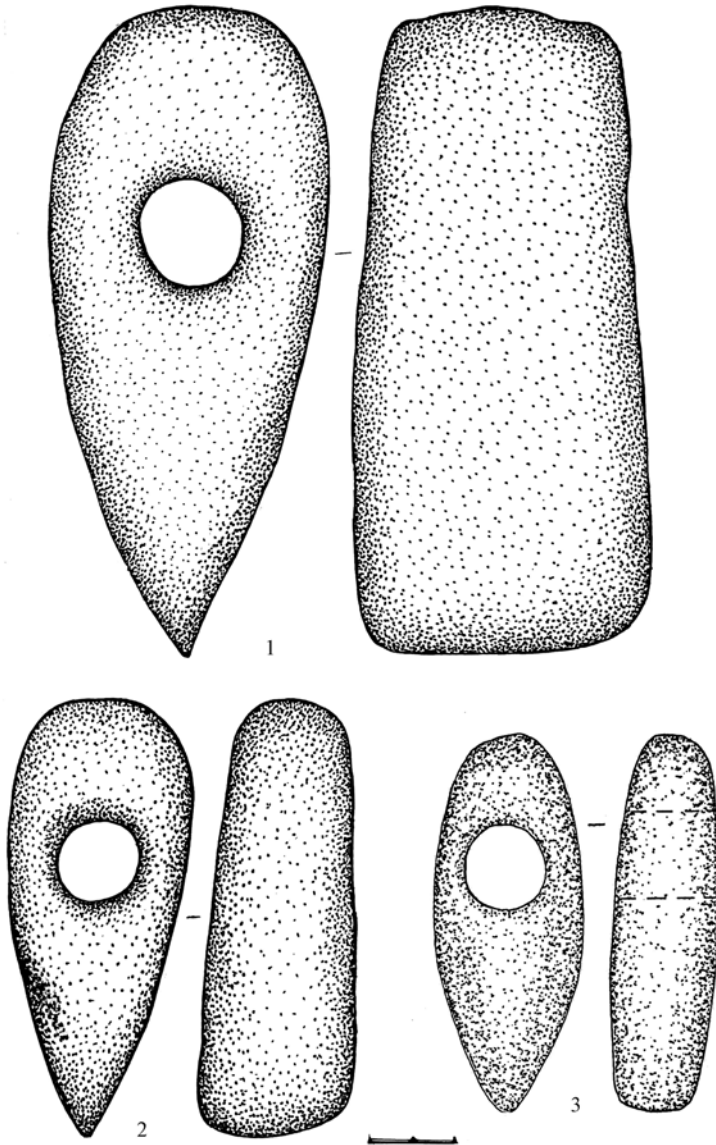

Рис. 3.49. Кам'яні мотики: 1 – Красиловка Могильовської обл., 2 – околиці м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл. (за І. Михальчишином)

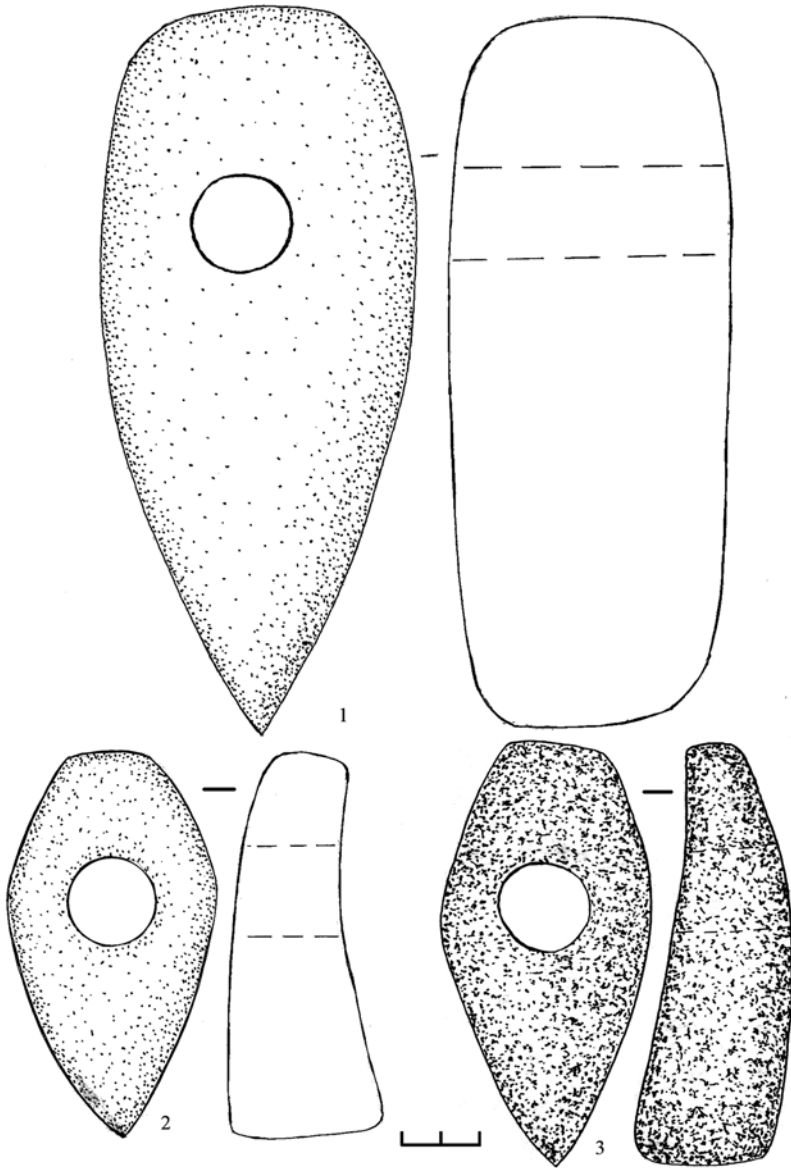

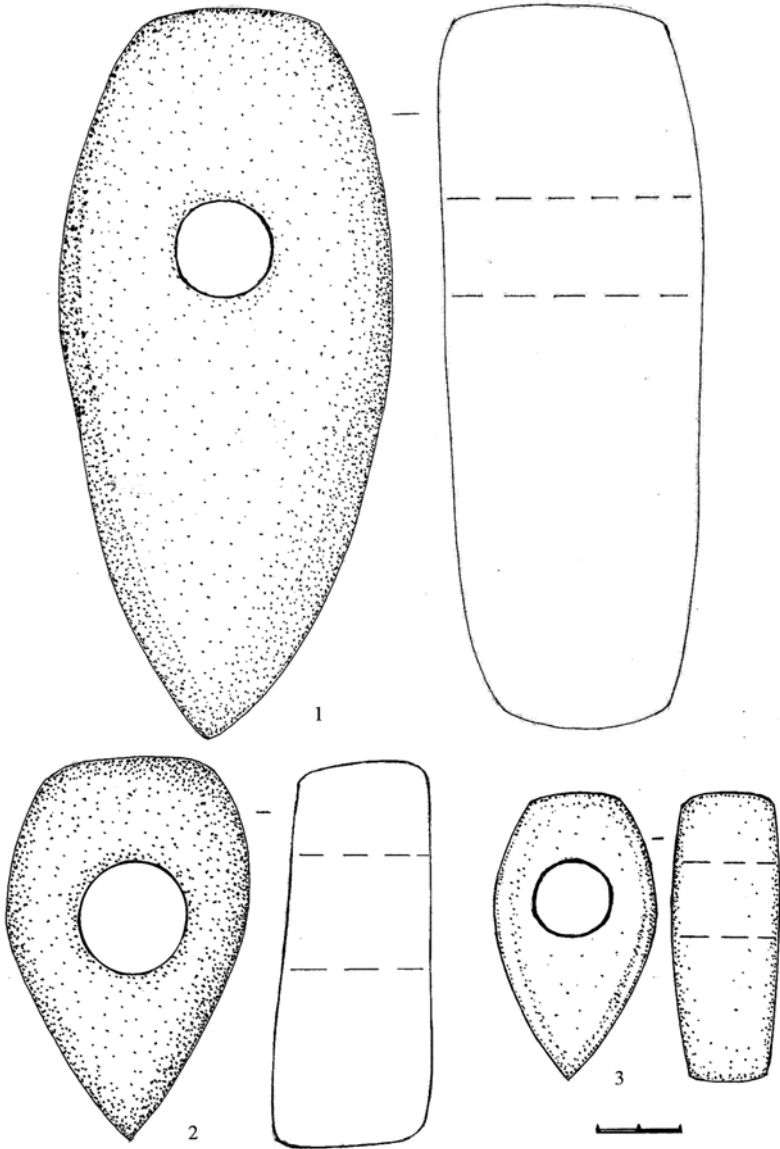
Рис. 3.50. Кам'яні сокири з Волині та Прикарпаття: 1-2 – Любеля Нестеровського р-ну Львівської обл. (діабаз), 3 – Коритниця Володимир-Волинського р-ну, 5 – Великі Мости Сокальського р-ну Львівської обл., 6 – Комарів Івано-Франківської обл. (базальт), 12 – Луцький р-н Волинської обл. (чорний діабаз), 13 – Підгір'я Бродівського р-ну (сірий діабаз), 14 – Броди Львівської обл. (за І. Михальчишином)

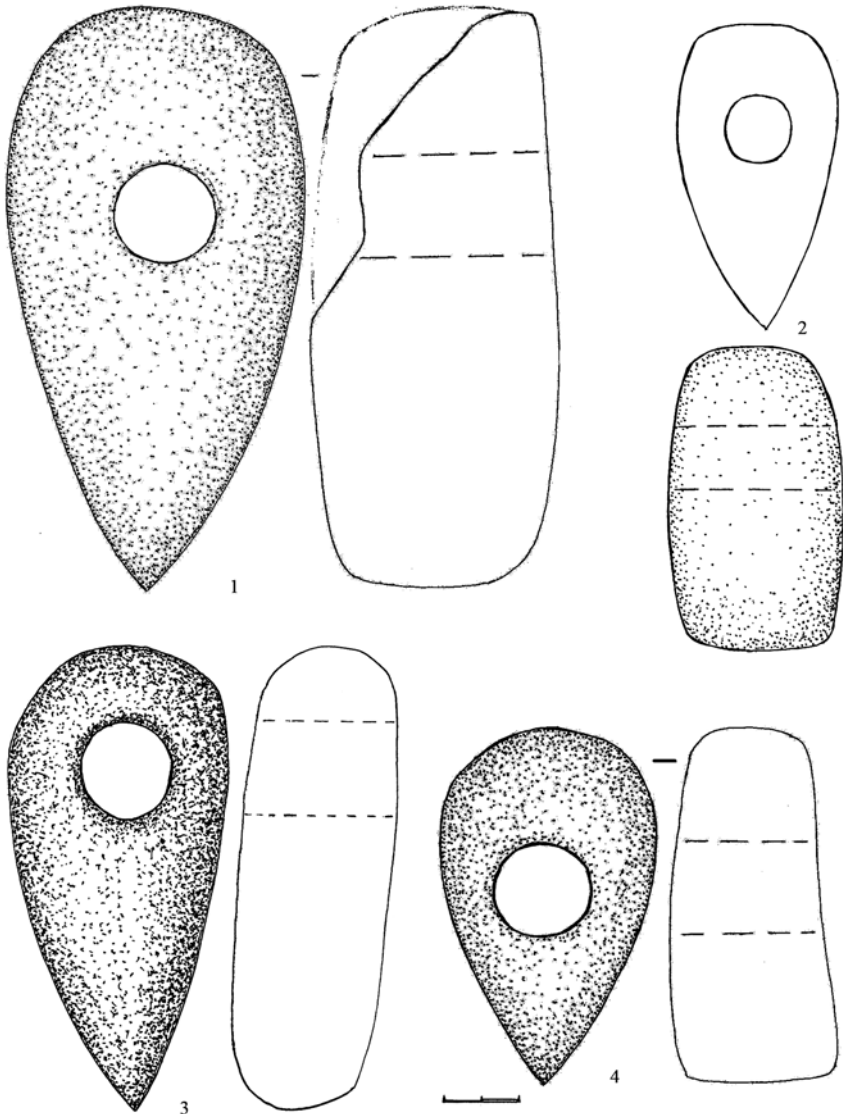
Рис. 3.51. Кам'яні клиноподібні сокири: 1 – Володимир-Волинський, 2 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну, 3 – Любомльський р-н Волинської обл. (за Д. Остапоком)

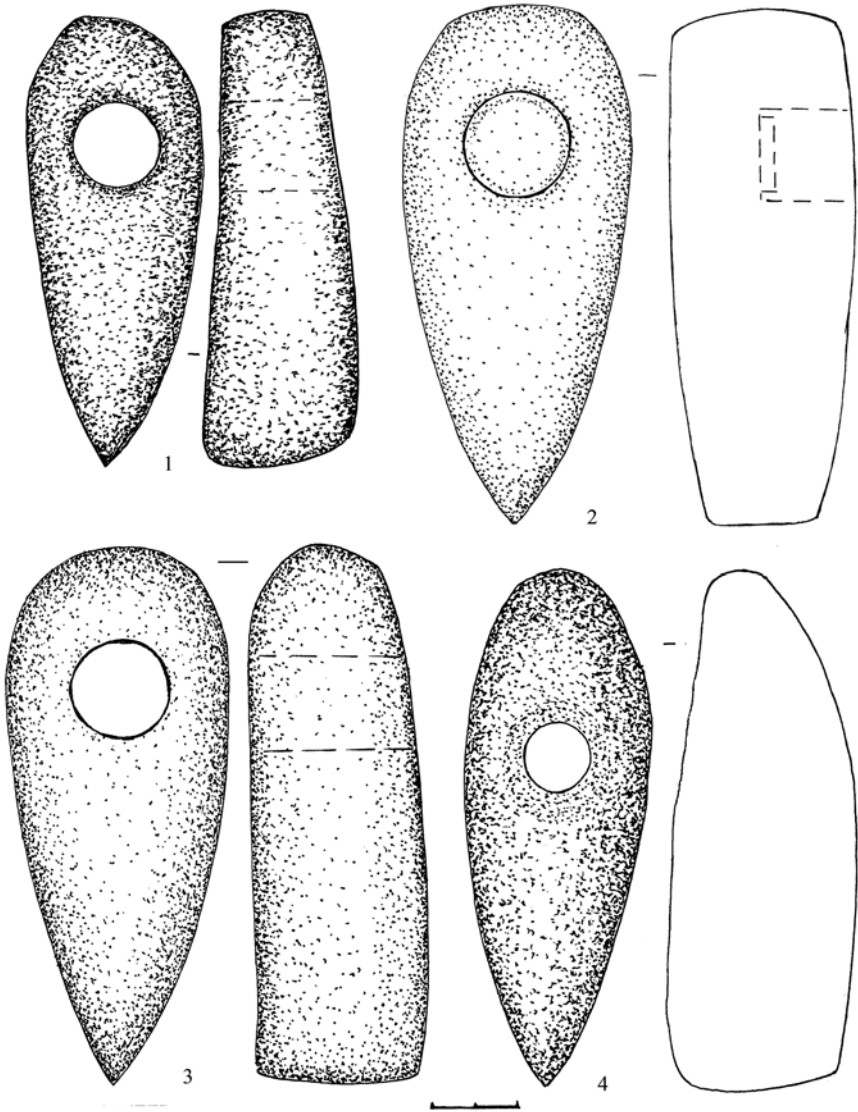
Рис. 3.52. Кам'яні сокири: 1 – Сереховичі Старовижівського р-ну Волинської обл., 2 – околиці Рівного, 3 – Майдан-Липно Маневецького р-ну (за І. Михальчишиним, Г. Охріменком)

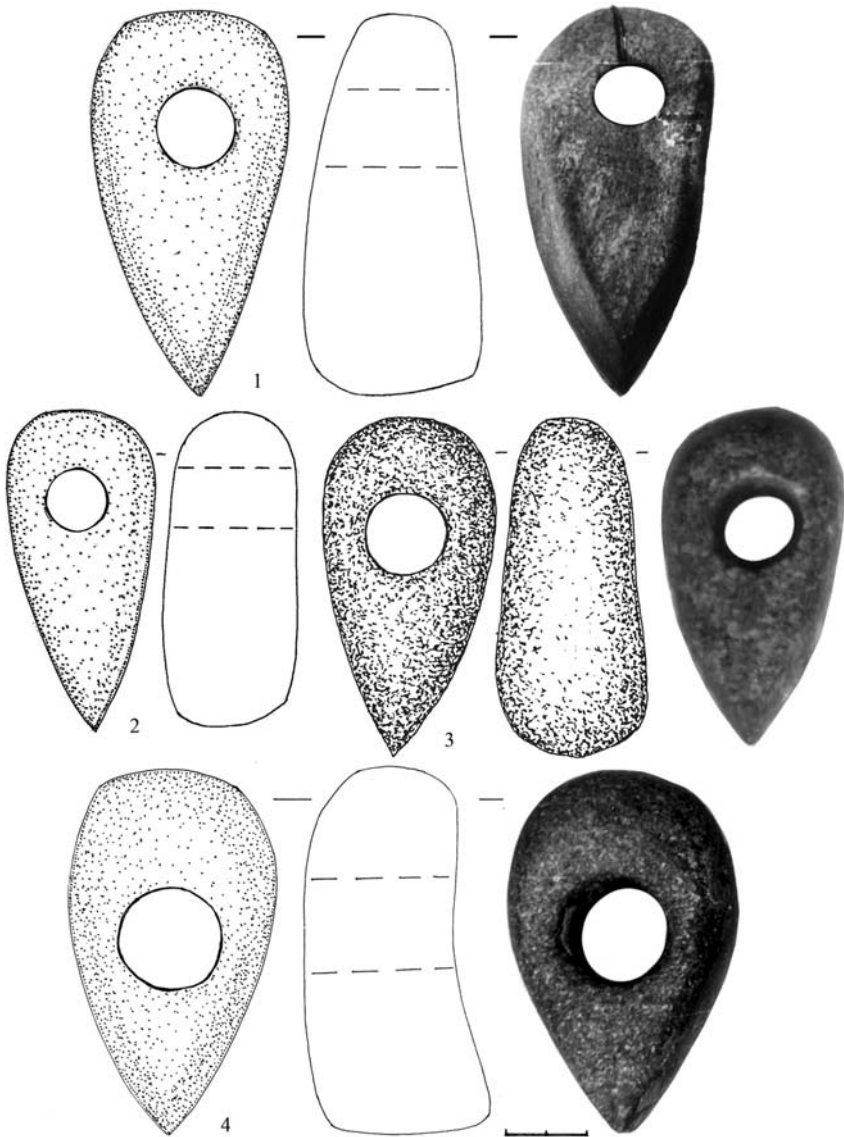
Рис. 3.53. Кам'яні сокири: 1 – Переволочна Буського р-ну Львівської обл.,
 2 – Зозів Рівненського р-ну (ур. Придатки), знахідка М. Пелещишина,
 3 – Сокальський р-н Львівської обл. (за І. Михальчишиним)

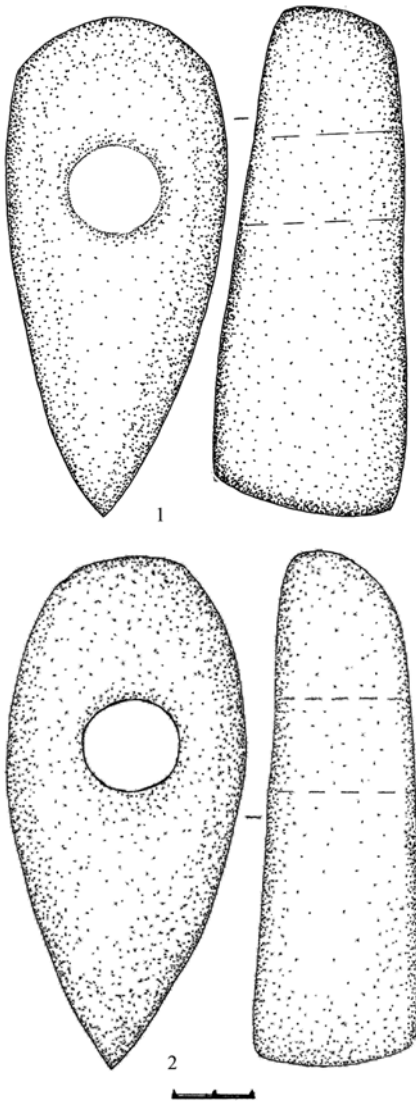
Рис. 3.54. Клиноподібні кам'яні сокири з заокругленим обушком: 1 – Хлівчани Сокальського р-ну, 2 – Іваничі Волинської обл., 3 – Ставчани Городецького р-ну Львівської обл. (за І. Михальчишином), Майдан-Липно Маневецького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 3.55. Клиноподібні кам'яні сокири з заокругленим обушком: 1 – Берестяне Ківерцівського р-ну, 2 – Коритниця Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., 3 – Граддя Маневицького р-ну, 4 – Рожищенський р-н Волинської обл. (фонди Рожищенського краєзнавчого музею) (за Г. Охріменком)

Рис. 3.56. Клиноподібні кам'яні сокири з заокругленим обушком: 1 – Белз Сокальський р-ну Львівської обл., 2 – фонди ЛІМ, А-10163, 3 – Гораймівка Маневицького р-ну, 4 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишиним, Г. Охріменком)

Рис. 3.57. Клиноподібні кам'яні сокири: 1 – Тучин Гощанського р-ну Рівненської обл., 2 – Доросині Рожиченського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком, О. Позіховським)

обушкової частини, нагадують підбулавоподібні та булавоподібні вироби.

Під час виготовлення клиноподібних сокир основна увага зосереджувалася на лезі, тому воно на всіх знаряддях цього типу оброблене старанніше, ніж обушок, відшліфоване, навіть якщо інша частина поверхні не шліфувалася. Зокрема, такий виріб відомий із с.Зозів (урочище Придатки) (рис. 3.53:2).

Незначна кількість клиноподібних сокир має невиділений обушок з пласкою вершиною. Це одні з найбільш ранніх типів бойових сокир на досліджуваній території. Починаючи з кінця III тис. до Р. Х., вони побутують протягом усього бронзового віку.

Клиноподібні сокири з заокругленим обухом. За особливості форми клиноподібні сокири з заокругленим обухом ще можна назвати краплеподібними. Верхній бік деяких виробів плоский, нижній – овальний, кути заокруглені. Робоча частина має форму клина, обухова – заокруглена (рис. 3.55-3.60). Це вироби переважно невеликих розмірів, мало шліфовані або зовсім без шліфування, часто з пошкодженою поверхнею. У деяких екземплярів шліфовані лише бокові площини леза. Показово, що в окремих сокир лезо притуплене. Обух не

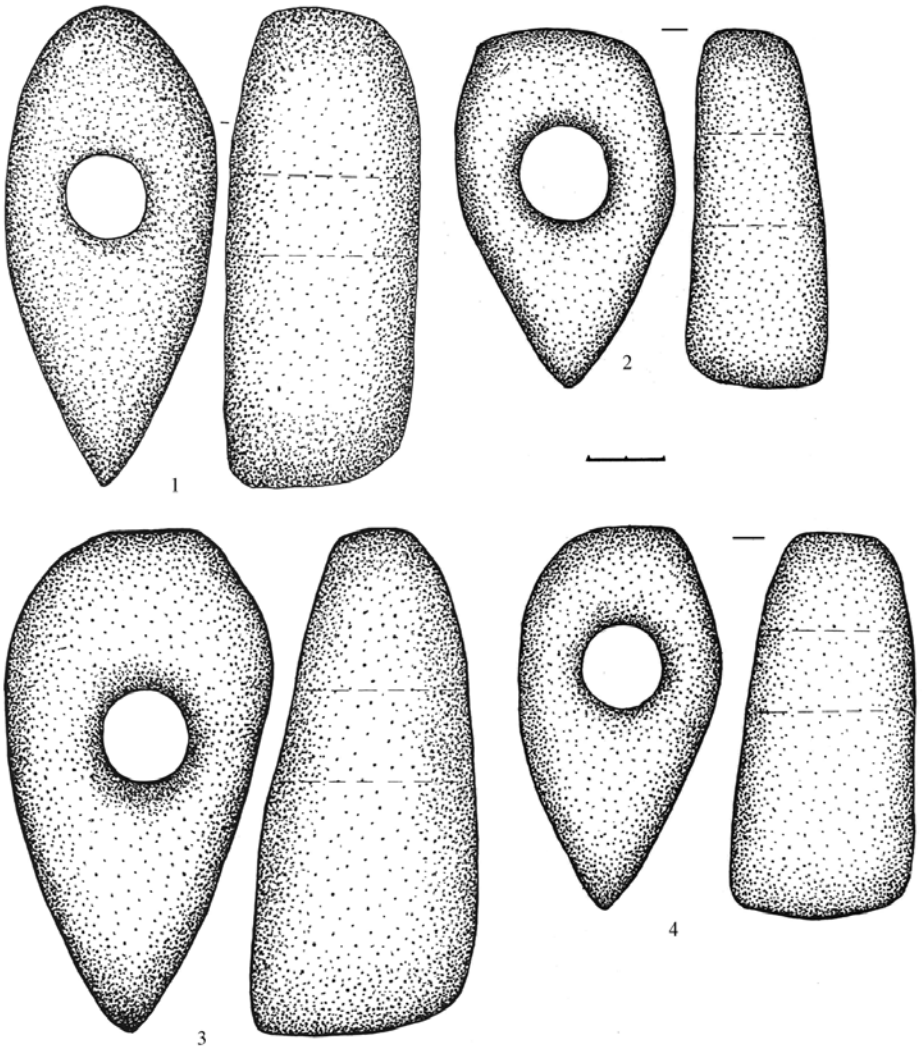
виділений, отвір знаходиться в найширшому місці виробу, ближче до обушка, у деяких – ближче до леза. Виготовлені вони з діабазу, габродіабазу. Найбільші за розмірами вироби цього типу відомі з фондів ЛКМ (№ 387), з с. Заболотці Іваничівського р-ну Волинської обл. та с. Надрічне Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.

Серед клиноподібних сокир з овальним обушком особливу групу становлять знаряддя з довгим і порівняно вузьким лезом. Окремі з них досить великі (довжина 18,5-23 см) та старанно оброблені. Леза деяких знарядь дугоподібні, тобто у профілі розширені й за формою нагадують так звані човноподібні сокири. Отвір розміщений в обушкової частині сокири (рис. 3.61). Такі вироби відомі з поховань та поселень культур постшнурової кераміки (Озліїв, Посників Млинівського району Рівненської області) [Свешніков, 1974, рис. 7]. Ці сокири трапляються на території фат'янівської культури [Ефимов, 1951, с. 173], однак переважна більшість їх зафіксована в Прибалтиці та Скандинавії.

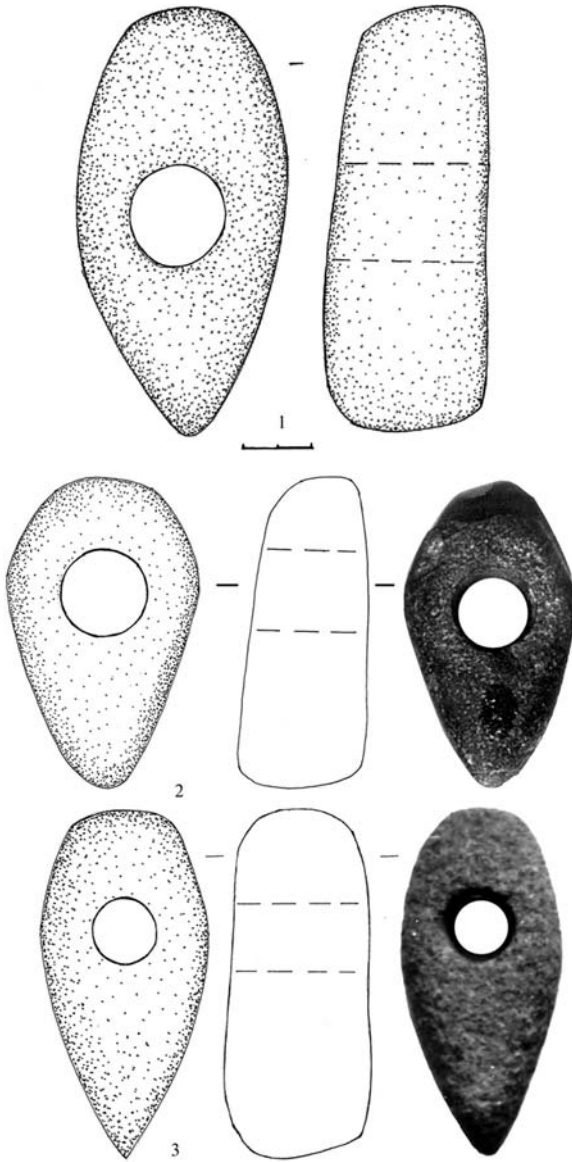
Близько половини виявлених клиноподібних сокир мають відносно чітко сформований обушок. В одних він звужується рівномірно догори (тип 7) (рис. 3.62), в інших тільки підкреслений, має пласку вершину (тип 6) (рис. 3.63; 3.64).

Отвір міститься в найширшому місці сокири. Деякі вироби мають підкреслений (довгий і звужений) обушок і нагадують сокири обушкового типу, як наприклад, два вироби із Маркостава (рис. 3.5:2) та Нуйно (рис. 3.65:2) (тип 13). Отвір міститься посередині знаряддя або ближче до обушка, однак є й винятки. Так, невелика сокира з Любомля має отвір трохи вище середини, тобто у звуженій частині. Декілька екземплярів цього типу вузькі й короткі, їхні обушки звужені так, що сокири дещо схожі на ромбоподібні (рис. 3.66).

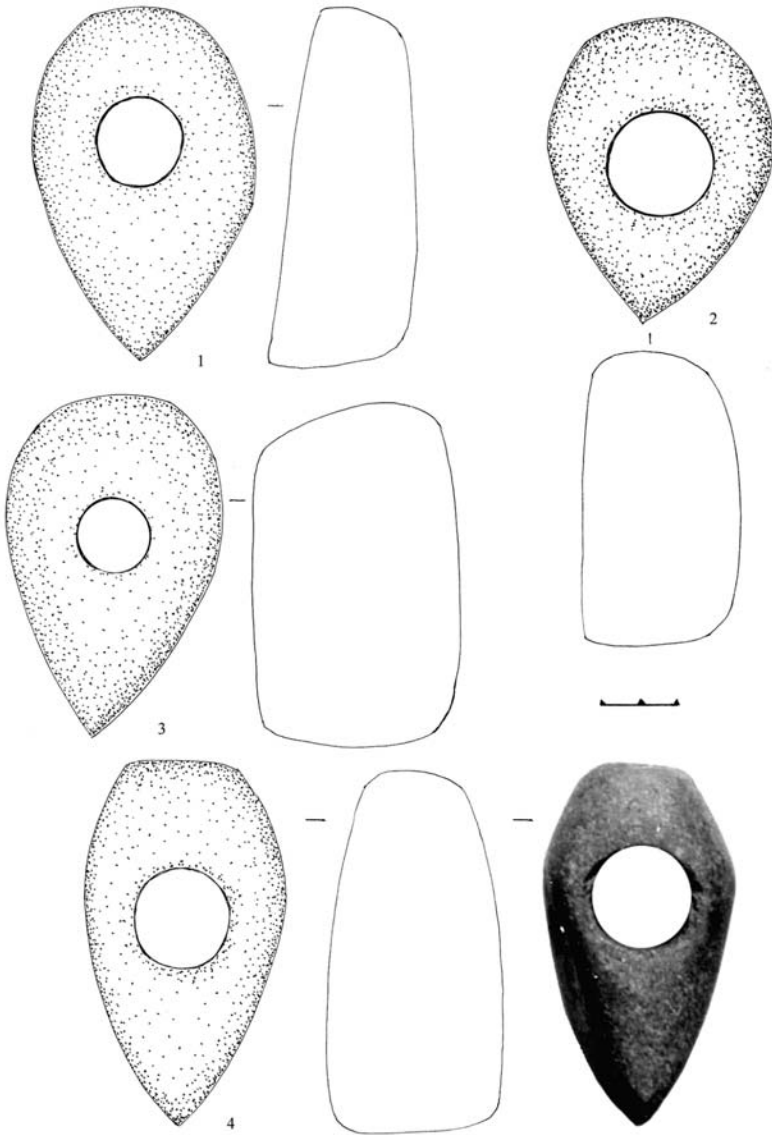
Окремо виділяється група клиноподібних сокир із розширеним догори, злегка виділеним пласким, або й зовсім невиділеним обушком, проте з пласкою вершиною, що зближує їх із сокирами трикутного типу. Це знаряддя середнього та великого розміру (Великі Мости (рис. 3.50:5), Несвіч (рис. 3.4:1), Боратин), подібні до молотів. Зроблені вони неакуратно, наприклад, зі скошеним обушком (тип 9), не вирівняною поверхнею. Так, сокира культури шнурової кераміки з кургану в с. Лопатинка [Свешніков, 1974, рис. 9:3] має дещо викривлене лезо, отвір міститься збоку від поздовжньої осі знаряддя. У сокири із с. Трояни Самбірського району Львівської обл. лезо скошене відносно поздовжньої осі знаряддя, отвір розміщений посередині ви-

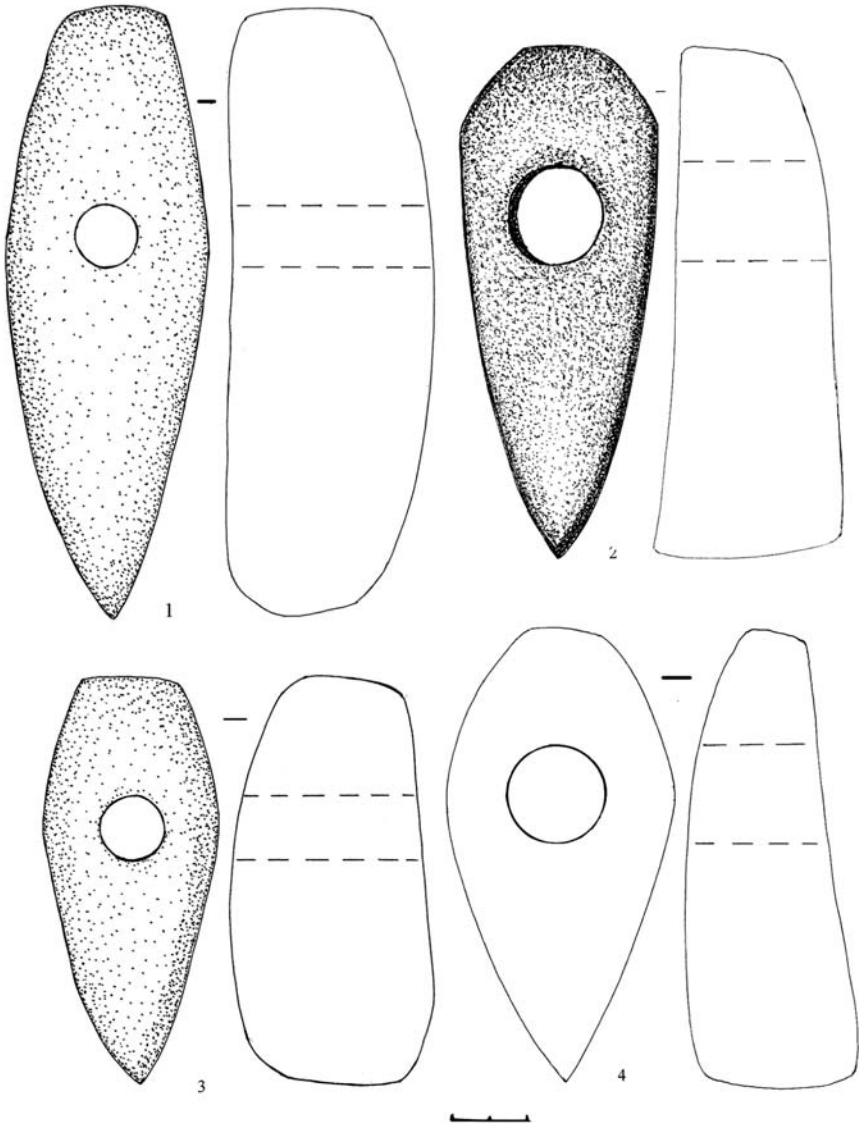
Рис. 3.58. Кам'яні клиноподібні сокири: 1-4 – Любомльський р-н Волинської обл. (фонди ЛКМ) (за Д. Остапюком)

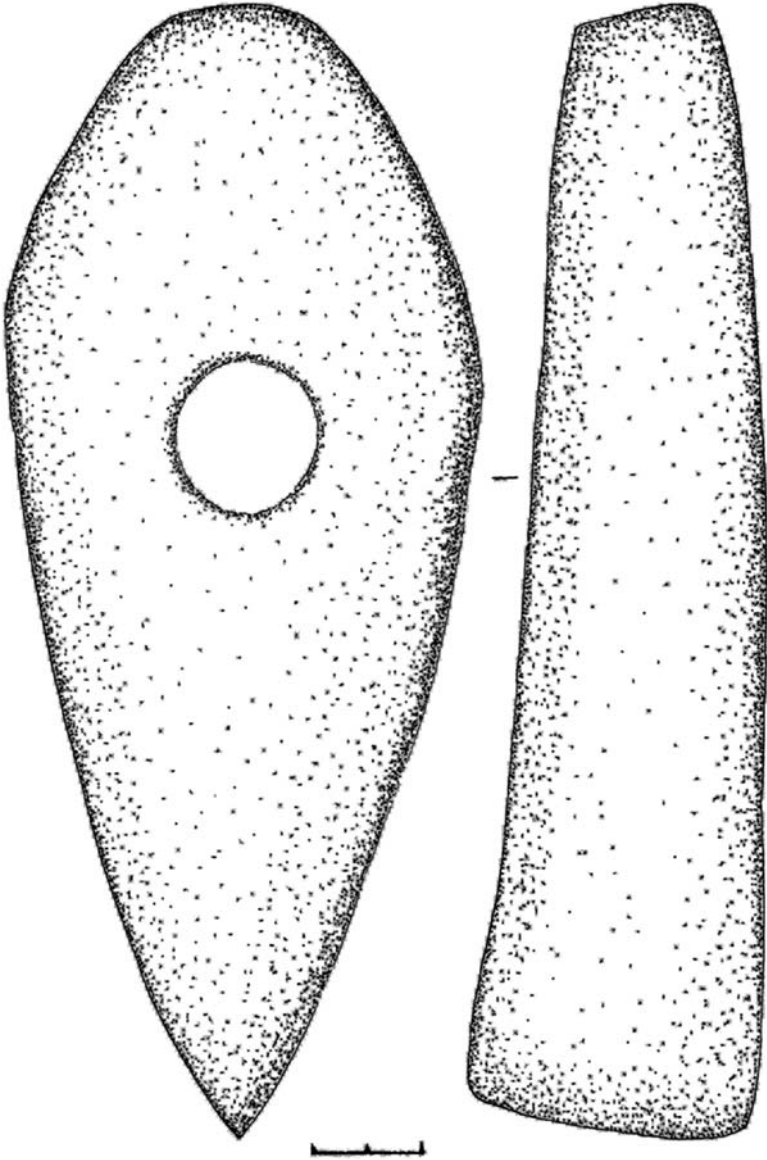
Рис. 3.59. Кам'яні клиноподібні сокири: 1 – Голишів Луцького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком), 2 – Дорогочин Брестської обл. (Білорусь), 3 – Комарів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. (фонди ЛІМ, А-23740) (за І. Михальчишиним)

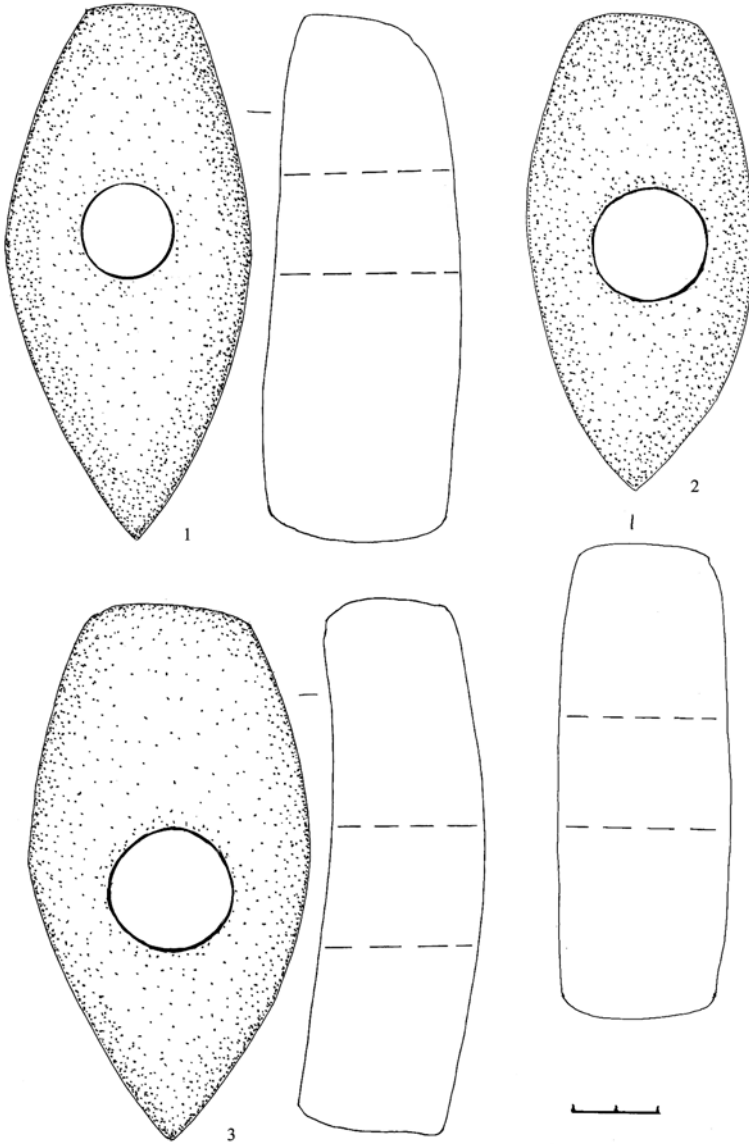
Рис. 3.60. Кам'яні клиноподібні сокири: 1 – Старий Загорів Локачинського р-ну, 2 – Заболотці Іваничівського р-ну, 3 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну (фонди ВІМ, А-183); 4 – Сирники Бродівського р-ну (за І. Михальчишиним, І. Свешніковим)

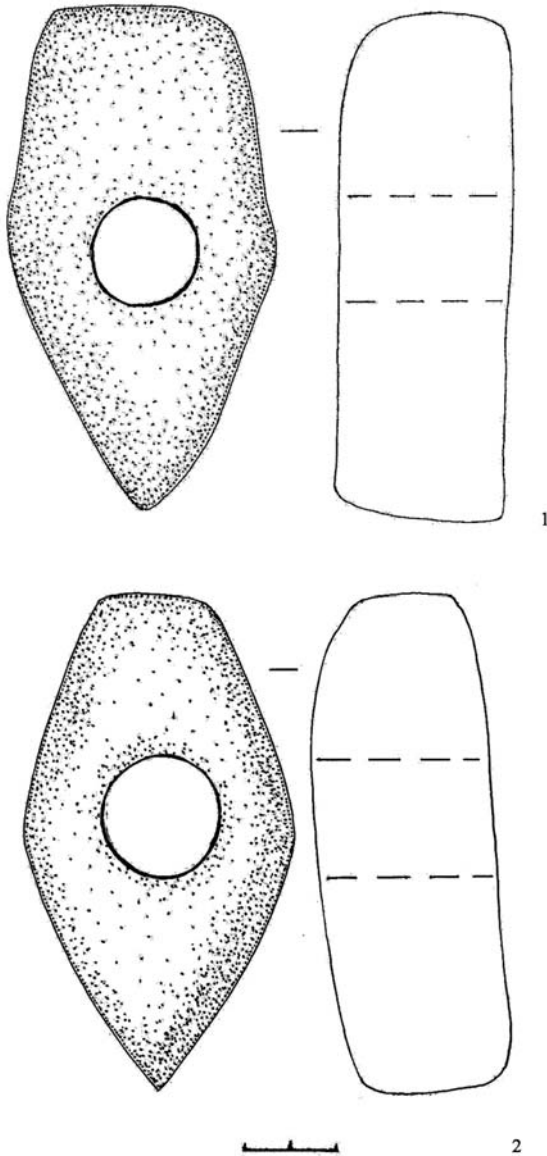
Рис. 3.61. Кам'яні клиноподібні сокири: 1 – місцезнаходження невідоме (фонди ЛІМ, А-18712) (алевритистий аргіліт, світло-сірий з жовтим відтінком), 2 – Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл., 3 – місцезнаходження невідоме (фонди ЛІМ, А-10202) (сірий з чорними вкрапленнями), 4 – Бистричі Березнівського р-ну Рівненської обл. (за І. Михальчишиним, Г. Охріменком)

Рис. 3.62. Кам'яна клиноподібна сокира. с. Тучин Гощанського р-ну Рівненської обл. (за О. Позіховським)

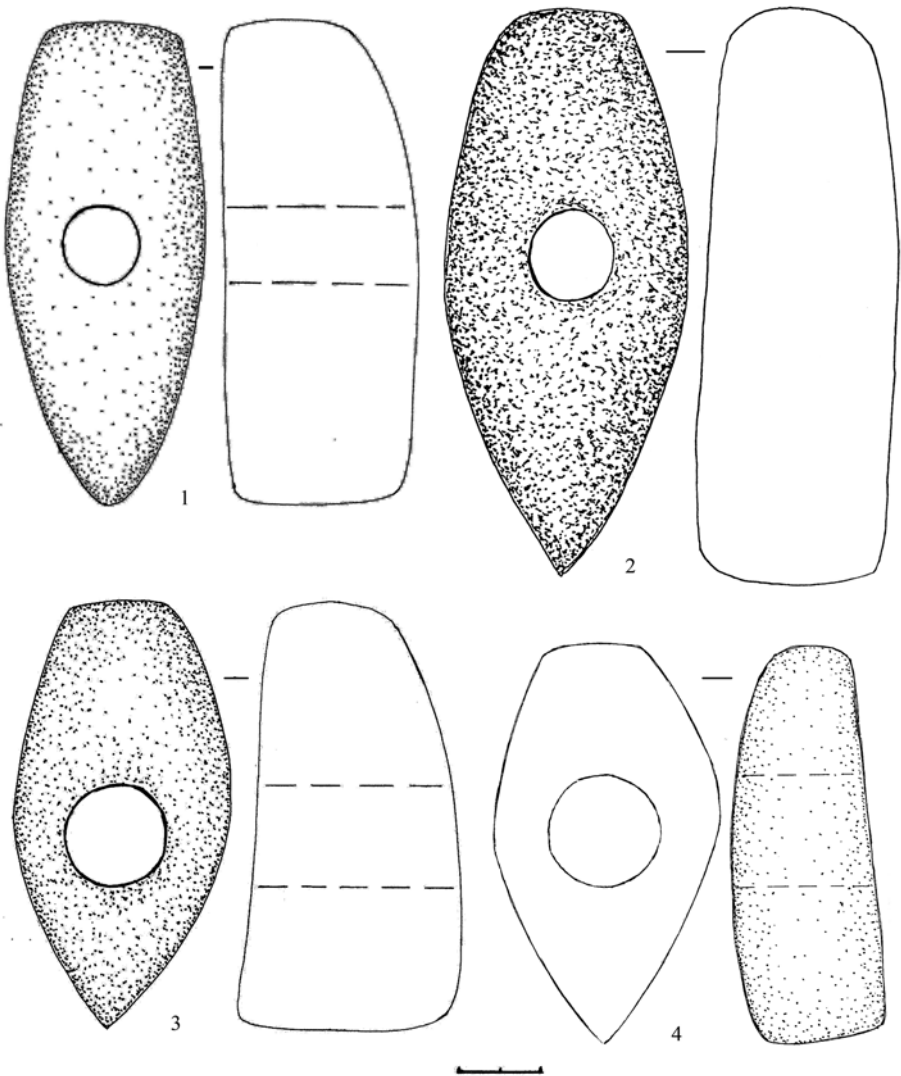

Рис. 3.63. Кам'яні сокири: 1 – Нуйно Камінь-Каширського р-ну, 2 – Сереховичі Старовижівського р-ну Волинської обл. (темно-коричневий з жовтими вкрапленнями), 3 – Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл. (базальт) (за Г. Охріменком)

Рис. 3.64. Кам'яні сокири: 1 – Туменець Старосамбірського р-ну Львівської обл. (дрібнозернистий діорит сірого кольору), 2 – Суходоли Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишином)

Рис. 3.65. Кам'яні сокири: 1 – Винятинці Заліщицького р-ну Тернопільської обл. (фонди ЛІМ, А-15134; річкова галька), 2 – Нуйно Камінь-Каширського р-ну, 3 – Ковель, 4 – Іваничі Волинської обл. (за І. Михальчишиним, Г. Охріменком)

робу і також дещо зміщений вправо від поздовжньої осі (рис. 3.3:3). Внаслідок таких дефектів точність ударів лезом значно знижуються.

В окремих похованнях висоцької культури знайдено неякісно виготовлені широкі клиноподібні сокири з овальним обушком і тупим лезом. Зважаючи на обриси подібних виробів, можна припустити, що у доскіфський період кам'яним бойовим сокирам не надавали великого значення.

Ряд дослідників вважає, що сокири клиноподібного типу слід віднести до найбільш ранніх. Зокрема, Д. Крайнов зауважує: “Можна припустити, що найбільш давньою формою були прості клиноподібні сокири” [Крайнов, 1964, с. 33]. Вони з'явилися на ранньому етапі культури Трипілля – Кукутені та використовувалися протягом бронзового віку і в ранньому залізному віці. Цей вид зброї був особливо поширений у спільнот тшинецько-комарівської культури. На досліджуваній території клиноподібні кам'яні сокири трапляються поряд з обушковими.

Підсумовуючи, констатуємо: Волинь розміщена в регіоні значної концентрації клиноподібних бойових сокир. Такі ж сокири в значній кількості зафіксовано в Південній Прибалтиці, Білорусі, на Середньо-

му Дніпрі й у Прикарпатті. Вони відрізняються різною довжиною, шириною, обрисами та старанністю виготовлення.

Тип. 8. Ромбоподібні сокири.

За даними А. Брюсова, у Східній Європі відомо 127 ромбоподібних сокир. Відзначимо, що багато із цих виробів знайдено на території Прикарпаття та Волині. 27 із них охарактеризовані А. Брюсовим та М.Зиміною. Крім того, І. Михальчишин описав ще 32 екземпляри.

Ромбоподібні сокири з Волині відрізняються витягнутою вузькою формою. Деякі екземпляри, знайдені на Поліссі, нагадують точильний брусок, плоскі; отвори в них зроблені вище середини. У сокир цього типу не лише лезо, а й обух має форму клина.

У більшості ромбоподібних сокир обушкова частина ніби утята і має вигляд вузького обуха. Кілька з відомих сокир ширші від типових і, відповідно, мають широкі отвори (34 мм, 33 мм, 30 мм, 26 мм). У виробу з Балич Мостиського району Львівської області (курган XVI) вузький та довгий обушок, як в обушкових сокир [Свешніков, 1974, рис. 11:10]. На цій території це єдиний екземпляр такого виду.

Ромбічні сокири мають зазвичай середню довжину (7,7–14,7 см).

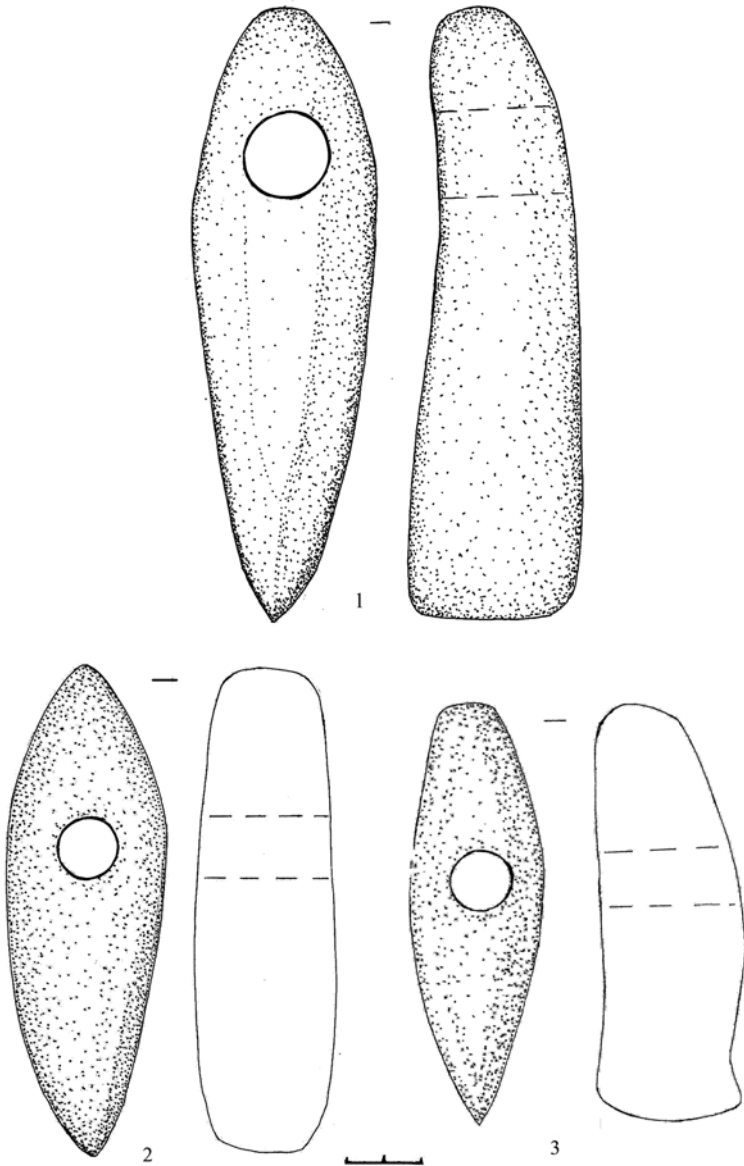
Найчастіше подібний тип сокир трапляється у верхів'ях правих приток Прип'яті, а також у верхів'ях Дністра, Прута, на правобережжі Дністра, у Прибалтиці.

А. Брюсов та М. Зиміна вважають ромбічні сокири одними з найдавніших. Їхнє раннє походження підтверджується матеріалами з підкурганних поховань культур шнурової кераміки Прикарпаття. Зокрема, зображення сокири ромбічних обрисів із довгим вузьким лезом та зрізаним обушком подає І. Свешніков [Свешніков, 1974, рис. 19:9]; з коротким обушком – ромбічна сокира із с. Ворвулинці Заліщицького району Тернопільської області [Свешніков, 1974, рис. 14:10]. Часто ромбоподібні вироби знаходять на пам'ятках ранньозалізного віку. Вузьким обушком відзначається сокира з с. Буяни Луцького району та із с. Хлівчани Сокальського району Львівської області (знахідка М. Пелещишина) (рис. 3.67:5). Інколи отвори сокир підкреслені кутами ромба (рис. 3.69).

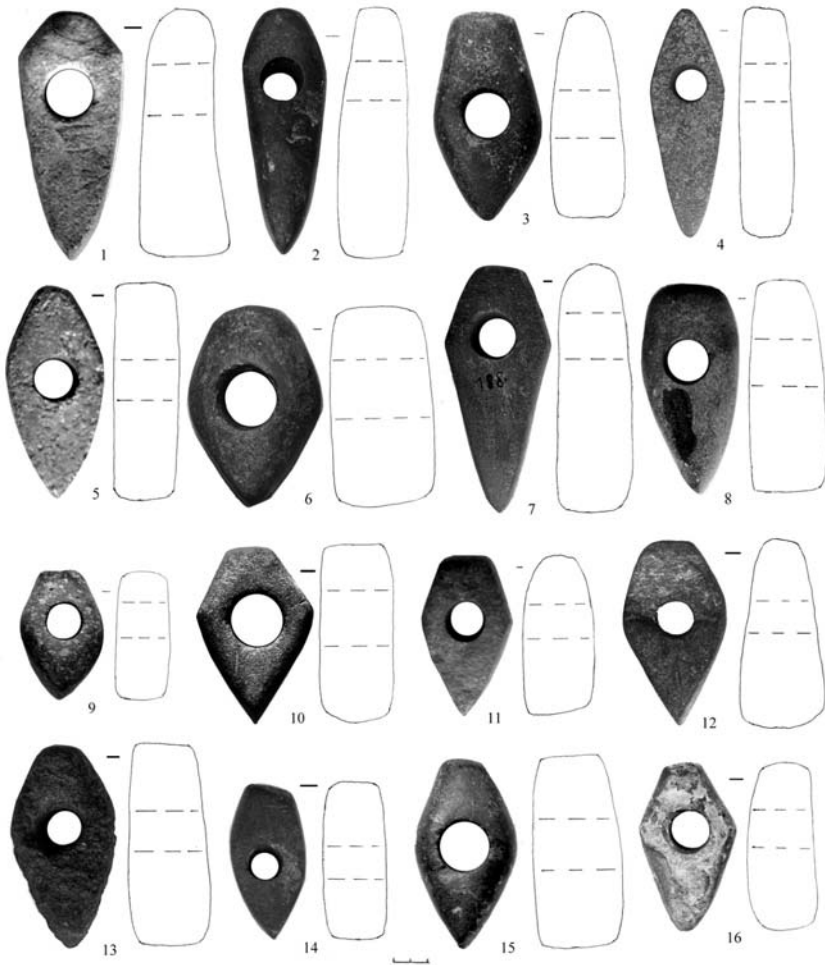
Невеликі сокири з малим отвором, що мають прямокутну в профілі форму, товщиною 33-35 мм, відомі на Білоруському та Волинському Поліссі (рис. 3.9). У сокирі з фондів ЛКМ (№ 307) зроблено досить великий отвір – 3,3 см (рис. 3.9:2). За рахунок цього зменшилась її вага і товщина стінок. Характерно також, що кут загострення леза виробу малий.

Частина знахідок цього типу має відтятий плоский обушок, що дозволяє виділити їх у тип усічено-ромбоподібних. Деякі такі артефакти дуже великих розмірів, наприклад, екземпляр з Бродів Львівської області та з Пистиня Косівського району Івано-Франківської області (рис. 3.74; 3.75).

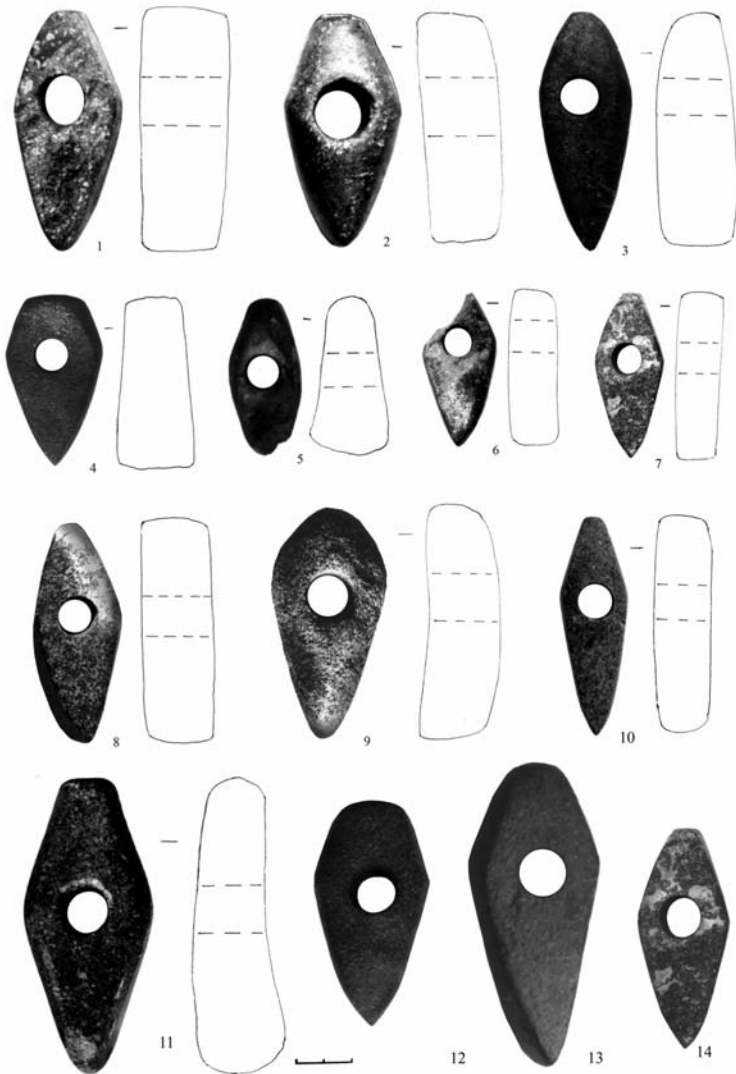
Загалом, ромбоподібні вузько-обушкові сокири, знайдені на Волинському Поліссі, пов'язують із періодом певної експансії носіїв шнурової кераміки, хоча у Прикарпатті таких виробів відомо лише декілька, зокрема, І. Свешніков подає чотири екземпляри.

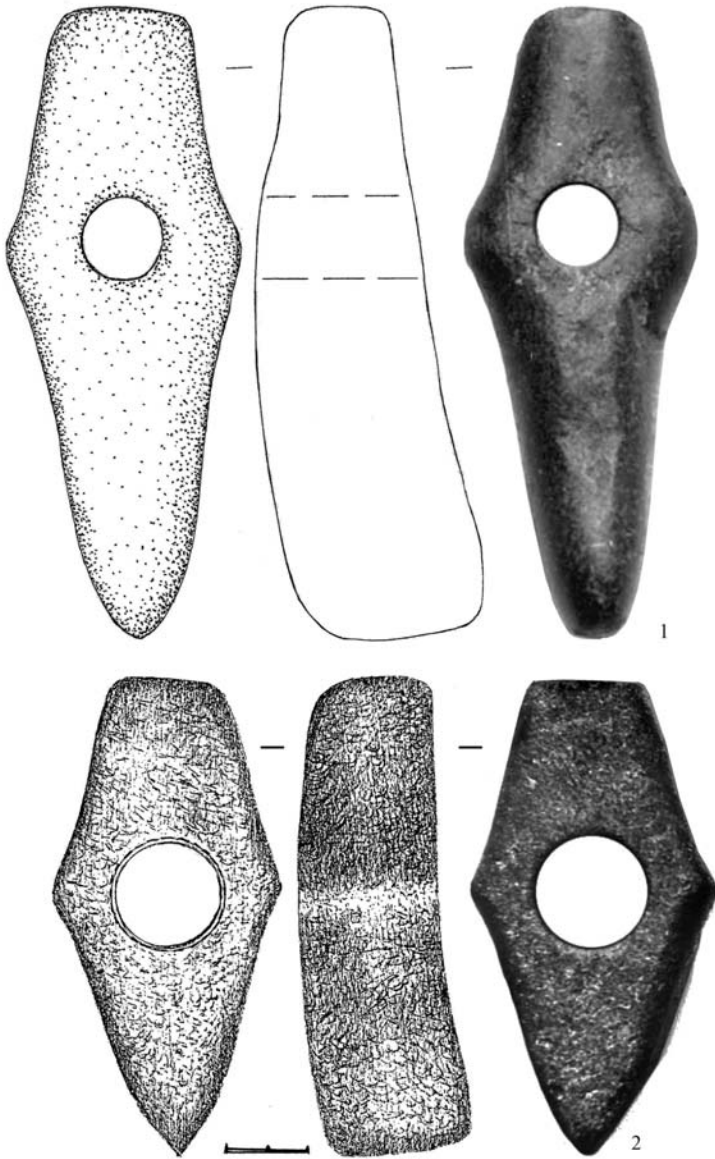
Рис. 3.66. Кам'яні сокири: 1 – Покащів Ківерцівського р-ну Волинської обл., 2 – фонди ЛІМ (А-1453) (чорний базальт, поверхня вивітрена), 3 – Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишиним, Г. Охріменком)

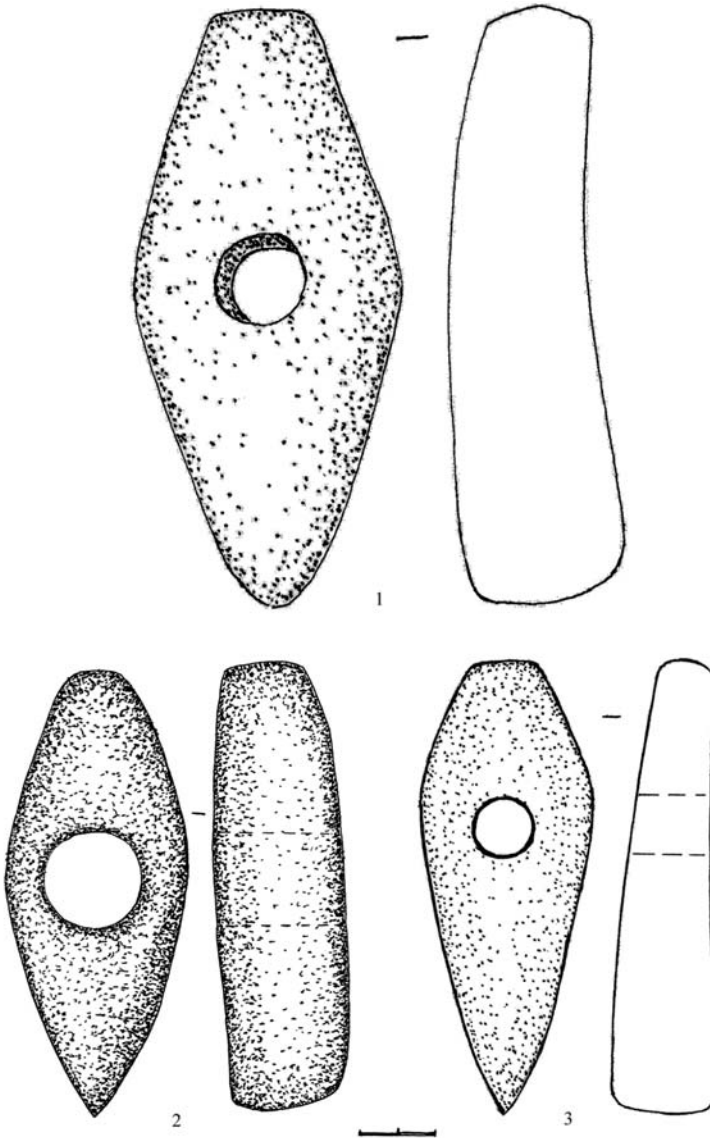
Рис. 3.67. Зразки кам'яних сокир: 1 – Майдан-Липно Маневицького р-ну, 2 – Суходоли, 3 – Островок Володимир-Волинського р-ну, 4 – Луцький р-н Волинської обл., 5 – Хлівчани Сокальського р-ну Львівської обл., 6 – Лудин Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., 7 – фонди музею археології ЛНУ ім. І.Франка, 8 – Межигори Бродівського р-ну, 9 – Верени Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл., 10 – Любомль, 11 – Коношки Локачеського р-ну, 12 – Шкурат Ковельського р-ну, 13 – Піски Горохівського р-ну, 14 – Луцький р-н, 15 – Головне Любомльського р-ну, 16 – Володимир-Волинський р-н Волинської обл. (за І. Михальчишиним)

Рис. 3.68. Зразки кам'яних сокир: 1 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., 2, 4 – Мозирський музей (Білорусь), 3 – Іваничівський р-н Волинської обл., 5 – Броди Львівської обл., 6 – Рівненська обл., 7 – фонди ЛІМ, 8 – Любомль, 9 – Микитичі Володимир-Волинського р-ну, 10-12 – Волинська обл., 13 – Локачинський р-н, 14 – Рожищенський р-н Волинської обл. (за І. Михальчишином)

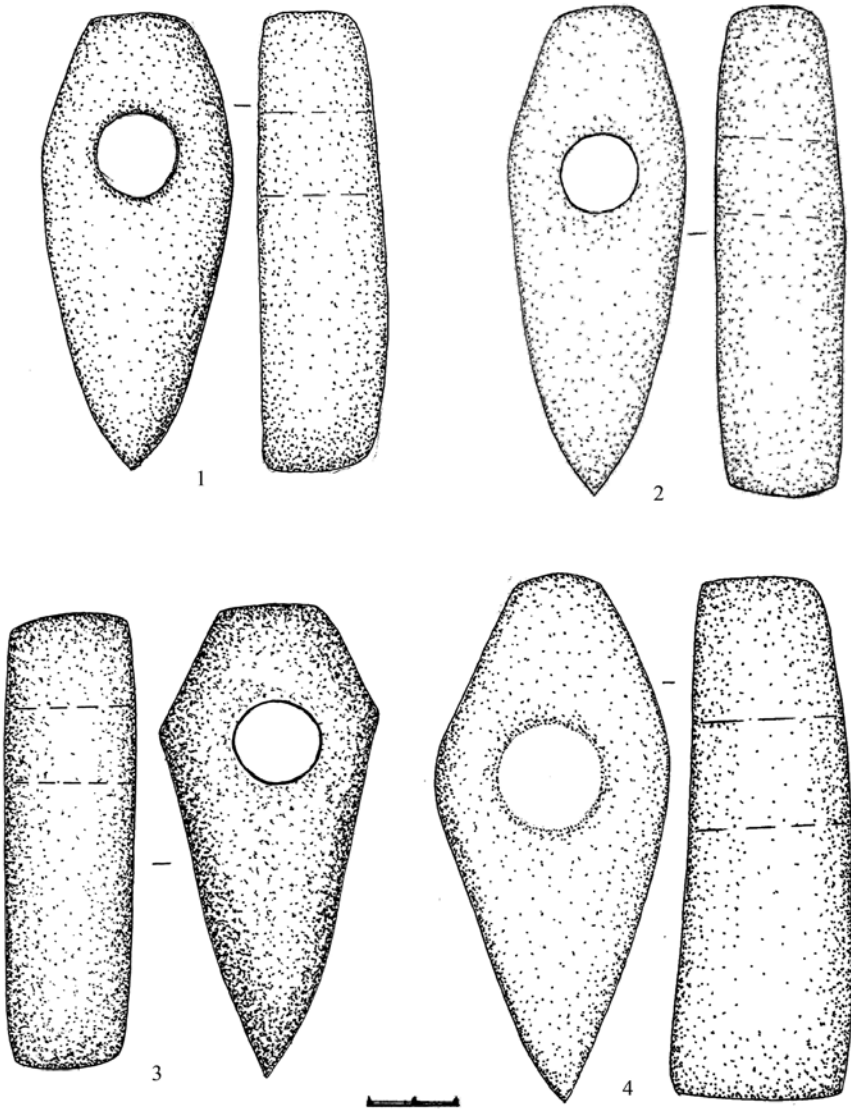

Рис. 3.69. П'ятибічні кам'яні сокири: 1 – Любешка Перемишлянського р-ну Львівської обл. (фонди ЛІМ, № 39763) (за І. Михальчишиним), 2 – Пульмо Любомльського р-ну Волинської обл. (за Д. Остапоком)

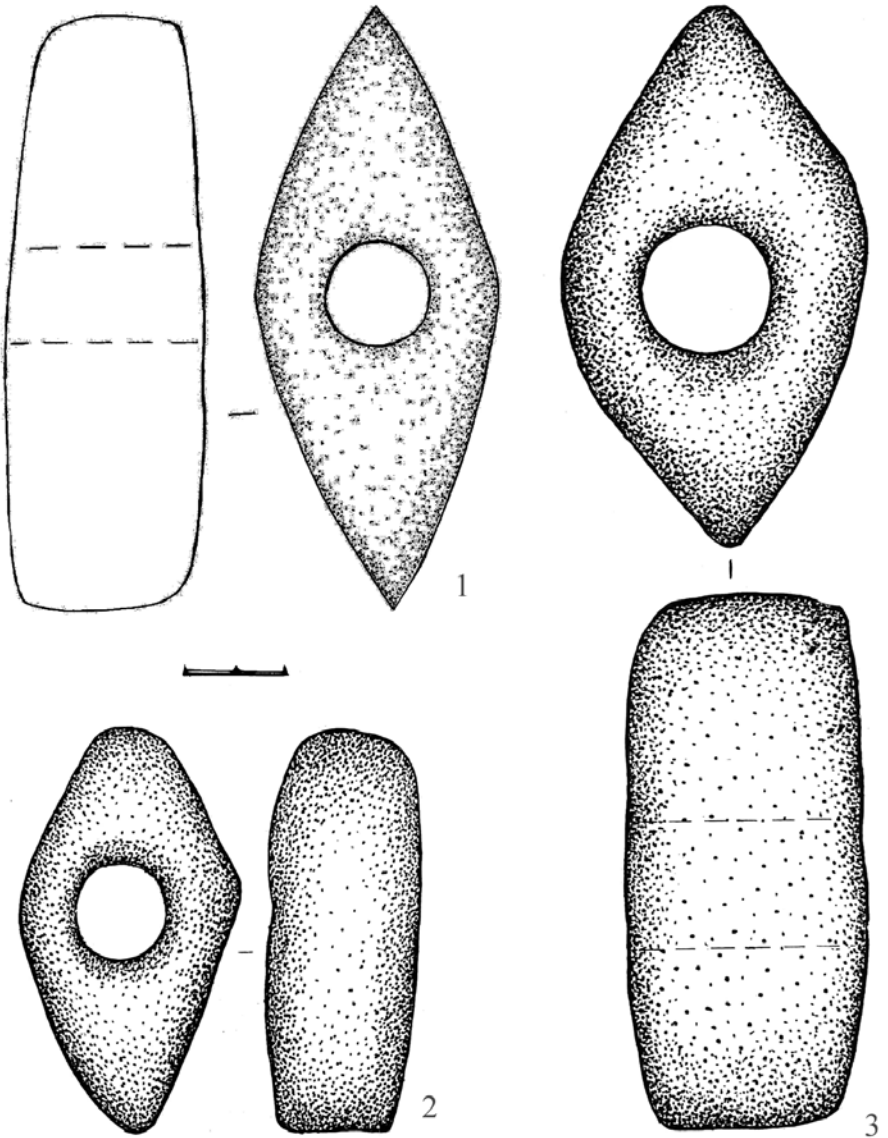

Рис. 3.70. Кам'яні сокири: 1 – Малий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл., 2 – Берестяне Ківерцівського р-ну Волинської обл., 3 – Посників Млинівського р-ну Рівненської обл.
(за Г. Охріменком, І. Михальчишиним)

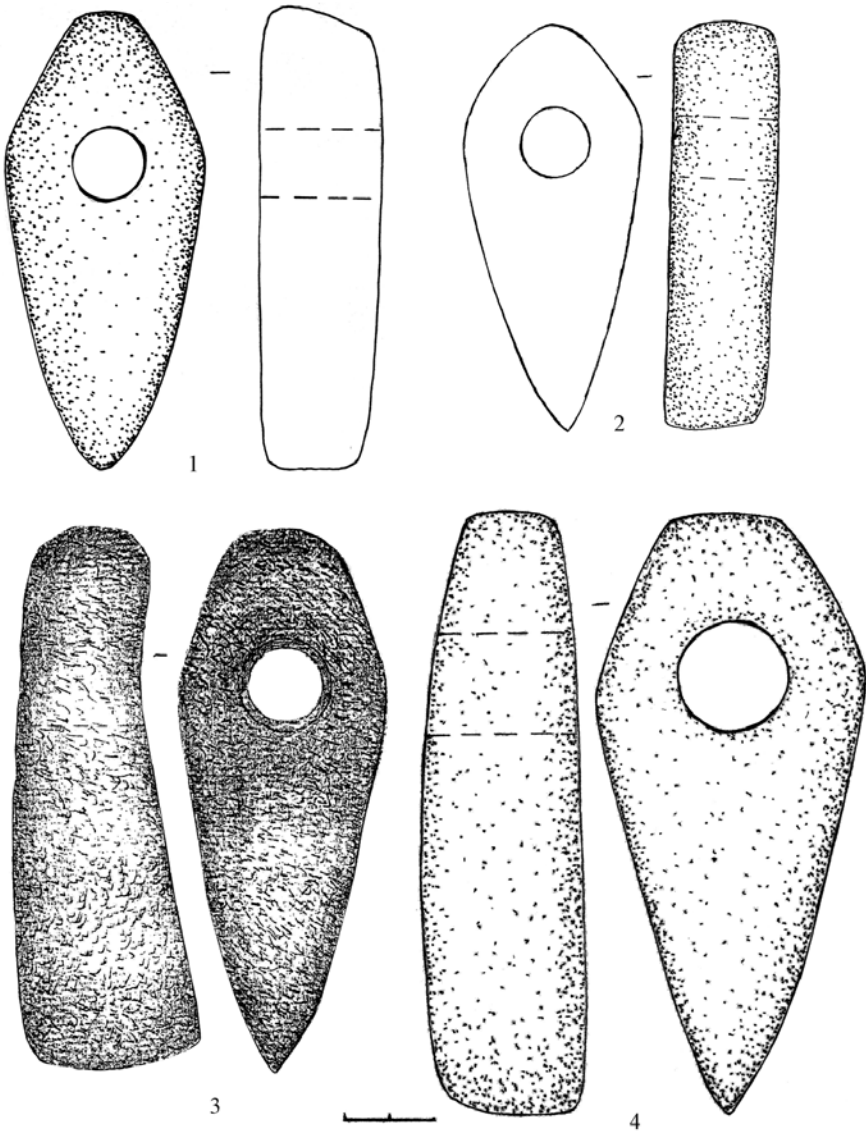

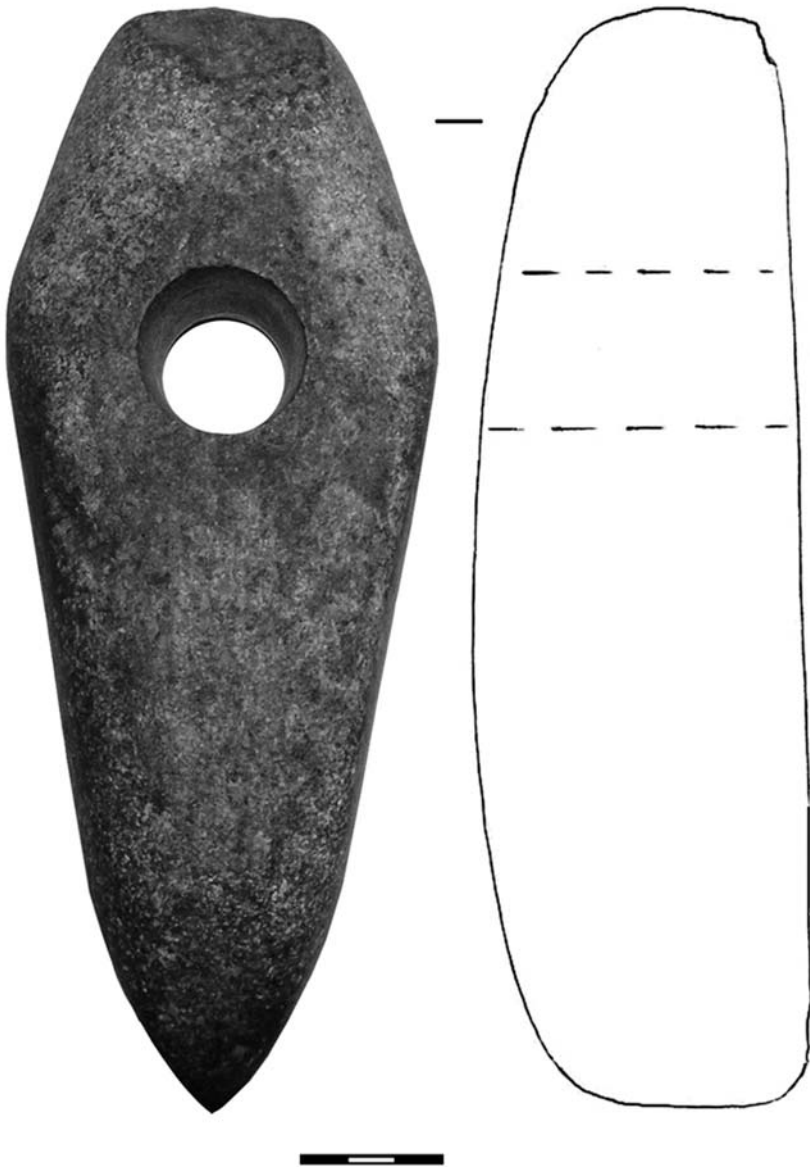
Рис. 3.71. Кам'яні сокири: 1 – Сіянци Острозького р-ну Рівненської обл., 2 – Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл., 3 – Гораймівка Маневецького р-ну Волинської обл., 4 – Тучин Гошанського р-ну Рівненської обл. (сірий базальт) (за Г. Охріменком, О. Позіховським)

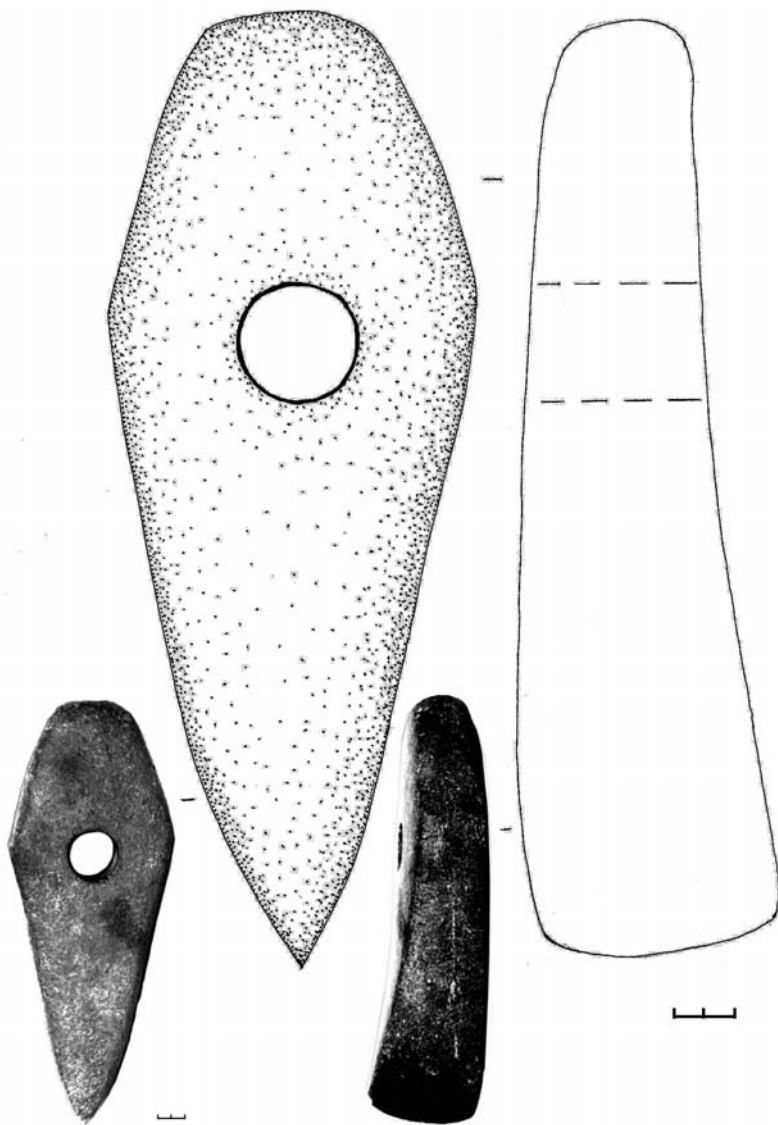
Рис. 3.72. Ромбічні кам'яні сокири: 1 – Головно (ур. Терново) Любомльського р-ну, 2 – Володимир-Волинський Волинської обл., 3 – Любомльський р-н Волинської обл. (фонди ЛКМ) (за Д. Остапуком)

Рис. 3.73. Усічено-ромбічні кам'яні сокири: 1 – Лудин, 2 – Березовичі Володимир-Волинського р-ну, 3 – Полапи Любомльського р-ну, 4 – Піски Горохівського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком, І. Михальчишином, Д. Остапоком)

Рис. 3.74. Усічено-ромбічна кам'яна сокира. Броди Львівської обл.

Рис. 3.75. Усічено-ромбічна кам'яна сокира (зеленуватий діабаз).
Пистинь Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
(розвідки М. Пелещишина) (за І. Михальчишином)

3.3. Кам'яні булави з теренів Волині

До ударних видів зброї ближнього бою належать булави. Булава складається з дерев'яної ручки довжиною 50-80 см та навершя, виготовленого з каменю грушоподібної, овальної чи кулястої форм. Удар нею призводив до контузій або переломів. Булави, так само як і скіпетри, палиці, посохи, належать до категорії жезлів і були не стільки зброєю, як атрибутом військової влади.

З території Волині відомо 19 булав. Найбільше їх знайдено в Любомльському районі (дев'ять) (*рис. 3.76: 1, 3, 4; 3.77: 3, 4; 3.78: 1, 2, 4; 3.101: 6*), по одному артефакту – з Луцького району (*рис. 3.101: 2*), Володимир-Волинського району (с. Бубнів) (*рис. 3.101: 5*), Ратнівського району (*рис. 3.78: 5*), Маневецького району (с. Кукли) Волинської області (*рис. 3.77: 1*), Дубровицького району (с. Рудня) (*рис. 3.101: 3*), Володимирецького району (с. Озеро) (*рис. 3.101: 4*), Острозького району (с. Хорів) (*рис. 3.77: 5*) Рівненської області, з Овруцького району (с. Словечне) Житомирської області (*рис. 3.79*), дві із Збаразького району (с. Шили та с. Максимівка) Тернопільської області (*рис. 3.76: 2; 3.77: 2*). Відомі ці предмети озброєння і в сусід-

ніх областях, зокрема Львівській (с. Тадані Кам'янка-Бузького району), Тернопільській (с. Лисичники) (*рис. 3.78: 6*) Заліщицького району), у Брестській області Білорусі (м. Пінськ (*рис. 3.76: 6*), с. Дружиловичі), Люблінському воєводстві Польщі (с. Сумін Хелмського повіту) тощо.

Ці предмети, пов'язані з військовою справою, відрізняються розмірами і зовнішнім виглядом. Особливо їм притаманна варіабельність форми. Одні з них округлі, інші – видовжені, ще інші сплюснуті, дископодібні, з гострим чи округлим краєм, відомі також підциліндричні, з канелюрами.

Загалом, булави можна поділити за формою на: 1) кулясті, 2) овальні, 3) дископодібні, 4) підциліндричні, 5) канельовані, 6) хрестоподібні.

Розміри булав різні: у діаметрі від 45 мм до більше 100 мм. Отвір розміром 8–24 мм у діаметрі викручували в центрі булав. Характерно, що у більшості відомих нам виробів отвори невеликі – у діаметрі всього 12–14 мм. На підставі цього факту припускають, що їх ручки були кістяними, хоча, найімовірніше, вони робилися з твердих порід дерева.

Рідкісні навершя булав ви-

явлено у Львівській та Івано-Франківській областях (с. Вівня Стрийського, Нові Стрілища Жидачівського районів Львівської області та с. Корчик Городенківського району Івано-Франківської області) [Бандрівський, Конопля, 2006, с. 211-214].

Булава з с. Тадані Кам'янка Бузького району Львівської області (фонди АМ ЛНУ) знайдена на поселенні культури лінійно-стрічкової кераміки. Серед матеріалів цієї культури вона, ймовірно, випадкова. Виріб у профілі має форму диска, в анфасі – лінзоподібни, з гострими краями. Булава виготовлена з метаморфитованого діабазу зеленого кольору (аналіз Р. Смішка). Такого мінералу в ближніх регіонах немає. Можливо, він походить з Українського кристалічного щита півдня України або зі Скандинавії [Михальчишин, Смішко, 1995, с. 259-264]. Крім цього виняткового випадку, для виготовлення булав використовувалися ті ж породи каменю, що й для сокир (діорити, граніти, рідше – діабазу, серпентин, кварц, пісковики).

На території України булави були на озброєнні племен неоліту [Телегин, 1991, рис. 22: 2], енеоліту, ранньої бронзи та пізніших часів. У пам'ятках середнього періоду розвитку трипільської культури також зафіксовані наверхі булав [Энеолит СССР, 1982, с. 192]. Спорадично

трапляються вони в кінці бронзового – на початку залізного віку.

Появу булав у період неоліту і впродовж наступних віків на теренах України пов'язують із близькосхідними впливами. Перші такі вироби виявлено біля Маріуполя ("рогата булава", яку датують середнім періодом дніпро-донецької культури) та в Микільському могильнику.

Булави як знаки влади і зброя поширювалися в Причорномор'ї, Прибалтиці. Дослідження останніх років довели, що вони потрапляли і на Волинь, і у Верхнє Подністров'я. Деякі з цих виробів є не лише сакральними, а й справжніми мистецькими шедеврами.

Булави відомі з пам'яток середньодніпровської культури Подніпров'я, Прибалтики. За даними Д. Крайнова, булав з півночі Росії у 70-ті роки нараховувалося дев'ять екземплярів, у тому числі два – з фатьянівського та нікітинського могильників [Крайнов, 1972, с. 80-81]. Цитриноподібну булаву з вертикальними заглибленнями знайдено в Костромській області [Коробкова, Шапошникова, 2005, с. 216, рис. 114: 2]. Подібні форми були поширені на великих територіях [Лакіза, 2008, с. 135-136, рис. 56], у тому числі на півночі Центральної Європи, а також на Волині.

Саме на Волині виявлено унікальну хрестоподібну булаву, яка

походить із с. Словечне Житомирської області (?) (рис. 3.79) і зберігається у фондах ЛІМ (інв. № А-2503). Виріб має орнамент із прокреслених вертикальних ліній по всій довжині стику профілю і лицевої сторони, виготовлений з габродіабазу, поклади якого відомі в басейні р. Случ. Булава може датуватися рубежем III – II тис. до Р. Х. Її походження, на думку В. Конопля, слід пов'язувати з однією з культур Припонтійського регіону, наприклад, із носіями ямної культурно-історичної спільноти [Конопля, 2006, с. 209-210].

Поверхня багатьох виробів оздоблена орнаментуванням. Зокрема, підовальна булава з Ратнівського району прикрашена чотирма поздовжніми прокресленими лініями з боку (рис. 3.78: 5).

До канельованих булав належать предмети з с. Городне, с. Мшанець Любомльського району, м. Любомля Волинської області, с. Озеро Володимирецького району, с. Рудня Дубровицького району Рівненської області, с. Шили Збаразького району, с. Іванківці Зборівського району Тернопільської області.

Виріб з Городного Любомльського району має діаметр 72 мм, висоту – 45 мм, діаметр отвору – 27–31 мм; виготовлений з діориту (рис. 3.76: 1); зберігається у фондах

Краківського археологічного музею (інв. № 741). Артефакт належить до типу В1 канельованих булав за А. Косько – виробів з криволінійним контуром в горизонтальному проектуванні [Koško, 2002, р. 24].

Булава з с. Шили Збаразького району Тернопільської обл. має діаметр 82–85 мм, висоту – 60 мм, діаметр отвору 20–28 мм; виготовлено виріб з сірого пісковика (рис. 3.76: 2); зберігається у фондах ЛІМ. Цей артефакт також належить до типу В1 за А. Косько [Koško, 2002, р. 24]. З цього регіону походить також канельована булава типу В1, виявлена в с. Іванківці Зборівського району Тернопільської обл. (рис. 3.76: 4) (дослідження Б. Строцня, О. Гаврилюка) [Kokowski..., 1998, s. 133].

До типу В1 також можна віднести нововиявлену булаву з с. Озеро Володимирецького району Рівненської обл. Вона має діаметр 80 мм, висоту – 62 мм, діаметр отвору – приблизно 26 мм. Канелюрів нараховується 15, які йдуть вздовж виробу практично до отвору. На двох дольках, виділених канелюрами, вирізьблений зигзагоподібний орнамент (рис. 3.101: 4).

До типу В3 канельованих булав (вироби з вузькими, неглибокими викарбуваними лініями) відносяться 2 екземпляри. Нововиявлена булава з с. Рудня Дубровицького

району Рівненської області має діаметр 72 мм, висоту – 62 мм, діаметр отвору – приблизно 18–23 мм (*рис. 3.101: 3*). Вздовж булави від отвору викарбувано 25 ліній, між ними – орнамент з паралельних навскісних ліній (інколи орнамент на двох сусідніх дольках утворює ялинку, але він є не на всьому виробі). Подібна булава походить з Пінська Брестської обл. (*рис. 3.76: 6*). Вона має ще багатший орнамент, який складається з меридіально прокреслених ліній та хрестоподібних знаків між ними. Такі вироби напевно мали сакральні-символічний орнамент.

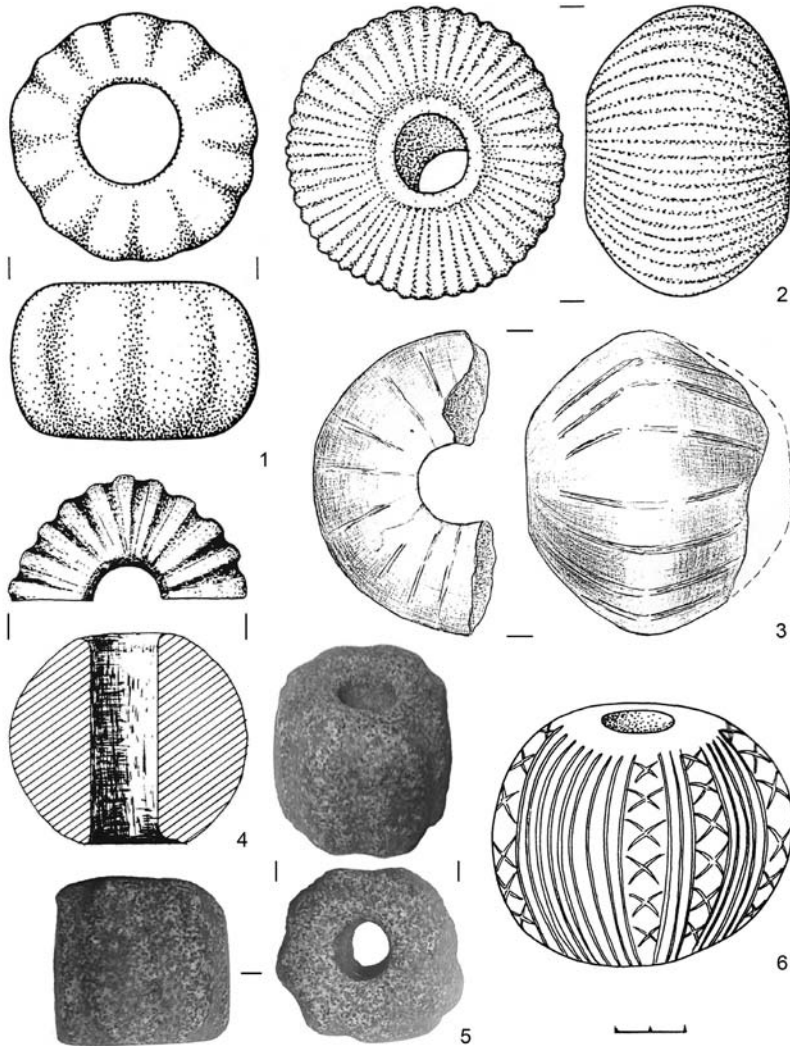
Другий екземпляр типу В3 походить із с. Мшанець Любомльського району Волинської обл. і зберігається у фондах ЛКМ (*рис. 3.101: 6*). Виріб зламаний біля отвору. Діаметр булави – приблизно 87 мм, висота (реконструйована) – 77 мм, діаметр отвору – приблизно 24 мм. На збереженій частині нараховується 8 викарбуваних ліній.

У фондах ЛКМ зберігається також булава, яка походить з околиць м. Любомль (*рис. 3.76: 5*). Артефакт збережений неповністю і має втрати по висоті, зменшуючись в одну сторону. Діаметр – 48–52 мм, висота – до 50 мм, діаметр отвору – приблизно 17 мм. Виріб має підциліндричну форму і глибокі

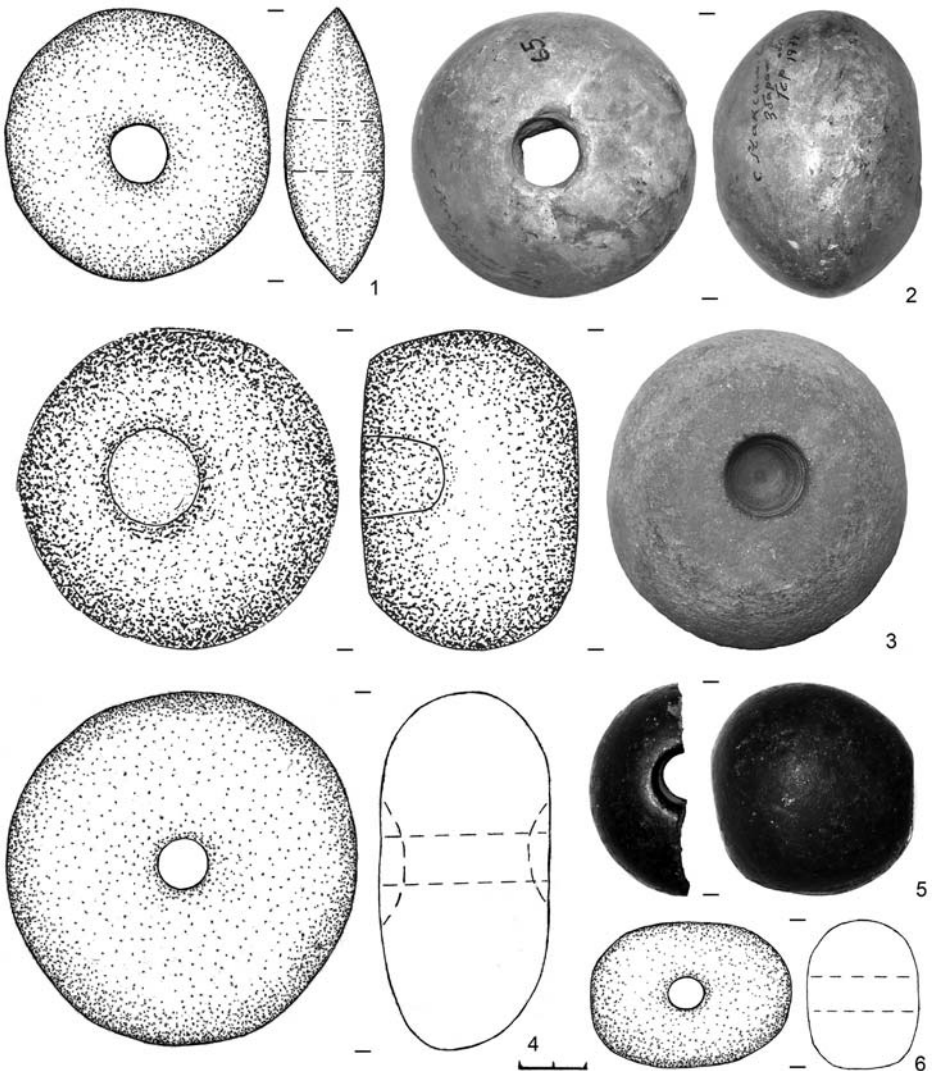
та широкі канелюри. Зважаючи на криволінійну горизонтальну проекцію знахідка може бути різновидом булав типу В1 за А. Косько, проте своєю підциліндричною формою вона близька до типу В4. Можливо, це недороблений виріб.

Остання група (В4) включає всього 2 екземпляри: один походить з Зарайського регіону Литви, другий виявлено в кургані біля Тараклії (Молдова), віднесено до пізньої фази катакомбної культури (кін. III тис. до Р. Х.) [Koško, 2002].

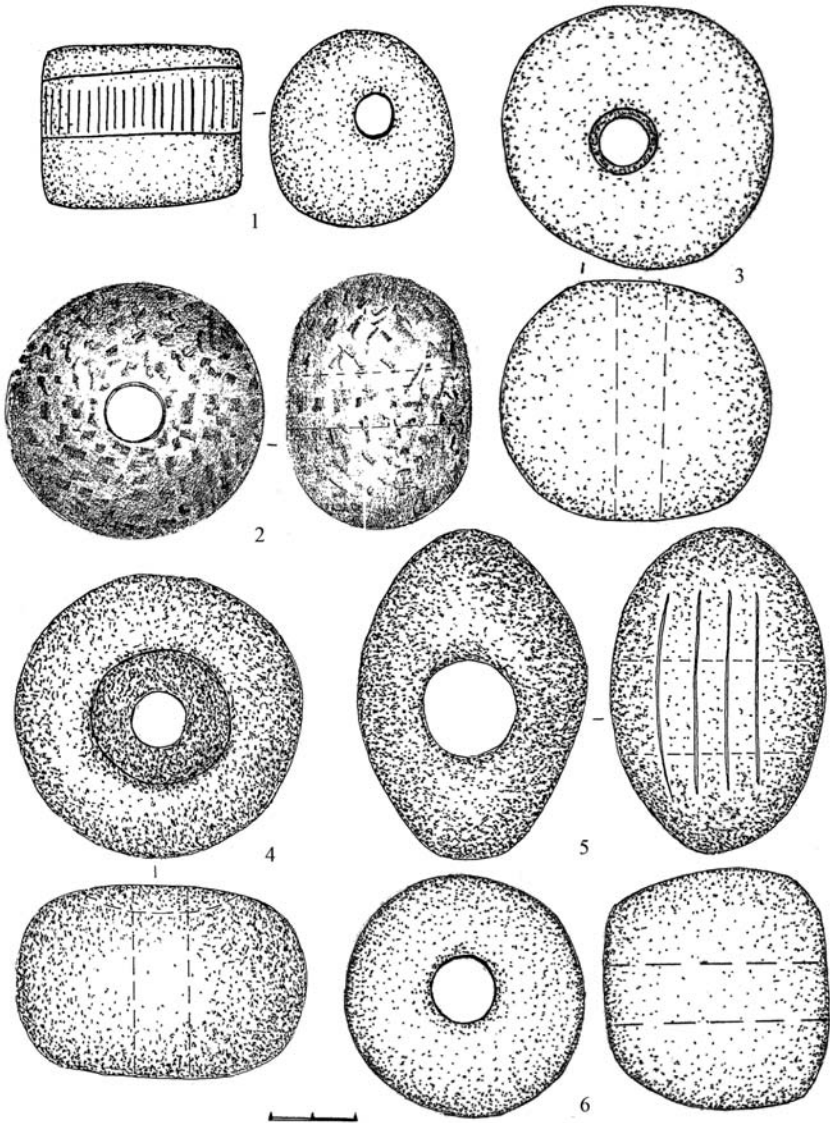
Хронологічні межі побутування канельованих булав дуже широкі: 2350–800 рр. до Р. Х. Це пояснюється тим, що 90 відсотків знахідок є випадкові та виявлені на значній території. Проте булави, виявлені в комплексах, мають зрозумілий культурний контекст, вказують на час використання виробів в припонтійській зоні, зокрема, 2350–2000 рр. до Р. Х. (ямна та катакомбна культура) і пізніше – 1750–1400 рр. до Р. Х. (зрубна культура), в прибалтійській – 1400–800 рр. до Р. Х. (курганна та лужицька культура). На транзитній території такі булави зафіксовані у період 2100–1950 рр. до Р. Х. (івенська культура) [Koško, 2002, s. 52–57]. Знахідки канельованих булав на Західній Волині пов'язують з носіями культур постшнурової ке-

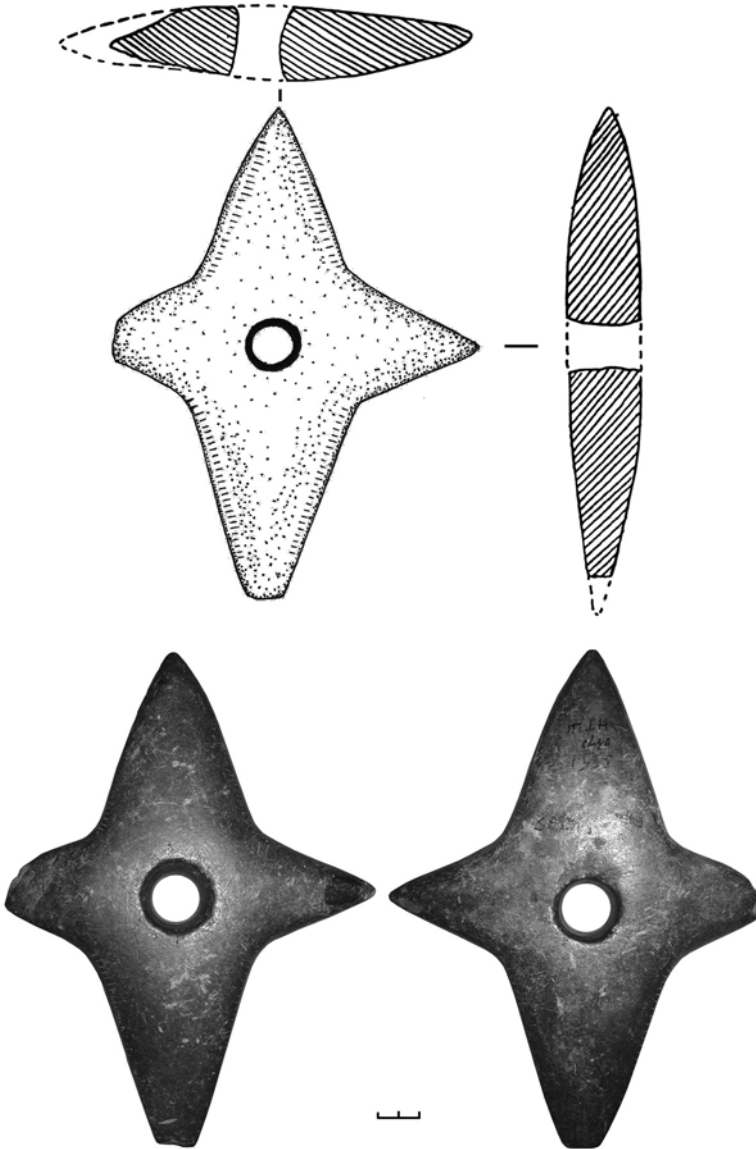
Рис. 3.76. Кам'яні наверхня булав з канелюрами (за В. Ісаєнком, А. Косько, І. Маркусом, Д. Остапуком, Б. Строченем): 1 - Городне Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди Краківського археологічного музею), 2 - Шили Збарзького р-ну Тернопільської обл. (фонди ЛІМ), 3 - Мшанець Любомльського р-ну (фонди ЛКМ), 4 - Іванківці Зборівського р-ну Тернопільської обл., 5 - Любомльський р-н Волинської обл. (фонди ЛКМ), 6 - Пінськ Брестської обл., Білорусь (фонди Пінського історичного музею)

Рис. 3.77. Кам'яні бурави: 1 - Кукли Маневицького р-ну Волинської обл., 2 - Максимівка Збарзького р-ну Тернопільської обл., (фонди АМ ЛНУ), 3, 4 - Любомльський р-н Волинської обл. (фонди ЛКМ), 5 - Хорів Острозького р-ну Рівненської обл. (фонди АМ ЛНУ) 6 - Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (фонди ВІМ) (за Г. Охріменком, І. Маркусом)

Рис. 3.78. Булави: 1, 4 – фонди Любомльського краєзнавчого музею, 2 – Головно Любомльського р-ну, 3 – Луцький р-н (фонди ВКМ, А-8909), 5 – Ратнівський р-н Волинської обл., 6 – Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. (фонди ВКМ) 1 – кераміка, 2-6 – камінь (за Г. Охріменком)

Рис. 3.79. Булава хрестоподібного типу. Словечне Овруцького р-ну Житомирської обл. (?) (фонди ЛІМ, А-2503)
(рис. В. Коноплі, фото М. Кривальцевича)

раміки та культур тшинецького горизонту, не можна виключати і раніші впливи: культур шнурової кераміки або пізніші – лужицької. Варто згадати про явний (напевно, найголовніший) вплив катакомбної культури на формування стжижовської культури, що виявляється у спільних рисах поховального обряду, кераміці та кістяних виробих [Taras, 2007, s. 180-181].

Поширення кам'яних канельованих булав вважається одним із яскравих проявів Балтійсько-Понтійського шляху. А. Косько розвинув контактів між Надбалтикою та Причорномор'ям розглядає у ракурсі циркуляції людей, сировини, виробів, а також зразків цивілізаційних надбань [Koško, 2001, s. 283]. Ці зв'язки, пише А. Косько, були характерні для гальштатського періоду (дистрибуція виробів із бронзи), ясторської та вельбарської культур латенського періоду. Проте такі далекосяжні стосунки, ймовірно, мали місце в бронзовому віці та навіть в енеоліті. Доказом цього є відносини між пізньотрипільською культурою, вірогідно, її початком, та культурою лійчастого посуду. Поширення впливу трипільської культури на північний захід розглядається як “триполізація” КЛП. Це стосується як монтевського комплексу, так і зв'язків ТК й КЛП (між

жителами Грудека Надбужного, Зимного тощо).

В. Гумінський, автор розкопок та дослідження, присвяченого пам'ятці Грудек Надбужний, на основі аналізу імпортів та обмінів з ареалу малопольської групи КЛП робить висновки, що керамічні вироби, сировина (кремінь, камінь), а також взірці та нові ідеї надходили з територій, зайнятих пізньотрипільськими племенами [Guminski, 1989]. Ці впливи сягли вглиб Великопольщі – до Верхнього Побужжя в басейн Гучви, на Пласковиж Наленчовський, а звідти межиріччям Вісли та Варни через Куяви в напрямку Одри. Усе це могло відбуватися в 3540–2870 рр. до Р. Х. [Koško, 2001] (фаза II КЛП: 3000–2700(2600) рр. до Р. Х.) [Bronicki, 1991]. Більше того, триполізація простежується в період міграцій на схід культури кулястих амфор (ККА) та культури шнурової кераміки (КШК). В ареалах над Віслою ККА датується 3000–2400 рр. до Р. Х., КШК – 2754±99 рр. до Р. Х.

Особливе місце у зв'язках між балтійсько-понтійськими регіонами А. Косько відводить Куявам, “де відбулася виняткова кульмінація розвитку понтійських взірців” [Koško, 2001, s. 285].

Триполізація середовищ КЛП,

культури кулястих амфор, культур шнурової кераміки супроводжувалася і зворотними впливами – з боку згаданих культур, а пізніше їхньою міграцією далеко на схід. Наскільки обмінні зв'язки були далекосяжні, свідчать зацікавлення дистриб'юторів ККА в соляних можливостях Сивашу.

Культури шнурової кераміки Волині та Подністрів'я, за даними дослідників, включалися в систему зв'язків із Балканами, Кавказом, Кримом за посередництвом “перед'ямної” групи Животилівка – Вовчанськ. Важливу роль у цьому процесі відіграла також група Буджак ямної культури в степовій частині межиріччя Дністра та Пруту, яка має певні запозичення від КШК [Koško, 2001, s 288].

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Протягом 3000–2700 рр. до Р. Х. існував, імовірно, постійний обмін “культурною інформацією” між Балтикою і Причорномор'ям, в якому були задіяні трипільська культура, культура лійчастого посуду, культура кулястих амфор, культури шнурової кераміки, ранньоямна та ямна культури. Пізніше в такому обміні брали участь катакомбна, зрубна культури, носії постшнурових культур, івенської, культур тшинецького горизонту, курганної, лужицької.

2. У цих процесах важко розглядіти “стабільні форми організації”: місця контактів (до них можна віднести, наприклад, Грудек Надбужний), “людей шляху” – дистриб'юторів. Усе це можна вважати як черговий етап “стабілізації ранньоаграрної карти інтеррегіональних взаємин, витворених на чинниках росту ролі обміну” [Koško, 2001, s. 288].

3. Одним з проявів Балтико-Понтійського шляху є поширення кам'яних цитринових булав на початку епохи бронзи, на широких просторах українського степу, Лісостепу, Полісся у т. ч. регіону Західної Волині. Шляхи бронзового віку зв'язували віддалені центри цивілізації та центри сировини, які часто розташовувалися на периферії перших.

4. Напрямки шляхів – на кордонах Східної і Західної Європи – були ідентифіковані М. Гімбутас [Gimbutas, 1965; 1991, fig. 13].

На основі аналізу поширення канельованих булав А. Косько, виділив 5 можливих шляхів їх поширення (по ріках, які були головними маршрутами торгівлі): 1) Півд. Буг – Зах. Буг – Вепш – Вісла (– Німан); 2) Півд. Буг – Зах. Буг – Вісла (– Німан); 3) Дніпро – Прип'ять – Зах. Буг – Вісла (– Німан); 4) (Інгул –) Дніпро – Березина – Німан; 5) (Ін-

гул –) Дніпро – Березіна – Неріс – Німан [Koško, 2002, s. 71].

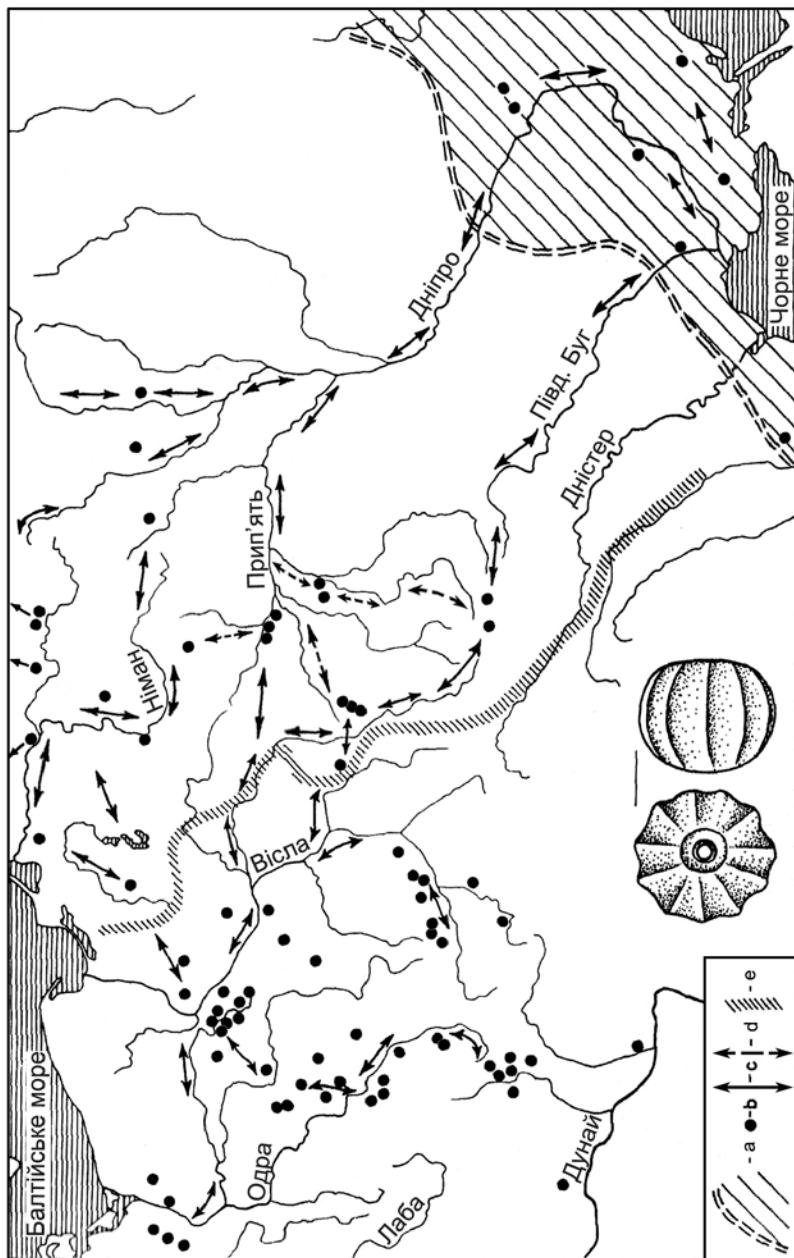
На основі нових знахідок канєльованих булав (у Дубровицькому і Володимирецькому районі) вважаємо, що можливим міг бути ще один шлях: Півд. Буг – Горинь – Прип'ять – Зах. Буг – Вісла (– Німан). Він видається логічним, зважаючи на багату сировинну базу басейну р. Горинь (поклади кремєню, каменю, міді, бурштину). Крім того, якщо взяти до уваги знахідки в Любомльському районі, шляхи, можливо, проходили і по верхів'ї р. Прип'ять. Вказавши на карті нові знахідки на Білоруському По́німанні [Лакіза, 2008, с. 135-139], ми також позначили гіпотетичний напрямок зв'язків на відрітку Прип'ять – Ясельда – Щара – Німан (рис. 3.80).

5. В соціалній інтерпретації булав идентифікуються з формою інісигній. Вони показували становище

вождя племені, тобто є свідченнями появи стратифікації суспільства. Така оцінка була визначена завдяки близькосхідним джерелам. Зображення такого виробу на Наталіївській стелі (фігура бога бурі та сили Тешуба) може свідчити про зв'язок булав з керівниками-священиками або особами високого соціального рангу – шаманами.

Вважається, що в катакомбній культурі булав и з'являються під впливом Східного Середземномор'я. Племена цієї культури показують численні особливості «цивілізаційного прориву», тобто ранні стадії складної соціалної стратифікації, яка супроводжується елітними системами релігії і ритуалів. Цей прорив черпав натхнення у близькосхідній цивілізації, можливо, завдяки тому, що територія катакомбної культури була під впливом торгових операцій Месопотамської цивілізації.

Рис. 3.80. Поширення канельованих булав (за А. Косько, із змінами та доповненнями авторів); а – західний кордон катакомбної культури; б – місця знахідок канельованих булав; с – шляхи поширення виробів; д – напрямки шляхів, подані авторами; е – фізіографічне пограниччя заходу і сходу Європи

3.4. Орнаментация кам'яних сокир і булав

Кам'яні булави та сокири походять із різних територій, вони виготовлялися в окремих етнічних групах, несучи на собі давні та нові, часто запозичені, традиції виконання, тому відзначаються різноманітністю форм, розмірів, матеріалу тощо.

Кам'яні сокири як зброя та знаряддя поділяються на звичайні, що могли використовуватися, наприклад, на полюванні й були завжди з воїном, мисливцем, та елітарні, тобто знаки влади військової верхівки.

Зброю, яка виконувала роль владних атрибутів, до певної міри можна вважати парадною, особливо зважаючи на старанне її виготовлення. Знахідки таких виробів вражають вишуканістю виконання, вони ретельно полірувалися, інколи прикрашалися знаками-символами, їхні пропорції були ідеальними, до того ж відчувається намагання зробити їх зручними для бою. Цікавий зразок сокири з канелюрами знайдено у верхньому культурному шарі ранньоямного поселення Михайлівка на нижньому Дніпрі [Коробкова, Шапошникова, 2005, с. 171, рис. 77:2].

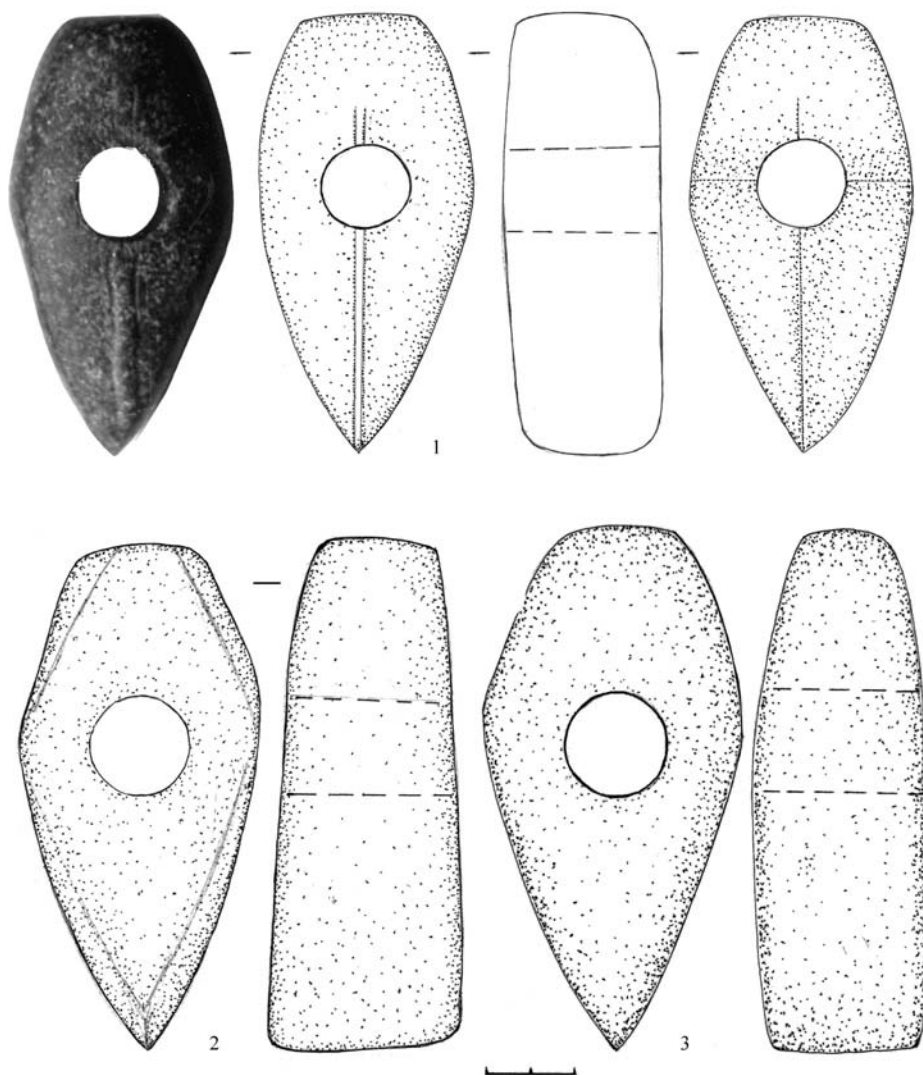
При виготовленні звичайних сокир інколи помічається невдалий підбір порід каменю, недошліфованість, відсутність симетрії, непра-

вильне відцентрування отвору.

Орнаментация на булавах і сокирах Подністров'я та Волині трапляється зрідка. Так, у Сокальському районі М. Пелешиним виявлено сокиру з виділеним ребром, яке проходить від отвору до леза. Воно обмежене з двох боків канавками (рис. 3.81:1). Подібна орнаментация спостерігається на виробі з Колоколина [Свешніков, 1974, рис. 11:7]. Його подано в комплексі верхньодністровської групи підкарпатської культури. Ймовірно, такі реберця виконувалися до свердлення отвору (знахідка з готівки сокири з с. Бережани [Свешніков, 1974, рис. 13:7]. Схожий орнамент є на сокирі з Іваничівського району (збірка Ф. Усика).

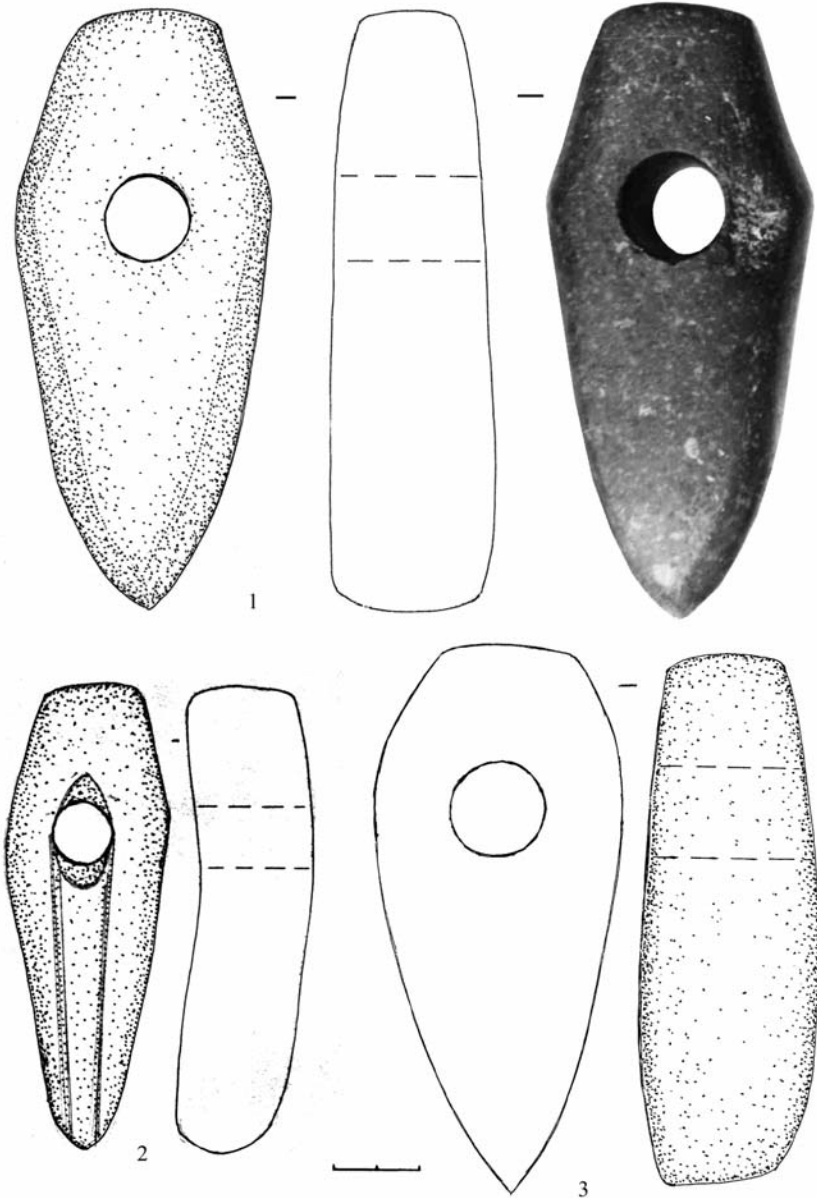
Уламок рідкісної сокири з гострим ребром та розширеним півокруглим лезом виявлено І. Свешніковим на пам'ятці Зозів II серед матеріалів стжижовської культури [Свешніков, 1974, рис. 13:7, 8]. На нашу думку, аналогії такому виробу можна шукати у виробках культури багатоваликової кераміки.

І. Свешніков також подає рисунки двох сокир із поздовжнім ребром у верхній частині. Знахідки виявлені в с. Бережани та с. Малі Іловичі [Свешніков, 1974, рис. 13:6,7]. Цей же дослідник наводить серед ілюстрацій рідкісну обушкову сокиру з

Рис. 3.81. Кам'яні сокири:

1 – Сокальський р-н Львівської обл. (фонди МА ЛНУ (№ 31),
 2 – Маневецький р-н, 3 – Лахвичі Любешівського р-ну Волинської обл.
 (за І. Михальчишином, Г. Охріменком)

Рис. 3.82. Кам'яні сокири: 1 – Суходоли Бродівського р-ну Львівської обл., 2 – Луцький р-н, 3 – Іваничі Волинської обл. (за І. Михальчишином, Г. Охріменком)

Рис. 3.83. Кам'яні сокири культури лійчастого посуду з фондів Познанського археологічного музею (фото М. Юрдечка)

вісьмома реберцями, що походить із с. Томашівці [Свешніков, 1974, рис. 13:3]. Усі три вироби належать до подільської групи підкарпатської культури.

Різні модифікації у виділенні обушкових частин певною мірою також можна вважати елементами декору. До цього ж типу декорування треба віднести і виділення бічних граней, звуження їх за допомогою заточування.

Заглиблені променеві лінії, нанесені горизонтально біля отвору, були на сокирах із таких могильників, як Великосільський, Фат'янівський, Воронковський. Усі вони на-

лежать до фат'янівської культури [Крайнов, 1964, рис. 20].

Виділення реберця було притаманне для найдавніших «шнурових» західноєвропейських сокир типу А. Тому така орнаментация на наших молодших сокирах може свідчити про звернення до давніх звичаїв і очевидне посилання виробників чи користувачів зброї до свого «старошнурового ідеалу». Взагалі, це, очевидно, грало значущу роль у розвитку всіх груп культурного кола шнурової кераміки [Libera, Sobieraj, 2008, s. 306].

Уламок сокири (лезова частина) із с. Великі Мости прикраше-

ний двома канелюрами з боків (рис. 3.2:4). У 80-ті роки ХХ ст. у Луцькому районі знайдено дві сокири, також орнаментовані канелюрами (рис. 3.82:2). За даними І. Михальчишина, така ж орнаментация прикрашала дископодібну енеолітичну сокиру з Луцького району (рис. 3.28:2). Канелюри нанесені біля отвору та на бокових поверхнях вертикально. Подібна орнаментация, як і самі сокири, могли належати, найімовірніше, культурі ліщастого посуду (рис. 3.83).

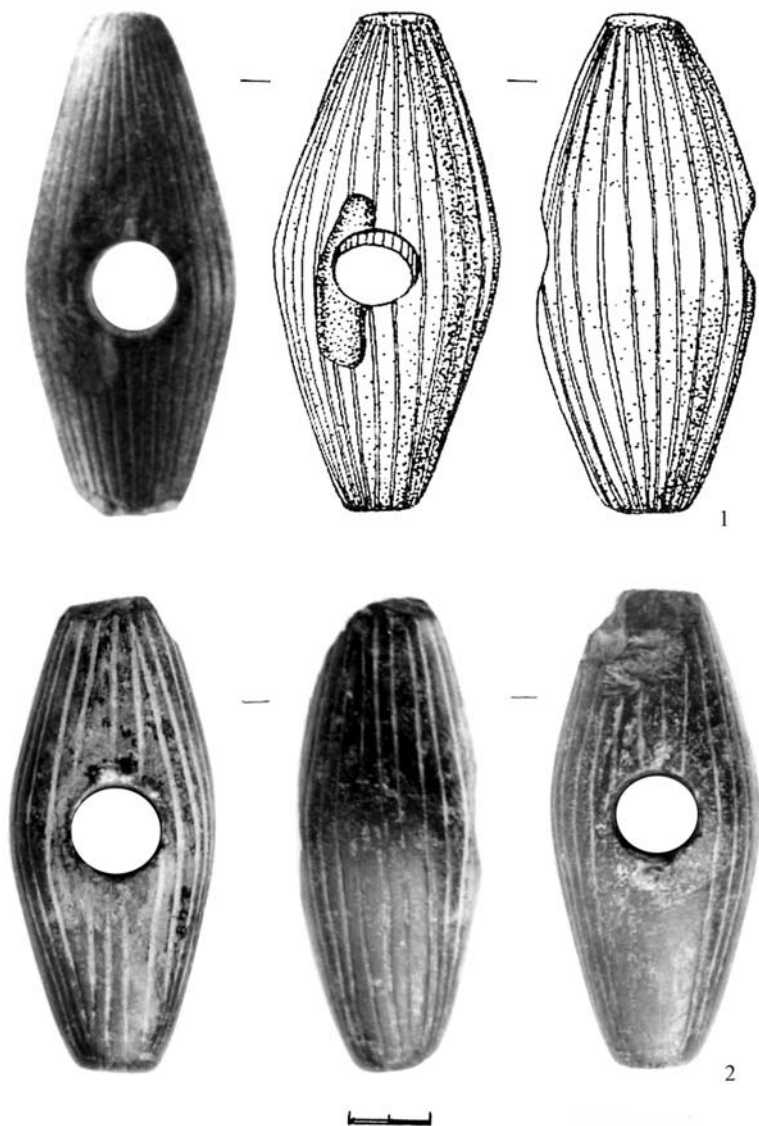
Унікальні орнаментовані сокири молотоподібного типу виявлені в с. Синове Старовижівського району (рис. 3.84:2) та в с. Дружиловичі Іванівського району Брестської області (Білорусь). Це видовжено-овальні предмети з вертикальними канелюрами. На одній із бічних граней їх видно шість, на двох гранях із боку отвору – по три-чотири. На сокирі з Дружилович на бічній грані видно вісім ліній, а з боку отвору – три та чотири (рис. 3.84:1). Вироби відзначаються досконалим виготовленням.

Молотоподібні предмети озброєння характерні для пізньобронзової епохи – ранньозалізного віку [Крушельницька, 1976, с. 54, рис. 21:23, 26; Бандрівський, 1994, с. 111, рис. 42].

Уламки молотоподібних сокир зі схожою орнаментациєю, які відносяться до цього періоду, виявлені в

с. Жуків Бережанського району (виготовлена з темного кварцу) (рис. 3.85:1) [Білик, Пелешин, Чайка, 2000, с. 93, рис. 5] та на поселенні Воля ІV в Тербовлянському районі Тернопільської області (рис. 3.85:2) [Ситник, 1991, рис. 81].

Орнаментовані бойові сокири були поширені в інгульській групі катакомбної культури. В 1971 р. під час дослідження курганного могильника біля с. Барнашівка в Миколаївській області виявлено катакомбне поховання № 18 в кургані № 2, який розміщений над берегом р. Інгул, збоку від інших курганів, і датується серединою бронзової доби. В ньому знаходився скелет похованого, покладеного на спину, головою на південний схід, ноги трохи зігнуті в колінах. Дно камери та скелет вкриті червоною охрою. Навпроти черепа знайдена амфора, півсферична чаша, гранітний курант, біля скроні – кам'яна сокира, спрямована вістрям до черепа, біля правого коліна – крем'яний різець [Шарафутдінова, 1980, с. 60]. Сокира виготовлена з темного, із зеленуватим відтінком, діабазового порферику і належить до зрізано-ромбоподібних [Брюсов, Зиминова, 1966, с. 26]. За описом І. Шарафутдінової, виріб прикрашений рельєфно опуклим орнаментом. На його боках “зображені незіткнуті овали-медальйони, утворені з боку обушка одним широким валиком з

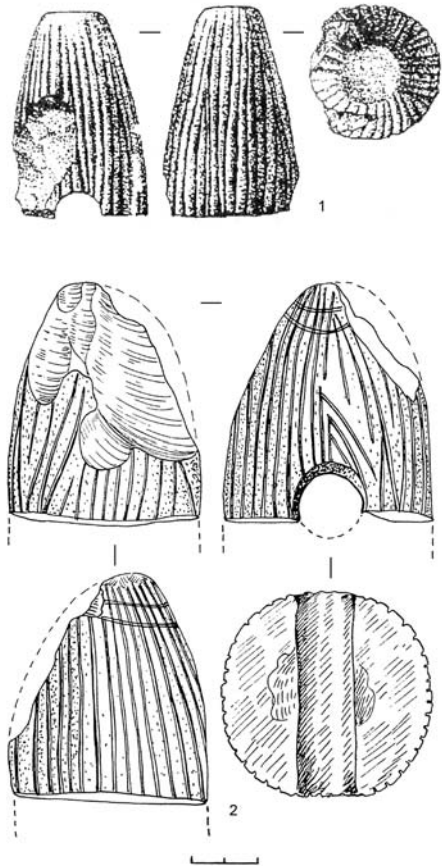
Рис. 3.84. Кам'яні орнаментовані молотоподібні сокири: 1 – Дружиловичі Іванівського р-ну Брестської обл. (Білорусь) (за В. Ісаєнком), 2 – Синове Старовижівського р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишином)

косими нарізками, а з боку леза – подвійним валиком, потрійною лінією прокреслена дуга, з обох боків від обухка до медальйонів симетрично звисають рельєфні одинарні дуги. По середині медальйонів тоненьким рельєфним контуром зображено лабри. Центральна, зовнішня щодо держака сторона сокири окантована гладеньким валиком. Посередині реалістично передано рельєфний колосок, який ніби виріс від леза. З обох боків від його верхівки розміщені зміподібні зигзаги [Шарафутдінова, 1980, с. 64].

Подібні сокири знайдені біля с. Горожине, за 20 км від с. Баранівка, у катакомбному похованні. В ньому між скелетами, вище ліктів, знайдено орнаментовану сокиру. Третя кам'яна сокира відкрита в кургані біля с. Широке поблизу Кривого Рогу над р. Інгул. Вона червоного кольору, прикрашена ялинкою з гілочками. Вище ялинки містяться овали. Четверта сокира походить із с. Рахманівка біля Кривого Рогу. Ще одна чудово орнаментована сокира знайдена поблизу с. Михайлівка Дніпропетровської області, виготовлена з діабазового порферику. Уламок подібного виробу виявлено біля с. Попівки на Черкащині, а ще інший – в Чечено-Інгушетії (рис. 3.86) [Шарафутдінова, 1980, с. 66-67].

Центральне місце в орнаментальній композиції належить ялин-

ці чи колоску – символам дерева життя та зміподібним зигзагам, які ототожнюються зі зміями, веселкою, дощем, блискавкою, вогнем.

Рис. 3.85. Уламки орнаментованих кам'яних сокир молотоподібного типу: 1 – Жуків Бережанського р-ну (за М. Біликом та ін.), 2 – Воля Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. (за О. Ситником).

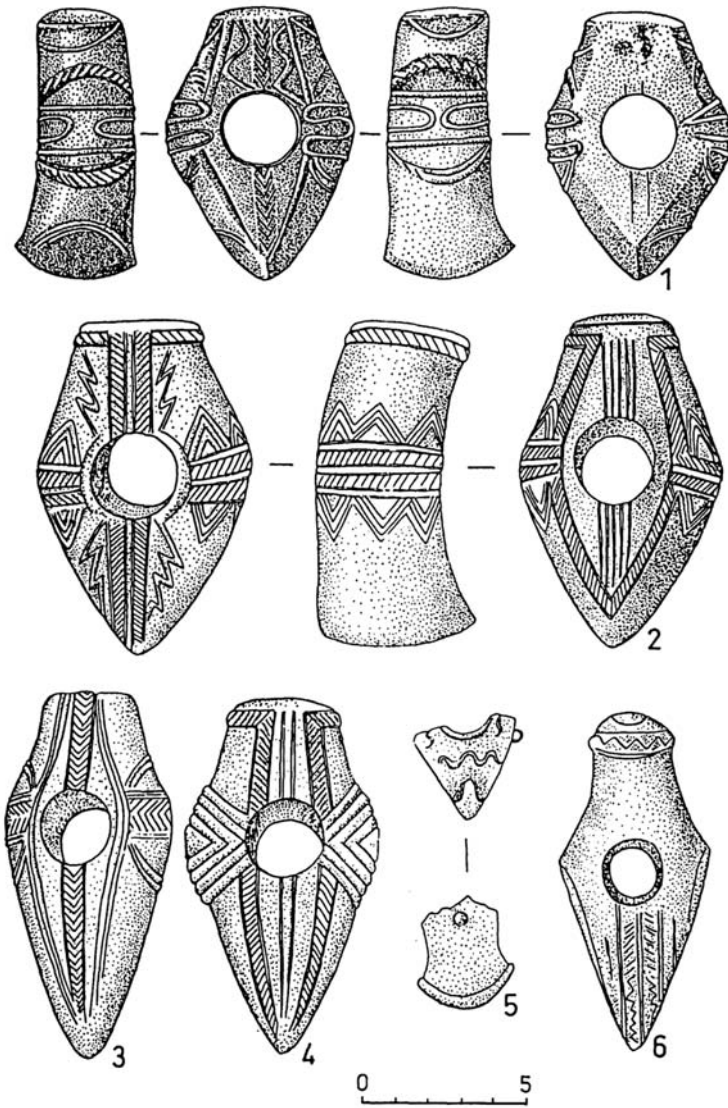

Рис. 3.86. Орнаментовані бойові сокири інгульської катакомбної культури (за Н. Шарафутдіновою)

Ці мотиви дуже поширені в первісному мистецтві, особливо серед землеробських племен епохи енеоліту та бронзи. Вони пов'язуються з ідеями відродження, родючості, давніми релігійно-космологічними уявленнями [Даниленко, 1969, с. 219-223; Рыбаков, 1965, с. 24].

І. Шарафутдінова вважає, що такі сокири використовувалися під час особливих церемоній та ритуалів, були “символами відзнаки, влади воєначальників, вождів, жерців” [Шарафутдінова, 1980, с. 66-67], тобто виконували функцію жезлів, булав, сакральних предметів.

У різні періоди, в тому числі в енеоліті та в епоху бронзи, ймовірно, існував культ сокири. Цей предмет міг асоціюватися з громом та блискавкою (це помітно на згаданій сокирі з с. Горожине Миколаївської області).

Зображення сокир бачимо на стелах з Наталівки, Керносівки, Бахчі-Елі, Добруджі. В. Даниленко вважав, що на антропоморфних стелах зображали божества з атрибутами (рис. 3.87) [Даниленко, 1969, с. 219-223]. Як аналогію їм можна навести вавилонського бога грозових явищ, природи, ві-

Рис. 3.87. Керносівська стела (за Л.Криловою, А.Косько)

тру, бурі, дощу Адара (Бір, Біркус, Блискавка), його атрибутами є блискавка та молоток [Тураев, 1935, т. 1, с. 121].

У згаданій Геродотом легенді про чотири золоті дари, що впали з неба, були чаша і сокира. Ці священні золоті дари скіфські царі дбайливо оберігали, поклонялися і приносили їм жертви [Геродот, 1972, с. 188]. У фінікійців існувало уявлення про бога Туама (“бога-молотка”) [Тураев, 1935, т. 2, с. 6]. Цікаві думки висловлює М. Мерперт стосовно моделей сокирок-молотків з поселення ранньої бронзи Єзеро в Болгарії, які, на його думку, лише імітували військові, парадні, ритуальні [Мерперт, 1975, с. 163-172].

Сокири були зручною та поширеною зброєю. Як відомо, люди обожнювали те, що мало велике значення в їхньому житті. Про це свідчать і тогочасні поховання чоловіків-воїнів (с. Баїв Луцького району Волинської обл. – найвища могила на кладовищі, в Локачинському районі й інші), де сокири були важливими складовими озброєння.

На сакральність цих виробів вказують моделі сокир з обпаленої глини. І. Михальчишиним знайдено, зокрема, модель бойової сокири в с. Малі Грибовичі Львівської області на поселенні культури лійчас-того посуду. Такі вироби відомі із

Зимного Володимир-Волинського району (рис. 1.56:3), Голишева Луцького району, Тадані Кам'янка-Буського району [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 40, рис. 10]. Поховання із сокирами належали виключно чоловікам.

Сокири, на протигагу наконечникам списів, були міцніші й ефективніші в близькому бою. Загалом же ці артефакти потребують більш докладного дослідження.

Література

1. Артёменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы / МИА. – Вып. 148. – М., 1967. – 135 с.
2. Артеменко И. И. Среднеднепровская культура // Археология Украинской ССР. – Т. 1. Первобытная археология. – К., 1976. – С. 69–96.
3. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – 189 с.
4. Бадер О. Н. Бассейн Оки в эпоху бронзы. – М., 1970. – 176 с.
5. Бандрівський М. С. Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. – Львів: Логос, 1994. – 163 с.
6. Бандрівський М. С. Вплив Сходу на розвиток спільнот раннього – початку середнього періодів епохи бронзи на заході Українського Лісостепу // Записки Наукового товариства імені Шев-

- ченка. – Т. ССЛІІІ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – С. 53–205.
7. Бандрівський М. С., Конопля В. М. Нові знахідки навершя булав і бойового молота доби енеоліту – ранньої бронзи з Верхнього Подністров'я // МДАПВ. – 2006. – Вип. 10. – С. 211–214.
8. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – 207 с.
9. Бибииков С. Н. Поселение Лука-Врублевская / МИА. – Вып. 38. – М.–Л., 1953. – 410 с.
10. Білик М., Пелешин М., Чайка Р. Археологічні матеріали з с. Жуків на Бережанщині (З історії населення високої культури) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 4. – Львів, 2000. – С. 87–104.
11. Богаевский Б. А. Техника первобытного коммунистического общества // Очерки истории техники докапиталистических формаций / Под общ. ред. В. Ф. Миткевича. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – С. 5–65.
12. Брюсов А. Я. Об экспансии «культур с боевыми топорами» в конце III тысячелетия до н. э. // СА. – 1961. – № 3. – С. 14–33.
13. Брюсов А. Я., Зими́на М. П. Каменные сверленные топоры на территории Европейской части СССР / САИ. – Вып. В4-40. – М., 1966. – 99 с.
14. Винокур І. С. Історія Лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя: від кам'яного віку до середньовіччя. – К.–Одеса: Вища школа, 1985. – 124 с.
15. Волкова Е. В. Топоры из фатьяновских могильников у д. Новинки (Калининский р-н, Тверская обл.) // РА. – 2010. – № 2. – С. 18–24.
16. Гадзяцкая О. С. Фатьяновские памятники Владимирской области // КСИА. – Вып. 93. – М., 1963. – С. 49–54.
17. Гадзяцкая О. С. Фатьяновский могильник у дер. Кривцово // КСИА. – Вып. 101. – М., 1964. – С. 126–134.
18. Гадзяцкая О. С. Памятники фатьяновской культуры. Ивановско-горьковская группа / САИ. – Вып. В1-21. – М., 1976. – 134 с.
19. Герасимов М. М. Внешний облик человека из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев, 1960. – С. 83–90.
20. Геродот. История / Пер. и прим. Г. А. Страгановского. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.
21. Городцов В. А. Описание холодного оружия. Топор // Отчет Российского Исторического Музея за 1906 год. – М., 1907. – С. 95–135.
22. Гурина Н. Н. Древняя история северо-запада Европейской части СССР / МИА. – Вып. 87. – М.–Л., 1961. – 588 с.
23. Давня історія України. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 559 с.

24. Даниленко В. Н. Неолит України. – К.: Наук. думка, 1969. – 259 с.

25. Екимов Ю. Г. Фатьяновские топоры на правобережье Верхней Оки // Вопросы археологии, истории, культуры и природы Верхнего Поочья. – Калуга, 1998. – С. 16–18.

26. Ефимов А. Н. Сверленные молоты // КСИИМК. – Вып. 36. – М., 1951. – С. 170–172.

27. Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989. – 220 с.

28. Кирьянова Н. А. Наумовский фатьяновский могильник // КСИА. – Вып. 134. – М., 1973. – С. 72–76.

29. Кислый А., Каприцын И. Палео-демография: Теория и методика, проблемы и решения. – Запорожье, 1994. – 161 с.

30. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України. – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.

31. Конопля В. М. Рідкісний тип кам'яної булави з фондів Львівського історичного музею // МДАПВ. – 2006. – Вип. 10. – С. 209–210.

32. Конча С. «Степова» концепція походження індоевропейців на сучасному етапі // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 87–98.

33. Коробкова Т., Шапошникова О. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнейшей культуры. – СПб: Европейский дом, 2005. – 315 с.

34. Крайнов Д. А. Памятники фатьяновской культуры. Московская

группа / САИ. – Вып. В1-19. – М., 1963. – 52 с.

35. Крайнов Д. А. Памятники фатьяновской культуры. Ярославско-калининская группа / САИ. – Вып. В1-20. – М., 1964а. – 79 с.

36. Крайнов Д. А. Волосово-даниловский могильник фатьяновской культуры // СА. – 1964б. – № 4. – С. 68–83.

37. Крайнов Д. А. Древнейшая история Волго-Окского междуречья. Фатьяновская культура 2-го тысячелетия до н. э. – М., 1972. – 271 с.

38. Крайнов Д. А. Фатьяновская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР. – М., 1987. – С. 58–76.

39. Крайнов Д. А., Гадзяцкая О. С. Фатьяновская культура: Ярославское Поволжье / САИ. – Вып. В1-22. – М., 1987. – 144 с.

40. Кривцова-Гракова О. А. Хронология памятников фатьяновской культуры // КСИА. – Вып. 16. – М., 1947. – С. 22–33.

41. Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К.: Наук. думка, 1976. – 145 с.

42. Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. – К.: АН УРСР, 1962. – 215 с.

43. Лакіза В. Л. Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду брозавага веку Беларускага Панямон-

- ня. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 344 с.
- 44.** Левашова В. П. К вопросу о механических свойствах древних орудий // КСИИМК. – Вып. 75. – М., 1959. – С. 46–56.
- 45.** Литвиненко Р. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37–52.
- 46.** Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Кам'яні вироби енеоліту – бронзового віку Волині // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2006. – С. 344–353.
- 47.** Махнік Я., Павлів Д., Петегрич В., Принада І. Кургани крайнього заходу Подільської височини // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССXXLIV. – С. 482–505.
- 48.** Мерперт Н. Ритуальные модели топоров из Езеро // Памятники древней истории Евразии. – М., 1975. – С. 163–172.
- 49.** Михальчишин І. Р. Типи кам'яних бойових сокир Прикарпаття і Волині // Наукові записки ЛІМ. – Вып. IV. – Ч. 1. – Львів, 1995. – С. 88–93.
- 50.** Михальчишин І. Р., Смішко Р. М. Виготовлення бойових кам'яних сокир на території Прикарпаття і Волині // МДАПВ. – Львів: Вид-во Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – С. 259–264.
- 51.** Михальчишин І. Я., Охріменко Г. В., Маркус І. Я. Бойові кам'яні сокири Північного Прикарпаття і Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. – С. 364–385.
- 52.** Пелешин М. А. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межах річчч Горині і Стиру // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 160–172.
- 53.** Позіховський О. Розваж-Кошара // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2005. – С. 206–215.
- 54.** Риер Я. Г. Каменные топоры эпохи бронзы из могилевского Поднепровья // СА. – 1975. – № 3. – С. 141–148.
- 55.** Розенфельд Р. Новлянский фатьяновский могильник // СА. – 1971. – № 2. – С. 213–216.
- 56.** Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. – 1965. – № 1. – С. 24–47.
- 57.** Санжаров С. Каменные сверленные топоры-молотки Донбасса // РА. – 1992. – № 3. – С. 160–176.
- 58.** Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К.: Наук. думка, 1974. – 208 с.
- 59.** Седов В. Древнеевропейцы // РА. – 1993. – № 3. – С. 18–35.
- 60.** Семенов С. А. Первобытная техника / МИА. – № 54. – М.–Л., 1957. – 240 с.
- 61.** Семенов С. А. Производство и

функции каменных орудий / МИА. – № 166. – М., 1970. – С. 7–18.

62. Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств. – Л.: Наука, 1983. – 253 с.

63. Семенов С. А. Экспериментальные исследования первобытной техники // СА. – 1959. – № 2. – С. 35–46.

64. Ситник О. С. Звіт про дослідження поселень пізньобронзового – ранньозалізного віку в околицях с. Воля Тербовлянського району Тернопільської області в 1990 р. / Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 24170. – Львів, 1991.

65. Смирнов В. И. Говядиновский могильник // СА. – 1947. – С. 211–220.

66. Смирнова Г. И. Стоянка комаровской культуры у с. Незвиско на Днестре // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – № 16. – Л.: Аврора, 1974. – С. 50–61.

67. Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К., 1991. – 96 с.

68. Телегин Д., Круц В. Останки могильника среднеднепровской культуры в с. Любеча на Днепре // СА. – 1970. – № 4. – С. 178–180.

69. Тураев Б. А. История древнего Востока: В 2-х т. – Л., 1935. – Т. 1. – 308 с.; Т. 2. – 267 с.

70. Фосс М. Е. Древнейшая история севера Европейской части СССР / МИА. – Вып. 29. – М., 1952. – 280 с.

71. Халиков А. Х. Древняя история

Среднего Поволжья. – М.: Наука, 1969. – 395 с.

72. Цыб С. В. Каменные «боевые» топоры Западной Сибири // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 6–13.

73. Чайлд Г. Прогресс и археология. – М., 1949. – 196 с.

74. Чарняўскі М. М., Лакіза В. Л. Знаходкі каменных свядраваных сякер на Панямонні // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мн., 1995. – № 7. – С. 46–59.

75. Черныш Е. К. Вновь открытое трипольское погребение у Незвиско на Днестре // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев, 1960. – С. 77–81.

76. Шарафутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія. – № 33. – 1980. – С. 60–70.

77. Энеолит СССР. – М.: Наука, 1982. – 360 с.

78. Bronicki A. Późnoneolityczne i wczesnobrązowe toporki kamienne z obszaru województwa Chełmskiego // Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej. Lubelskie materiały archeologiczne. – Lublin, 1991. – T. VI. – S. 297–340.

79. Bronicki A., Kadrow S. Schyłkowoneolityczne topory kamienne z terenów województwa Chełmskiego. Metrologia. Zagadnienie utylizacji

egzemplarzy uszkodzonych i destruktywów // *Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej*. – T. III. – Lublin-Chełm-Zamość, 1998. – S. 260–275.

80. Bunyatyan K., Samolyuk V. Manifestations of Middle Dnieper Culture in the Volyn territory and the issue of ancient routes // *Routes between the Seas: from the 3rd to the middle of the 1st Millennium BC / BPS*. – Vol. 14. – Poznań, 2009. – P. 252–268.

81. Gazda L. Analiza zabytków kamiennych z grobów podkurhanowych na Grzędzie Sokalskiej // Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006. – Kraków, 2009. – S. 309–314.

82. Gimbutas M. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. – Paris–London, 1965. – 681 p.

83. Gimbutas M. *Die Balten*. – Frankfurt/M, 1991. – 267 p.

84. Glob P. V. *Studier over den jyske Enkeltgravskultur / Aarbørg* 1944. – København, 1945. – 283 s.

85. Guminski W. Gródek Nadbużny, osada kultury pucharów lejkowatych. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1989. – 189 s.

86. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // *WA*. – 1924. – № 9/1-2. – S. 113–119.

87. Kadrow S., Machnik J. *Kultura Mierzanowicka*. (Prace Komisji Archeologicznej 29). – Kraków, 1997. – 197 s.

88. Klochko V., Koško A. The societies of Corded Ware Cultures and those of Black Sea Steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas // *Routes between the Seas: from the 3rd to the middle of the 1st Millennium BC / BPS*. – Vol. 14. – Poznań, 2009. – P. 269–301.

89. Kokowski A., Stasiak M., Strocen' B. Osady z młodszego okresu rzymskiego w miejscowościach Ivankivci i Malašivci na Zachodnim Podolu (Ukraina) // *Studia Gothica*. – T. II. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. – S. 133–162.

90. Koško A. Fluted maces in cultural systems of the borderland of eastern and western Europe: 2350–800 BC. Taxonomy, genesis, function // *Fluted maces in the system of long-distance exchange trails of the bronze age: 2350–800 BC / BPS*. – 2002. – Vol. 11. – S. 31–81.

91. Koško A. Zagadnienie wczesnobrązowej cezury w rozwoju “szlaku” Krym – Jutlandia // *Od neolityzacji do początków epoki brązu*. – Poznań, 2001. – S. 283–290.

92. Kraynov D.A. On the problem of origin, chronology and periodization of the Fatyanovo-Balanovo cultural community / *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990 // Præhistorica*. – № 19. – Praha, 1992. – S. 321–371.

93. Lakiza V. L. Cultural identifi-

cation of "the corded materials" from Belorussian Neman river basin // Lietuvos archeologija. – № 31. – Vilnius, 2007. – P. 23–38.

94. Libera J., Sobieraj J. Topory z łopatkowatym ostrzem na ziemiach wschodniej Polski // Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksanrowi Koško w 60. rocznicę urodzin. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008. – S. 301–319.

95. Libera J., Sobieraj J., Konopla V. Some late neolithic stone axes as potential markers of cultural exchange in Baltic-Pontic inter-regional routes // Routes between the Seas: from the 3rd to the middle of the 1st Millennium BC / BPS. – Vol. 14. – Poznań, 2009. – P. 223–231.

96. Machnik J. An interrupted process of cultural integration between The upper Bug, Vistula and Dniester Rivers in the early second half of the third Millennium BC (in light of taxonomic and chronological analyses of grave assemblages on Grzęda Sokalska) // The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000–1000 BC / BPS. – Vol. 12. – Poznań, 2003. – P. 212–240.

97. Machnik J. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966. – 266 s.

98. Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań

archeologicznych w latach 1988–2006. – Kraków, 2009. – 320 s.

99. Machnik J., Bagińska J., Koman W. Nowa, synkretyczna grupa kultury ceramiki sznurowej w Polsce środkowo-wschodniej // Problemy epoki kamienia na obszarze Starego Świata. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi K. Kozłowskiemu. – Kraków, 2001. – S. 390–400.

100. Malinová R., Malina J. Vzpomínky na minulost. Experimenty odhalují tajemství pravěku. – Ostrava: Profil, 1982. – 277 s.

101. Ozols J. Ursprung und Herkunft der Zentralrussischen Fatjanovo-Kultur / Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 4. – Berlin, 1962. – 96 s.

102. Rimantienė R., Grigalavičienė E., Bagušienė O. Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Kn. 1. Akmens ir žalvario amžiaus paminklai. – Vilnius, 1974. – 248 p.

103. Struve K. W. Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen / Neue Folge. – T. 11. – Neumünster, 1955. – 215 s.

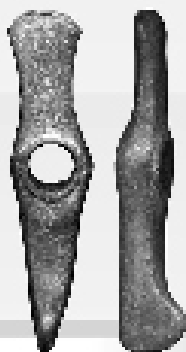
104. Taras H. Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny) // Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego.

- Łańcut (26-28.X.2005 r.). – Warszawa, 2007. – S. 179–195.
- 105.** Valde-Nowak P. Etapy i strefy zasiedlania Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu. – Wrocław, 1988. – 160 s.
- 106.** Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej. – Kraków, 2006. – 346 s.
- 107.** Zápotocký M. Steinäxte der Trichterbecherkultur: ihre Typologie, Chronologie und Funktion // Præhistorica XV – XVI. – Praha, 1989. – S. 95–103.

Питання до 3 розділу

1. Розповісти про значення виробів з каменю в IV – II тис. до Р. Х.
2. Які були технології виготовлення кам'яних знарядь?
3. Як поділяються кам'яні сокири за типами?
4. Як ідентифікуються сокири за періодами та культурами?
5. Яке значення мають знахідки кам'яних булав для розшифрування суспільно-культурних процесів?
6. Розповісти про знаки влади за доби бронзи.

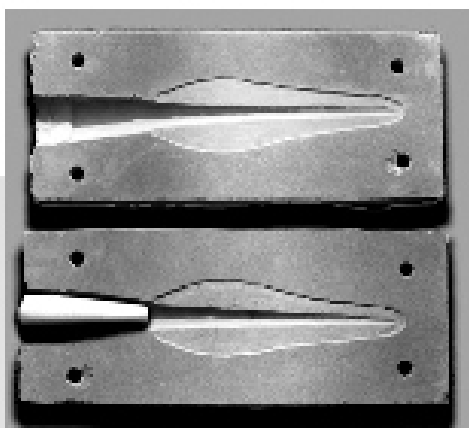
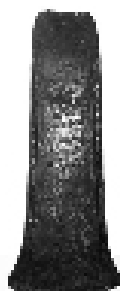
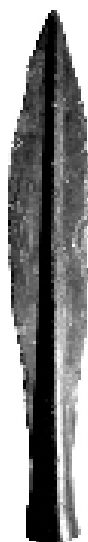

РОЗДІЛ 4

МЕТАЛЕВІ ВИРОБИ З ВОЛИНИ

4.1. *Металовиробництво
та самородна мідь Волині*

4.2. *Знахідки металеві зброї
та знарядь праці із Західної Волині*

4.1. Металовиробництво та самородна мідь Волині

Металургія й металообробка були важливими стимулами прогресу давніх суспільств. Освоєння металу визначило не тільки різні способи виготовлення речей нового типу, але згодом докорінно змінило матеріально-технічну базу виробничої діяльності людей [Сайко, 1990, с. 9–114]. Давнє населення України вже на ранніх етапах відтворювального господарства включалося в “потік загальних змін”, пов’язаних з освоєнням металу [Нечитайло, 2003, с. 20].

Перше знайомство з міддю засвідчено знахідками невеликих прикрас (намиста, трубчастих пронизок), дрібних колючих предметів (шила, проколки), виконаних методом холодного кування, а також шматків мідної руди, мідноплавильних шлаків. Такі артефакти відомі від Західної Анатолії, яка вважається колискою металургійного виробництва, до Південно-Західного Ірану на поселеннях VIII–VII тис. до Р. Х. (Чайоню-Тепесі, Чатал-Гуюк, Алі Кош тощо) [Cambel, Braidwood, 1970, с. 50; Coghlan, 1951, с. 40–41].

Є. Сайко виокремлює кілька загальних періодів, що характеризують процес освоєння металу. Перший – пробні кроки у використанні металу, визначення його важливих якостей (VI тис. до Р. Х.). Другий

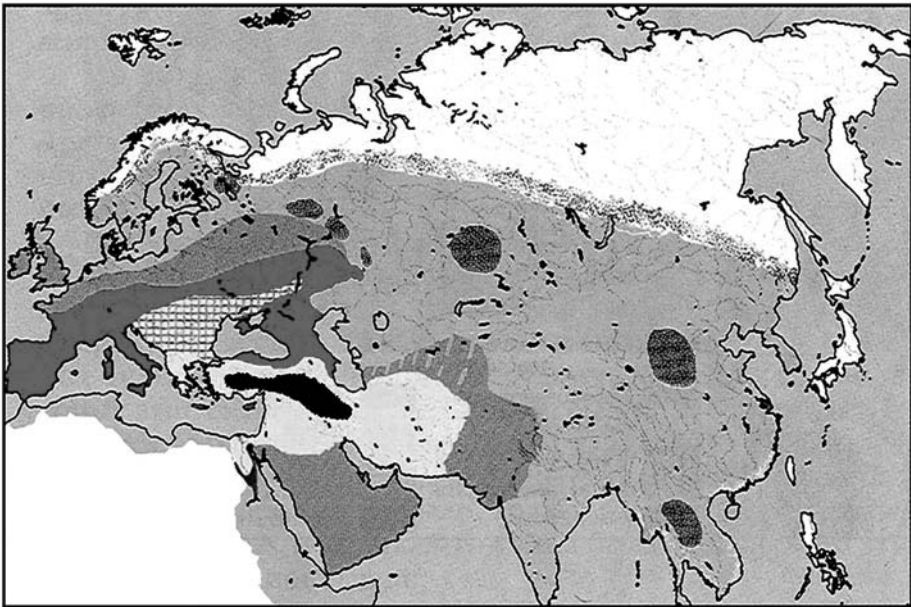
– виділення видобутку руди в самостійну справу. Правда повною мірою ще не були розділені гірнична справа, металургія й металообробка. Освоюється лиття, збільшується кількість металу (V тис. до Р. Х.). У третьому періоді відбувається інтенсивний розвиток металообробки. Починається лиття в закритих однобічних формах. Накопичується досвід, з’являються нові прийоми, стабілізуються схеми виробництва. У ранньоземлеробських суспільствах цього часу (кінець V–IV тис. до Р. Х.) металообробка “стає стадіально значимим”, загальним компонентом економіки. У четвертому періоді настає “розквіт металообробного виробництва на рівні ранньоземлеробських культур”, збільшення його об’єму, асортиментів, поширення металу. Освоюються нові прийоми лиття, зокрема – у закриті форми. Головним є одержання штучного металевого матеріалу, що не існує в природі й за своїми якостями переважає природний. Розробляються технології різних типів бронз. Період кінця IV–III тис. до Р. Х. – це технологічний бум у металообробці й, разом з тим, час нерівномірності її розвитку [Сайко, 1990, с. 112–116].

У Європі використання міді й мідевмісних мінералів починається в V тис. до Р. Х. і, як вважає

Н. Риндіна, відбувається повільно й самостійно, причому за подібною із Близьким Сходом моделлю, що розвивалася на дві тисячі років раніше, ніж Балкано-Дунайська металургія [Рындина, 1998, с. 31]. Як припускає дослідниця, він містить місцеві спадкоємно-розвиваючі риси і накладені на них запозичення. Поступове й цілком незалежне нагромадження досвіду в роботі з новими матеріалами – малахітом і самородною міддю – було стиму-

льоване привнесенням ззовні наприкінці V – на початку IV тис. до Р. Х. навичок металургії й лиття металу [Рындина, 1998, с. 42] (рис. 4.1).

Балкано-карпатський метал в енеоліті поширювався в східному напрямку на півтори-дві тисячі кілометрів [Черных, 1978, с. 165–264]. Саме тут, у Балкано-Карпатській металургійній провінції [Черных, 1974, с.382], у цей час експлуатувалися й широко по-

- IX - VI тис. до н.е.; □ V тис. до н.е.; ▨ V тис. до н.е. (в межах Балкано-Карпатської металургійної провінції); ■ IV - початок III тис. до н.е.;
 ■ III тис. до н.е.; ■ II тис. до н.е.; ▨ II - I тис. до н.е.;
 ▨ IV - III тис. до н.е. (центри спонтанного виникнення металургії)

Рис. 4.1. Картосхема територіально-хронологічного поширення металів в Європі (за Є. Черних)

ширювали свою продукцію такі копальні, як Рудна Глава (на 140 км на схід Белграда), Аї-Бунар, Меден Рід, Прохорове (Болгарія), Майданек (Сербія) та інші. Радіокарбонна дата відкладень на дні шахти в Рудній Главі вказує на 5320–5060 рр. до Р. Х., тобто дуже давно діяльність цього родовища [Перницька, 2002, с. 50–51].

Перша фаза розвитку Балкано-Карпатської металургійної провінції (БКМП) за Є. Черних [Черных, 1978а, с. 56–59] включає матеріали культур Гумельниця, Варна, Селкуца I–III, Вінча-Плочник II, Тиса-полгар, Лендель III, Кукутені А – Трипілля А (кінець), VI. У тисо-трансільванському, середньодунайському, фракійськонижньодунайському, карпато-подніпровському, причорноморському і середньоволзькому виробничих регіонах функціонують по одному й більше центрів металовиробництва.

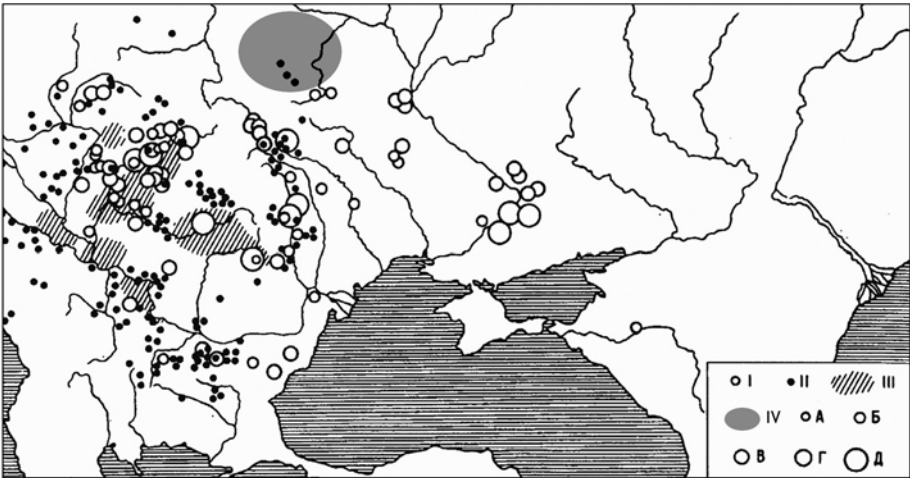
Друга фаза БКМП включає матеріали культур Бодрокерестур, Лендель IV, Кукутені В, Трипілля VI–VII, CI, Селкуца IV, Чернавода I – Певец, Галантін, комплекси “шайбенхенкель горизонту” і ранні поховання постмаріупольської культури (рис. 4.2; рис. 4.3).

Головна роль у металургії належить тисо-трансільванському регіону. Мідь, добута в трансільванських та угорських копальнях, забезпечує потреби карпато-подніпровського

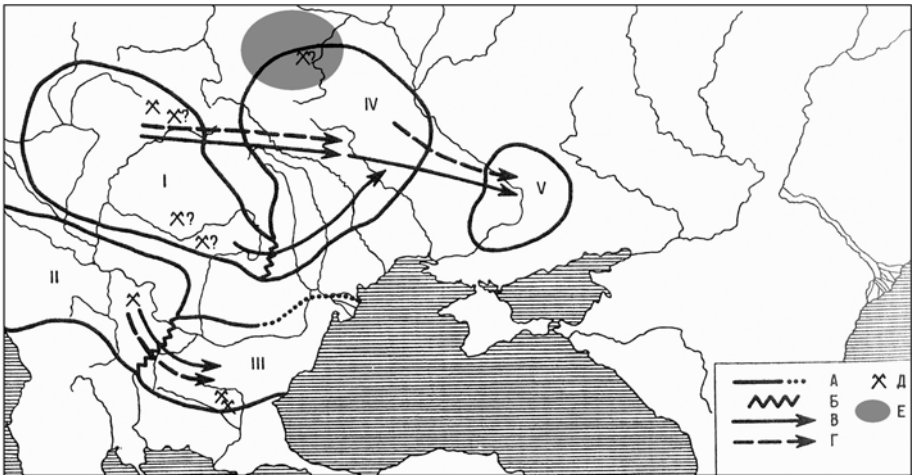
й причорноморського регіонів [Рындина, 1998, с. 190–192].

Металургія міді в західній частині України фіксується дослідниками одночасно з появою ранньоземлеробських трипільських племен, що поширювалися лісостеповою смугою від Наддністрянщини до Правобережжя Дніпра. Найдавнішою мідною знахідкою на пам'ятках раннього періоду Трипілля А на території України є коротке, гостре з двох сторін, шило з поселення Окопи на Середньому Дністрі [Збенович, Рындина, 1981, с. 249]. До наступного етапу Трипілля А належить уламок чотирьохгранного шила з поселення Гайворон у Побужжі та мідна пластинка з Луки Устинської у Наддністрянщині [Рындина, 1998, с. 37–38]. Спектральними аналізами встановлено, що шило з Окопів виготовлено із самородка, збагаченого сріблом. Такі самородки характерні для Трансільванії, звідки вони могли надходити в Подністров'я. Це зняряддя ілюструє “перші кроки в освоєнні ковальського формування металу”, що на наступних етапах Трипілля А переростає в “досконалий комплекс ковальських знань” [Рындина, 1998, с. 37–38].

Наприкінці Трипілля А починає формуватися місцевий трипільський центр металообробки на базі трансільванських і північнофракійських рудних джерел. Проте зали-

Рис. 4.2. Географічний розподіл знахідок II фази БКМП (за Н. Риндіною, з доп. авт.): I – стратифіковані знахідки; II – випадкові знахідки; III – висока концентрація знахідок; IV – Західна Волинь і Волинське Полісся, А – 1 знахідка; Б – 2-10 знахідок; В – 11-20 знахідок; Г – 21-50 знахідок; Д – 51-100 знахідок

Рис. 4.3. Виробничі регіони II фази БКМП (за Н. Риндіною, з доп. авт.): А – кордони виробничих регіонів, окреслені сучасним станом знахідок; Б – зімкнення кордонів регіонів; В – напрямки руху сировинного металу; Г – напрямком руху технічних досягнень; Д – давні рудники, в тому числі вірогідні; Е – Західна Волинь і Волинське Полісся; I – тисо-трансільванський регіон; II – середньодунайський регіон; III – фракійсько-нижньодунайський регіон; IV – карпато-подніпровський регіон; V – причорноморський регіон

шається відкритим питання родовищ мідних руд, які були джерелами сировини для давніх виробництв на території України. Є.Черних і Н.Риндіна вважають, що мідь у зливках і виробих надходила до трипільців від їхніх південних сусідів, і на цьому ґрунтують твердження, що трипільська культура не знала металургії, а освоїла лише металообробку – виготовлення виробів з імпортою сировини [Черных, 1966, 1978, 1989; Рындина, 1971, 1998]. В. Клочко стверджує, що трипільці знали металургію й розробляли родовища руд у Прикарпатті й на Волині [Клочко, 1994, с. 101].

Дослідження складу металевих виробів, виявлених в нижньому шарі трипільського поселення біля с. Глибочок Борщівського району Тернопільської області, показали, що вони неоднорідні [Сохацький, 1993, с. 10, 17, мал. 5: 3–5]. Геохімічний склад металу двох мідних кілець, знайдених біля житла № 1 на цьому поселенні, виявився близьких до мідних самородків, локалізованих у базальтових породах кар'єру в с. Рафалівка на Волинському Поліссі. А пластинчастий браслет і підвіска серпоподібної форми, виявлені тут же, виготовлені з металу, для якого могла бути використана мідна сировина осадового типу, найімовірніше з рудопроявів Наддністрянщини, які від Глибочка розташовані досить

близько (20–25 км). Отже, на одній пам'ятці, яка датується початком середнього Трипільля, етап VI, були речі, виготовлені із сировини різного походження та з різних джерел: волинського й придністровського [Klochko, Manichev..., 2000, s. 168–186].

Необхідно відзначити, що ранньотрипільські племена на території України успадкували потужний культурно-економічний потенціал пізньонеолітичних культур Карпато-Дунайського басейну, носії якого вже в неоліті були знайомі з металом [Нечитайло, 2003, с. 28]. Крім того, населення Трипільля підтримувало постійні контакти із прабатьківщиною [Бурдо, 2002, с.49–51], що створювало нові стимули для інтенсивного розвитку не тільки землеробського господарства на зайнятих просторах, а й для різних спеціалізованих виробництв, зокрема металургії, важливість якої вони зрозуміли.

Ранньотрипільський центр металообробки пов'язаний з першою фазою в історії БКМП. Його продукція датується періодом Трипільля А, VI. У каліброваних датах це приблизно 4650 – 4200 рр. до Р. Х. [Бурдо, Ковалюх, 1998, с. 60–61; Бурдо, Відейко, 1998, с. 17–29; Бурдо, Ковалюх, 1999, с. 25–26]. В асортименті центру є: дрібні шила й рибальські гачки (Лука Врублівецька, Берново-Лука); вузь-

кі клини-долота (Олександрівка і Кальменці); сокира-молоток типу Відра (Березівська ГЕС). Серед різноманітних прикрас відзначимо такі різновиди, як: трубчасті пронизки (Гребенюків Яр, Лука Врублівецька, Поливанів Яр); циліндричні намистини (Бернова-Лука, Поливанів Яр III); кругла бляшка з тонкої пластинки (ранньотрипільське поселення Олександрівка); пластинчастий браслет (Ленківці); кілечко (Поливанів Яр III); шпилька з петлеподібною голівкою (Березівська ГЕС) тощо. Подібні вироби добре відомі в середовищі культур Балкано-Карпаття, особливо в культурах Гумельниця й Варна. Зв'язки ранньотрипільського осередку металовиробництва з гумельницьким і варненським центрами підтверджуються як морфологією знахідок, так і зіставленням геохімії мідної сировини. Всі осередки працювали в основному на сировині з копалень Болгарії й Трансильванії [Рындина, 1998, с. 127–128].

За технологічними дослідженнями, місцеве трипільське виробництво мало власну специфіку, що проявлялася не тільки в створенні нових типів знарядь (наприклад, пробійник з Березівської ГЕС) і прикрас (шпилька з Олександрівки, трубчасті пронизки із Гребенюкового Яру), а й в іншій технічній обробці навіть запозичених форм виробів. Тобто основну масу речей

трипільці одержували за рахунок місцевого виробництва [Нечитайло, 2003, с. 29].

Встановлено також, що майстри ранньотрипільського центру володіли навичками лиття й плавлення міді, що ще зовсім недавно заперечувалося. Тепер це підтверджують відкрита кам'яна ливарна форма, виявлена на поселенні Олександрівка [Есипенко, 1957, с.19], а також чітко зафіксовані сліди ливарних швів і затьоків на самих предметах. Н. Риндіна нарахувала у центрі 11 литих і дороблених куванням речей, 6 з яких – з території України. Її дослідженнями доведено “високий професіоналізм трипільських ковалів”, які досягли досконалості у витяжці, обрізці, плющенні й зварюванні металу; крім того, показано автохтонний шлях освоєння металу ранньотрипільськими племенами [Рындина, 1998, с. 128–130].

Відзначимо, що ранньоземлеробські громади Трипільля, а також Гумельниця й Варни не були ізольовані від степових скотарських племен, які займали причорноморські регіони. Контакти у формі різного обміну в таких суспільствах – неодмінне явище [Мовша, 1998, с.111–153; Бурдо, 2002, с. 49–51]. У сфері обміну перебував і метал, що міг надходити в степову зону вже на ранніх етапах його освоєння. Прикладом цього можуть слугувати

знахідки Нікольського могильника в Надпоріжжі, де серед матеріалів розвиненого періоду надпорізької культури дніпро-донецької області (кінець етапу А – початок VI Трипілля) виявлена мідна округла підвіска зі сплющеного дроту з кінцями, що заходять один за одиний, кілька намистин округлої форми й золота підвіска з тонкої пластини [Нечитайло, 2003, с. 31].

На думку Є. Черних [Черных, 1966, с. 66–68], склад металу мідних прикрас Нікольського могильника подібний до ранньотрипільського, зокрема до виробів Карбунського скарбу й, найімовірніше, має західне походження [Телегін, 1968, с. 156–157; Телегін, 1991, с. 52–53, мал. 13; Телегін, Титова, 1998, с. 20–21].

Схожість форм металевих виробів розглядуваного періоду від Балкан до Уралу свідчить не тільки про інтенсивний обмін між мешканцями цих областей. Вона на значних просторах обумовлена тісними зв'язками вказаних регіонів і рівнем соціально-економічного розвитку середовища, в якому створювалася подібна продукція. Степові спільноти за своїм потенціалом не поступалися ранньоземлеробським, з якими здавна взаємодіяли. Вони не тільки опанували передові традиції в освоєнні металу, а й сприяли їхньому поширенню.

Мідні вироби мали високу ма-

теріальну й престижну цінність і вдосліджуваний період в основному належали верхівці суспільства. Обмін досвідом майстрів-мідників різних племен призвів до інтеграції форм виробленої продукції, технології її виготовлення, що фіксується існуванням єдиної інформації про металообробну справу в період кінця Трипілля А, VI. Саме в цей час працювали гумельницький металургійний, варненський, ранньотрипільський, новоданилівський осередки, кожен з них відзначався ознаками, характерними для всієї Балкано-Карпатської металургійної провінції епохи енеоліту [Нечитайло, 2003, с. 33].

В останні роки археологи й геохіміки НАН України почали проводити спільні дослідження археологічних знахідок мідних виробів для визначення джерел їхньої сировини. Важливе місце у вказаних дослідженнях займають перегляд та уточнення геологічних і геохімічних даних про родовища самородної міді й мідних руд на території України.

Перші дослідження з геології міднорудних проявів на заході України проведені польськими геологами; вони дали загальну характеристику руд Волині, Наддністрянщини й Передкарпаття. Надалі вітчизняними геологами було здійснене уточнення мінерало-геохімічних та інших ознак рудопроявів, що

дозволило дати оцінку можливості використання їх як сировинної бази трипільської та більш ранніх історичних епох.

Очевидним фактом є відсутність знань про мінеральний склад мідних руд у давніх рудокопів, отже оцінка запасів сировини визначалася візуально. Основним критерієм для неї могло бути характерне для зон окислення зелене забарвлення руди різних відтінків, обумовлене наявністю малахіту, рідше азуриту. Порівняння результатів спектрального аналізу окислених і неокислених мідевмісних порід різної літологічної будови свідчить про те, що окислені породи є природним збагаченим концентратом. Саме ці породи з більшим вмістом малахіту були для давніх майстрів важливою сировиною, особливо – осадові міднорудні формації.

Нові геолого-геохімічні дослідження та їхні результати, з врахуванням раніших напрацювань, дають можливість В. Ключку подати основні характеристики рудопроявів Західної України [Klochko, Manichev..., 2000, s. 168–186, 173–176].

Самородна мідь, як можлива сировина кольорової металургії трипільського періоду, досить добре відома на території Волині, де вона трапляються в базальтах та їхніх туфах, що простягаються широкою смугою в північно-західному напрямку. Довжина цієї смуги ста-

новить близько 125 км, при ширині від 14 до 22 км. Вона охоплює частину південного схилу Брестської западини й північної частини Волинського палеозойського підняття, розділених Луківсько-Рагнівською карстовою зоною [Гурський..., 1995]. У цій смузі з північного заходу на південний схід відомі такі рудопрояви міді: Рафалівка, Довге Поле, Великий Мідськ, Гутвин, Берестовець, Олександрія, Гориньград, Вапниця, Рудаці, Сtidні, Янова Долина, Маюничі тощо (рис. 4.4). Базальти розміщені в межах тектонічного розлому на тій же території. Особливістю їхнього розташування є утворення невеликих ділянок, де вони залягають у вигляді покривів, що чергуються з туфитами. Максимальна потужність базальтового покриву становить більше 40 метрів. Зараз відомі кар'єри, які розкривають базальтовий покрив: села Рафалівка, Янова Долина, Довге Поле, Берестовець, старий кар'єр у Великому Мідську й невеликі розробки в інших населених пунктах.

Базальти Волині прийнято вважати платформними утвореннями типової трапової формації. Зверху вони перекриваються осадовим чохлом, що представлений породами туронського ярусу палеогену і займає найбільшу площу. Невеликими плямами на півдні території проступають відкладення сеноман-

Рис. 4.4. Карта родовищ міді на Волині (за В. Клочком):

1 – територія поширення, 2 – виходи базальту з мідними самородками

ського ярусу [Klochko, Manichev..., 2003, s. 71].

Палеогенові відкладення відзначені в північній частині зони й представлені Київською свитою. Зокрема, на Рафалівському кар'єрі вони залягають на базальтах і складені вапняками невеликої потужності. Неогенові відкладення утворені породами сарматського ярусу. Вони виходять, в основному, в районі Великого Мідська, південніше с. Берестовець. Показовим щодо цього є кар'єр у с. Рафалівка. Тут, нижче рівня сучасного ґрунту, залягають невеликої потужності (до 1,5–2 м) палеогенові вапняки із кремінними утвореннями. Незначна глибина залягання кременів могла сприяти їхньому використанню в ранні історичні епохи для потреб давньої людини. Палеогенові вапняки, абсолютний вік яких близько 600 млн років, залягають безпосередньо на базальтах, що загалом належать до рифейського дайково-ефузивного комплексу.

У верхній частині базальти мають типові ознаки зони окислення, утворюючи кору вивітрювання. У різних кар'єрах потужність кори неоднакова. Тип кори вивітрювання можна віднести до відкритого, оскільки цей процес характерний тільки для верхніх частин базальтового покриву, а потужність становить від 1,5 до 5 метрів. Іноді базальти виходять на поверхню.

Мінералогічною ознакою зони окислення базальтів є наявність селадоніту, що надає базальтам помітного зеленого забарвлення [Klochko, Manichev..., 2003, s. 71].

Родовища самородної міді Волині локалізовані на базальтових породах і становлять інтерес, оскільки їм властиві значні масштаби мідної мінералізації.

Перші відомості про відкриття на території Західної України самородної міді з'явилися в польській геологічній літературі наприкінці 20-х років ХХ століття. Хоча в деяких публікаціях вказано, що знахідки волинської самородної міді описані ще в 1887 році. У 1927 році самородну мідь було знайдено на околицях села Великий Мідськ. Про це відкриття писав польський геолог С. Малковський [Małkowski, 1929]. Він виявив заглиблення у вигляді вузьких коридорних траншей, що залишилися, напевно, від первісних розробок. Там знайдено кам'яні просвердлені сокири, які могли вироблятися на місці й використовуватися під час гірничих робіт. У траншеях був також посуд культур постшнурової кераміки. Виявлений матеріал відіслано у Варшаву. Найбільші, підібрані тут самородки міді мали вагу 807–892 г, а гнізда окислених мідних мінералів знаходилися на площі 0,5 гектара. С. Малковський оцінив запаси міді у Великому Мідську в 2500 кг [Małkowski, 1931].

Самородну мідь знайдено також в інших місцях Волині: Берестовець, Олександрія, Гориньград, Полиці, Маюничі тощо. Деякі із вказаних проявів за своїми параметрами можуть бути великими родовищами міді. Значні запаси міді виявлено нещодавно в Ратнівському районі Волинської області. Вони оцінюються в 28 млн тонн металу (третє місце в світі), проте залягають дуже глибоко.

Великі зразки самородної міді знаходили в різний час у кар'єрах сіл Рафалівка, Довге Поле, Жиричі, Янова Долина, Гутвин. Вага уламків металевої міді коливається від 100 до 800–900 г (рис. 4.5). Дрібніші зразки міді можна спостерігати практично по всій території розвитку базальтів. Самородна мідь іноді вкрита тонкою плівкою малахіту або куприту, зрідка – азуриту. В 1935 р. польський геолог Р. Красвський встановив наявність самородної міді в базальтах Янової Долини [Krajewski, 1935]. Наступне важливе відкриття польських геологів – віднайдення Й. Войцеховським в 1939 р. самородної міді у вулканічному склі базальтів і туфів Волині [Wojciechowski, 1939].

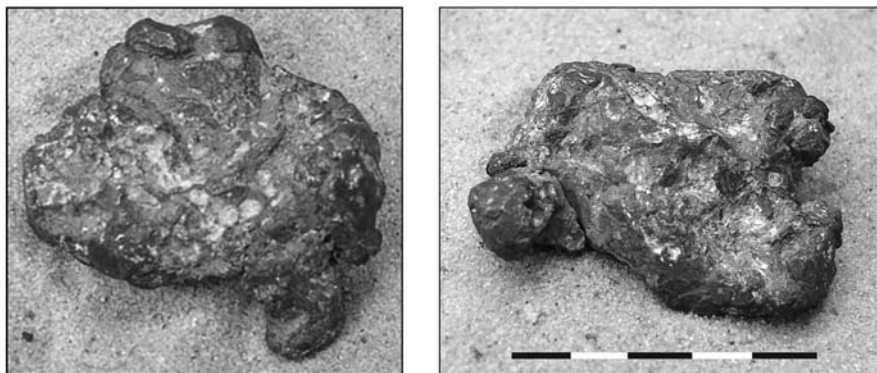
Деякі історичні дані свідчать про те, що самородна мідь на Волині була відома ще давнім слов'янам. На це вказують назви місцевості (Мідськ, Медише тощо), які походять від старослов'янського слова

“мѣдь – мідь”. З літературних джерел також відомо, що тут виявлено стародавні розробки міді. Це може свідчити про вихід самородного металу близько до земної поверхні. Економічна доцільність його видобування визначалася значною вагою окремих самородків міді – 1 кг і більше.

У 1960 р. розвідки в районі с. Великий Мідськ та опитування місцевих жителів проводив І. Свешніков. Ним встановлено, що місце колишніх розробок мідних родовищ знаходиться в урочищі “Дубняк” на південно-східній околиці села (рис. 4.6). Поверхня урочища вкрита ямами, з яких одні є слідами стародавніх розробок руди, інші – місцем добування місцевими жителями каменю для власних потреб. Можливо, це сліди розвідок польських геологів. У цьому місці, під тонким шаром задернованого чорнозему, залягає шар дрібного каміння (базальту), нижче – суцільна базальтова скала, місцями – з червоним забарвленням. І. Свешніков зауважив, що поверхня окремих кусків каменю після тривалого перебування на повітрі набирає зеленого кольору.

У школі с. Великий Мідськ зберігається кам'яна просвердлена сокира, знайдена в околиці урочища “Дубняк” [Свешніков, 1961, с.14–15].

Виходи міді на поверхню простежуються ще в одному місці – за

Рис. 4.5. Самородки волинської міді (за В. Ключком)

Рис. 4.6. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл.
Місце колишніх розробок міді (за І. Свешніковим)

4 км на захід від села, в покинутому кар'єрі.

Дослідження Великохідського, Полицького, Яноводолинського родовищ проводилися в останні роки В. Клочком, П. Хахліковським, Г. Охріменком, І. Маркусом.

Г. Охріменко обстежив регіон навколо с. Великий Мідськ з метою виявлення пам'яток бронзового та залізного віків, а також місць можливої обробки самородної міді. Велика концентрація поселень городоцько-здовбицької, стжижовської та східнотшинецької культур навколо села Великий Мідськ (в радіусі 30 км їх нараховується більше 400) може свідчити про велике значення цього регіону для добування міді та виробництва сокир з місцевого базальту, в товщах якого і знаходиться самородна мідь. Однією з таких пам'яток є виявлене у 2004 р. багат шарове поселення східнотшинецької та інших культур біля с. Майдан-Липно (урочище Кругле Поле), на якому знайдено скарб з дев'яти металевих прикрас (приблизно за 10 км від великохідського родовища), а також гостродонна посуда (можливо, ллячка) [Шкоропад, Маркус, Охріменко, 2005, с. 61]. Хоча проведене Т. Гошко дослідження складу металу вказало на неволинську сировину для цих знахідок (*див. Додаток В*). До металевих знахідок з цього регіону належать сокирки-кельти, які походять із с. Великий

Мідськ та м. Костопіль. Близько с. Рудня Дубровицького району Рівненщини, на великій піщаній дюні в басейні Горині, відкрито ґрунтовий могильник східнотшинецької культури, під час дослідження якого експедицією Л. Залізняка, В. Пясецького, Г. Охріменка разом із керамікою зібрано чимало металевих прикрас [Маркус, Охріменко, 2006, с. 373].

У різних кар'єрах самородна мідь має свої морфологічні особливості. У районі с. Великий Мідськ це неправильно-круглі утворення. Самородні метали в кар'єрах с. Рафалівка знаходяться в базальтах в зоні окислення і мають форму подовжених пластин товщиною 4–6 мм. У породах с. Довге Поле мідь заповнює тріщини, часто має форму пластин і дендритоподібних утворень, іноді – плівок і кірок, дрібних включень або густих тонкозернистих вкраплень в основну масу базальту. Самородна мідь у невеликій кількості наявне у вулканічному склі базальтів і туфів [Klochko, Manichev..., 2003, s. 72].

Крім самородної міді, у базальтовому комплексі є мінерали сульфідів, які не мають значного поширення. Із сульфідів парагенетично пов'язаний із самородною міддю передусім халькозин. Мінерал трапляється у вигляді невеликих лінз або прожилків. Халькопірит утворює скупчення дрібних кристалів

або жилок, які можна спостерігати в базальтах Янової Долини й Гутвина. Куприт як мінерал зони окислення утворює тонкі кірки й пластинки на самородній міді. У деяких випадках відзначено заміщення куприту малахітом. Малахіт й азурит можна спостерігати у вигляді нальотів або оболонки на поверхні самородної міді. Мінерали трапляються в базальтах Велико-го Мідська та Янової Долини. Коліори неокислених виділень міді Волині – мідно-червоний, мідно-жовтуватий [Klochko, Manichev..., 2003, s. 72].

Таким чином, основною мідно-рудною сировиною Волині можна вважати самородну мідь, знахідки якої приурочені до верхньої окисленої частини базальтових товщ.

У 2000 р. дослідники В. Клочко, В. Манічев, В. Квасниця, С. Козак, Л. Демченко, М. Сохаський провели дослідження зразків самородної міді Волині, отриманих у геологічному музеї Інституту геохімії, мінералогії й рудоутворення НАН України.

Вивчення хімічного складу зразків міді з трьох ділянок (Рафалівка, Довге Поле, Жиричі) показує підвищений вміст заліза, срібла й хрому [[Klochko, Manichev..., 2000, s. 176; Klochko, Manichev..., 2003, s. 73]. Ці елементи входять до міді як структурна домішка й можуть бути надійними кореляційними

ознаками при ідентифікації хімічного складу самородної міді й мідних виробів трипільської культури в межах Західної України.

Вміст макроелементів, за винятком заліза, може змінюватися і не є показовим, оскільки в міді вони присутні як механічна домішка, захоплена з порід у процесі руху первинного гідротермального розчину. У міді наявний незначний вміст свинцю, але можлива і його повна відсутність. Спектральне порівняння складу зразків самородної міді Волині дало можливість дослідникам виокремити як геохімічну особливість відсутність таких елементів як нікель, цинк, олово, сурма. Стійко відсутні миш'як і вісмут [Klochko, Manichev..., 2003, s. 73].

Мідь із ділянки Довге Поле за вмістом основних мікро- й макроелементів відповідає складу міді з району Рафалівка, тоді як на ділянці Жиричі вміст домішок в міді менший, що свідчить про її велику хімічну чистоту. За даними досліджень, мідь із ділянки Великого Мідська є найбільш чистою самородною міддю у світі (до 99,98 %) [Лазаренко..., 1960, с. 86; Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 68].

Самородна мідь Волині використовувалася у ранні історичні епохи як сировина для виробництва мідних виробів. Цьому сприяє поверхнєве залягання міді в корі вивітрення базальтів і значна вага

уламків. Однак говорити про масштаби використання даної рудної сировини поки передчасно, оскільки майже невивчений метал археологічних пам'яток, розташованих у межах зони розвитку мідноносних базальтів і за її межами.

У попередніх дослідженнях, під час вивчення металевих виробів з археологічних пам'яток, основна увага приділялася хімічному складові металу, зараз завдання ставляться ширше й включають визначення зворотного зв'язку в ланцюжку: виріб – метал – самородна мідь.

У рамках можливостей, які дозволяють на даний момент зіставити речовинний склад вже наявних зразків самородної міді й металевих виробів, був проведений порівняльний аналіз їхнього елементного складу, зокрема визначення вмісту хімічних елементів і їхніх сполук.

Дослідження В. Клочком, В. Манічевим та іншими вченими мідних виробів з пам'яток трипільської культури – поселення Глибочок у Тернопільській області, Софіївського могильника на Київщині – показали значну близькість хімічного складу частини знахідок до волинської самородної міді (рис. 4.7: 5, 13) [Klochko, Manichev..., 2000, с. 168–186].

Серед найдавніших металевих виробів з території Волині – чоти-

ригранне долотце (92x10x6 мм), виявлене у 1974 р. під час розкопок поселення маліцької культури (4200–4000 рр. до Р. Х.) в с. Острів Дубнівського району Рівненської області (рис. 4.7: 4) [Свешников, Конопля, 1975, с. 351]. Проведеним Н. Риндіною спектральним аналізом встановлено, що долотце виготовлене з дуже чистої міді (99,97 %) [Конопля, 1990, с. 11].

Під час досліджень трипільського поселення в с. Коржова Монастирського району Тернопільської області знайдено сокиру-тесло (у профілі дугоподібна, із симетрично розміщеним отвором діаметром 27 мм; її довжина – 231 мм) [Малеєв, Конопля, 1985, с. 311] (рис. 4.7: 1). Вона належить до типу Ясладані, що датується II фазою Балкано-Карпатської металургійної провінції [Рындина, 1998, с.111]. За результатами спектрального аналізу, проведеного в Інституті геології і геохімії горючих копалин НАН України, основний компонент сокири – мідь 99,98 % [Конопля, Кочкін, 2000, с. 57]. Тобто, метал цих виробів близький до мідних самородків з Великого Мідська.

Н. Риндіною в лабораторії МДУ ім. М. Ломоносова проведено спектральний та металографічний аналізи серій металевих виробів різних культур ранньобронзового віку з території Волині та Прикарпаття. За даними дослідниці,

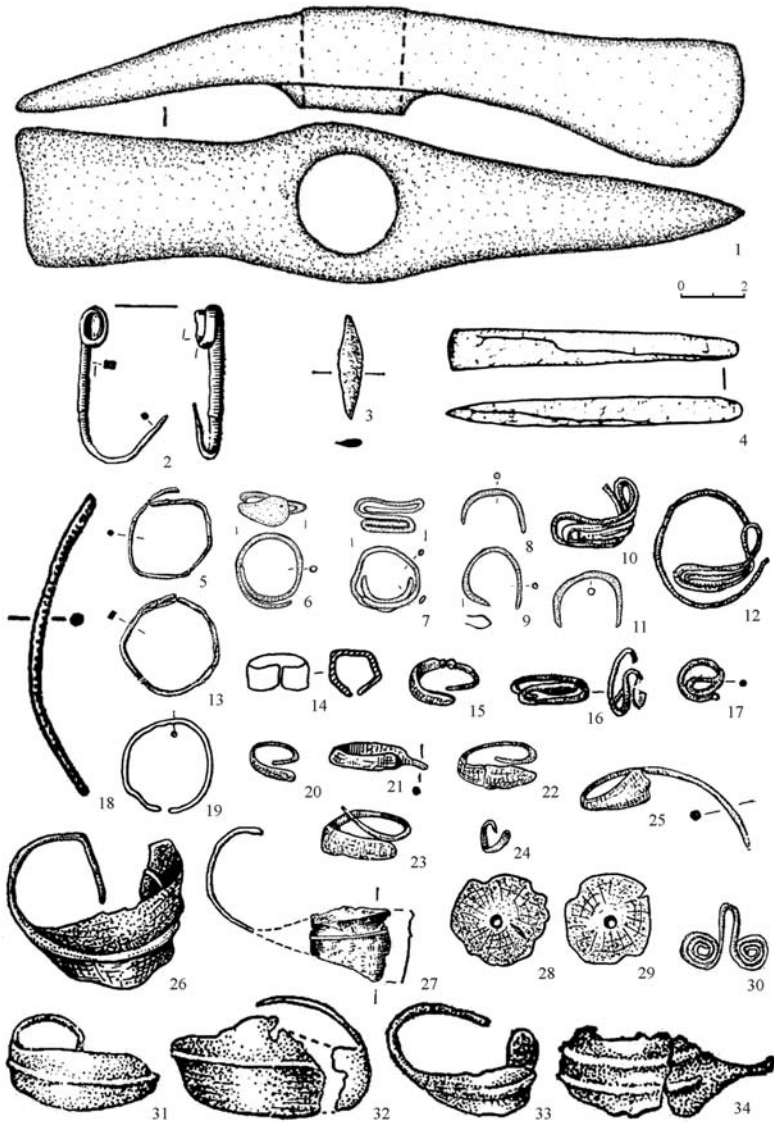

Рис. 4.7. Знаряддя праці, озброєння та типи прикрас, які, ймовірно, виготовлені з волинської міді (за Т. Гошко, В. Клочком, В. Коноплею, Н. Риндіною, І. Свешніковим)

проаналізовані знахідки підкарпатської культури виготовлені в основному з міді Великомідського та Карпато-Трансильванських родовищ. Метал для виготовлення предметів городоцько-здовбицької (межановицької) культури походить з Великого Мідська, Кавказу та Карпато-Трансильванської гірничо-металургійної області.

Металеві знахідки почапської групи виготовлялися з волинської та кавказької міді. Окремі артефакти цих культур зроблені зі сплаву волинської та карпатської міді, можливо з переплавлених старих виробів. Знахідки з такого металу становлять більшість у стжижовській культурі [Рындина, 1980, с. 35].

Серед предметів, виготовлених з волинської міді, переважають прикраси – скроневі кільця у вигляді вербового листка з гладенькою або ребристою платівкою та інших типів, пронизки, кільця-сережки, спіральні сережки, круглодротяні браслети, круглі бляшки, перстень, гривна, окуляроподібна підвіска; також деякі знаряддя праці та озброєння – рибальський гачок і ланцетоподібний наконечник стріли [Рындина, 1980, табл. 2].

Результати аналізів серій металевих виробів культур шнурової і постшнурової кераміки Волині та Прикарпаття дозволили Н. Риндіній стверджувати про “особливу роль” волинської міді у місцевому

виробництві цього часу. На її частку припадає близько двох третин знахідок з колекцій підкарпатської культури та пам’яток типу Почапи і половина досліджених виробів городоцько-здовбицької (межановицької) культури. Тільки для матеріалів найпізнішої за часом стжижовської культури спостерігається зміна співвідношення виділених груп металеві сировини на користь вторинної, отриманої внаслідок переплавлення різноманітного металу [Рындина, 1980, с. 35]. Нові дослідження підтверджують висновки Н. Риндіної. Проведені Т. Гошко спектральний і металографічний аналізи чотирьох прикрас із поховання постшнурових культур в с. Хрінники Демидівського району Рівненської обл. вказали на подібність металу до волинської міді та місцеву технологію їх виготовлення (див. Додаток. В).

Біля Великого Мідська слідів металургійної плавки руди не виявлено. Мабуть, сировина доставлялася на віддалені від джерел міді поселення, на яких здійснювалася її наступна обробка. Можливо, свідченням цього є знахідка двох металургійних сопел в кургані 39 біля с. Комарів Івано-Франківської обл. [Sulimirski, 1968, fig. 12: 8]. І. Свешніков зв’язує їх з середнім етапом підкарпатської культури [Свешніков, 1974, с. 43].

Дані технологічного вивчення

знарядь і прикрас, пов'язаних з діяльністю місцевих центрів металообробки, переконують у тому, що схожі їх типи, як правило, виготовлені за єдиною технологічною схемою, яка складається зі стійкого набору операцій, що незмінно повторюються. Постійність технологічних схем виявляється характерною навіть для різночасових і різнокультурних речей одного типу [Рындина, 1980, с. 39].

Спостереження над елементами технологічної тотожності однотипних виробів дозволяють Н. Риндіній говорити про існування єдиних традицій металообробки в населення шнурових та постшнурових культур бронзового віку Західної України. Вироблення цих традицій було обумовлено, насамперед, тісними контактами між місцевими племенами. У синхронних культур ці контакти мали характер безпосереднього обміну сировинним металом і виробничими навичками його обробки. У різночасних культур вони виражалися в успадкуванні освоєних джерел одержання металу і технології виконання традиційних форм інвентарю. Уніфікація виробництва, використання набору визначених операцій було обумовлено і загальними джерелами металургійних знань [Рындина, 1980, с. 40].

Н. Риндіна відзначає повну подібність деяких прийомів місцевої техніки виготовлення металевих

виробів з прийомами трипільської металообробки. Крім того, використання в металообробці карпато-трансильванської сировини вказує на важливий напрямок зв'язків, що сформувався під впливом західних центрів металургії. Кавказький металургійний імпульс відігравав незначну роль в розвитку місцевого виробництва [Рындина, 1980, с. 41].

Всі наведені дані щодо прив'язки металевих виробів до джерел сировини не обов'язково правильні, так як було використано метод зіставлення показників складу металу в готовому артефакті та в руді. Такі дослідження приблизні, оскільки елементні співвідношення або концентрації елемента можуть змінюватися (часто не за фізичними законами, а в непередбачуваній формі) під час вторинних процесів (плавлення металу, корозії, окислення, взаємодії з ґрунтами). Також в стартовій руді елементні показники розподілені неоднорідно. Тому набагато надійнішим для цих цілей є сучасний ізотопний метод, який передбачає визначення в досліджуваному металевому об'єкті радіогенного та сталого ізотопного складу (найчастіше Плюмбуму або інших ізотопів). Залежно від віку, типу і геохімічного складу материнської породи, різні рудні родовища будуть відрізнятися цим показником. Цей показник однорідний в руді і повністю передається готовому

виробу [Pernicka, 1999; Villa, 2009 та ін.]. Тому використання даного методу в наших дослідженнях є обов'язковим завданням на майбутнє.

Дослідження давніх металургійних центрів і металу з археологічних пам'яток в Україні свідчать, що в кольоровій металургії частіше застосовувалася мідна руда осадового типу, тоді як із чистої (можливо, самородної) міді виплавлялося близько 4–11 % усіх виробів [Барцева, 1981]. На території Західної України геологами вивчено мідепрояви осадового генезису в двох регіонах – Наддністрянщині й Передкарпатті, на Сході України – на Донбасі. У самородній міді з осадових мідних руд Бахмутської улоговини Донбасу часто спостерігається значна домішка сурми й свинцю, що помітно відрізняє її від самородної міді Волині, у якій підвищений вміст цинку й мало або повністю відсутні миш'як, кобальт і вісмут. У самородній міді Уралу, близькій за генезисом до волинської міді, відсутні миш'як і сурма,

а відносно високий вміст нікелю й свинцю [Klochko, Manichev..., 2000, с. 172–173].

Матеріали, описані вище (зокрема, результати аналізів виробів із сіл Глибочок, Острів, Коржова), дають підстави припустити важливість волинської мідної сировини, що використовувалася в середовищі тутешнього населення в епоху енеоліту та в наступному періоді. Нові знахідки (сокири-гесла і сокири-молоти з Луцького, Дубнівського, Млинівського районів), які належать до II фази БКМП, можуть свідчити про те, що Волинь входила до її карпато-подніпровського регіону і про зв'язки нашої території з тисо-трансільванським регіоном, звідки відбувався рух сировини та готових виробів. Крім того, звідти до нас доходили імпульси технічних досягнень, які, можливо, були засвоєні місцевими майстрами. Про це свідчать вироби, виготовлені з волинської міді (сокира-гесло з Коржови), типові для тисо-трансільванського виробничого регіону (території Румунії, Угорщини).

4.2. Знахідки металеві зброї та знарядь праці із Західної Волині

На Волині металеві вироби почали поширюватися дуже давно: з кінця V тисячоліття до Р. Х. [Черных, 1989, с. 14–30]. Наш регіон входить до другої з п'яти зон поширення давнього металу (після Малої Азії). Насамперед, це пов'язано із зв'язком Волині з феноменом Балкано-Карпатської металургійної провінції [Маркус, 2009, с. 4–16]. Зазначимо, що на Заході Європи металеві вироби почали поширюватися пізніше – з середини IV – першої половини III тисячоліття до Р. Х. – і пов'язані з третім “стрибком”.

Аналіз палеометалевих знахідок дає змогу з'ясувати важливу інформацію про міжетнічні контакти, соціальні відносини, господарство давнього населення, що є основою для реконструкції цілого етнокультурного комплексу.

Найбільшу групу металевих предметів озброєння та знарядь праці енеоліту – доби бронзи становлять сокири (рис. 4.8). До найдавніших таких виробів належать три мідні провушні сокири, одна з яких знайдена у Млинівському районі, друга – в с.Листвин Дубнівського району Рівненської області, третя походить з околиць смт Торчин Луцького району Волинської області.

Сокира-молот з Млинівського району має довжину 25 см, ширину – 5,5 см, а отвір – 3 см (рис. 4.9). Виріб має розширений біля леза клин і скошений донизу обух. Поперечний перетин клина – прямокутний, обуха – округлений. Кругла втулка розміщена у верхній третині корпусу знаряддя. Біля виходу втулка оточена кільцеподібними виступами, чітко виділеними зі сторони черевця та спинки сокири-молота. Виріб належить до типу Надудвар [Vulpe, 1975, s. 26]. Сокири-молоти цього типу дуже поширені в Карпатському басейні й в Середньому Подунав'ї (Угорщині, румунській Трансільванії, Західній Словаччині) [Vulpe, 1975, s. 28; Patay, 1984, s. 54–55]. На південь від Карпат і нижнього Дунаю вони трапляються рідко. В закритих комплексах більшість таких виробів походить з пам'яток культури Бодроккерестур. Датуються сокири-молоти типу Надудвар другою фазою Балкано-Карпатської металургійної провінції (приблизно 4400/4200–3600/3400 до Р. Х.) [Рындина, 1998, с.66; Черных, Авилова, Орловская, 2000, с. 8–12; Черных, Орловская, 2004, с. 24–37]. Вона співвідноситься з матеріалами культури Трипілля етапу кінця VI–CI, культур маліцької та волинолюблінської, населення яких могло

		ДОБА БРОНЗИ			
		пізня	середня	рання	
ЕНЕОЛІТ	високий				
	пізній				
		провушні	втулкові	плоскі	

Рис. 4.8. Хронологічна таблиця зразків металевих сокир із Західної Волині

імпортувати та використовувати ці знаряддя на нашій території.

Подібна сокира-молот цього ж періоду виявлена біля смт Торчин Луцького району Волинської області (зберігається у фондах ВКМ, А-11496) [Маркус, Охріменко, 2006, с. 355] (рис. 4.10; 4.21:1). Цей виріб, на відміну від попереднього, має прямий корпус, а також менші розміри: довжина – 17 см, ширина – 5 см; діаметр отвору для руків'я – 2,8 см. Знаряддя можна співвіднести з типом сокир-молотів Секей (Секей-Надудвар) [Vulpe, 1975, s.26]. Т. Гошко (ІА НАНУ) було проведено технологічне дослідження цього виробу, зокрема спектральний аналіз металу, виконаний в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України. Встановлено, що ця сокира-молот виготовлена з чистої міді (99,68 %) з природними домішками заліза (0,15 %), сурми (0,06 %), срібла (0,05 %), вісмуту (0,35 %), миш'яку (0,01 %) (див. Додаток В, ан. 167). Сировина подібна за складом до волинської – однакові показники срібла, свинцю, заліза, нікелю, так само відсутній кобальт, але відрізняється незначною наявністю у виробі миш'яку та вісмуту.

Технологічне обстеження дало змогу Т. Гошко зробити висновок, що виріб було вилито у формі з низькою теплопровідністю, а потім проковано зі ступенем обтис-

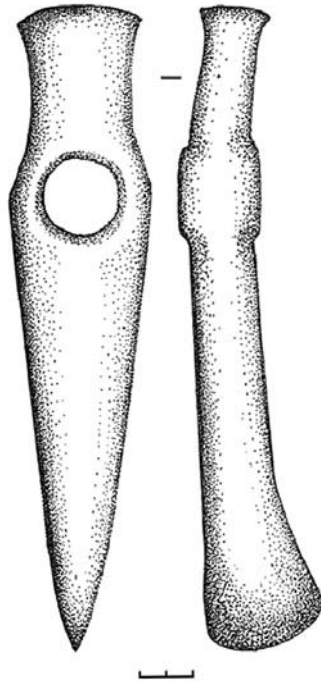
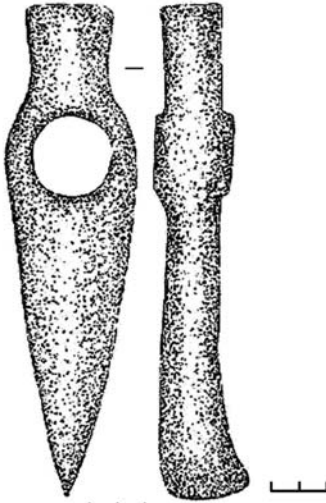

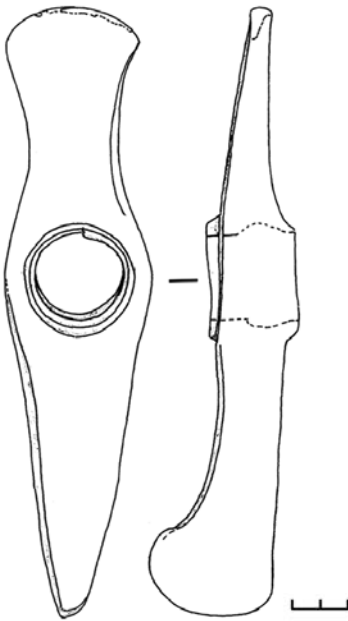
Рис. 4.9. Сокира-молот з Млинівського р-ну Рівненської обл.

кування у 80–90% при температурі 900–1000 °С. Така передплавильна температура забезпечувала максимальну пластичність металу і продуктивність процесу обробки масивних предметів. Кування було призначене для витягування леза виробу. Збільшення твердості металу на краю леза відбулося в процесі використання знаряддя.

Нещодавно виявлена сокира-тесло з с. Листвин має загальну довжину 22,9 см, ширину горизонтального леза – 5 см; ширину вер-

Рис. 4.10. Сокира-молот з смт Торчин Луцького р-ну Волинської обл.

Рис. 4.11. Сокира-тесло з с. Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл.

тикального леза – 4,8 см; діаметр втулки для руків'я – 3,3 см (рис. 4.11; 4.21:2). Цей виріб підданий металографічному та спектральному аналізу, виконаним Т. Гошко [Гошко, Маркус, Охріменко, 2006, с. 3–7]. За класифікацією Н. Риндіної виріб належить до типу ТТ-2 Ясладані [Рындина, 1998, с.111], датується II фазою БКМП.

Сокира має човноподібний корпус, утворений двома клинами: подовжнім і поперечним – теслоподібним. Поперечний перетин обох клинів овальний. Теслоподібний кінець трохи закручений пропелером. Обидва клини мають сліди роботи з твердим матеріалом (особливо теслоподібний). Втулка, розташована посередині знаряддя, має на краях виступи, що по-різному оформлені на спинці та черевці. На черевці виступ плавно переходить у корпус сокири, а на спинці набуває вигляду кільцеподібної муфти, на якій є гаряча усадочна тріщина (недостатньо нагрітий вставний стрижень при монтуванні ливарної матриці). Через це край втулки на спинці був загнутий усередину по всьому периметру і прокований. Під загнутим краєм втулки, на її внутрішній поверхні видно вм'ятини від інструмента зі сегментоподібним (?) робочим краєм.

Вага знаряддя – 1 кг 249,2 г. Слідів ливарного шва на поверхні не виявлено, але за відомими анало-

гіями можна припустити, що виріб вилито у двобічній роз'ємній формі зі вставним стрижнем. Слід відзначити рівний корпус досліджуваного виробу, що відрізняє його від більшості аналогічних знарядь.

Металографічне дослідження засвідчило, що виріб вилито у формі з низькою теплопровідністю, а потім проковано зі ступенем сумарного обтискування 80–90 %. При цьому форма, найімовірніше, розігрівалася перед заливанням металу. Кування, здійснено при температурі 900–1000 °С, застосовувалося для витягування леза без його холодного зміцнення. Невелике збільшення твердості металу на краю леза відбулося в процесі використання знаряддя (*див. Додаток В*).

Спектральний аналіз показав, що виріб виготовлений з міді з незначними домішками заліза (1 %), кремнію (0,2 %); в сотих долях наявні кальцій (0,03 %) і магній (0,01 %); в тисячних – алюміній, кобальт, нікель, олово, свинець, срібло, відсутні цинк, сурма, миш'як (*див. Додаток В, ан. 150*). За хімічним складом метал сокири-тесла подібний до металу II групи Карбунського скарбу, який має тисо-трансильванське походження [Черных, 1966, с. 117-119, таб. VI].

А. Вульпе виокремив серед знарядь типу Ясладані 5 варіантів (за формою та розмірами теслоподібного леза щодо тієї частини сокири,

яка пов'язана з отвором для руків'я) [Vulpe, 1975, s. 37–42]. Він звернув увагу на те, що в ряді кукутенсько-трипільських сокир представлений майже виключно один варіант (Брад), до якого належить й артефакт з Листвина. Вироби цього типу вирізняються масивним теслом, що переважає за шириною центральну частину знаряддя в ділянці втулки. Виняток становлять два вироби з території Румунії з Бистриці (варіант Петрешть) та з Одорхеул Секуесл (варіант Оршова), а також кілька виробів, знайдених випадково на території Західної України (Возилів, Северинівці – варіант Оршова) [Рындина, 1998, с.141].

Переважаюча концентрація румунських знахідок варіанта Брад на південному сході Трансильванії та в Молдові підтвердила його міркування про те, що цей тип пов'язаний з металургійною діяльністю кукутенських майстерень [Vulpe, 1973, р. 226]. Імовірно, ці майстерні тісно взаємодіяли з виробничими центрами культури Бодрогкерестур, розташованими на сході Угорщини (басейн Тиси) та північному заході Румунії. Саме тут локалізується ще одне велике скупчення знарядь варіанта Брад, які виявлено в багатьох похованнях та скарбі культури Бодрогкерестур [Patai, 1984, s. 78–79, 88]. Поки що немає достатніх підстав для встановлення хронологічних розбіжностей між варіантами,

визначених А. Вульпе. Однак вже зараз очевидно, що вироби варіанту Брад були у вжитку протягом усього періоду середнього Трипілья [Рындина, 1998, с.141].

Майже всі сокири-тесла типу Ясладані з Угорщини, Румунії, Західної України виготовлені з міді II хімічної групи, яка пов'язана з копальнями Карпатського басейну [Patay, 1984, s. 88]. Мабуть, можна пояснити це тим, що просування мідної сировини із заходу на схід з тисо-трансильванського регіону призвело до поширення на трипільських землях перших сокир-тесел типу Ясладані. Можливо, саме спроби копіювати імпортні вироби культури Бодрогкерестур сприяли їх місцевому виробництву [Рындина, 1998, с. 141].

Аналогічні сокири з найближчих до нас територій відомі з Возилова, Гермаківки, Коржови, Росохача, Теребовлі Тернопільської області, Городниці, Коршева, Незвиська Івано-Франківської області та інших пунктів [Збеневич, 1969, с. 135–142; Конопля, Кочкін, 2000, с. 57–61; дані І. Кочкіна]. Сокира з Городниці була виявлена у складі скарбу і зберігалася у трипільській посудині етапу ВІІ (точніше пам'ятка датована 4000–3800 рр. до Р. Х.) [Przybysławski, 1906, s. 27; Sulimirski, 1961, s. 91–97; Відейко, 2004, с. 126–127].

Подібна мідна сокира виявлена

біля м. Конєцмости (Пінчовський повіт, Польща). Ця знахідка має довжину 25 см, ширину – 4,3 см, діаметр отвору – 2,9 см. Спектральний аналіз артефакту показав, що він виготовлений з чистої самородної міді з незначними домішками Si, Mg, Mn, Pb, Ca [Graba-Łęcka, Szymański, 1957, s. 88].

Сокири з двома перехресними вістрями знайдені в різних частинах Південно-Східної та Центральної Європи – в Чехії, Моравії, Словаччині, Польщі, Німеччині, Австрії, Боснії, Сербії, Словенії, Хорватії, Болгарії, Албанії, Молдові, найбільше їх виявлено в Угорщині та Румунії [Childe, 1950, p. 187; Nestor, 1932, s. 79]. В закритих комплексах вони відомі з пам'яток культури Бодрогкерестур, Кукутені А-В і В, Селкуца IV, Галатін.

Такого типу знахідки є чи не найчисельнішими (більше 300 предметів) серед мідних сокир, продуркованих на наддунайських територіях. Вони визначені Дж. Чайлдом як тип С. Й. Дріхаус відніс вироби до типу Ясладані, за назвою могильника в Угорщині, де виявлено подібну сокиру. Центри виробництва цього типу сокир, які базувалися на багатих покладах міді, слід шукати у двох основних районах – в Трансильванії та Північній Угорщині з прилеглою частиною Словаччини. Звідси, за участю носіїв баденської та бодрогкерестурської культури,

вироби потрапляли на північ (через Карпати). На територію Малопольщі основний шлях міг пролягати долинами рік Хорна, Попрад та Дунаєць до Вісли і, наприклад, через Дукельський перевал. Зв'язок з Подністров'ям міг здійснюватися через Яблунецький перевал [Grab-Łęcka, Szymański, 1957, s. 91]. На територію Малопольщі на межі V–IV тис. до Р. Х. мідні вироби також могли потрапити за участю носіїв лендельської та маліцької культур, які підтримували контакти з надтишанським населенням (Тисаполгар, Бодрогкереступ) [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 121].

Потрібно відзначити високі робочі якості сокир-тесел типу Ясладані. Ефективному їх використанню в різних трудових процесах сприяла твердість і міцність металу. Існує кілька версій щодо призначення даних хрестоподібних сокир-тесел: дослідники вважали, що вони використовувалися для добування руди і солі [Pulszky, 1884, s. 69], рубання лісу [Roska, 1942, s. 59–68], обробітку землі [Миков, 1961, с. 369–384], як зброя [Версіу, 1939–1942, s.25]. Н. Риндіна вважає, що це не були вузькоспеціалізовані знаряддям, а мали різне застосування завдяки сильній ударній дії [Рындина, 1998, с. 112]. Очевидно, ці сокири використовувалися і як зброя, і як знаряддя праці. Оскільки

для їх виготовлення необхідна значна кількість цінної сировини, вартість вказаних сокир була дуже високою, а особливо на віддаленій від виробництва території. Такі вироби могли належати представникам еліти.

Знахідки сокир типу Ясладані на Волині можемо пов'язати з перебуванням тут носіїв трипільської спільноти або ж культур тисополгарського кола, які можливо використовували ці вироби для добування високоякісного місцевого кременю.

До металевих виробів енеоліту також належать плоскі сокири. На поселенні культури лійчастого посуду в с. Зимно Володимир-Волинського району Волинської області, де проводили дослідження М. Пелещишин та В. Ауліх (1963 р.), виявлено три таких артефакти (рис. 4.12: 1–3). Усі сокирки однотипні: вони клиноподібні, прямокутні в поперечному розрізі, обушки тонкі, леза прямі. Довжина однієї з них становить 8,5 см, ширина леза – 3 см; розміри другої – відповідно 8,4 і 2,5 см. Лезо однієї сокирки злегка розширене і заокруглене, в обушковій частині є вищерблина. Третя сокирка (зберігається у фондах АМ ЛНУ, інв. № 1808), від якої знайдено лише обушок, була дещо більшою. На поселенні під час розкопок також виявлено металеві прикраси – округла намистина діаметром 0,7

см та спіраль з плоского тонкого дроту шириною 0,2 см (у чотири витки). Ці вироби, очевидно, побували у вогні [Пелешин, 1963].

Спектральний аналіз сокирок, проведений у Московському державному університеті ім. М. Ломоносова Є. Черних та Н. Риндіною, показав, що вони виготовлені з порівняно чистої міді з природною мінімальною домішкою інших металів (свинцю – 0,004–0,025%, заліза – 0,001–0,005%, срібла – 0,1–0,4% тощо). Заготовки були відлиті в закритих двосторонніх формах, виконаних, ймовірно, із грубозернистого каменю. Після відливки, з метою усунення дефектів лиття, сокири проковані при температурі близько 435 °С. Одна із сокир у процесі роботи швидко поламалася, оскільки, на думку спеціалістів, мідь, у якій присутній кисень, крихка [Пелешин, 2004, с. 90].

На пам'ятці Зимно, крім матеріалів культури лійчастого посуду, є кераміка волино-люблінської культури, пізнього трипілля, навіть, культури кулястих амфор. Представлені сокири, найімовірніше, мають трипільське походження. Їх можна співвіднести з типом плоских сокир Пекарі. Знахідки цього типу концентруються на території Середнього Подніпров'я (пам'ятки Пекарі II і III, Вовча Гора, Богданівна, артефакти з Хмельна, Ржищево, Ставки) і датуються фазою СІ – СІІ

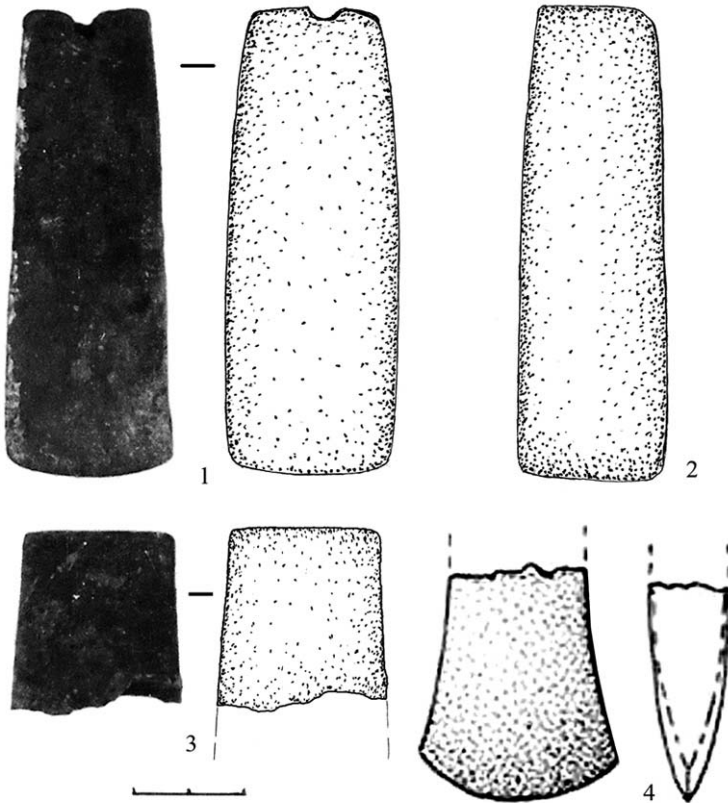
трипільської культури [Derhačev, 2002, s. 62].

Зауважимо, що під час розкопок спільною польсько-українською експедицією в Зимному 1997 р. знайдено шматочок міді [Bronicki, 1999, s. 21].

У розташованому порівняно недалеко від Зимного поселенні Грудек Надбужний виявлено металеві знаряддя праці: сокирка, фрагмент долота, рибальський гачок. Ці вироби знайдені на площі між житлами поселення в різних місцях разом з уламками тиглів, шматками руди, що свідчить про існування на поселенні КЛП кількох металургійних майстерень.

Продукція місцевого виробництва базувалася на використанні двох різновидів міді: одної – чистої самородної міді, що має лише незначну домішку (можливо, сировина походить з с. Великий Мідськ, розміщеного за 150 км на схід) та іншої – “миш'яковистої” (можливо, свентокшиської або східнокарпатської чи подільської сировини, де руди включали невелику кількість міді) [Gumiński, 1989, s. 166–171].

Всього на цій пам'ятці знайдено 84 предмети, пов'язаних з металовиробництвом: 17 металевих виробів (у т. ч. 14 мідних), 22 фрагменти тиглів з металом, що залишився на стінках, 14 фрагментів інших перепалених тиглів, 5 шматків руди та жужілю.

Рис. 4.12. Енеолітичні плоскі сокири-тесла:

1–3 – с. Зимне Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., 4 – с. Бодаки Збарзького р-ну Тернопільської обл.

Дослідниками помічено, що в КЛП роль мідних виробів була меншою ніж у колі лендель-полгарських спільнот, культури біломальованої кераміки (ВЛК). А розвиток металургії КЛП відбувався, напевно, під великим впливом вищезгаданих спільнот, які мали на своїй території (Балкани,

Подунав'я) значні поклади мідних руд [Prahistoria..., 1979, s. 236].

У басейнах Одри та менше Вісли, ймовірно, під впливом кола тисаполгарсько-бодрогерестурських культур, з'являються плоскі сокири та долота як випадкові знахідки або скарби, наприклад, з Битиня, звідки походить 5 шестибічних

сокир та статуетка пари воликів в упряжі. Останні мають аналогії з виробами з Анатолії. Сюжети із запряженими воликами відомі серед керамічних виробів зі Шльонска та Малопольщі. Існувала думка, що зі східноальпійських земель в ареал поширення КЛП надходили металеві вироби, зокрема плоскі сокири [Pleslavá-Štiková, 1972, s. 269, 1977, s. 66]. Ці предмети часто трапляються північніше Карпат та Судет, проте сокир з розміщеними навхрест вістряма відомо мало.

Крім Грудека Надбужного виробу КЛП, пов'язані з металовиробництвом, на близьких до Західної Волині теренах Польщі відомі з Чмельова та Недзведзя, де виявлено мідний жужіль, пропалені тиглі, заготовки, дріт, двобічні шила, довге долото (1x13 см), спіралі, персні. В Яновку та Котов'ї знайдено фрагменти сопла, з Носіц походить мале шило та уламок оздобу [Prahistoria..., 1979, s. 237].

На мідне виробництво носіїв культури лійчастого посуду мали вплив і трипільські спільноти, де також під впливом південних металургійних центрів розвивалося власне виробництво. Всього металевих знахідок трипільської культури в музейних колекціях України відомо більше 1500 екземплярів (у т. ч. зі скарбів).

Спочатку мідна руда та вироби надходили з Балкан (Аї-Бунар,

Болгарія), найсхідніші знахідки цього металу виявлено за Доном. В цьому центрі руда добувалася у великій кількості: сотні й тисячі тонн. Іншим джерелом була Трансильванія, звідти, зокрема, походять сокири-клевіці з хрестоподібно розташованими лезами, які поширювалися в трипільській ойкумені в II половині V тис. до Р. Х. [Відейко, 2008, с. 131–132].

У с. Листвин Дубнівського району Рівненської області виявлена плоска сокира довжиною 13,6 см, шириною – 2,6–5,5 см, товщиною – до 1,9 см (фонди ВКМ) (рис. 4.22: 1). Виріб має трапецієподібну форму, вузький прямий обух, широке заокруглене лезо, що плавно змикається з боковими гранями знаряддя. Спостерігається випуклість однієї сторони знахідки, тому її лезо скошене. Атефакт належить до тесел-доліт типу Сакальхат, варіанту Варошлед (за П. Патай) [Patay, 1984, s. 24–30]. Концентрація даних знахідок знаходиться в Задунайському середньогір'ї. В цьому ареалі вони, напевно, мали зв'язок з бодрогкерестурською культурою. Ці сокири відносяться до II фази розвитку БКМПІ та збігаються з тисо-трансільванським виробничим регіоном. На території України подібні вироби походять з середньодніпровських пам'яток Трипілля VI–VII (Трипілля, Щербаківка, Верем'є). Крім того, у м. Києві було знайдено ливарну форму для

сокир типу Сакальхат [Рындина, 1998, с. 138–139]. Дефект на виробі з Дубнівського району свідчить про використання ливарної форми з каналом зі сторони обуха.

З Голишева Луцького району походить енеолітична плоска сокира, яка має довжину 11,4 см, ширину – 0,9–3,9 см (рис. 4.22: 2). Вона видовженої неправильної трапецієподібної форми з розширеним та заокругленим лезом, профіль – клиноподібний. Вузкий обушок в поперечному перерізі майже квадратної форми. А. Шпунар виділив аналогічні артефакти у тип Каліновиці Дольні, варіант Б (період Кукутені А) [Szpunar, 1987, s. 11–12]. Точні аналогії нашому виробу походять зі Словаччини: Шашовське Подграддя, Дольни Петер [Novotná, 1970, taf. 1:8; 2:22].

До плоских сокирок, характерних для трипільської культури, належить виріб з Луцького району Волинської області (рис. 4.22: 4). Він має довжину 8,0 см, ширину – від 2,4 до 3,7 см. Плоска сокирка має трапецієподібну форму (майже прямокутну), тільки заокруглене лезо виділяється розширенням. У профіль – симетрично клиноподібна форма. Порівняно широкий обушок має прямокутну в поперечному перерізі форму. Артефакт нагадує плоскі сокири черняхівського типу (період Трипіля ВІІ) [Derhačev, 2002, s. 62]. Вироби цього типу по-

ходять з с. Черняхів Кагарлицького району та с. Верем'я Обухівського району Київської області (фонди Національного музею історії України, інв. №№ 4403, 7981) [Derhačev, 2002, s. 193–194, taf. 39]. Точні аналогії знахідці відомі в Словаччині: пам'ятки Римавська Сobotа, Владісте (сокири типу Гаяри) [Novotná, 1970, taf. 1:1, 3:37].

Ще одна плоска невелика сокирка походить з с. Повчино Корецького району Рівненської області (рис. 4.23: 1). Вона має трапецієподібну форму та заокруглене лезо, збоку – клиноподібну. Обушок в поперечному перерізі – прямокутної форми. Один лицевий бік сокирки злегка випуклий. Довжина її 8,8 см, ширина обушка – 1,7 см, леза – 3,6 см, товщина – 0,8 см. Виріб подібний до тесел-доліт типу Кукутені [Vulpe, 1975, taf. 33:262–269]. За розмірами його можна віднести до виділеного В.Дергачовим типу Степанці. Аналогічні вироби походять з Верем'я, Бодак, Степанці, Святого, Гішниць І, Києва, Пекарів І на Україні [Derhačev, 2002, s. 62]. Схожий артефакт був у складі скарбу з Городниці. За відомими аналогіями виріб з с. Повчино датується періодом Трипіля ВІІ.

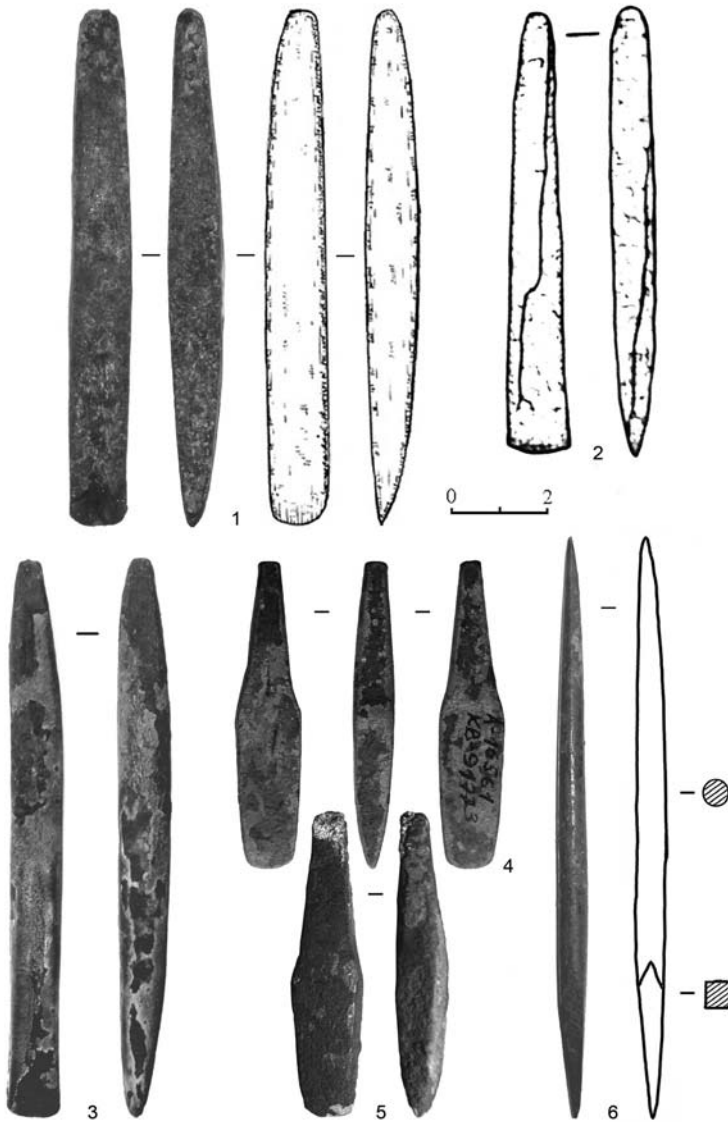
До типу Степанці В. Дергачовим віднесено уламок (лезова частина) плоскої сокири з с. Бодаки Збарзького району Тернопільської області (Наукові фонди ІА НАНУ,

інв. № 65, збори О. Цинкаловського з трипільського поселення етапу ВІІ [Derhačev, 2002, s. 194] (рис. 4.22:3). Н. Риндіна проводила металографічний та спектральний аналізи цього виробу. Встановлено, що він виготовлений у двосторонній закритій формі. Після відливання робоча частина леза була прокована (в наслідок цієї операції й з'явилася розширеність і заокругленість леза). Заключну проковку вилитої заготовки вели при пониженій температурі. Вихідною сировиною для виготовлення цієї плоскої сокирки була плавлена, металургійна мідь з природними домішками олова, свинцю, срібла, заліза, нікелю, золота [Риндіна, 1971, с. 127].

З території Західної Волині походить колекція металевих долітесел енеоліту (рис. 4.13). Вироби з Луцька, Крупи Луцького району, Острова Дубнівського району мають коротке, злегка розширене лезо, трохи звужену п'ятку, переріз знаряддя посередині близький до квадрата. Ці артефакти співвідносяться з теслами-долотами типу 6 за Є. Черних [Черных, 1978, с. 105] та предметами варіанту Гумельниця за А. Вульпе [Vulpe, 1975, s. 56]. Проколка-шило з Луцького району має чотиригранний черешок та круглий в перерізі робочий кінець (рис. 4.13: 5). Знаряддя є найбільш типовим для енеолітичного часу і, за Є. Черних, належить до знахідок

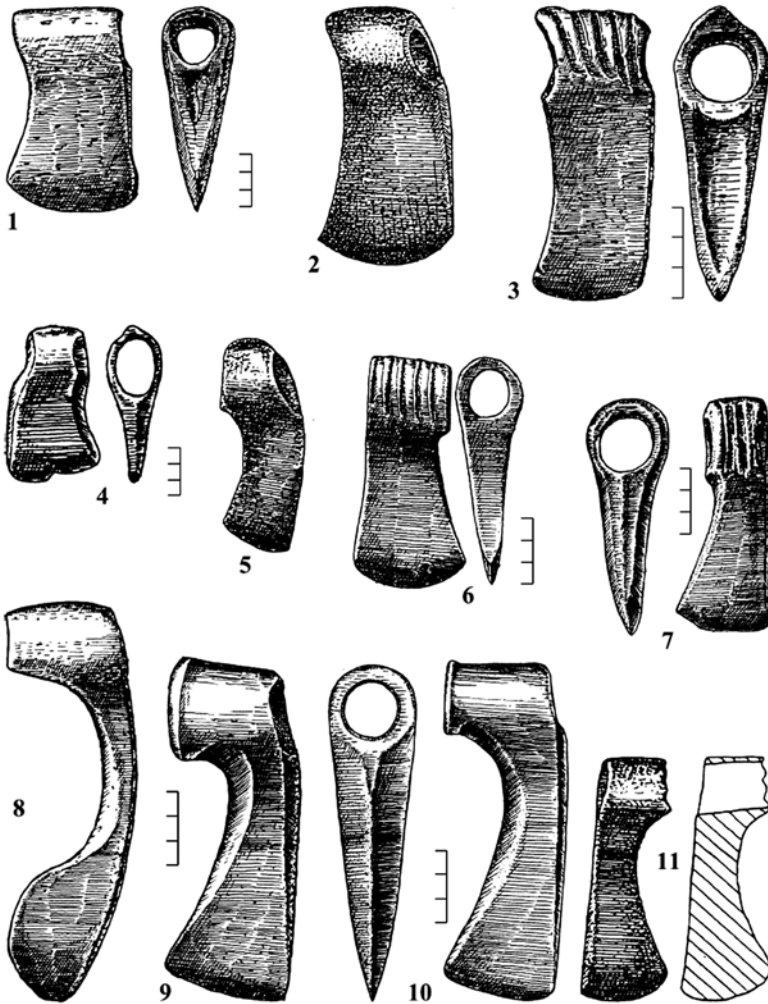
типу ПІІ – 2 [Черных, 1978, с.112].

Вироби доби бронзи. Після існування в енеоліті Балкано-Карпатської металургійної провінції в ранньобронзовому (пізньоенеолітичному) часі постає Циркумпонтійська металургійна провінція (датується ХХХІІІ–ХХІ ст. до Р. Х. [Черных, Авилова, Орловская, 2000, с. 12–14]). Діяльність її різних центрів прослідковується на Західній Волині, зокрема, завдяки знахідкам сокир нового типу. Так, нововиявленим є виріб із с. Малинівка Рожищенського району Волинської області (рис. 4.23: 2). Довжина провушної сокири – 13,7 см (обушок – 3,6 см, лезова частина – 10,1 см); висота обушка – 3,7 см, леза – 5,1 см; діаметр отвору – 2,5 см. Артефакт має циліндричний, але гострий обушок та довге заокруглене лезо, верхня його частина – пряма, нижня – значно опущена (дугоподібна). Цю сокиру також можна віднести до типу Козарац, хоча вона вирізняється невиділеним у верхній частині обушком відносно леза, чим нагадує більш ранню форму вучедольських сокир типу Думбровіоара [Vulpe, 1970, s. 31]. Форма для відливання подібних артефактів виявлена на поселенні Вучедол. Аналогія нашому виробу походить із території Західної України – з Комарова (рис. 4.14: 11) [Свешніков, 1974, рис. 18: 3]. Знахідка подібної

Рис. 4.13. Тесла-долота (1-5) та проколка-шило (6) енеоліту:

1 – м. Луцьк (фонди ВКМ), 2 – с. Острів Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за І. Свешніковим, В. Коноплею), 3 – с. Крупа Луцького р-ну (фонди ВКМ), 4, 6 – Луцький р-н (фонди ВКМ), 5 – Млинівський р-н Рівненської обл.

Рис. 4.14. Сокири доби ранньої бронзи (за В. Клочком):

1 – с. Рудна Мала Жешовського воєв., Польща, 2 – с. Пистинь Косівського р-ну Івано-Франківської обл., 3 – с. Муніна Пшемишльського воєв. (Польща), 4 – с. Шарла Вінницької обл., 5 – с. Дерев'яне Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., 6 – с. Білоусівка Тульчинського р-ну Вінницької обл., 7 – с. Смолигів Луцького р-ну Волинської обл., 8, 9 – с. Стеблівка (Стубло) Здолбунівського р-ну Рівненської обл., 10 – с. Межигіріці, 11 – с. Комарів Галицького р-ну Івано-Франківської обл.

сокири (молодший варіант типу Козарац) у похованні в Малій Груді (Чорногорія) має цілком визначене датування – 2800–2700 рр. до Р. Х. [Primas, 1996, s. 154]. Такі вироби є першими свідченнями великого перелому, що закінчився в першій половині IV тисячоліття на причорноморській території, з якою найвиразніше пов'язане зародження ранньобронзової металургії [Черных, 1978, с. 126].

У фондах Торчинського історичного музею зберігається сокира, виявлена в с. Смолигів Луцького району (на березі озера Окорське) (рис. 4.14: 7; рис. 23: 1). Її довжина 11,5 см, ширина – 4,5 см. Отвір для руків'я має діаметр приблизно 2,5 см. Артефакт належить до культури постшнурової кераміки бронзового віку. В. Ключко відносить такі сокири до типу “Зок С”, за назвою поселення Зок в Угорщині, на якому виявлено ливарні форми для відливання таких виробів. Ця подунавська пам'ятка датується вучедольською культурою [Machnik, 1987]. Проте сокира зі Смолигова прикрашена канелюрами на обусі, що нехарактерне для Подунав'я і більш типове для сокир катакомбного типу Східної Європи. В. Ключко допускає місцеве, придністровське виробництво такого виробу [Ключко, 2006, с. 84, рис. 50: 6]. Вірогідніше, сокира зі Смолигова є північнокавказьким імпортом, оскільки

має багато аналогій в північнокавказькій культурі [Марковин, 1960, рис. 6:2; Кореневский, 1981, рис. 3: 5], а опосередковані зв'язки з цим металургійним центром у даний період підтвержене дослідженнями Н. Риндіної [Риндина, 1980, с. 21–42]. Вивчення металу цього виробу допоможе вирішенню поставленої проблеми.

Точна аналогія нашій знахідці (з канелюрами) походить із с. Білоусівка на Поділлі (зберігається в Державному Ермітажі, м. Санкт-Петербург) (рис. 4.14: 6). Подібна сокира, також з канелюрами, хоча й має більш прямий товстий тулуб, відома з Мунін (Пшемисьльське воєводство, Польща) [Żaki, 1960, s. 87] (рис. 4.14: 3). Я. Махнік теж вважає, що основними аналогіями сокирки є вироби з території Кавказу [Марковин, 1960, с. 35, рис. 6: 2; Черных, 1977, с. 45, рис. 7; Machnik, 1982, s. 83], а в Мунінах могла з'явитися завдяки населенню культури шнурової кераміки, яке жило до середини III тис. до Р. Х. на північних і південних схилах Карпат [Machnik, 2001, s. 115–137].

До стжижовської культури належить скарб металевих виробів із с. Стеблівка (Стубло) на Рівненщині, знайдений в 1927 р. на глибині близько 0,5 м від сучасної поверхні. До нього входили дві сокири, а також прикраси – підвіски, дев'ять

браслетів та десять скроневиx кілець [Antoniewicz, 1929].

Одна сокира має бочкоподібну обушкову частину і довге похиле вниз лезо, яке закінчується півокруглою робочою частиною (рис. 4.14: 9). Друге знаряддя з цього скарбу має циліндричний обух і довге клиноподібне лезо (рис. 4.14: 8). І. Свешніков вказував північно-кавказьке походження цих двох виробів [Свешніков, 1974, рис. 18: 3].

За сучасними дослідженнями можливим був інший шлях поширення артефактів, подібних до першої сокири, – з Південно-Центральної Європи. В цьому регіоні такі вироби пов'язуються з вучедольською металургійною традицією. З поселення Вучедол однойменної культури в Хорватії походить ливарна форма для відливання сокир цього типу. Ця форма віднесена до пізнього періоду вучедольської культури (2500–2200 рр. до Р. Х.) [Vucedol, 1988, cat. 214]. Схожі глиняні форми виявлено в Угорщині на пам'ятці Зок, а також у Словаччині (форми з Невідзан та Великого Медера). Нещодавно було відкрито скарб металевих виробів в с. Межигірці Галицького району Івано-Франківської області, до якого входили дві золоті підвіски у формі вербового листа ірландського типу, та сокира, аналогічна до вище описаної зі Стеблівського скарбу [Клочко, Ткачук, 2000, с.

94–95] (рис. 4.14: 10). На території Польщі такі вироби виявлені в місцевостях Кветішево, Раджікув, Стшелін, Ошно [Gedl, 2000, рис. 4–6].

Знахідки цього варіанта провушних сокир, які вирізняються потовщенням нижнього краю обуха, вертикальними реберцями на ньому та відносно прямим лезом, виділені у тип сокир Стубло. Його вважають варіантом виробів типу Козарац (за А. Вульпе), який належить до початку румунського середнього бронзового віку [Vulpe, 1970, s. 39–40]. В. Клочко включає тип Стубло до виділеної ним групи сокир Зок С [Клочко, 2001, с. 251].

Отож, знахідки таких виробів потрібно розглядати в контексті південних зв'язків, що є свідченням міграційних процесів південнокарпатських культур на північ. Ще одним опосередкованим підтвердженням південних зв'язків є знахідка сокири типу “Стубло” в с. Дерев'яне Хмельницької області (рис. 4.14: 5). Спектральний і металографічний аналізи цього виробу, проведені Н. Риндіною, вказують на спорідненість його з матеріалом карпато-трансильванських родовищ (а не кавказьких) [Рындина, 1980, с. 34].

Другу сокиру зі Стеблівського скарбу В. Клочко вважає подібною до виробів костромського типу культури багатоваликової

кераміки, але вказує, що вона відрізняється від них сокироподібним обухом. Відповідно, дослідник робить припущення, що вона є місцевим виробом [Клочко, 2006, с. 85]. Й. Батора відносить цей артефакт до сокир типу Фаскау [Batora, 2003, s. 27]. Тип входить в групу сокир 2,15 середньобронзового періоду на Північному Кавказі (на Північ від Осетії) і належить до північнокавказької культури [Кореневский, 1981, рис. 7:11]. Абсолютне датування цієї культури починається від 2200 рр. до Р. Х. [Трифонов, 2001, с. 80]. Періодизація стжижовської культури, за С. Кадровим, виходить від 2000 рр. до Р. Х. [Kadrow, 1995, гус. 1]. Цими хронологічними рамками можна обмежити час збереження скарбу Стубло.

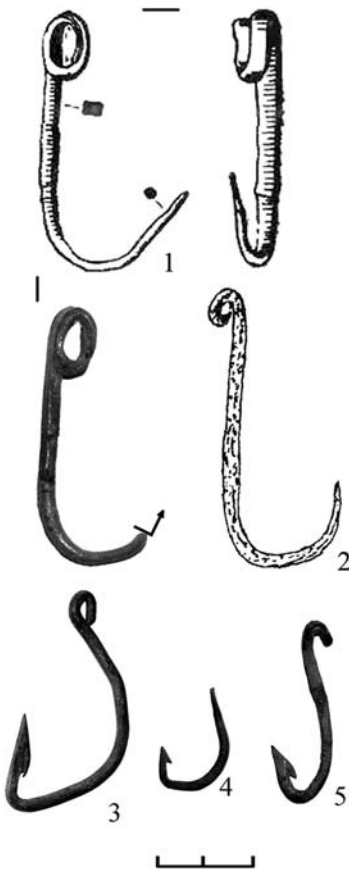
Посаднання в одному скарбі (Стеблівському) виробів двох металургійних традицій, окремі знахідки виробів вучедольських (Малинівка, Комарів) та північнокавказьких (Смолигів, Білоусівка) центрів, вказують на існування активних зв'язків племен, які перебували на території Західної Волині, у північно-східному і південно-західному напрямку.

Нова провушна сокира (випадкова знахідка) походить з Горохівського р-ну Волинської обл. (рис. 4.23: 3). Вона має довжину 11,8 см, ширину леза в найтоншому місці – 3,6 см, в найтовшому – 5,5 см,

довжину втулки – 6,2 см, діаметр отвору – 2,5 см. Трубочаста втулка має внизу кільцеподібне потовщення. Від втулки (на її рівні) йде півромбічне напластування до середини леза. Саме лезо розширене до кінця та відігнуте до низу.

Артефакт за формою має аналогії серед виробів ранньобронзового (середньобронзового) часу із Східної Азії (Ірану). Зокрема, схожі сокири виявлено в Сузах IV–V [Tallon, 1987, fig. 2: 23, 33; Avilova, 2008, fig. 5], Луристані [Vanden Berghe, 1972, fig. 6; 1973, fig. 3; 13]. Більшість подібних артефактів датовані 2600–2400 рр. до Р. Х. Можливо, ця сокира є ще одним підтвердженням існування важливого торговельного шляху, що проходив по ріках Південний та Західний Буг і з'єднував басейни Середземного й Балтійського морів [Клочко, 2007; Бандрівський, 2007; Клочко, 2008]. Знахідка потребує додаткового дослідження, з'ясування умов виявлення, вивчення металу, тому робити важливі висновки передчасно.

Із металевих знарядь праці виділяються два мідні рибальські гачки, знайдених на пам'ятках межановицької (городоцько-здовбицької) культури. Один з них був у житлі № 7 на поселенні біля Городка Рівненського району (рис. 4.15: 1). Він виготовлений з прямокутної у розрізі мідної смужки, один кінець

Рис. 4.15. Металеві рибальські гачки (за І. Свешніковим, В. Іванівським, І. Маркусом): 1 – с. Городок Рівненського р-ну Рівненської обл. (фонди АМ ЛНУ), 2 – с. Яструбичі Радехівського р-ну Львівської обл., 3 – Вигуричі, 4 – Боратин, 5 – Луцький р-н Волинської обл. (3–5 – фонди ВКМ)

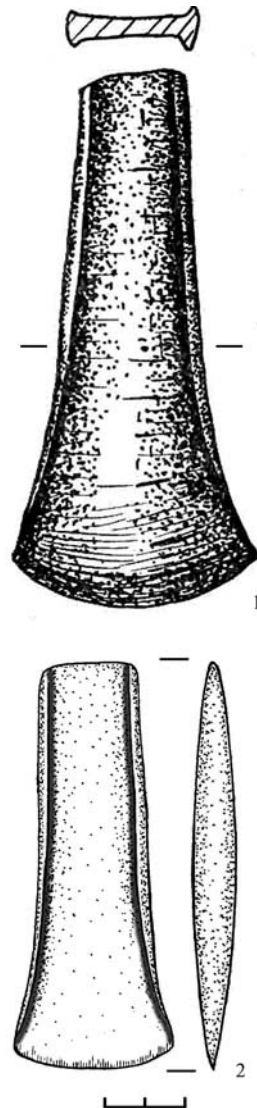
якої скручений у півтора оберта, утворює петлю, другий – тонкий та округлий у розрізі, – загострене жало гачка [Свешніков, 1974, с.94]. Подібний рибальський гачок знайдений в похованні № 7 біля с. Яструбичі Радехівського району Львівської області (рис. 4.15:2). Поряд з ним виявлено мініатюрний кухлик з петельчастою ручкою і округлим денцем, в якого верхня частина прикрашена трьома рядами відтисків шнуроподібного штампа, що є характерним для цієї культури [Іванівський, Конопля, Михальчишин, Філевич, 1998, с. 174–185].

Ще 3 випадкові знахідки рибальських гачків походять з Луцького району – сіл Боратин, Вигуричі (передав до музею В. Романюк) та невідомого пункту цього району (фонди ВКМ) (рис. 4.15: 3–5). Подібні знаряддя походять з Лобойківського скарбу (доба середньої–пізньої бронзи), з Нижнього Подніпров'я [Черных, 1976, с. 111, табл. XXXII]. Схожі вироби (без жальця) знайдені також на пам'ятках трипільської культури етапу А–ВІ [Рындина, 1998, рис. 56: 17, 18, 20]. Отже, подібні артефакти мають широкий хронологічний період побутування.

З території Західної Волині походить колекція металевих плоских сокирок (тесел) бронзового віку (рис. 4.16; 4.24–4.26). Вироби мають виділені краї по боках та дугасте розширене лезо. Різниця

між артефактами спостерігається за такими ознаками: висота піднятих країв, рівень розширеності лева, увігнутий обух чи рівна або вигнута обухова частина, розміри виробу. За останньою ознакою можна виділити дві умовні групи цих виробів із Західної Волині: малі – довжиною 6,3–7,9 см; великі – довжиною 9,5–12 см. Знахідки, в основному, походять з Володимир-Волинського району (дві з них зберігаються у фондах ВІМ: А-17 – р. Зах. Буг та А-810 – м. Володимир-Волинський, ур. Федорівщина), Іваничівського (три екземпляри), а також з Турійського (с. Дуліби, фонди ВКМ), Локачинського, Луцького (с. Гаразджа), Маневицького та Старовижівського (с. Яревище) районів Волинської області, з с. Подоляни Гошанського району Рівненської області (приватні збірки). Вони належать до сокирок ранньоунетицького типу, які були поширені у 2200–1900 рр. до Р. Х., та пізньоунетицького типу (1900–1600 рр. до Р. Х.) [Tihelka, 1965; Kostrzewski, 1949, tabl. VI: 5; Najek, 1954, rys. 19:10]. На Волині такі вироби пов'язуємо з культурами постшнурової кераміки та із східношнуровою культурою (пізніші типи) [Березанская, 1972, с. 79–80, рис. 26]. На території Західної України аналогічні артефакти цього періоду виявлені в Почапах та Сокалі Львів-

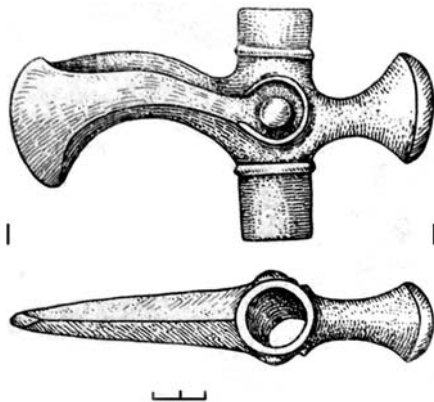
Рис. 4.16. Плоскі сокири-тесла доби бронзи (за І. Свешніковим, Г. Охріменком): 1 – м. Сокаль Львівської обл., 2 – Володимир-Волинський р-н Волинської обл.

ської області (рис. 4.16:1) [Свешніков, 1974, рис. 19: 4, 8].

За А. Шпунаром, який провів типологізацію плоских сокирок з території Польщі, більшість виробів відноситься до варіанту А типу Клоджіско, який датується періодом VzB2 – VzD [Szpunar, 1987, s. 58–62]. Вони поширені на території Центральної та Західної Європи (Польщі, Словаччини, Румунії, Німеччини, Швейцарії, Франції тощо).

Ще одна плоска сокирка (з с. Метельно Ківерцівського району) (рис. 4.24:2) має незначні потовщення країв в районі леза. Знахідка, напевно, належить до ранішого періоду. Ця сокирка порівняно менших розмірів – 8,25x2–3,75 см. Схожі виробу А. Шпунар відніс до типу Богачіца, який, на думку дослідника, є найдавнішим варіантом групи трапецієподібних сокир із закраїнами [Szpunar, 1987, s. 55–56].

Плоска металева сокирка іншого типу знайдена в с. Горбів Гощанського району і зберігається у фондах РОКМ (інв. № Поп795) (рис. 4.24: 1). Її форма нетипова для нашої території. Аналогії можна віднайти у виробих культури багатоваликів кераміки (середньобронзовий період, 1900–1600 рр. до Р. Х.). Це, зокрема, знахідка з поховання цієї культури в с. Морокіно Близнюківського району Харківської області

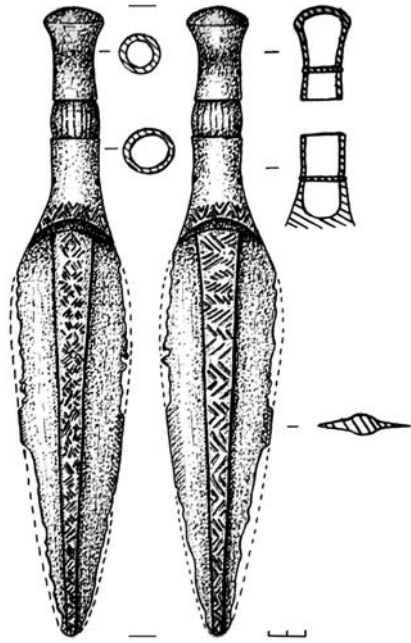
Рис. 4.17. Парадна бронзова сокира з кургану № 1 в с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за І. Свешніковим)

[Клочко, 2006, с. 145, рис. 65:1–8]. Щоправда, виріб з с. Горбів був виявлений на багаточаровій пам'ятці та включений авторами розкопок до матеріалів енеолітичного часу [Кухаренко, 1958, с. 84–87]. В. Дергачов зараховує цю сокирку-гесло до трипільської культури фази СІІ (типу Степанці), визнаючи в ній деяку несхожість аналогічним знахідкам [Derhachev, 2002, s. 194]. Отже, хронологічна приналежність даного артефакту ще потребує подальшого дослідження.

До предметів озброєння доби середньої (пізньої) бронзи належить сокира з кургану № 1 в с. Івання Дубнівського району Рівненської області (рис. 4.17; 4.27: 1). Вона характеризується довгою втулкою з кільцеподібни-

ми потовщеннями, грибоподібним обухом, шестигранним лезом, що дозволяє зіставити її із сокирами типу D і E (за Можоліч) або B3 (за Вульпе) й датувати горизонтами скарбів Опайї або Уріу (1600–1400 рр. до Р. Х.) [Mozsolics, 1973, bd. 18; Batora, 2003, s. 13; Žeravica, 1993, bd. 18; Кобаль, 2006, с. 734]. Деяку схожість артефакт з Івання має з сокирою, виявленою в Дразна де Жос [Andrieșcu, 1925, pl. IV: 4, 5; Крушельницька, 1985, с. 15]. Можливо, досліджуваний виріб слід розглядати як втілення у металі традиції кам'яних сокир бородинського типу [Клочко, 2006, с. 133].

У похованні 4 кургану 2 біля с. Івання знайдено унікальний кинджал з широким гостролистим клинком і з широкою, квадратною в перетині нервюрою та руків'ям у вигляді втулки, відлітої разом із лезом (рис. 4.18; 4.27: 2). У цю втулку був вставлений дерев'яний стрижень, на який з іншого боку надягнуто бронзове втулкеве грибоподібне навершя [Свешников, 1968, рис. 4: 10]. Упор руків'я та нервюра на лезі прикрашені гравірованим орнаментом у формі трикутників та ромбів. Відомо, що курган № 2 в с. Івання продатований радіовуглецевим методом та за сучасною калібрацією відповідає 1560–1430 рр. до Р. Х. [Свешников,

Рис. 4.18. Бронзовий кинджал з кургану № 2 в с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за І. Свешниковим)

1968, с. 167; калібрація за Б. Ремсі (2009)].

За формою леза цей виріб близький до кинджалів краснояцького типу сабатинівської культури [Клочко, 2006, с. 135], проте форма нервюри та руків'я близькі до кинджалів і мечів із шахтових гробниць 4 та 5 могильного кола А у Мікенах [Müller-Karpe, 1980, taf. 225: 9; 228: 5]. П. Макарович [Makarowicz, 2008, s. 340–341] вказує на деяку

схожість кинджала з Івання з виробами, які можна пов'язати із сабатинівською культурою – кинджал з Дніпропетровщини [Клочко, 2006, рис. 81: 11], зі скарбу в Дуда (Молдова) [Morintz, 1978, s. 182, fig. 105: 7], зі скарбу в Лозовій (Північне Причорномор'я) [Дергачев, 1975, рис. 4; Kaiser, 1997, abb. 46: B]; з білогрудівською культурою – фрагмент меча з Вінницького району [Клочко, 2006, фото 18]; з горизонтом скарбів Форро і Опайї – кинджали зі скарбів Фельсозолька і Гештете (Угорщина) [Mozsolics, 1973, taf. 57: 2, 3; 77: 3].

Орнамент на нервюрі наслідує візерунки, типові для кераміки комарівської культури, проте сам принцип прикрашати нервюри незвичний для Східної Європи, і відомий II тис. до Р. Х. тільки у Східному Середземномор'ї на кинджалах та мечах, знайдених в Анатолії, Греції та Єгипті.

П. Макарович [Makarowicz, 2008, s. 341] в цьому контексті згадує знахідки з могильних кіл А і Б в Мікенах, з Пилоса [Hachmann, 1957, taf. 69: 4; Dietz, 1991, fig. 80:4] (датовані близько XVII – XVI ст. до Р. Х.), церемоніальний кинджал періоду 18 династії з Ахмосу в Єгипті (друга половина XVI ст. до Р. Х.), бронзовий кинджал з Луристану в Ірані [Vanden Berghe, 1981], а також пізніші кавказькі екземпля-

ри [Kaiser, 1997, abb. 51]. Це також стосується виробів з карпатських металургійних центрів першої половини II тис. до Р. Х. (кинджали типу Брацовце, Тішапалконія, Келебія [David, 2002, taf. 86–88], мечі типу Орадеа, Лівада [David, 2002, taf. 91]). Впливи цих центрів виявляються на території Поділля, Волині та Середнього Подніпров'я [Лисенко, 1998; 2001].

Подібно оздоблена середня частина кинджала з відомого скарбу з Бородіно [Kaiser, 1997, taf. 1: 8]. Грибоподібне закінчення руків'я пов'язує досліджуваний артефакт з екземпляром із сабатинівського поховання в Борисовці [Дергачев, 1986, с. 182, рис. 53: 15], а також зі знахідкою в скарбі з Батарчі (північно-західна Трансильванія [Bader, 1978, pl. LXXV: 15]. Певна схожість прослідковується з кинджалами зі скарбу в Тамасфальві (колишня Югославія) [Hänsel, 1968, taf. 57:4–7]. Частину кинджала цього часу знайдено в Грудеку Надбужному [Niedzwiedz, 1985, s. 88–91].

Безперечно, такі речі могли належати лише військовій еліті [Dąbrowski, 2005, s. 228–229]. Унікальність форми, декору і відсутність повних аналогій кинджала з Івання утруднює вирішення питання його походження. Як зазначає П. Макарович, інспірації для кин-

джалу з Івання потрібно шукати в металургійних центрах, що були під впливом кола закарпатських культур, а опосередковано також на території Східного Середземномор'я [Makarowicz, 2008, s. 341]. Балканокарпатське походження бронзових виробів з Івання підтвердили спектральні аналізи, виконані Є.Черних [Свешников, 1990, с. 86].

В с. Лище Луцького району, поблизу аеродрому, директор місцевої школи А. Бишта виявив бронзову шпильку-стиллет та передав до Волинського краєзнавчого музею (інв. № ТВ-13268). Довжина виробу – 25,9 см, діаметр голівки – 1,7 см, отвір на ній – 6 мм. На голівці виробу від отвору йдуть промені, які утворюють трикутники. Під нею – 6 горизонтальних ліній, потім два ряди 5 навскісних „карбованих” ліній, знову 6 горизонтальних ліній і далі 4 хрестоподібно розташовані овальні виступи (протуберанці). На їх передніх частинах проглядається хрест („+”). За протуберанцями йдуть 7 горизонтальних кілець і 5 навскісних ліній, які паркетним методом орнаментують виріб приблизно до його середини. Закінчується орнамент чотирма горизонтальними лініями (рис. 4.19: 1).

Металографічний аналіз, проведений Т. Гошко, показав, що шпилька вилита за восковою моделлю. Орнамент був нанесений на восковій моделі, про що свідчить

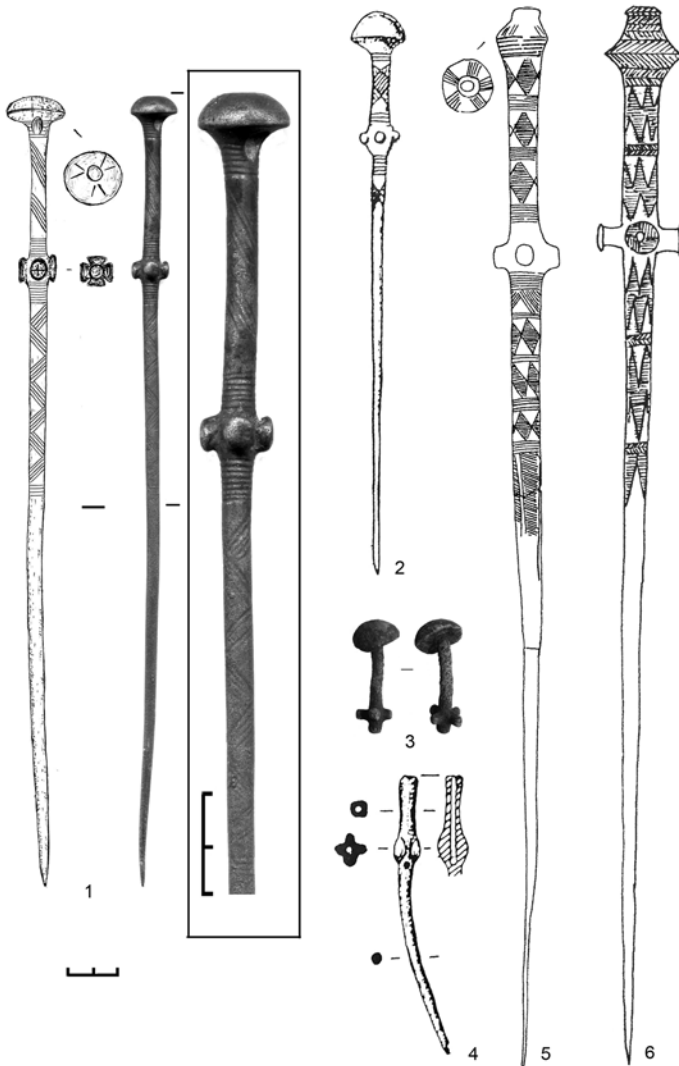
його нечіткість, плавні лінії. Готове литво було піддане незначному куванню для загострення вістря шпильки. Ступінь обтиску металу становив 20–40%. Гаряче кування здійснювалося при температурі 500–600°C і закінчувалося, коли метал охолов.

Спектральний аналіз показав, що виріб виготовлений з олов'янистої бронзи (олова – 4,07 %). Присутня незначна природна домішка інших металів (нікелю – 0,4 %, сурми – 0,32 %, миш'яку – 0,1 %, свинцю – 0,07 %, алюмінію – 0,08 % та інших), відсутні цинк та марганець (див. Додаток В, ан. 201).

Точна аналогія цьому виробу походить з Подніпров'я і зберігається у фондах Дніпропетровського історичного музею [Лысенко, 2006, с.51] (рис. 4.19: 2). С. Лисенко відносить такі артефакти до 1 варіанту шпильок з чотирма виступами на стержні та об'ємною вилитою верхньою частинкою – шпильок з грибоподібною голівкою [Лысенко, 2006, с. 51].

Уламок шпильки такого ж типу (але без орнаменту та отворів) походить з с. Борочичі Горохівського району Волинської області (рис. 4.19: 3).

Схожими, але більшими за розміром в півтора-два рази, є два бронзових виробу, що зберігаються у фондах Національного музею історії України (інв. №№ 1700(3) та

Рис. 4.19. Шпильки з протуберанціями доби середньої бронзи (за Г. Охріменком, І. Маркусом, С. Лисенко, Т. Гошко, В. Клочком): 1 – с. Лище Луцького р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ), 2 – фонди Дніпропетровського історичного музею, 3 – с. Борочичі Горохівського р-ну Волинської обл., 4 – с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл., 5 – фонди Національного музею історії України, інв. № 1700(3), 6 – с. Гордіївка Вінницької обл.

1702(4)) (рис. 4.19: 5). Їхня довжина – 47 і 35,4 см [Гошко, 2005, с. 235; Якубенко, Лисенко, 2006, с. 42–44]. Також на вказаних виробах наявні особливі валики на наверші. Їх орнамент подібний: горизонтальні гравійовані лінії в тих самих місцях – під голівкою, перед і після виступів. На двох “київських” виробах групи ліній наявні й далі по орнаментованій їх довжині, проте на них переважає вичеканий орнамент, який складається з ґрусів заштрихованих ромбів. Малюнок на виробі з Лища має характер паркетної штриховки, вона представлена частково на одному з артефактів із Національного музею. На всіх знахідках майже однаковий орнамент на наверші (смуги з ліній, що променями розходяться від його центру). Різниця полягає в тому, що вироби з НМІУ по довжині пустотілі, так як і два протуберанці, які мають наскрізний отвір.

Аналогічні два вироби також виявлено в похованні 16 Гордіївського курганного могильника (Вінницька область) [Клочко, 2003] (рис. 4.19: б). Проте вони набагато більших розмірів; хрестоподібно розташовані виступи мають грибоподібну голівку та наскрізні отвори; у виробу з с. Лище є наскрізний косий отвір у голівці, відсутній у попередніх знахідках. Така особливість властива шпилькам зі скарбу із Рісешт [Петреску-Дымбовица, 1960,

с.58, рис. 6:5], а також знахідці із Улашківців [Свешніков, 1974а, с. 199, рис. 52:2].

Подібні шпильки виявлено у Припрутській Румунії, в Трансильванії та Середньому Подністров'ї на пам'ятках культури Ноа, що датуються XV–XII ст. до Р. Х. Знахідки бронзових прикрас з чотирма перехресними виступами походять з відомого скарбу Опайї (Угорщина), синхронного культурі Ноа і датованого сучасною калібрацією приблизно 1450–1400 рр. до Р.Х. [Mozsolics, 1973, s.67, 115, taf. 20: 1–3].

У відомому східнотшинецькому кургані II с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. виявлена аналогічна шпилька з чотирма виступами на стержні, проте артефакт має значно менші розміри та інший тип голівки (рис. 4.19: 4). Курган, як було вище зазначено, датований 1560–1430 рр. до Р. Х. [Свешников, 1968, с. 167].

С. Березанська і В. Клочко дають гордіївські вироби періодом VzD і вважають їх заключним етапом існування шпильок культури Ноа другого варіанту (1300–1200 рр. до Р. Х. [Berezanskaja, Клоцко, 1998, s. 11]. Т. Гошко схильна вважати описувані більші вироби видом особистої зброї, на зразок стилетів. Одним із доказів є те, що їх зручно тримати, зважаючи на розміри від голівки-навершя до протуберанців-

перехрестя, куди добре лягає рука. Крім того, дві знахідки у Гордіївському похованні лежали голівками біля кистей небіжчика.

Кування вістря закінчувалося у всіх випадках по охололому металу, що, як відомо, підвищує його твердість. Тобто, була потреба проколювати щось тверде, а на виробі з Національного музею історії помітні результати такого використання. Можливо, це була колюча зброя для жертвоприношення (так як припускає Г. Буров щодо кістяних молоточкоподібних шпильок доби ранньої – середньої бронзи) [Буров, 1998, с. 7].

Такі шпильки виливалися і в двостулкових роз'ємних формах, і за восковою індивідуальною моделлю [Гошко, 2007, с. 253]. Тобто, виготовлення подібних предметів потребує великих затрат часу і зміння. Прикрашена багатим орнаментом, вони є витворами мистецтва і могли належати тільки представникам панівної верхівки (як відомо, багатий Гордіївський могильник – це місце поховання знаті). Зважаючи на сказане, можна стверджувати, що такі вироби мали особливе символічне значення та належали представникам знаті.

Металеве озброєння доби пізньої бронзи представлене знахідками наконечників списів. Один артефакт походить з с. Піддубці Луцького району Волинської області (рис.

4.28: 1). Довжина цього виробу – 14 см. Він оздоблений ялинковим декором по всій поверхні втулки, а в проміжках нанесено опоясуючі ряди горизонтальних ліній по 3-4 в кожному.

Точного аналога цьому орнаментованому наконечнику немає, хоча є вироби подібні за формою. Зокрема, один із них зберігається у фондах Любомльського краєзнавчого музею (інв. № 1533) (рис. 4.28: 4). Ці вироби мають нетипове для таких знахідок нижнє закінчення пера вістря. Певні аналогії встановлено з виробом, знайденим біля Міхова (Люблінський повіт, Польща). Збережена довжина останнього – 10,5 см, реконструйована – 11,5 см. Подібні знахідки Я. Фогель відніс до IX типу бронзових списів з реберцями. Схожий наконечник виявлено також в Седлісках Жешівського воєводства (Польща) [Czorek, 1985, s. 159].

Такі характерні наконечники належать до імпорту з-за Карпат і датуються 4 періодом епохи бронзи. Вони є провідною формою цього періоду [Kostrzewski, 1962, s. 13], що підтверджується добре датованими чисельними знахідками з Угорщини, Трансильванії, Словаччини. На верхньому Подністров'ї, на теренах, зайнятих населенням культури Голігради фракійського гальштату, наконечники цього або подібного типів знаходять в скарбах бронзових виробів культури

Гава, Фальсевич або інших [Кобаль, 1996, с. 143–148]. Я. Гурба припускає, що звідти, за посередництвом населення висоцької культури, вони поширювалися до Малопольщі, де таких виробів відомо більше п'яти [Gurba, 1997, s. 273–274].

З Бохотніци Люблінського воєводства походить ще один наконечник списа лужицької культури (тип XVI E за Я. Фоглем [Fogel, 1979, s. 102–103]). Інший наконечник відомий з Чарторії, належить до типу XV [Gurba, 1997, s. 99, 355], датується V періодом епохи бронзи [Czopek, 1997, s. 215, Рис. 2, b].

М. Бандрівський відносить бронзовий наконечник списа з Піддубців до вільховецької групи її класичної фази, яка датується 1350 – 1150 рр. до Р. Х. Дослідник підкреслює місцеву самобутність даного виробу [Бандрівський, 2006, с. 88].

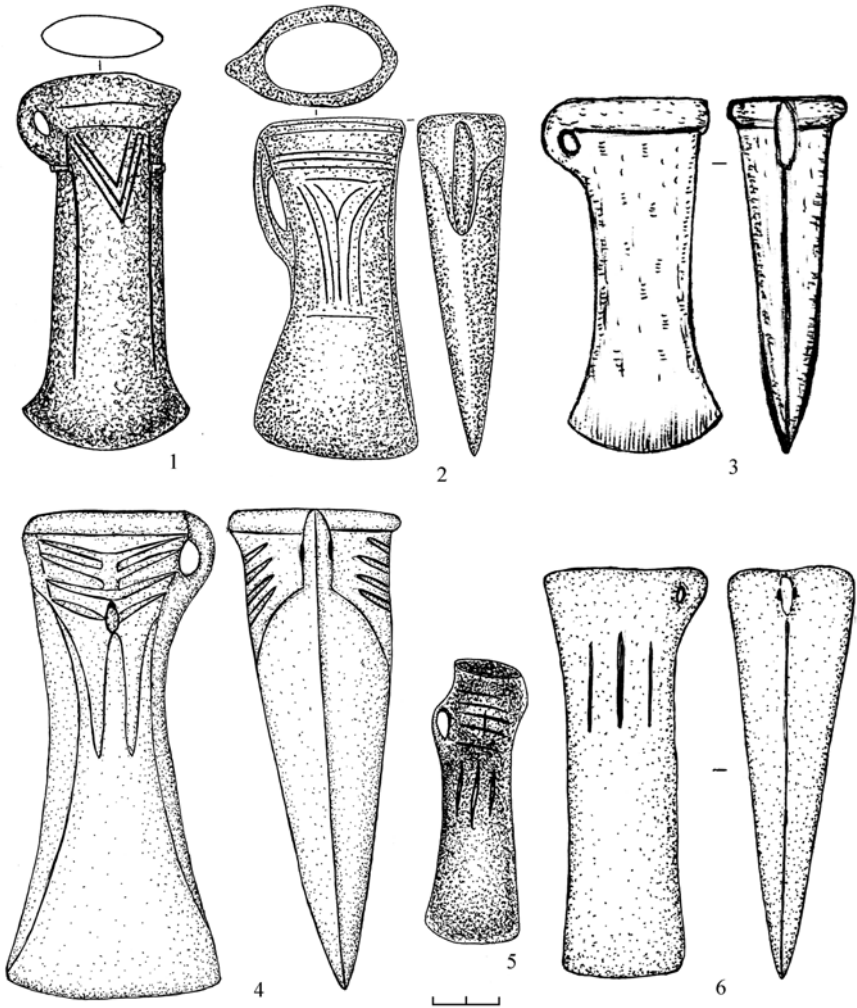
Наконечник списа, з овальним пером звуженим біля основи, виявлено в Острозькому районі. Він має довжину 9,5 см, найбільшу ширину пера – 2 см (рис. 4.28: 3). Виріб аналогічний артефактам пізньобронзового періоду, наприклад, наконечнику списа лужицької культури з с. Іванівка Радивилівського району Рівненської області (за даними І. Свешнікова). До нього подібна знахідка з Горохівського району Волинської області (рис. 4.29: 5).

Нещодавно артефакт такого типу було виявлено в с. Боратин

Луцького району Волинської області (рис. 4.28: 2). Наконечник списа збережений неповністю, хоча, швидше за все, це його початковий вигляд (виріб був неправильно виготовлений і не використовувався). Ця знахідка може бути свідченням місцевого металовиробництва. Металографічне дослідження, здійснене Т. Гошко, показало, що його вилито в кам'яній (дрібні розміри дендритів) двобічній ливарній формі. Литво виявилось бракованим й подальшій ковальській обробці не піддавалося. Спектральним аналізом виявлено, що метал складався із міді з великими домішками сурми (3,36 %), миш'яку (1,41 %), нікелю (0,5 %), срібла (0,48 %), олова (0,45 %), вісмуту (0,2 %), заліза (0,15 %) (див. Додаток В, ан. 204).

У с. Мильча Дубнівського району виявлено вістря списа довжиною 26,5 см (рис. 4.28: 6). Воно вузьке, листоподібне, розширене у верхній частині та має коротку лійкоподібну втулку. Виріб належить до наконечників дремайлівського типу (тип П-16 за Є. Черних [1976]), який пов'язують із сабатинівською культурою та культурою Ноа, і датується XIII – XII ст. до Р. Х. [Klochko, 1993].

Такі вістря представлені в ливарних формах Новокиївської “ливарної майстерні”, знайденої на поселенні сабатинівської культури

Рис. 4.20. Сокири-кельти із Західної Волині (за Г. Охріменком):
 1 – с. Іскра Рівненського р-ну (фонди РОКМ), 2 – м. Костопіль Рівненської обл.
 (фонди Костопільського краєзнавчого музею), 3 – м. Володимир-Волинський
 Волинської обл., 4 – с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл. (фонди
 ЛІМ), 5 – с. Сокіл Рожищенського р-ну, 6 – Кульчин Ківерцівського р-ну
 Волинської обл.

біля с. Новокиївка Херсонської області [Гершкович, Клочко, Евдокимов, 1987] та в ливарній формі з майстерні Маринівка Бердянського району [Klochko, 1993, fig. 27: 7]. Кам'яна ливарна форма для виготовлення наконечників списів дремайлівського типу походить також із майстерні, що була досліджена Є. Балагурі на поселенні культури Ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області [Балагури, 1964].

До предметів озброєння пізньобронзового періоду належать втулкові сокири (кельти). Знахідки походять із м. Володимир-Волинський, сіл Вишків Луцького, Кульчин Ківерцівського, Сокіл Рожищенського, Маркелівка Володимир-Волинського, смт Луків Турійського районів Волинської області, сіл Пересопниця [Терський, 2003], Іскра Рівненського району [Нікольченко, 1973, с. 92], міст Костопіль, Корець Рівненської області (рис. 4.20; 4.29–4.30) [Маркус, Охріменко, 2009, с. 8–11].

Втулкова сокира з с. Іскра (рис. 4.20: 1) належить до I групи групи кельтів середньодунайського типу – варіант “А” (за Є. Куśnierz, який розробив типологізацію кельтів, що походять з території Польщі) [Kuśnierz, 1998, s. 13–14, 16; t. 42A]. Поширена в давнішій літературі назва такої групи виробів – “угорські кельти”. Цей тип

датується кінцем III – до кінця IV періоду бронзи (NaA–NaB1). До середньодунайського типу, його варіанта “B” належить виріб із Костополя. Аналогічний кельт відомий зі скарбу Кармін III в Польщі, датований NaB3, або межею IV/V періодів епохи бронзи [Kuśnierz, 1998, s. 17–18, t. 42B].

Кельт із Володимира-Волинського (рис. 4.20: 3) подібний до 4 групи сокир – північнозахідноєвропейських, яка датується V періодом епохи бронзи [Kuśnierz, 1998, s. 82].

Виріб із Пересопниці (рис. 4.20: 4) за загальними пропорціями можна віднести до II групи лужицьких сокир. Кельт має оригінальний орнамент, подібний до виробів типу Чарків – варіант “D” [Kuśnierz, 1998, s. 36–37, t. 43B]. Схожі вироби зі скарбу Кармін II дозволяють датувати цей варіант NaB2 (друга половина IV періоду доби бронзи).

Кельти з Вишкова (2 екземпляри) (рис. 4.30: 4–5) були виявлені в одному місці разом з горщиком, який не зберігся. Ці вироби також належать до групи лужицьких кельтів. Результати металографічного дослідження, проведеного Т. Гошко, свідчать, що ці вироби мають аналогічну технологію виготовлення. Кельти вилиті у кам'яній двобічній ливарній формі. Формування леза здійснювалося куванням по холодному металу із проміжними нагріваннями до температури 400 – 500°C. Ступінь обтиску становив

в одного кельта 20-40%, в іншого – близько 20 %. Спектральний аналіз цих виробів показав, що їх склад металу дуже близький. Серед домішок можна виділити сурму (1,08–1,11 %), миш'як (0,5–1,44 %), олово (0,5–0,6 %), свинець (0,4–0,6 %), срібло (0,37–0,42 %), залізо (0,2–0,3 %), нікель (0,2 %) (*див. Додаток В, ан. 202, 203*).

Оригінальний одноушковий кельт – великий, вузький, мішкоподібний – знайдено у с. Маркелівка Володимир-Волинського району на Волині (*рис. 4.29: 1*). Форма його дуже архаїчна, орнамент (вертикальні риски) подібний до прикрас кельтів лужицького типу. В. Клочко вважає що це “протолужицький” тип (група “місцевих” сокир-кельтів східнотшинецької культури пізньої фази) [Клочко, 2006, с.189].

З с. Будераж Здолбунівського району Рівненської області походить кельт із наскрізною розімкнутою втулкою, без вушка, прокований (фонди РОКМ, інв. № ПАк327) (*рис. 4.31: 1*). Виріб належить до групи кельтів К-2, за Є. Черних [Черных, 1976, с.68–69]. На території України такі знахідки сконцентровані у Середньому Подніпров'ї: біля Канева, сіл Ведмедеве, Ржищів, Копанів, Острів Канівського району, Маровське Остерського району, в Черкаському районі Чернігівської області [Черных, 1976, с. 68–69], Северинівка Жмеринського району

Вінницької області [Тереножкин, 1961, с. 145, рис. 96]. Відомі три кельти з Правобережжя [Ханенко, 1899, табл. X]. Аналізи, проведені Є. Черних, свідчать про виготовлення виробів з металу східних хімічних груп (Урал та Поволжя). Інші райони поширення цих знахідок – Північне Причорномор'я (білогір-дівська та чорноліська культури) і Поволжя (приказанська культура). В комплексах такі артефакти невідомі, хоча все ж таки їх можна віднести до ранніх кельтів, якщо взяти до уваги знахідки із Верхньокизильського скарбу і Сейми, які мають деяку схожість з описаними [Черных, 1970, рис. 52: 17, 18]. Багато дослідників відносили “подніпровські” вироби до ранньозрубної культури [Березанская, Отрощенко, Чередниченко, Шарафутдинова, 1986, с. 47, рис. 17]. В. Клочко умовно назвав їх знахідками культури багатоваликової кераміки [Клочко, 2006, с. 145], вказуючи на подібну знахідку в ранньому шарі (Монтеору І) поселення Серата Монтеору в Румунії [Zaharia, 1990, fig. 11: 10]. За призначенням такі вироби могли використовуватися як мотики [Тереножкин, 1961, с. 144].

Із с. Пересопниця Рівненського району походить маленьке (мініатюрне) втулкове долото (*рис. 4.31: 3*), підпрямокутної форми. Округла втулка злегка розширюється до низу і переходить у виділений з

боків та одної лицевої сторони розклепаний клин, який трохи звужується до кінця. Верх втулки косо зрізаний на дві сторони. Довжина артефакту – 5,5 см.

Знаряддя має прямі аналогії з малими й мініатюрними долотами Польщі (скарб лужицької культури Дзвоніво, Щецинське воєв., в похованнях у Горшевіцах, Познанське воєв., випадкова знахідка в Тишовці, Замойське воєв. та ін.) [Gedl, 2004, taf. 21–22]. Такі знахідки датуються IV–V періодом епохи бронзи, хоча можуть мати і ширші хронологічні рамки побутування [Gedl, 2004, s. 88–92].

Втулкове долото з с. Хрінники Демидівського району має довжину 6,5 см, ширину – 1,3–2,1 см (рис. 4.31: 4). Форма знаряддя – підпрямокутна, розширена до отвору і трохи до кінця леза. Лезо виділене (потоншення в профілі та ливарний шов по його довжині від закінчення робочої частини до верху). В районі втулки потовщення, яке має форму горизонтального ребра. Виріб віднесено до 2 варіанту групи малих втулкових доліт за М. Гедлем. Близькі аналогії походять, в основному, з регіону Великої Польщі [Gedl, 2004, taf. 21: 320–322, 324, 325] та Сілезії [Gedl, 2004, taf. 21: 323]. Такі знахідки датуються кінцем епохи бронзи (IV–V період) та початком епохи раннього заліза (HaC). Малі долота відомі також на

території Данії, Південної Швеції, Західної Німеччини. У Словаччині такі знаряддя були у використанні від Кошідер-горизонту до молодшого бронзового віку [Novotná, 1970, s. 70].

Із Західної Волині походять знахідки ножів (рис. 4.32: 1, 4–6) тасерпів (рис. 4.32: 2, 3). Вони виявлені у Володимир-Волинському (фонди ВІМ), Горохівському, Луцькому (фонди ВКМ, передав О. Гаврилюк), Рожищенському районах (фонди ВКМ, передав О. Жук), Волинської області, Млинівському, Рівненському районах Рівненської області. Ці знаряддя пов'язують з середньою та пізньою епохою бронзи [Черных, 1976, с. 88–97].

Отже, металеві вироби західноволинських культур періоду енеоліту – бронзи походять як із традиційних європейських центрів металовиробництва (балкано-карпатських, трансильванських, кавказьких), так і з місцевих мідних майстерень. Ймовірно, значна частина знахідок вироблялася на місці.

Визначення центрів палеометалевого виробництва та різнобічних впливів на їхнє формування, а також обмін металевими виробами та сировиною для них є темою винятково важливою. Широка географія знайдених подібних металевих виробів (наприклад, стеблівський скарб із Західної Волині, Бородінський скарб з Краснодарсько-

го краю [Аптекарев, Козенкова, 1986, № 3, с. 121–135; Черных, Кузьминых, 1986, с. 135–138]) підтверджує надзвичайно далекосяжні зв'язки обміну між населенням різних територій, культурних впливів в епоху енеоліту, добу бронзи.

Література

1. Аптекарев А., Козенкова В. Клад епохи поздней бронзы из станции Упорной (Краснодарський край) // СА. – 1986. – № 3. – С. 121–135.
2. Археология Прикарпатья, Волины и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – 189 с.
3. Балагурі Е. А. Ливарні матриці з поселення пізньої бронзи біля с. Островець Івано-Франківської області // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1964. – № 5. – С. 28–39.
4. Бандрівський М. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 72–92.
5. Бандрівський М. С. [Рец. на] Крушельницька Л. Культура Ноа на землях України. – Львів, 2006. – 176 с. // Записки НТШ. – Т. 253: Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – С. 742–752.
6. Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени. – М., 1981. – 126 с.
7. Березанская С. С. Средний период бронзового века на Украине. – К., 1972. – 266 с.
8. Березанская С. С., Отроценко В. В., Чердниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – 168 с.
9. Бурдо Н. Б., Ковалюх М. М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля А // Археологічні відкриття в Україні. 1997 – 1998 рр. – К., 1998. – С. 60–61.
10. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Основи хронології Трипілля-Кукутені // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 17–29.
11. Бурдо Н. Б., Ковалюх М. М. Нові дані про датування Трипілля ВІ // Археологічні відкриття в Україні. 1998 – 1999 рр. – К., 1999. – С. 25–26.
12. Бурдо Н. Б. Культурно-исторические контакты раннетрипольских племен // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). Материалы III международной конференции. – Тирасполь, 2002. – С. 49–51.
13. Буров Г. М. Молоточковидные булавки как фетиш сельскохозяйственных культов // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 7.
14. Відейко М. Ю. Городниця-ІІ, скарб // Енциклопедія трипільської цивілізації. В 2-х т. – К., 2004. – Т. 2. – С. 126–127.

15. Відейко М. Ю. Шляхами трипільського світу. – К., 2008. – 298 с.

16. Гершкович Я. П., Ключко В. И., Евдокимов Г. Л. Новокиевская литейная мастерская и проблемы хронологии сабатиновских памятников Нижнего Поднепровья // СА. – 1987. – № 2. – С. 142–158.

17. Гошко Т. Ю. Два бронзових вироби з фондів Національного музею історії України // На пошану Софії Станіславівни Березанської: Збірка наук. праць. – К., 2005. – С. 235–240.

18. Гошко Т. Ю. Гордіївські шпильки // Матеріали та дослідження з археології Східної України: від неоліту до кіммерійців. Збірник наукових праць. Вип. 7. – Луганськ, 2007. – С. 248–253.

19. Гошко Т. Ю., Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Знахідки найдавніших металевих сокир на Волині // Метафора спільного дому. – Ізяслав–Острогор: Вид-во Нац. Ун-ту “Острозька академія”, 2006. – С.3–7.

20. Гошко Т. Ю., Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Нові надходження до палеометалевої колекції Волині // Археологічні дослідження в Україні 2005 – 2007 рр. – Київ – Запоріжжя, 2007. – С. 151–152.

21. Гурський Д. С., Приходько В. Л., Білоус В. В. Самородна мідь Волині // Мінеральні ресурси України. – 1995. – № 1. – С. 6.

22. Давня історія України. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 557 с.

23. Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII – VIII вв. до н.э. из днестровско-прутского междуречья.

– Кишинев: Изд-во “Sztinca”, 1975. – 94 с.

24. Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. – Кишинев: Изд-во “Sztinca”, 1986. – 222 с.

25. Есипенко А. Л. Раннетрипольское поселение Александровка (по материалам разведок и раскопок 1949–1951 гг.) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1957. – Вып. 1. – С. 10–23.

26. Збенович В. Г. Древнейшие медные топоры в Восточной Европе // Советская археология. – 1969. – № 3. – С. 135–142.

27. Збенович В. И., Рындина Н. В. Раскопки раннетрипольского поселения на Днестре // АО. – 1980. – М., 1981.

Іванівський В., Конопля В., Михальчишин І., Філевич В. Археологічні дослідження біля с. Яструбичі // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 174–185.

28. Иессен А. А. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. – № 23. – С. 128–143.

29. Ключко В. И. Металлургическое производство в энеолите – бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 96–132.

30. Ключко В. И., Ткачук Т. М. Скарб доби ранньої бронзи з с. Межигірці та питання походження сокир типу

“Стубло” // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 2000. – С. 94–95.

32. Клочко В. І. Розвиток озброєння “шнурових” культур України як відображення етнокультурних процесів в регіоні // *Od neolityzacji do początków epoki brązu*. – Poznań, 2001. – s. 241–258.

33. Клочко В. І. Металлические изделия Гордиевского могильника и проблемы культуригенеза на Правобережной Украине во II тыс. до Р. Х. // <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2003/klochko.html>. – 2003.

34. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України. – К.: Вид-во “АртЕк”, 2006. – 336 с.

35. Клочко В. І., Манічев В. І. Давня металургія: методи, досягнення і перспективи досліджень // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 91–92.

36. Клочко В. Торговельний шлях Буг-Бог за часів доби середньої бронзи та індоєвропеїзація Малої Азії // *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. – Warszawa, 2007. – S. 171–178.

37. Клочко В. Торговельний шлях Буг-Бог // *Na pograniczu światów. Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*. – Poznań, 2008. – S. 239–249.

38. Кобаль Й. В. Скарб металевих виробів доби пізньої бронзи з с. Квасове Закарпатської області // *Археологія*. – 1996. – № 2. – С. 143–148.

39. Кобаль Й. [Рец. на] Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 336 с. // *Записки НТШ*. – Т. ССLIII. – С. 729–741.

40. Конопля В. М. Лендельская культура // *Археология Прикарпатья, Вольны и Закарпатья: энеолит, бронза и раннее железо*. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 4–18.

41. Конопля В., Кочкін І. Мідні сокири із Західного Поділля // *Волино-Подільські археологічні студії*. – № 2. – Львів, 2000. – С. 57–61.

42. Корневский С. Н. Втульчатые топоры – оружие ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа // *Кавказ и Средняя Азия в древности и средние вековье (история и культура)*. – М., 1981. – С. 20–41.

43. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К., 1985. – 162 с.

44. Кухаренко Ю. В. Из материалов разведок на Вольны // *КСИИМК*. – 1958. – № 72. – С. 84–87.

45. Лазаренко Є. К. Мінералогія вивержених комплексів Західної Волині. – Львів, 1960. – 509 с.

46. Лысенко С. Д. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993–1997 годах // „Trzciniac” – system kulturowy czy interkulturowy proces? / A. Koško, J. Czebreszuk (red.). – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1998. – S. 95–117.

47. Лисенко С. Д. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи /

Дис. ... док. іст. наук. – К., 2001.

48. Лысенко С. С. Украшения населения Украины эпохи поздней бронзы / Дис. ... канд. ист. наук. – К., 2006.

49. Малеев Ю. Н., Конопля В. М. Исследования в Тернопольской и Ивано-Франковской областях // АО 1983 г. – М., 1985. – С. 310–311.

50. Марковин В. И. Культура племен Северного Кавказа / МИА. – Т. 31. – М., 1960. – 152 с.

51. Маркус І. Я. Давнє метало-виробництво та волинська мідь // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Вип. 1. – Луцьк, 2009. – С. 4–15.

52. Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Палеометалеві вироби // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк, 2005. – С. 315–346.

53. Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Нові знахідки металевих виробів на Волині // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк, 2006. – С. 354–399.

54. Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Металева зброя населення Західної Волині в добу пізньої бронзи // Минуте і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. – Вип. 30. – Луцьк, 2009. – С. 8–11.

55. Миков В. Медни брадвикопахи от България // Изследвания в памет на Карел Шкорпил. – София, 1961. – С.369–384.

56. Мовша Т. Г. Зв'язки Трипілья-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами (до проблеми індоєвропейзації Європи) // Записки Наукового

товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССXXXV. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – С. 111–153.

57. Нечитайло А. Л. Анализ общего состояния металлургического производства Украины и сопредельных регионов в эпоху раннего металла // Проблеми гірничої археології (матеріали I-го Каргамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДГМІ, 2003. – С. 20–37.

58. Нікольченко Ю. М. Про роботу рятувальної археологічної експедиції на Ровенщині // Археологія. – 1973. – № 10. – С. 92–93.

59. Пелешин М. А. Звіт про дослідження нижнього шару двошарової пам'ятки в с. Зимно, Волинської області у 1963 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963/4241.

60. Пелешин М. А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. – Тернопіль, 2004. – 158 с.

61. Перницка Э. Ранняя металлургия и торговля металлами в медном веке на юго-востоке Европы // Древнейшие этапы горного дела и металлургии в Северной Евразии: Каргалинский комплекс. Материалы симпозиума. – М., 2002.

62. Петреску-Дыбовица М. К вопросу о гальштатской культуре в Молдове // Материалы и исследования по археологии Юга-Запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев, 1960. – С. 151–170.

63. Равич И. Г., Рындина Н. В. Методика металлографического изу-

- чення древних кованих изделий из меди // Естественнаучные методы в археологии. – М., 1989. – С. 99.
64. Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. – М., 1971. – 142 с.
65. Рындина Н. В. Металл в культурах шнуровой керамики Украинского Предкарпатья, Подолии и Волины // СА. – 1980. – №3. – С. 24–42.
66. Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. – М.: Изд-во “Эдиториал УРСС”, 1998. – 227 с.
67. Сайко Э. В. Специализированные производства в развитии обществ раннеземледельческих культур. – М., 1990. – 166 с.
68. Свешніков І. К. Два бронзові скарби з Станіславської області // Матеріали дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1961. – Вип. 3. – С.51–58.
69. Свешников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области // СА. – 1968. – № 2. – С. 159–168.
70. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К., 1974. – 208 с.
71. Свешніков І. К. Племена культури Ноа // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К.: Наукова думка, 1974а. – С. 183–201.
72. Свешников И. К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волины. Тщинецко-комаровская культура // Археология Прикарпатья, Волины и Закарпатья. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 78–88.
73. Свешников И. К., Конопля В. М. Работы Ровенской экспедиции // АО 1974 г. – М., 1975. – С. 351–352.
74. Сохацький М. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991 – 1993 рр. // Літопис Борщівщини. – Вип. 3. – Борщів, 1993. – С. 10–22.
75. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. – К.: Наук. думка, 1968. – 258 с.
76. Телегин Д. Я. Неолитические могильники Мариупольского типа. – К., 1991. – 96 с.
77. Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Поселения Днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К.: Наук. думка, 1998. – 142 с.
78. Тереножкин А. И. Передскифский период на днепровском Правобережье. – К., 1961. – 248 с.
79. Трифонов В. А. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита – средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. – Самара, 2001. – С. 71–82.
80. Ханенко Б. Н., Ханенко В. И. Древности Приднепровья. – К., 1899. – Т. 1.
81. Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. – М.: Наука, 1966. – 144 с.
82. Черных Е. Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. – М., 1970. – 179 с.

83. Черных Е. Н. Об основных этапах древнейшей металлургии меди на территории Болгарии (IV – начало I тыс. до н.э.) // *Thracia. III. – Serdicae*, 1974.

84. Черных Е. Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР. – М.: Наука, 1976. – 302 с.

85. Черных Е. Н. О европейской зоне Циркумпонтийской металлургической провинции // *Acta Archaeologica Carpathica*. – Kraków, 1977. – Т. XVII.

86. Черных Е. Н. Горное дело и металлургия древнейшей Болгарии. – София: Изд-во БАН, 1978. – 388 с.

87. Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // *СА*. – 1978а. – №4. – С.53–82.

88. Черных Е. Н. Металл и древние культуры: узловыe проблемы исследования // *Естественнонаучные методы в археологии*. – М., 1989. – С.14–30.

89. Черных Е., Кузьминых С. Химический состав металла клада станицы Упорной // *СА*. – 1986. – № 3. – С.135–138.

90. Шарафутдінова І. Бронзоливарна майстерня з с. Головорів на Київщині // *Археологія*. – 1973. – № 12. – С. 61–70.

91. Шкоропад В. В., Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Палеометалеві вироби з Волині // *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* – Вип. 7. – К.: ІА НАНУ, 2005. – С. 61–63.

92. Энеолит СССР. – М.: Наука, 1982. – 360 с.

93. Якубенко О. О., Лисенко С. Д., Лисенко С. С. Шпильки-жезли із

зібрання Національного музею історії України // *Музейні читання*. – К., 2006. – С. 42–51.

94. Antoniewicz V. Der in Stublo in Wollhynien aufgefungene Bronzeschatz // *Eurasia Septentrionalis antiqua*. – № 4. – Helsinki, 1929. – S. 18–24.

95. Andrieșcu I. Nouvelles contributions sur l'âge du bronze en Roumanie // *Dacia*. – 1925. – Т. 2. – S.345–384.

96. Avilova L. Regional models of metal production in western Asia in the chalcolithic, early and middle Bronze ages // *Trabajos de prehistoria*. – 2008. – № 1. – P. 73 – 91.

97. Bader T. Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și taracică. – București: Editura științifică și enciclopedică, 1978. – 246 s.

98. Batora J. Kupferne Schaflochhäute in Mittel-, Ost- und Südosteuropa (Zu Kulturkontakten und Datierung – Äneolithikum (Frühbronzezeit)) // *Slovenská Archeológia*. – Bratislava, 2003. – Т. VI. – N 1. – S. 13.

99. Berciu D. Topoarele de cupru cu donă brațe opuse // *Apulum*. – 1939 – 1942. – V. I. – S. 25.

100. Berezanskaja S.S., Kločko V.I. Das Gräberfeld von Hordeevka. Rahden/Westf., Verlag Marie Leidorf GmbH // *Archäologie in Eurasien*. – Bd.5.– 1998.– 171 s.

101. Blajer W. Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich // *Prace komisji archeologicznej* 28. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1990. – 300 s.

102. Blajer W. Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach pols-

- kich // Prace komisji archeologicznej 30. – Kraków, 1999. – 475 s.
- 103.** Bronicki A. Zimne-“Grodisko” (Ukraina) // Z otchłani wieków. – № 2. – 1999. – S. 20–26.
- 104.** Cambel H., Braidwood R.J. An early Farming village in Turkey // *Scientifical American*. 222. – 1970. – № 3. – P. 50–56/
- 105.** Childe G. The dawn of European Civilisation. – London, 1950. – 226 p.
- 106.** Coghlan H. H. Notes on the Pre-historic Metallurgy of Copper and Bronze in the Old World. – Oxford, 1951. – 131 p.
- 107.** Czopek S. Uwagi o kulturze lużickiej na Lubelszczyźnie // *Archeologia Polski środkowowschodniej*. – T. II. – 1997. – S. 210 – 225.
- 108.** David V. Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzzeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta, Alba Iulia. – Karlsburg/Weissenburg, 2002.
- 109.** Dąbrowski J. Symbole prestiżu podczas starszej epoki brązu w Polsce // На пошану Софії Станіславівни Березанської. Збірник наукових статей. – К.: Шлях, 2005. – С. 135–138.
- 110.** Derhačev V. Die äneolitischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien // *Prähistorische Bronzefunde*. – Stuttgart, 2002.– Abt. XX, Bd. 9. – 388 s.
- 111.** Dietz S. The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and cultural Development in the shaft Grave Period. – Copenhagen: The National Museum of Denmark, 1991. – 336 p.
- 112.** Driehaus J. Zur Datierung und Herkunft donauländischer Äxtypten der früheren Kupferzeit // *Archeologia Geographica*. – Jg. 3. – Nr. 1/3. – 1952. – S. 6–7.
- 113.** Encyklopedyja historyczna świata. – T. 1. – Kraków, 1999.
- 114.** Fogel J. Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły. – Poznań, 1979. – 187 s.
- 115.** Gedl M. Miedziane topory ze schyłku III tysiąclecia przed Chrystusem z terenu Polski // *Rocznik Przemyski*. – 2000. – № 36. – S. 3–10.
- 116.** Gedl M. Die Beile in Polen IV (Metalläxte, Eisenbeile, Hämmer, Ambosse, Meißel, Pfieme) // PBF. – Stuttgart, 2004. – Abt. IX, Bd. 24. – 188 s.
- 117.** Graba-Łęcka L., Szymański W. Znaleźisko topora miedzianego w Konieczmostach // *WA*. – T. XXIV. – Zesz. 1 – 2. – Warszawa, 1957. – S. 88–93.
- 118.** Guminski W. Grudek Nadbużny – osada kultury pucharów lejkowatych. – Wrocław-Warszawa, 1989. – 189 s.
- 119.** Gurba J. Brązowy grot oszczepu z Michowa, woj. Lubelskie // *Archeologia Polski środkowowschodniej*. – T. II. – 1997. – S. 273–274.
- 120.** Hachmann R. Frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen. Atlas Urgeschichte 6. – Bonn, 1957. – 258 s.
- 121.** Hajek L. Jižní Čechy ve starší době bronzové // *Památky Archeologické*. – T. XLV. – Praha, 1954. – S. 115–192.
- 122.** Hänsel W. Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit in Karpatenbecken / Beiträge zur ur- und

frühgeschichtlichen Archäologie des Mitelmerr-Kulturraumes. – Band 8. – Bonn, 1968.

122. Kadrow S. Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce. – Kraków, 1995. – 167 s.

123. Kaiser E. Der Hord von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzzeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet / Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – Band 4. – Bonn, 1997.

124. Kalicz N. Die frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. – Budapest, 1968. – 202 s.

125. Klochko V. I. Weapons of the tribes of the Sabatinovka culture // Culture et Civilization au Bas Danube. – № 10. – Calarasi, 1993. – S. 43–55.

126. Klochko V. I., Manichev V. I., Kvasnitsa V. N., Kozak S. A., Demchenko L. V., Sokhatskiy M. P. Issues concerning Tripolye metallurgy and the virgin copper of Volhynia // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – S. 168–186.

127. Klochko V., Manichev V., Kompanec G., Kovalchuk M. Wyhodnie rud miedzi na terenie Ukrainy zachodniej jako baza surowcowa metalurgii kolorowej w okresie funkcjonowania kultury trypolskiej // Folia Prachistorica Posnaniensia. – X/XI. – Poznań, 2003. – S. 47–77.

128. Kostrzewski J. Pradzieje Polski. – Wrocław, 1965. – 428 s.

129. Kostrzewski J. Skarby i luźne znaleziska metalowe od neolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Warty // Pamiątki archeologiczne. – T. XV. – 1962. – S.5–133.

130. Krajewski R. Slady miedzi rodzimej w Janowej Dolinie // Posiedź. P.I.G. – 1935. – T 42. – S. 407–415.

131. Kuśnierz J. Die Beile in Polen III (Tülenbeile) // Prähistorische Bronzefunde. – Stuttgart, 1998. – Abt. IX, Bd. 21. – 183 s.

132. Machnik J. Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce // Pamiątnik muzeum miedzi. – T. 1. – Legnica, 1982. – S. 79–100.

133. Machnik J. Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie Karpackiej. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1987. – 188 s.

134. Machnik J. Kultura ceramiki sznurowej w strefie karpackiej (stan i perspektywy badawcze) // Neolit i początki epoki brązu w Karpatach Polskich. – Krosno, 2001. – S. 115–137.

135. Makarowicz P. Elitarne pochówki z kurhanu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu – zarys możliwości interpretacyjnych // Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksanrowi Kośko w 60. rocznicę urodzin. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008. – S. 333–352.

136. Małkowski S. O odkryciu złoża miedzi rodzimej w Mydzku na Wołyniu // Posiedź. P.I.G. – 1929. – № 24.

137. Małkowski S. O złożu miedzi rodzimej w Wielkim Mydzku na Wołyniu // Sprawozdania Polskiego Instytutu Geologicznego. – Warszawa, 1931. – T. VI. – Z. 4. – S. 757–774.

138. Morintz S. Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca

- bronzului în spațiul carpato-balcanic. – București: Edituea academiei RSR, 1978.
- 140.** Mozsolics A. Bronzefunde des Karpatenbeckens. – Budapest, 1967. – 280 s.
- 141.** Mozsolics A. Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. – Budapest, 1973. – 364 s.
- 142.** Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte. Bd. 4. – München, 1980.
- 143.** Najdawniejsze dzieje ziem Polskich. – Kraków, 1998. – 382 s.
- 144.** Nestor J. Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien // 22 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. – 1932. – S. 79.
- 145.** Niedzwiedz J. Znalaziska brązów z Grudka nad Bugiem, woj. Zamojskie // Lubelskie materiały archeologiczne. – Lublin, 1985. – S. 88-91.
- 146.** Novotna M. Die Äxte und Beile in der Slowakej // Prähistorische Bronzefunde. – München, 1970. – Abt. IX, Bd. 3. – 220 s.
- 147.** Patay P. Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn // Prähistorische Bronzefunde. – München, 1984. – Abt. IX, Bd. 15.
- 148.** Pernicka E. Trace element fingerprinting of ancient copper: a guide to technology or provenance // Metals in Antiquity. Bar International Series. – № 792. – Oxford, 1999. – P. 163–171.
- 149.** Prahistoria ziem Polskich. Neolit. – T. 2. – Warszawa, 1979. – 452 s.
- 150.** Primas M. Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet. Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext // Universitätsforsch. Prähist. Arch. – № 32. – Bonn, 1996.
- 151.** Przybysławski W. Repertorium zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicji Wschodniej. – Lwów, 1906. – T. IV. – S. 27.
- 152.** Pulszky F. Die Kupferzeit in Ungarn. – Budapest, 1884. – 120 s.
- 153.** Roska R. Über die Herkunft der kupfernen Hacken, Äxthacken, Hammeräxte und Pickelhacken von ungarischen Typen // Közlemények. Kolozsvár. – 1942. – T. II. – № 1. – S. 59–68.
- 154.** Sulimirski T. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester // Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. – 1961. – T. 41. – S. 91–97.
- 155.** Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. – London, 1968. – 227 s.
- 156.** Schubert F. Zu den sudosteuropäischen Kupferaxten // Germania. – 1965. – 43/2.
- 157.** Szpunar A. Die Beile in Polen I (Flachbeile, Randleistenbeile, Randleistenmeißel) // Prähistorische Bronzefunde. – München, 1987. – Abt. IX, Bd. 16. – 164 s.
- 158.** Tallon F. Métallurgie susienne I. De la fondation de Suse au XVIIIe siècle avant J.-C. I-II. – Paris, 1987.
- 159.** Tihelka K. Hort- und Einzelfunde der uneticer Kultur und des Veterover Typus in Mähren // Fontes Archaeologiae Moravicae. – T. IV. – Brno, 1965.
- 160.** Vanden Berghe L. Recherches archéologiques dans le Luristan // Iranica antiqua. – 1972. – Vol. IX.

161. Vanden Berghe L. Le Luristan a l'Age du Bronze // *Archéologia*. – 1973. – Vol. 63.
162. Vanden Berghe L. Luristan. Vorgeschichtliche Bronzekunst aus Iran. – München, 1981. – 113 s.
163. Villa I. M. Lead Isotopic Measurements in Archaeological Objects // *Archaeological and Anthropological Sciences*. – 2009. – № 1/3. – S. 149–153.
164. Vučedol – treće tisućljece p.n.e. Muzejski prostor. – Zagreb, 1988.
165. Vulpe A. Äxte und Beile in Rumänien, I // *Prähistorische Bronzefunde*. – München, 1970. – Abt. IX, Bd. 2. – 196s.
166. Vulpe A. Inceputurile metalurgiei aramei in spatul Carpato-Dunărean // *SCIV*. – 1973. – T. 24. – № 2.
167. Vulpe A. Äxte und Beile in Rumänien, II // *Prähistorische Bronzefunde*. – München, 1975. – Abt. IX, Bd. 5. – 164 s.
168. Wojciechowski J. Slady miedzi w serii osadów typu tufitów bazaltowych w Hancewiczach na Polesiu // *Biuletyn P.I.G.* – 1939. – T. 14. – S. 401–409.
169. Zaharia E. La Culture de Monteoru. Sa de uxieme etape de Sarata Monteoru (dep. de Buzan) // *Dacia*. – 1990. – № 34. – S. 23–51.
170. Žaki A. Toporki miedziane na północnych stokach Karpat // *AAC*. – 1960. – T. 2. – Z. 1–2. – S. 87–105.
171. Žeravica Z. Äxte und Beile aus Dalmatien und Anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina // *Prähistorische Bronzefunde*. – Stuttgart, 1993. – Abt. IX, Bd. 18.

Питання до 4 розділу

1. Яке значення мали в енеоліті мідні вироби?
2. З яких родовищ міді виготовлялись вироби, знайдені на Західній Волині? Що відомо про місцеві родовища?
3. Який асортимент металевих виробів був за доби бронзи на Західній Волині?
4. Які скарби палеометалевих виробів походять із Західної Волині? Про що вони свідчать?

ДОДАТКИ

Додаток А. **Олексій Курманський.** Кам'яні бойові сокири з фондів Державного історико-культурного заповідника м. Дубно

Додаток Б. **Олександр Остапюк.** Нова знахідка скарбу прикрас епохи бронзи на Волині

Додаток В. **Тетяна Гошко.** Технологічне дослідження виробів з кольорового металу із Західної Волині

Олексій Курманський
 наук. співробітник Дубнівського ДІКЗ, м. Дубно

Кам'яні бойові сокири з фондів Державного історико-культурного заповідника м. Дубно

В 1937 році у фонди ДІКЗ були передані дві кам'яні сокири з просвердленим отвором. Обставини знахідки на даний час не відомі, але можна припустити, що вони пов'язані з дослідницькою роботою Ю. Шумовського або М. Островського.

Перша сокира була виявлена в селі Грядки Дубнівського району (рис. А.1:1). Виготовлена з сіро зеленуватої дрібнозернистої сировини, яка має густі дрібні вкраплення. Сокира добре відшліфована. Пошкоджень немає, окрім двох тріщин, які можуть мати пізніше пошкодження. Сокира має клиноподібну передню частину з найбільшим розширенням по поперечному діаметру отвору, задня частина дещо опущена і помітно звужується. Обушок – невеликий, скошений вниз. Площина обушка заокругленої трикутної форми. Низова частина сформована у вигляді заокругленої лопаті, що загострена донизу. Отвір циліндричний, діаметром 24 мм. Загальна довжина сокири 181 мм, найбільша ширина 56 мм. Висота в районі отвору 34 мм, висота в районі лопаті – 54 мм. Знахідка належить до дископодібного типу кам'яних сокир.

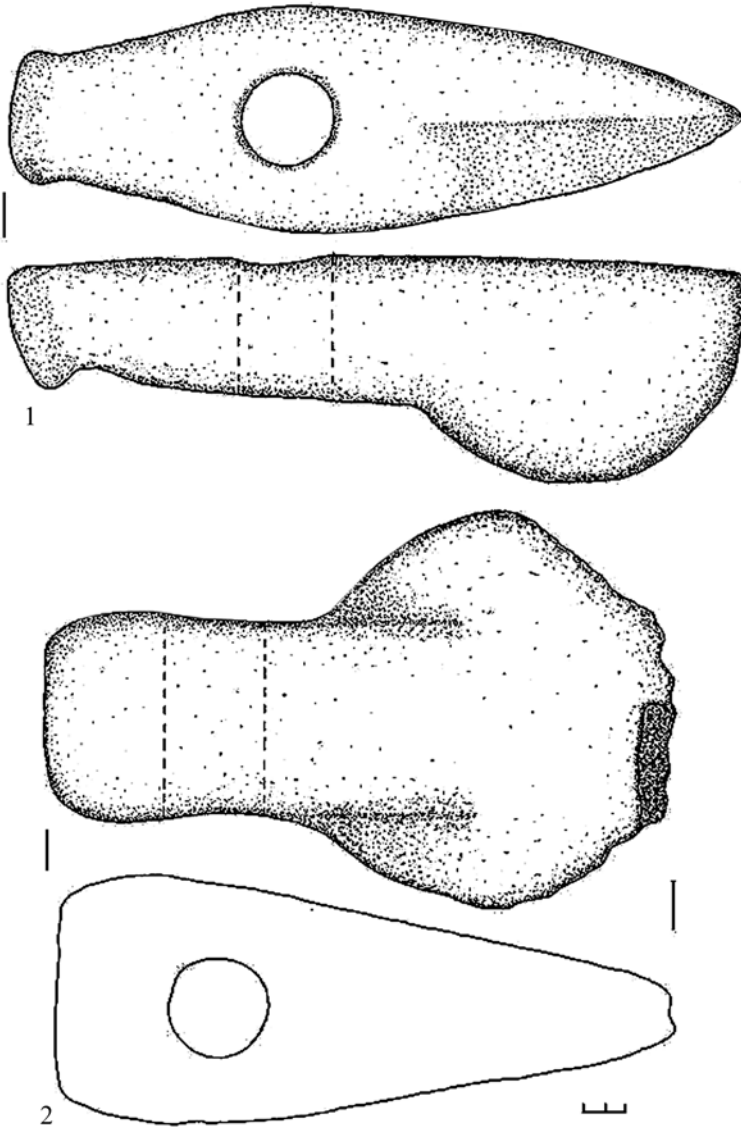
Очевидно, виріб походить із зруйнованого поховання, так як знаходиться в доброму стані і не піддавався переробці.

Друга сокира знайдена в селі Липа Дубнівського району (рис. А.1:2). Вона виготовлена з сірої дрібнозернистої породи, поверхня шліфована і вкрита кавернами. Сокира має клиноподібну форму, симетрична. Лопать – лопатоподібна і симетрична. Внаслідок тривалого використання присутні значні пошкодження на лезі (майже по всій його округлості). Сокира має масивний плоский обух. Товщина звужується від обуха до леза. Загальна довжина становить 155 мм, максимальна висота леза 97 мм, максимальна ширина обушка 50 мм, висота в районі отвору 43 мм, діаметр отвору 23 мм. Знахідка належить до типу лопатевих (човноподібних) кам'яних сокир.

Розширені секироподібні леза вперше з'являються на кам'яних сокирах-молотах троянського типу. В. І. Клочко відносить такі сокири до умовного типу “Почапи”.

Сокири саме такого типу можна розглядати як південне запозичення та вважати їх прототипами сокир фат'янівського типу [Клочко, 2001, с. 247].

З погляду на аналогії, сокири з сіл Липи та Грядки Дубнівського району можна віднести до кола культур шнуrowої кераміки, або до постшнурових (за новою термінологією) [Клочко, 2001, с. 243, рис. 34: 2, 7, 8; Михаль-

Рис. А.1. Кам'яні бойові сокири з фондів ДІКЗ:
1 – Грядки, 2 – Липа Дубнівського р-ну Рівненської обл.

чишин, Маркус, Охріменко, 2005, с. 365, 371, рис.11].

Виробництво даних сокир для Дубенщини було дуже складним, так як був досить великий дефіцит на таку сировину. Тому можна припустити, що через дану територію пролягав якийсь торговий шлях.

Процес виготовлення бойових сокир включав у себе оббивку заготовки, обробку способом пікетажу, шліфовку, просвердлення отвору. Оббивка заготовки проводилась відбірниками з такого ж матеріалу що і заготовка, або з більш твердого. У процесі обробки каменю надавалася форма сокири. Усунення нерівностей на поверхні заготовки проводилось способом пікетажу. При цьому інструмент пікетажу – відбійник – повинен бути з твердішої породи, ніж з якої виготовлялася сокира. Найчастіше на території Дубнівського району для цього застосовувалися крем'яні кулясті відбійники. В результаті пікетажу проводилась “доводка” форми сокири. Наступним етапом виготовлення бойових сокир була шліфовка. Для застосовувались різні гірські породи, але частіше пісковики – крупно і дрібнозернисті. Завершальним у процесі виготовлення сокир було свердління. Свердління каменю проводилось за допомогою піску, який приводився в рух дерев'яним чи кістяним стержнем (у більшості випадків кістяним) [Михальчишин, Маркус, Охріменко, 2005, с. 373–375].

Щоб раціонально використовувати матеріал, майстер повинен був мати досвід. Часто сокири ламалися. Якщо поламана сокира піддавалася додатковій обробці, майстер робив нову. Згадувані сокири з фондів ДІКЗ не піддавалися переробці.

Серед кам'яних сокир Дубенщини немає особливих, притаманних лише нашому регіону, типів. Аналогі їм широко відомі як у західному, так і східному напрямку. Найбільше розповсюдження мають кам'яні сокири клиноподібного та усічено-ромбічного типів, які і різний час співіснують з іншими типами сокир.

Література

1. Ключко В. І. Розвиток озброєння “шнурових” культур України, як відображення етнокультурних процесів в регіоні // *Od neolityzacji do początków epoki brązu.* – Poznań, 2001. – С. 243–247.
2. Ткач В. В. Поширення, виготовлення і використання кам'яних свердлених виробів епохи бронзи на території сучасної Дубенщини // *Дубно і світ. Міжнародна ювілейна науково-теоретична конференція, присвячена 900-річчю 25-26 серпня 2000 р.* – Дубно, 2000. – С. 57–58.
3. Михальчишин І. Р., Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Бойові кам'яні сокири Північного Прикарпаття і Волині // *Археологічна спадщина Яна Фітцке.* – Луцьк, 2005. – С. 369–377.

Олександр Остапук,

директор Любомльського краєзнавчого музею, м. Любомль

Нова знахідка скарбу прикрас епохи бронзи на Волині

Бронзовий вік був важливим періодом в історії України. Він характеризується багатьма істотними досягненнями стародавнього населення. Одним з досягнень цієї епохи є відкриття бронзи та виготовлення з неї різних знарядь.

На Україні, як і на території всієї Східної Європи, епоха бронзи тривала приблизно тисячу років – від перших століть II тисячоліття до н.е. і до початку I тисячоліття до н.е. Умовно бронзовий вік на Україні можна поділити на три періоди: ранній (XIX–XVII ст. до н.е.), середній (XVI–XIV ст. до н.е.) та пізній (XIII–IX ст. до н.е.).

В ранньому періоді на Середньому Дніпрі та у прилеглих лісостепових районах локалізована середньодніпровська культура, яка поширена також і в південній частині Білорусії. Західні райони України в цей час займає група споріднених культур, серед яких на Волині вирізняються городоцько-здовбицька та стжижовська культури. Середньодніпровська культура та названа вище група культур Західної України належать до так званих культур шнурової кераміки, або бойових сокир, що охопили наприкінці III – на початку II тисячоліття до н.е. велику терито-

рію Західної та Східної Європи. Ці культури належать стародавнім індоєвропейським предкам слов'ян, балтів і германців.

Можемо говорити про те, що в цілому густота населення України в епоху бронзи порівняно з попереднім періодом помітно зросла. В епоху бронзи найвищої інтенсивності досягло землеробство і скотарство. В ранньому і середньому періоді бронзового віку набуло особливого поширення виробів із каменю, техніка виготовлення кам'яних знарядь досягає завершеності. Це пояснюється недостатнім розвитком місцевої металургії та високою вартістю привізних металевих виробів.

Перші металеві вироби на Україну потрапляли з Балкан, Прикарпаття. Звідси на територію України йшла не тільки сировина, а й готові вироби. В західних і північно-західних районах потреба в металевих виробах задовольнялася в основному шляхом довозу з прикарпатського металургійного центру.

В останні роки на Волині виявлено чимало нових знахідок з міді та бронзи.

В 2009 р. коло с. Бужковичі Іваичівського району був знайдений

Рис. Б.1. Браслети і скроневі кільця із скарбу коло с. Бужковичі Іваничівського району Волинської області

скарб жіночих прикрас, виготовлених з міді. Він складався з двох браслетів і двох скроневих кілець (підвісок). Зараз він зберігається у фондах Любомльського краєзнавчого музею.

Перший масивний браслет виго-

товлений з мідного круглого прута, закрученого в два оберти, з незначним потоншенням на кінцях.

Браслет круглої форми, покритий патиною і частково окислений. Діаметр браслета 86 мм, товщина прута – 8,5 мм (*рис. Б.1:1*).

Другий браслет менший, закручений в один оберт і заведеними один за одним потоншеними кінцями. Також круглої форми, виготовлений з мідного прута Ø-5 мм. Діаметр браслета – 69 мм. Покритий патиною (*рис. Б.1: 2*).

Перше скроневе кільце виготовлене з круглого мідного дроту розплющеному на одному кінці у вигляді вербового листка. Ззовні по центру йде поздовжнє тиснуте ребро. Скроневе кільце під час виявлення мало овальну форму, 85x63 мм. Товщина листка-0,4 мм. Кільце покрите патиною і має окислення (*рис. Б.1: 3*).

Друге скроневе кільце менше. Також виготовлене з круглого мідного дроту розплющеному в одному кінці у вигляді вербового листка. Ззовні по центру йде поздовжнє тиснуте ребро. Гострий кінець загнутий всередину. Діаметр скроневого кільця 73x66 мм. Розплющені кінці обох скроневих кілець, через малу товщину, мають надломані краї (*рис. Б.1: 4*).

Деякі науковці такі кільця ще називають сережками, але за розмірами такі вироби більше підходять до скроневих чи підвісних кілець.

Подібні речі шнурової кераміки відомі в городоцько-здвбицькій, межановицькій, стжижовській, східнотшинецькій культурах і пам'ятках почапського типу.

Не маємо всіх відомостей, чи були ще які супроводжуючі речі з виявленого скарбу, відомо тільки, що речі були виявлені пошуковцем і лежали разом. Ми можемо віднести цей скарб до стжижовської культури, яка охоплювала східну частину Люблінського воєводства (Польща) і Північно-Західну Волинь. Східний кордон цієї культури проходить по р. Горинь, західний по лівобережжю верхньої течії Західного Бугу, південний – перетинає верхню течію Західного Бугу, Стиру й Ікви, північний – верхів'я Прип'яті. Ця знахідка цікава тим, що Західне Побужжя і Рівненщина більш досліджені, а Волинська область значно менше. До кінця ХХ ст. по стжижовській культурі були відомі 66 поселень, 24 могильники і одиничних захоронень, 4 скарби речей.

До металевих виробів цієї культури відносяться вислообушні сокири (Стеблівка, Торчин, Острів) північнокавказького типу, скроневі кільця, шийні гривни, браслети і персні у вигляді вербового листка з одним, двома і трьома поздовжніми реберцями, пластинчаті браслети з гладкою поверхнею і загостреними кінцями (Стеблівка, Могиляни), браслети з круглої в перетині полосою з загостреними або рівно зрізаними кінцями (Стеблівка, Липа), діадема з металевої стрічки (Великий Боратин), підвіска у формі

півмісяця з спірально загнутими кінцями (Стеблівка), підвісні кільця і персні із круглого або розклепаного дроту (Могіляни) і ін. (рис. Б.3–7). Аналізами прикрас стжижовської культури, проведеними Риндіною Н.В. встановлено, що вони виготовлені в основному із волинської або карпатсько-трансильванської міді, або з сплавів металу цих двох родовищ.

До пам'яток стжижовської культури відноситься більшість волинських кременеобробних майстерень. Знаряддя виготовлені із чорного або сірого з чорними смужками кременю. На поселеннях стжижовської культури проводили археологічні розкопки Я. Фітцке (1928), М. Пелешин (1971), Ю. Захарук (1957,

1961), І. Свєшніков (1966) та ін.

На Волині ця культура мала як ґрунтові так і підкурганні могильники. Трапляються вкладки попарного захоронень чоловіка і жінки орієнтованими головами в протилежних напрямках, в сидячому і скорченому положеннях. В 1960-х роках було виявлено таке захоронення в піщаній дюні під час будівництва дороги коло с. Замлиння Любомльського району.

Найбільш характерними в знайденому скарбі є скроневі кільця або підвіски у вигляді вербового листка. Подібні кільця виявлені в скарбі з с. Липа Дубнівського району, а в скарбі із с. Стеблівка Здолбунівського району їх виявлено 10 екземплярів (рис. Б.3).

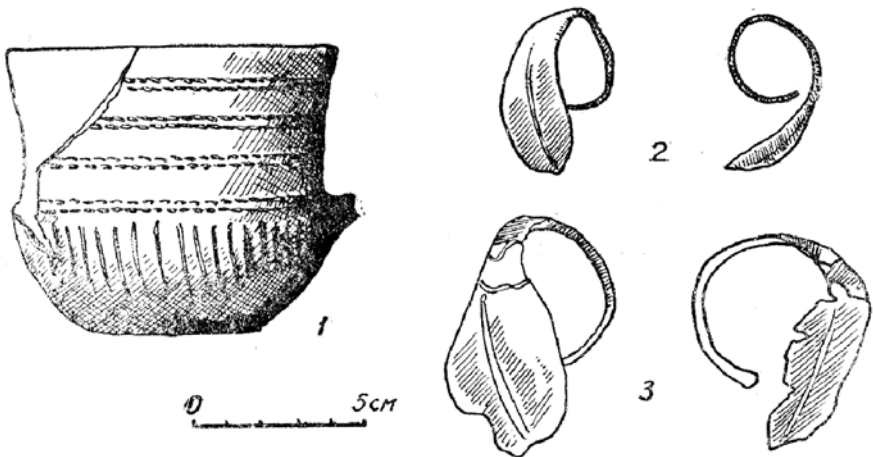
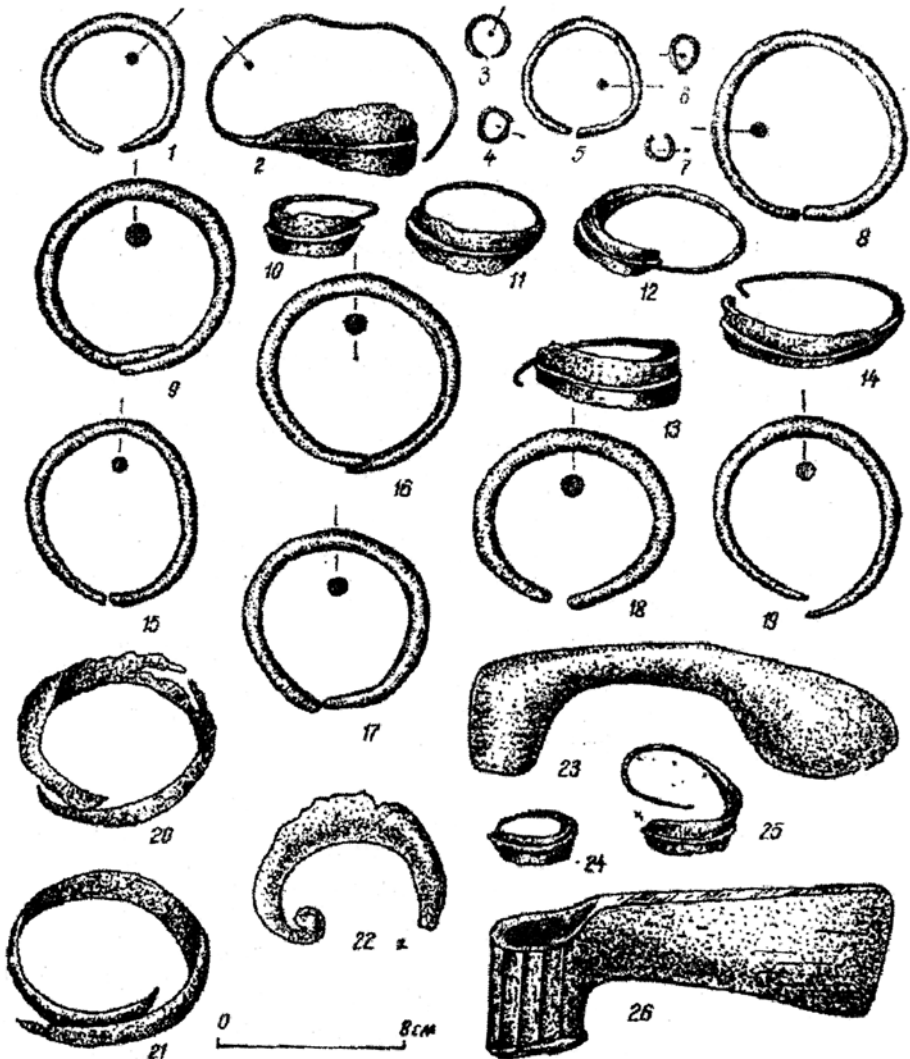
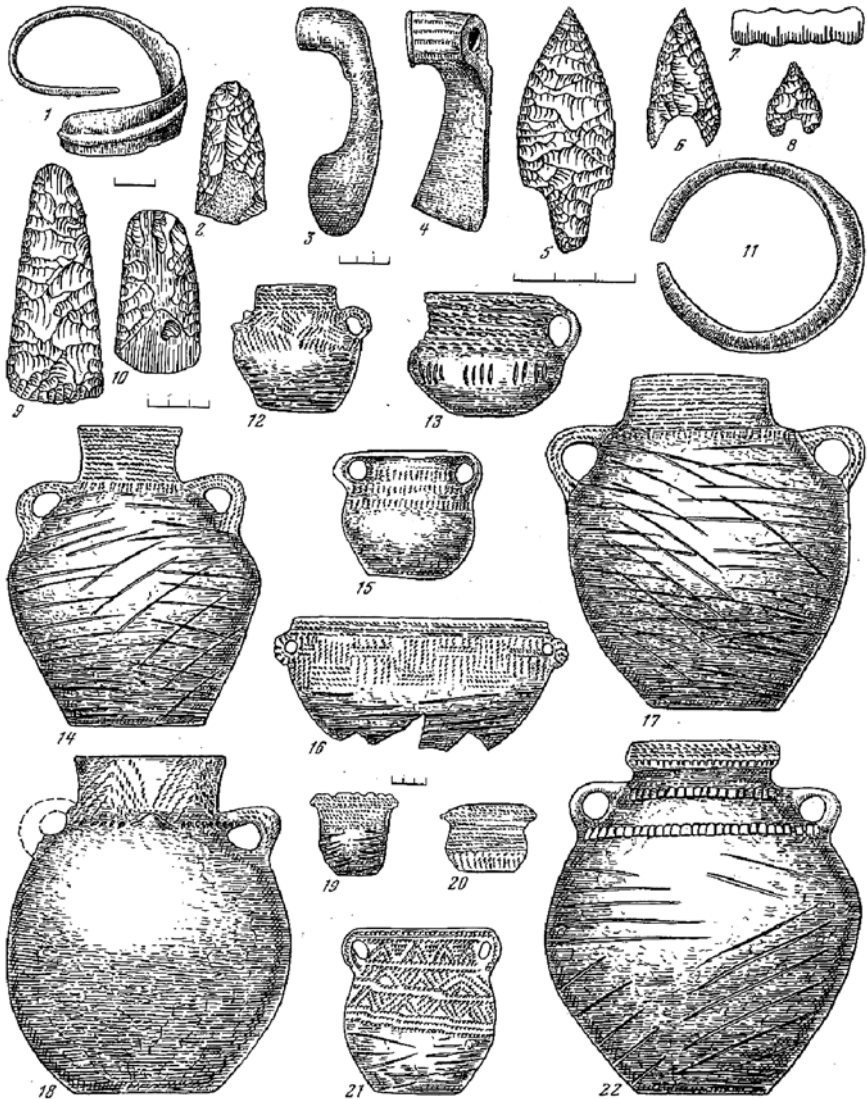

Рис. Б.2. Предмети з поховання культури шнурової кераміки коло с. Ріпнів (II) Львівської області (за В. Бараном): 1 – посудина; 2 – бронзові сережки

Рис. Б.3. Прикраси та зброя із скарбів бронзового віку:
 1–8 – із с. Липа Дубнівського; 9–26 – із с. Стеблівка Здолбунівського районів
 Рівненської області (за І. Свешніковим)

Рис. Б.4. Інвентар стжижовської культури:

1, 3, 4, 11 – Стеблівка; 2 – Коршів; 5, 6 – Озлів; 7, 8, 13, 22 – Торчин;
 9 – Підгайці; 10 – Диків; 12, 16, 21 – Валентинів; 14, 17 – Зозів ІІ;
 15, 18, 21 – Вишків; 19 – Черників; 20 – Зимно; 1, 3, 4, 7, 11 – бронза;
 2, 5, 6, 8–10 – кремій; 12–22 – кераміка

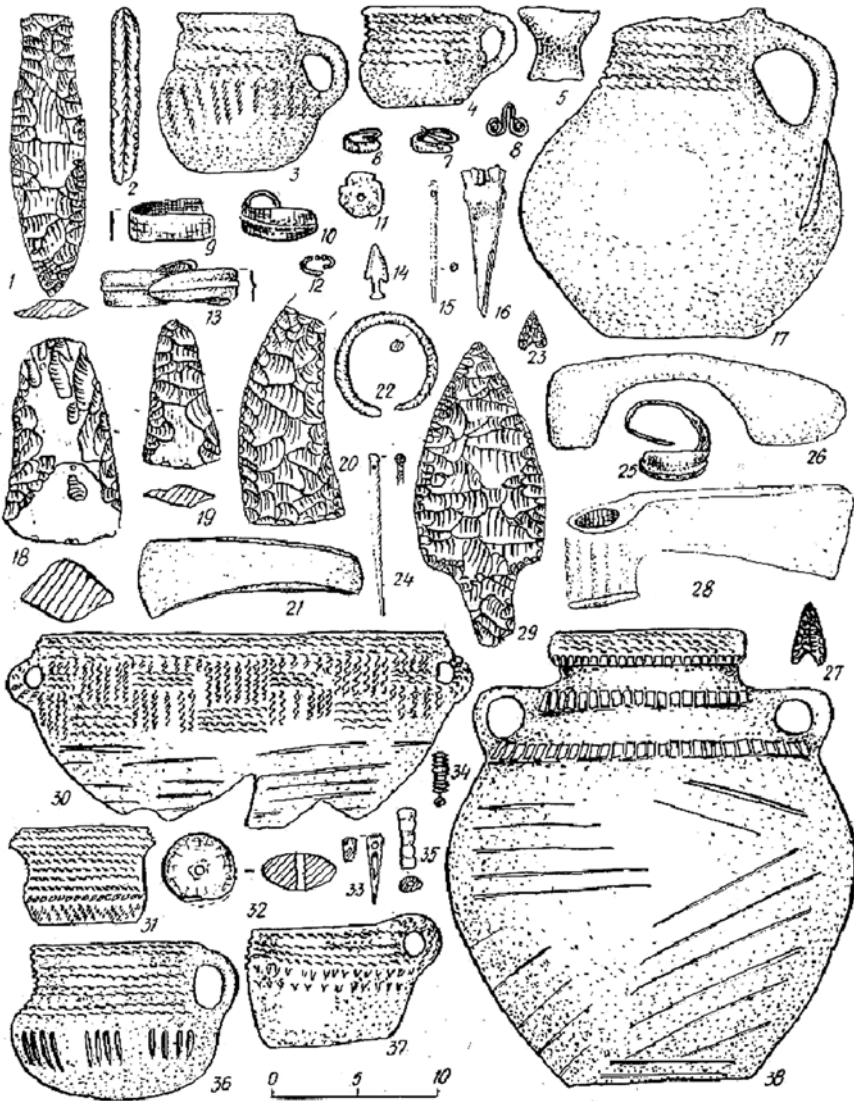
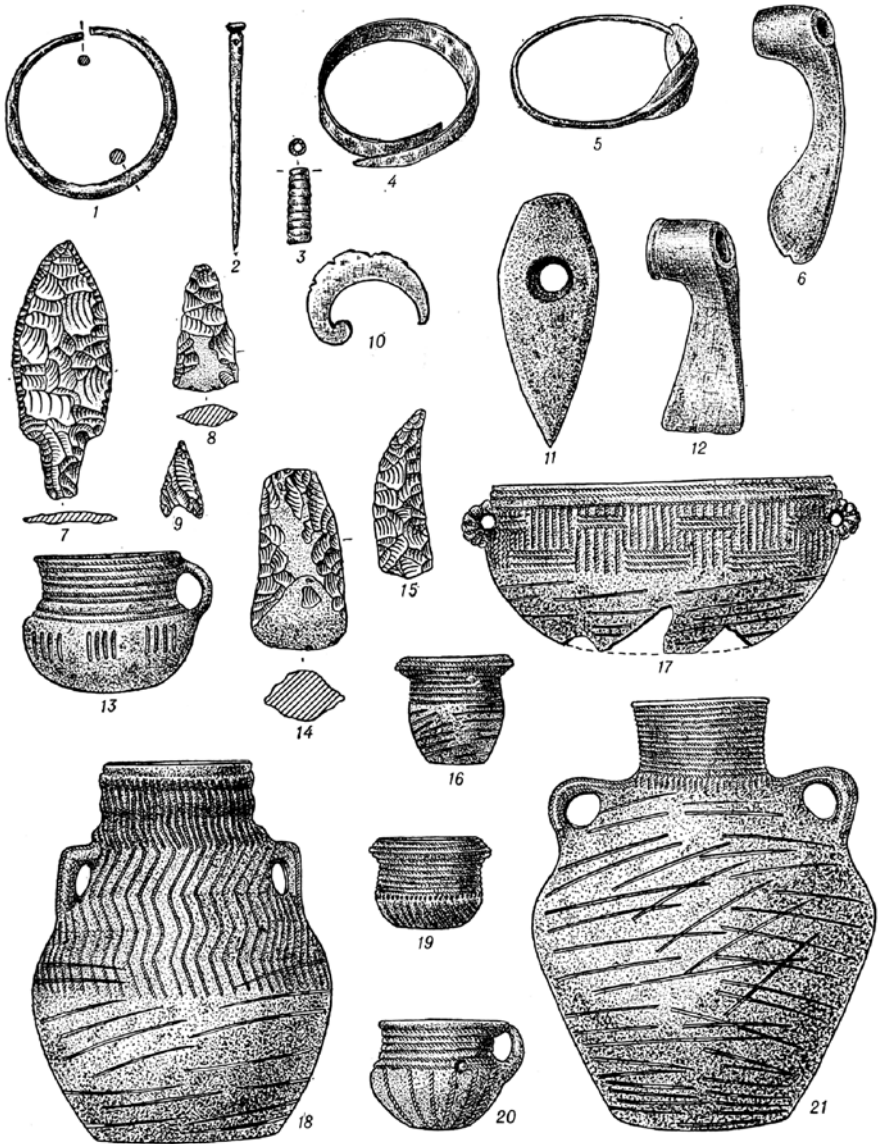
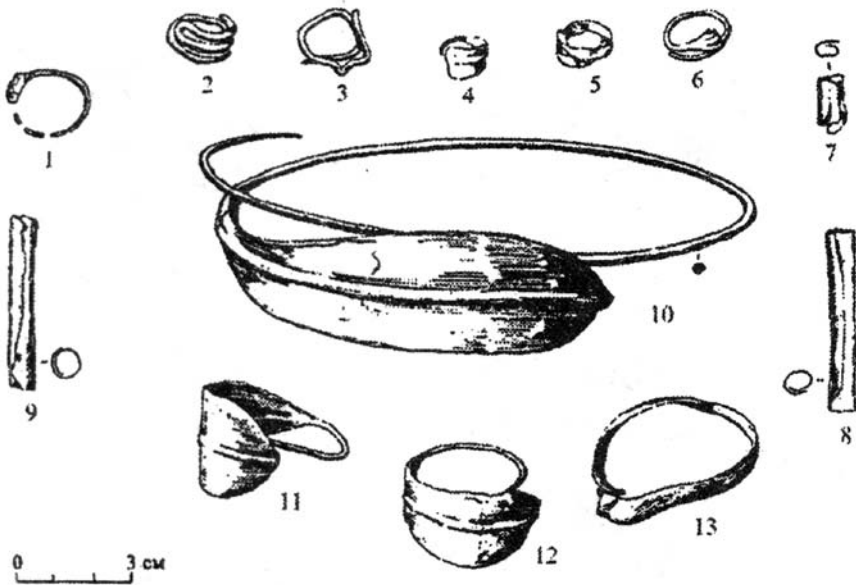

Рис. Б.5. Ранній період бронзового віку. Матеріали почапської групи (1–17) та стжижовської культури (18–38):

1, 9 – Золочів; 2, 4, 6, 7 – Чижиків; 3, 5, 8, 11–13, 16 – Почапи; 10 – Ріпнів;
14 – Гончарівка; 15, 17 – Звенигород; 18–38 – Рівненська та Волинська обл.

Рис. Б.6. Кераміка, знаряддя праці та зброя стижковської культури:
 1 – Липа; 2, 3, 8, 21 – Зозів; 4, 6, 10, 12 – Стеблівка; 5 – Сьомаки; 7 – Великий Олексин; 9, 11 – Озлів; 13 – Торчин; 14 – Диків; 15 – Караєвичі; 16 – Черників;
 17 – Валентинів; 18 – Рівненський район; 19 – Зимне; 20 – Вільхове

Рис. Б.7. Прикраси стжижовської культури з поховання в с. Могиляни Рівненської обл. (за К. Каспаровою)

В 1958 р. під час проведення археологічних розкопок коло с. Ріпнів Львівської області виявлене безкурганне поховання культури шнурової кераміки, де коло черепа було два скроневих кільця, які мали форму вербового листка (рис. Б.2). Найбільш подібні кільця були виявлені біля с. Сьомаки і смт. Торчин на Волині, м. Дубно Рівненської області, с. Переможне Львівської області, біля с. Озліїв. Такі кільця знайдені під час археологічних розкопок у Києві. Як бачимо скроневі кільця у формі вербового листка зустрічаються в середньодніпровській культурі, у пам'ятках по-

чапського типу і відомі з пізніших поховань підкарпатської культури (рис. Б.4–6).

На Люблінщині в Злотій у 2002 р. були проведені археологічні розкопки на могильнику з трупоспаленням. Там також виявлено подібні кільця в дуже багатому захороненні, яке польські науковці відносять до межановицької культури (рис. Б.8).

Спектральним аналізом, виконаним Н. В. Риндіною і Є. М. Черних, встановлено, що скроневі кільця з Торчина, виготовлені з міді, а скроневі кільця із Дубно і Липи – із низькооловянистої бронзи.

Рис. Б.8. Прикраси з поховання межановицької культури в Злотій (Польща)

Проведені археологічні дослідження підтверджують, що ця мідь могла використовуватись з родовища коло с. Великий Мідськ. Родовища міді виявлені і в Яновій Долині Костопільського району, Маюничях Володимирецького району Рівненської області, а також Ратнівському районі Волинської області. Відомі вони і в Польщі.

Згідно радіовуглецевих аналізів суміжних культур Хлопце-Веселе і межановицької культури, які датовані XVIII-XVII ст. до н.е., ми можемо віднести вищеописаний скарб з с. Бужковичі Іваничівського району Волинської області до 1800–1600 рр. до н.е.

Література

1. Археологія Української РСР. – Т.1. – Київ, 1971. – С. 288–293, 297–301.
2. Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Палеометалеві вироби // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк, 2005. – С. 315–336.
3. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. – К., 1990. – С.68–74.
4. Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М., 1987. – С. 35–51.
5. Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині. – Луцьк, 2007. – С.22–27.
6. Баран В. Д. Поховання культури шнурової кераміки коло с. Ріпнів (Ріпнів П), Львівської обл. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Київ, 1961. – С.151–153.
7. Bronicki A. Odkrycia archeologiczne na Lubelszczyźnie w 2002 roku. Katalog wystawy. – Chełm, 2003. – Foto 26.

Тетяна Гошко,

наук. співробітник Інституту археології НАНУ, м. Київ

Технологічне дослідження виробів з кольорового металу із Західної Волині

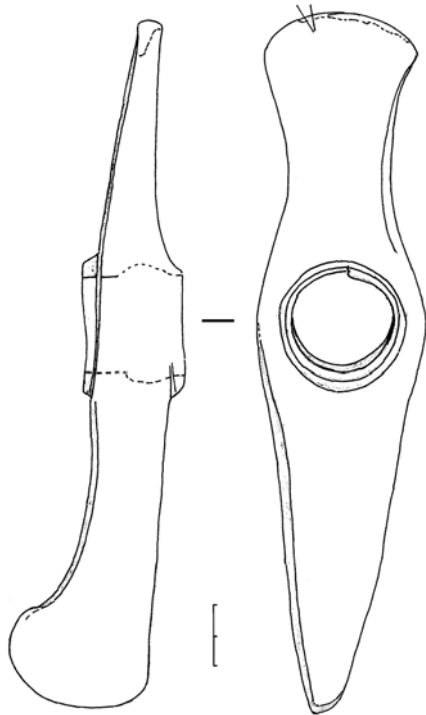
В Інститут археології НАН України надійшла колекція мідних та бронзових виробів із Західної Волині для проведення технологічного дослідження.

Результати металографічного дослідження сокири-тесла з с. Листвин Дубнівського району Рівненської області.

За Н.В.Риндіною відноситься до типу ТТ-2 Ясладані [Рындина, 1998, с. 111]. Датується II фазою БКМП. Має лад'свидний корпус, що утворений двома клинами: поздовжнім і поперечним – теслоподібним. Поперечний перетин обох клинів овальний. Теслоподібний кінець трохи закручений пропелером. Обидва клини носять сліди роботи з твердим матеріалом (особливо теслоподібний). Втулка, що розташована посередині знаряддя, має на краях виступи, що по різному оформлені на спинці та черевці. На черевці виступ плавно переходить у корпус сокири, а на спинці набуває вигляд кільцеподібної муфти, на якій спостерігається гаряча усадочна тріщина (недостатньо нагрітий вставний стрижень при монтуванні ливарної матриці). Через це край втулки на спинці був загнутий усередину по всьому периметру і

прокований. Під загнутим краєм втулки, на її внутрішній поверхні, спостерігаються вдавлини від інструмента зі сегментовидним (?) робочим краєм.

Розміри знаряддя: загальна довжина – 22,9 см; ширина горизонтального леза – 5 см; ширина вертикального леза – 4,8 см; діаметр

Рис. В.1. Сокира-тесло з с. Листвин Рівненської обл.

втулки для руків'я – 3,3 см. Слідів ливарного шва на поверхні не спостерігається. Але за відомими аналогіями можна припустити, що виріб вилито у двобічній роз'ємній формі зі вставним стрижнем. Вага знаряддя – 1 кг 249,2 мг (рис. В.1).

Рівний корпус досліджуваного виробу відрізняє його від знарядь, описаних Н.В.Риндіною.

Шліф для проведення металографічного дослідження зроблено на поздовжньому перетині горизонтального леза. До травління на поверхні шліфа спостерігається евтектика $\text{Cu-Cu}_2\text{O}$, яка в процесі лиття сконцентрувалася на межах зерен (рис. В.2:1).

Характер розташування евтектики свідчить про те, що виріб було вилито у формі з низькою теплопровідністю, а потім був прокований зі ступенем сумарного обтискування у 80-90%. При цьому форма, скоріше за все, розігріва-

лася перед заливанням металу. Не можна відкидати і перегрівання металу [Рындина, 1998, с. 16]. Кування було направлене на витягування леза без його холодного зміцнення (рис. В.2:2). Величина зерна 0,15 – 0,20 мм. Мікротвердість від краю леза коливається від 80,3 кг/мм^2 до 71,3 кг/мм^2 . Невелике збільшення твердості металу на краю леза набуто в процесі використання знаряддя.

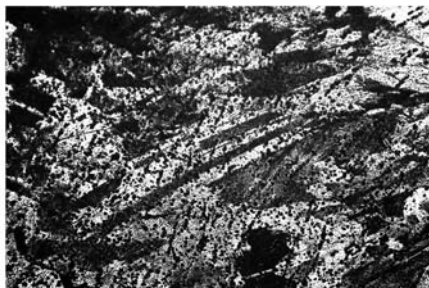
Згідно лабораторним дослідом І.Г.Равич і Н.В.Риндіної поєднання подібних за розміром зерен і мікротвердості характерні для температур кування при 900-1000° С [Равич, Рындина, 1989, с. 99].

За хімічним складом метал сокири-тесла подібний до металу II групи Карбунського скарбу [Черных, 1966, с. 117–119, таб. VI].

Хімічний склад металу досліджуваного знаряддя див. у таблиці В.1.

1

2

Рис. В.2. Мікроструктури леза:

- 1) Евтектика на межах зерен, зб. 70;
- 2) Деформована структура міді, зб. 70

Спектральний аналіз сокири-тесла
з с. Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл., %

№ ан.	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Mn	Mg	Ca	Al	Si
150	осн.	0,002	0,001	—	0,0004	0,001	—	—	1	0,002	0,003	0,001	0,01	0,03	0,06	0,2

Результати дослідження металевих виробів із Волинського краєзнавчого музею.

Проведене технологічне дослідження серії металевих виробів із Волинського краєзнавчого музею. Проблема полягала в тому, що всі вироби безпаспортні й культурну належність їх встановити важко. Тому досліджена колекція була розділена на дві умовні групи: вироби доби енеоліту та бронзи.

Спектральний аналіз металу проведено в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України. Його результати див. у таблиці В.2.

Вироби доби енеоліту. До цієї групи зараховані шість виробів. Переважна більшість з них зняряддя: пробійник, проколка, риболовецький гачок, сокирка провушна, долото. З прикрас – браслет.

Ан. 162. Пробійник. У верхній половині має прямокутний переріз (0,5 x 0,4 см), у нижній – набуває круглого перетину. Довжина 7,4 см (рис. В.3:2). Зверху розклепаній ударами, направленими вер-

тикально (рис. В.5:1). На бокових поверхнях чітко простежуються відбитки ковальського інструменту (рис. В.5:2) та поздовжні тріщини. Виготовлено два шліфа: а) на підполірованому вістрі та б) на поздовжньому розрізі ударної поверхні.

По всьому полю шліфа а) рівномірно розсіяні вкраплення Cu_2O . Мікроструктура з малою кількістю двійників у зернах. Зерна мають уламковий характер. Величина зерен – 0,045 мм. Мікротвердість 129 кг/мм² (рис. В.9: 1).

На шліфі б), як і на попередньому спостерігається велика кількість дрібних і крупних вкраплень Cu_2O . В центрі – велика розгалужена тріщина, яка проходить по діагоналі шліфа (рис. В.9: 2). У тому місці шліфа, який відповідає ударній площині, зерна деформовані куванням (рис. В.9: 3). Величина зерен – 0,035 – 0,045 мм.

Мікротвердість на різних ділянках шліфа 143,5–154 кг/мм².

Висновок. При виготовленні зняряддя застосовано формувальне

Таблиця В.2

Результати спектральних аналізів виробів із Західної Волині, %

№ ан.	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Mn	Mg	Al
157	осн.	3,685	0,045	0,02	0,005	0,8	1,658	0,35	0,2	0,2	0,006	0,0005	0,003	0,005
158	осн.	0,954	0,041			0,011	0,02	0,261	0,328					
159	осн.	0,01	0,5	16,69	0,0002	0,02	0,01	0,3	0,1	0,002	–	0,0006	0,001	0,001
160	осн.	9,764	0,03	0,03	0,001	0,09	0,09	0,1	0,2	0,01	0,005	0,0003	0,004	0,001
161	осн.	2,267	0,5	–	0,06	0,541	3,318	1,095	0,05	0,5	0,01	0,0002	0,006	0,01
162	осн.	0,02	0,8	–	0,04	0,2	0,3	0,2	0,4	0,05	0,001	0,001	0,01	0,05
163	осн.	15,653	2,394	–		0,181	0,563	1,628	0,214					
164	осн.	0,1	0,3	0,4	0,0002	0,006	0,01	0,015	0,4	0,0003	–	0,0006	0,003	0,01
165	осн.	0,8	0,3	0,1	0,005	0,03	0,2	0,1	0,15	0,04	0,001	0,0006	0,003	0,01
166	осн.	0,2	0,03	–	0,0005	0,005	0,02	0,015	0,1	0,01	0,001	0,0001	0,001	0,001
167	осн.	0,0002	0,002	–	0,035	0,05	0,06	0,01	0,15	0,003	–	0,0002	0,004	0,006
168	осн.	0,0004	0,01	–	0,001	0,001	0,01	–	0,3	0,01	0,001	0,001	0,006	0,03
196	осн.	5,389	0,02			0,13	0,354	0,465	0,268					
197	осн.	–	0,202			0,004	–	0,407	0,077	0,045	0,009			
199	осн.	6,424	0,082			0,076	0,651	0,825	0,014					
198	осн.	6,442	0,05	–	0,0003	0,009	0,4	0,5	0,06	0,4	0,02	0,002	0,01	0,01
199	осн.	>1	≥1	–	0,03	0,1	0,5	0,3	0,1	0,15	0,06	0,01	0,01	0,1
200	осн.	5,394	0,5	–	0,01	0,03	0,9	0,2	0,2	0,38	0,02	0,01	0,03	0,6
201	осн.	4,073	0,066	0	0,009	0,005	0,315	0,103	0,07	0,401	0,019	0		0,081
202	осн.	0,6	0,4		0,02	0,374	1,11	0,44	0,2	0,2	0,01	0,0003		0,01
203	осн.	0,5	0,6	0,003	0,04	0,415	1,082	0,5	0,3	0,2	0,005	~0,01		0,01
204	осн.	0,45	0,04		0,2	0,475	3,357	1,408	0,15	0,5	0,03	0,006		~0,1

кування при температурі до 600°C (неповне гаряче) зі ступенем обтиску $\sim 20\%$. Такий температурний режим привів до появи тріщин „червоноламкості” по всій поверхні пробійника (вміст Pb – $0,8\%$). Деформація металу на ударній поверхні пов’язана з використанням знаряддя.

Ан. 164. Браслет із кінцями, що заходять один за одний. Дріт посередині виробу в перерізі лінзоподібної форми. На кінцях звужується (рис. В.3: 3). Шліф зроблено на поздовжньому перерізі одного з кінців дроту. Мікроструктура поліедрична з двійниками рекристалізації на тлі залишкових дендритів. Видні дрібні пори від свинцю, який викри-

шився при поліруванні. Величина зерен – $0,035\ \mu\text{m}$. Мікротвердість $100,5\ \text{kg/mm}^2$ (рис. В.9: 5–6; рис. В.10: 1).

Висновок. Вилита й швидко охолоджена заготовка (свинець рівномірно й дрібно розсіяний) прокована на фігурному кувалді без накладки (лінзоподібний переріз). Відсутність ліній зсуву та форма дендритів свідчить про гаряче кування, але сплав містить таку кількість свинцю ($0,3\%$), яка призвела б до розтріскування металу. Отже, можна припустити, що кування провадилося по холодному металу з короткочасними відпалюваннями при температурі вищій за 350°C . Ступінь обтиску металу складає до

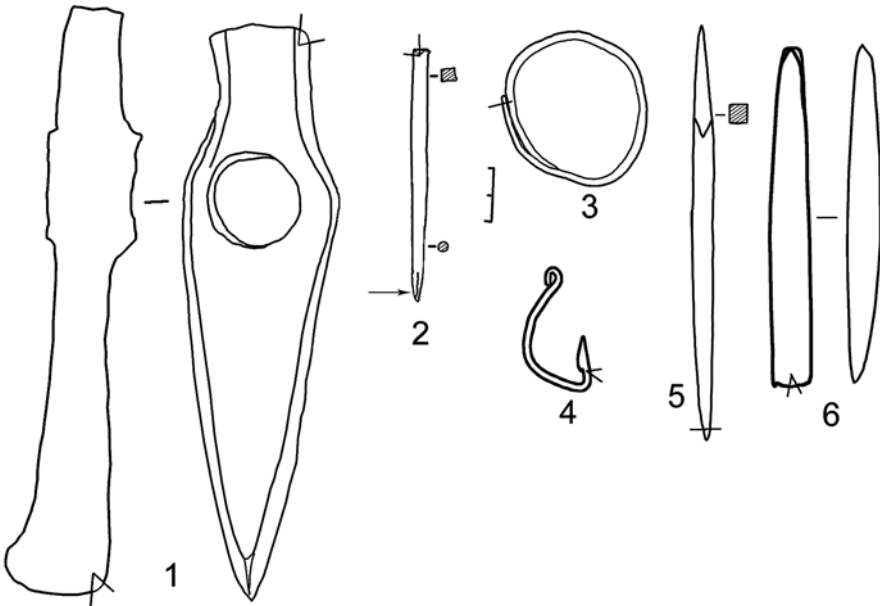

Рис. В.3. Мідні вироби енеоліту з позначеним місцем розташування шліфів

40%.

Ан. 165. Риболовецький гачок із круглого дроту. Один кінець якого закручений в петельку, інший – розплесканий і загострений. Жальце утворене шляхом розрубання розплесканого вістря (*рис. В.3: 4*).

Зразок для шліфа вирізано перед вістрям. На шліфі спостерігається подрібнена дендритна структура. Мікротвердість 96,5 кг/мм² (*рис. В.10: 2*).

Висновок. Дріт для гачка кувався з невисоким нагріванням металу (рівномірність перерізу, відсутність ліній зсуву, рекристалізованої структури).

Ан. 166. Проколка довжиною 12,4 см, кругла в перерізі. В найтовщому місці діаметр сягає 0,5 см. Під руків'я один з кінців було акуратно обпиляно чимось на кшталт напилка (паралельні борозенки під кутом 45°) з чотирьох боків, тим самим надано перерізу квадратної форми (*рис. В.3: 5; рис. В.5: 3*). На вістрі простежується поздовжня тріщина. Мікроскопічному аналізу піддано поздовжній переріз вістря. Мікроструктура являє собою майже повністю рекристалізовану структуру. Величина зерна 0,025 мм. Мікротвердість 100,7 кг/мм² (*рис. В.10: 3*).

Висновок. Проколка виготовлена неповним гарячим куванням (300 – 500°С) з обтискуванням металу на вістрі не менше 50%.

Ан. 167. Сокирка провушна (*рис. В.3: 1*). Зроблено два шліфа: а) – на лезі, та б) – на обушку. До травління на шліфі а) спостерігається сітка евтектики Cu_2O на границях зерен. Її форма свідчить про те, що великої деформації на цій ділянці виробу не було (*рис. В.10: 4*). Після травління відкрилася крупнозерниста структура з двійниками деформації всередині зерен (*рис. В.10: 5*). На самому краєчку шліфа, який відповідає лезу, видно маленьку ділянку деформованих зерен. Величина зерен – 0,15–0,20 мм. Мікротвердість – 95,4 кг/мм², на деформованій ділянці – 156,5 кг/мм².

До травління на шліфі б) теж спостерігається сітка евтектики $\text{Cu-Cu}_2\text{O}$ на границях зерен (*рис. В.10: 6*). Після травління відкрилася крупнозерниста структура з двійниками деформації. Величина зерен – 0,15 мм. Мікротвердість – 82,7 кг/мм² (*рис. В.11: 1*).

Висновок. Виріб було вилито у формі з низькою теплопровідністю (розташування евтектики) й потім прокований зі ступенем обтискування у 80 – 90% при температурі 900 – 1000°С. Кування було направлене на витягування леза. Збільшення твердості металу на краю леза набуто в процесі використання знаряддя.

Ан.168. Долото (*рис. В.3: 6*). Зразок для шліфа вирізано на робочій поверхні. Шліф виготовлено на її

поздовжньому перерізі. Евтектика $\text{Cu-Cu}_2\text{O}$ нерівномірно розподілена по полю шліфа – з одного боку вона густіша. Зерна величиною 0,065 – 0,09 мм. Мікротвердість 106,9 кг/мм₂ (рис. В.11: 2).

Висновок. Характер розташування евтектики свідчить про те, що долото було вилито в відкритій формі з низькою теплопровідністю. Наступне кування робочої поверхні провадилося при температурі близько 800°C зі ступенем обтискування до 80 – 90%.

Вироби доби бронзи. До цієї групи зараховано п'ятнадцять предметів, серед яких 9 шпильок, браслет, 2 кельта та уламки серпа, тесла з закраїнами і наконечника дротика.

Ан.157. Шпилька з петлеподібною голівкою та круглим у перерізі стрижнем, загальною довжиною 13,7 см. Петелька розігнута (рис. В.4:4). Виготовлено два шліфи а) – на вістрі шляхом полірування поверхні й б) – на голівці. На вістрі спостерігається тріщина, що йде вздовж стрижня та незначна кількість подрібненого евтектоїду. Структура поліедрична з двійниками рекристалізації. Зміцнення холодним куванням вістря не спостерігається. Величина зерен 0,035 мм. Мікротвердість 128 кг/мм² (рис. В.7: 1).

На голівці вилита дендритна структура сильно деформована куванням. Мікротвердість 150 кг/мм²

(рис. В.7: 2).

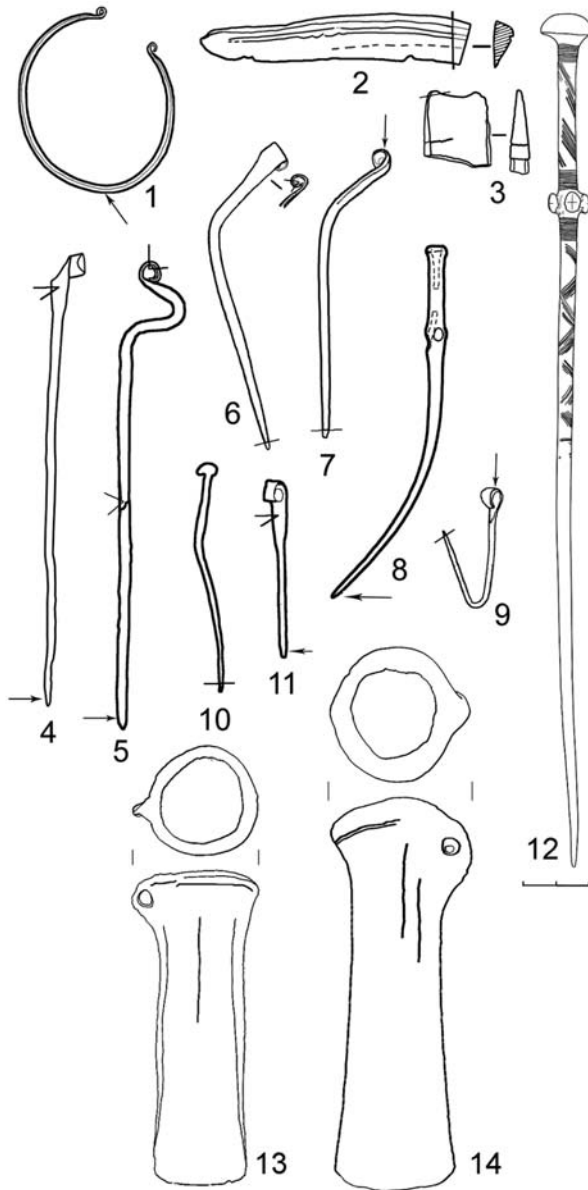
Висновок. Шпилька виготовлена вільним куванням (нерівності поверхні). Голівка формувалася без нагрівання металу зі ступенем деформації до 80%. Кування стрижня проходило при невисоких температурах (300 – 400°C) із заключним нагріванням виробу (форма зерен).

Ан.158. Шпилька з кулькоподібною голівкою, трохи зплащеною згори, круглим в перерізі стрижнем, зігнутим у верхній частині. Довжина виробу 7,3 см. Під голівкою – залишки ливарного шва (рис. В.4:10). Шліф зроблено на вістрі шляхом полірування поверхні. Структура дендритна дуже деформована. Мікротвердість 170 кг/мм² (рис. В.7:3).

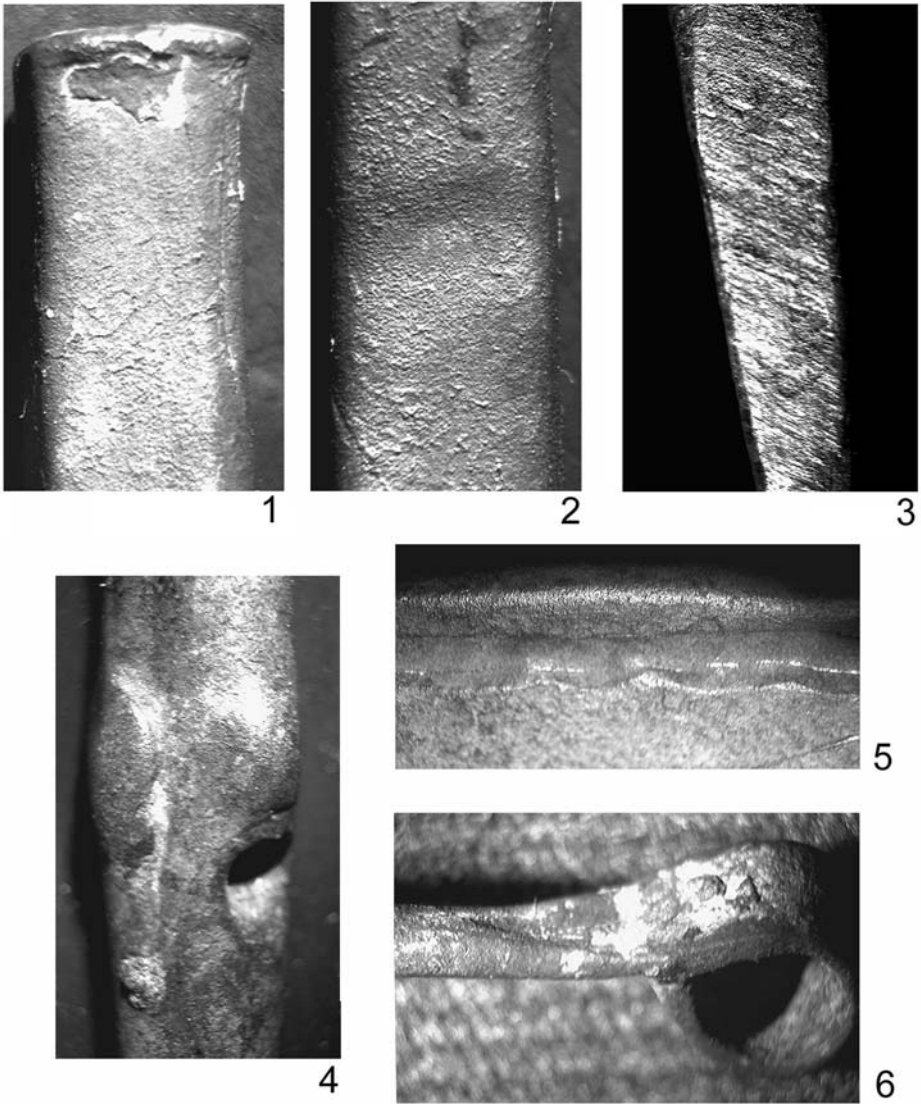
Висновок. Шпилька вилита в двостулковій ливарній формі (залишки ливарного шва). Доробка куванням була направлена на загощення й зміцнення вістря. Роботи провадилися по холодному металу зі ступенем деформації на вістрі до 100%.

Ан.159. Шпилька з петлеподібною голівкою, круглим в перерізі стрижнем, загальною довжиною 5,5 см (рис. В.4: 11). Виготовлено два шліфа: на голівці (а) та на вістрі (б).

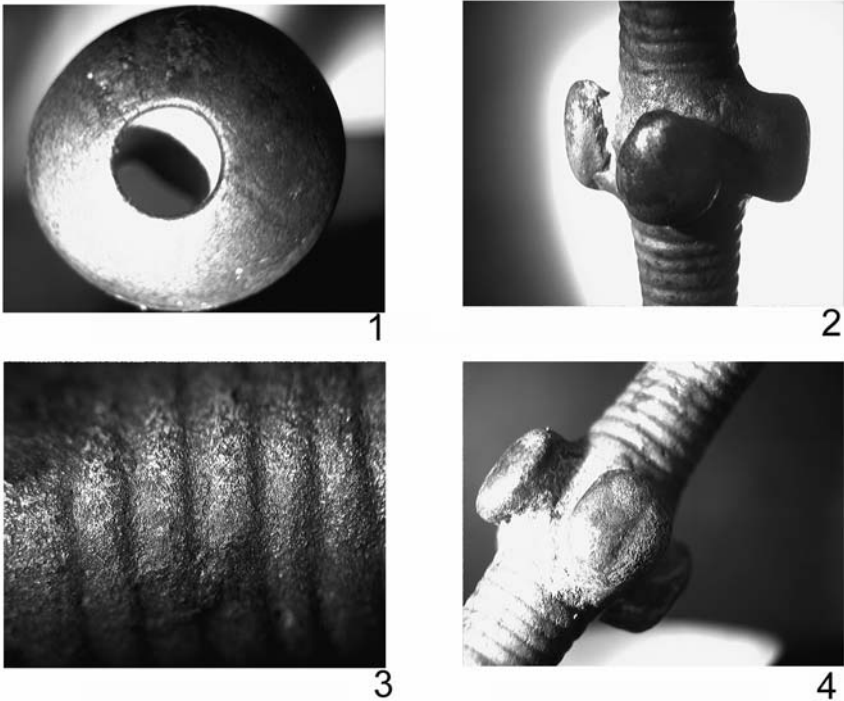
На голівці спостерігається пористість від свинцю, що викришився при поліруванні шліфа. Після травління відкрилася рекристалізована поліедрична структура з незначною кількістю двійників у крупних

Рис. В.4. Вироби доби бронзи з позначеним місцем розташування шліфів

Рис. В.5. Макрофотографії виробів

Рис. В.6. Макрофотографії шпильки з с. Лище Волинської обл.

зернах. Величина зерен $0,025 - 0,035$ мм. Мікротвердість металу 105 кг/мм^2 (рис. В.7: 4). На вістрі мікроструктура подібна до попередньої, лише зерно тут крупніше – $0,045$ мм. Мікротвердість 128 кг/мм^2 (рис. В.7: 5).

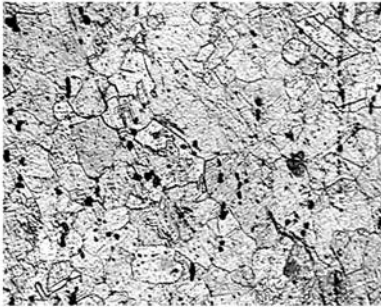
Висновок. Унікальність хімічного складу (латунь із вмістом цинку $16,685\%$) шпильки викликає ускладнення в інтерпретації технологічного процесу її виготовлення. Вироби з латуні в добу пізньої бронзи поодинокі, а латунь –

складний метал, який потребує спеціального вивчення дослідниками археометалургії.

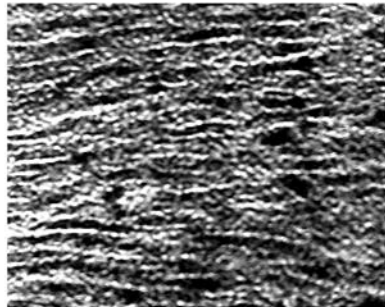
В даному випадку можна лише припустити, що деформація дроту на голівці була більшою, ніж на вістрі. Імовірно, що й температура кування теж була вищою (величина зерна).

Ан.160. Шпилька з петлеподібною голівкою та стрижнем, загнутим S-подібно, довжиною 15 см. Розламана навпіл (рис. В.4: 5). Виготовлено три шліфа: на голівці

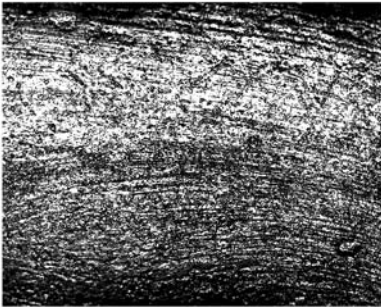

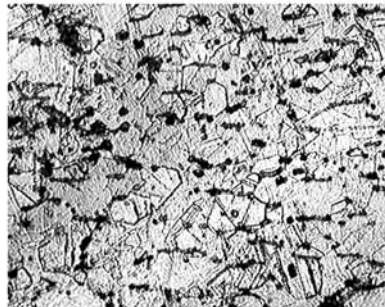
1

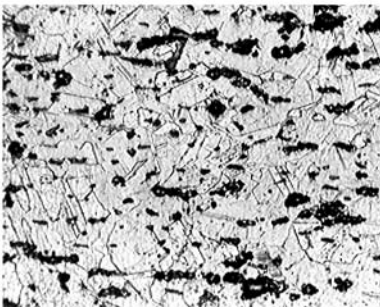
2

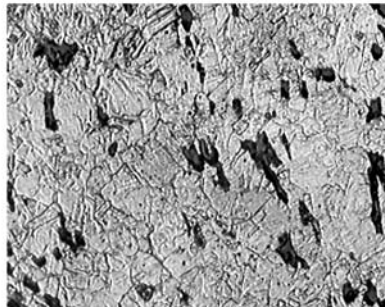
3

4

5

6

Рис. В.7. Мікроструктури: 1 - ан.157а, зб. 107; 2 - ан.157б, зб. 80; 3 - ан.158, зб. 80; 4 - 159а, зб. 246; 5 - 159б, зб. 107; 6 - 160а, зб. 107

(а), в центрі стрижня (б) та на вістрі (в).

Шліф а). Мікроструктура поліедрична на тлі залишкових витягнутих в напрямку кування дендритів. Евтектоїд помітно витягнутий і повторює закручування металу при формуванні голівки. Величина зерен 0,033 мм (рис. В.7: 6).

Шліф б). Мікроструктура поліедрична з двійниками рекристалізації. Границі зерен трохи округлі. Евтектоїд подрібнений та трохи витягнутий в напрямку кування. Мікротвердість 200 кг/мм². Величина зерен 0,035 мм (рис. В.8: 1).

Шліф в). Евтектоїд, помітно витягнутої форми, присутній у значній кількості. Спостерігаються залишкові дендрити, витягнуті вздовж стрижня. Структура погано читається. Мікротвердість 160 кг/мм² (рис. В.8: 2).

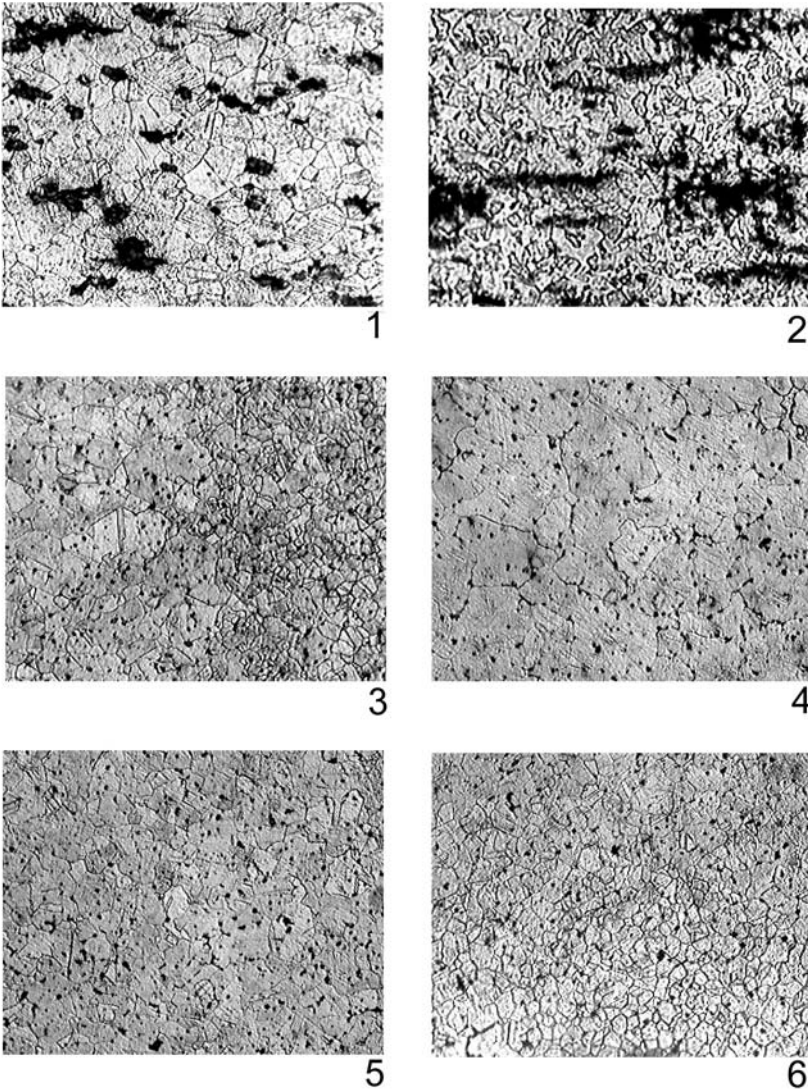
Висновок. Шпилька виготовлена з вилитого й швидко охолодженого (подрібнений свинець) стрижня. З огляду на відмінності в мікроструктурах трьох шліфів (найбільше рекристалізована центральна ділянка виробу), можна припустити наступну послідовність ковальських робіт. Вільним куванням з короткочасними проміжними відпалюваннями (Pb – 0,3%) оформлений стрижень, вістря. Розплескана верхня ділянка дроту й закручена в петельку. При цьому нагрівався весь виріб. Насамкінець був зро-

блений вигин стрижня біля голівки. Тобто, центральна частина стрижня найдовше піддавалася дії температури (форма зерен). Деформація металу на голівці – 40 – 50%, на вістрі – ~20%.

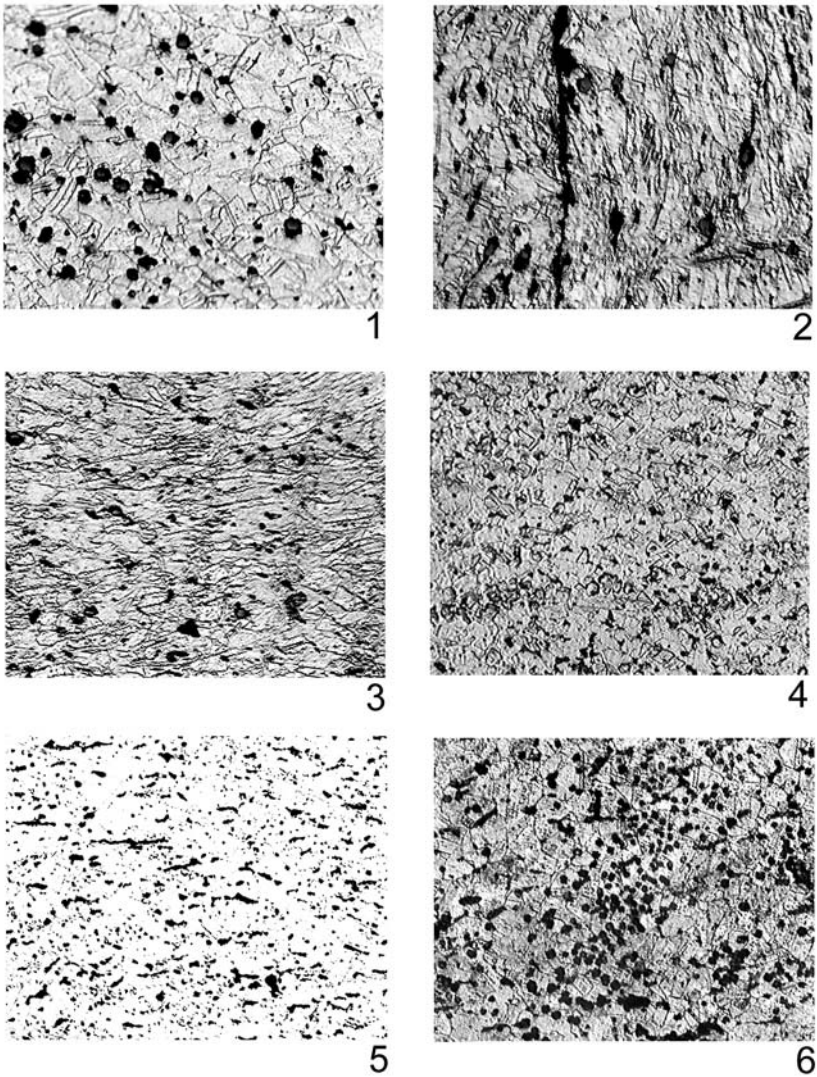
Ан. 161. Фрагмент вістря серпа (?) плаского з одного боку й нервною з іншого та скошеною спинкою (рис. В.4: 2).

Шліф зроблено на поперечному перерізі. До травління по всьому полю шліфа спостерігається дрібна пористість від свинцю, який викришився при поліруванні. В центрі – поперечна тріщина, яка проходить по границях поліедрів. Після травління спостерігається рекристалізована дрібнозерниста з двійниками структура на тлі залишкових дендритів. Починаючи від центру зразка, дендрити мають помітно витягнуту в напрямку кування форму, а на лезі зникають зовсім. Найдрібніші зерна, розміром 0,025–0,035 мм, розміщуються по краях шліфа й біля леза (рис. В.8: 4). На самому лезі вони помітно збільшуються – 0,035–0,045 мм (рис. 8: 3). На спинці – зерна з хвилястими границями, оточені свинцем. Двійників всередині зерен немає (рис. В.8: 5). Мікротвердість металу на спинці – 105 кг/мм², у центрі – 132 кг/мм², на лезі – 119 кг/мм².

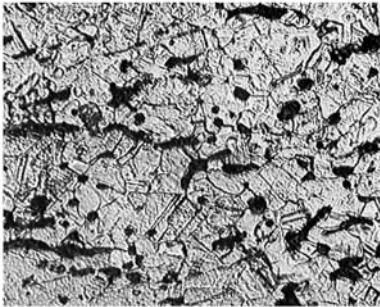
Висновок. Серп вилитий за восковою моделлю. На спинці спостерігаються нерівності, утворені

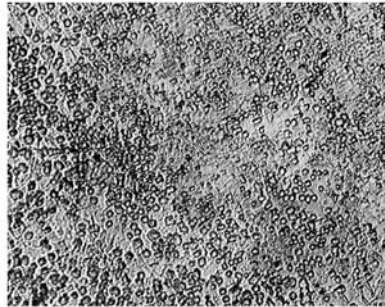
Рис. В.8. Мікроструктури: 1 -ан.160б, зб. 107; 2-ан. 160в, зб. 107; 3 - ан. 161, зб. 80; 4- ан.161, зб. 80; 5 - ан. 161, зб. 80; 6 - ан. 161, зб. 80

Рис. В.9. Мікроструктури: 1 - ан.162а, зб. 107; 2 - ан. 162б, зб. 246; 3 - ан. 162б, зб. 107; 4 - ан. 163, зб. 107; 5 - ан. 164, зб. 80; 6 - ан.164, зб. 107

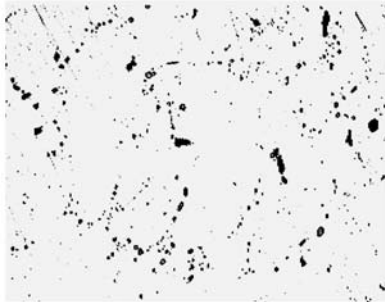
1

2

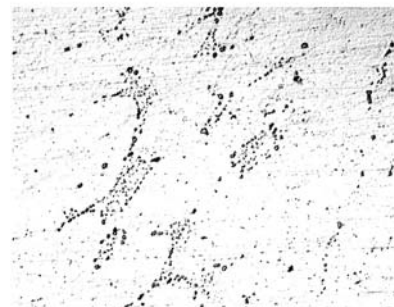
3

4

5

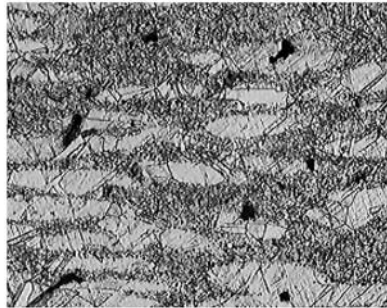

6

Рис. В.10. Мікроструктури: 1 - ан. 164, зб. 246; 2 - ан. 165, зб. 107; 3 - ан. 166, зб. 107; 4 - ан. 167а, зб. 80; 5 - ан. 167а, зб. 80; 6 - ан. 167б, зб. 80

1

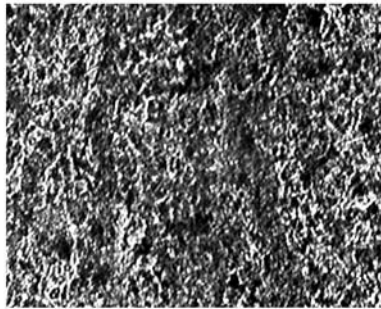
2

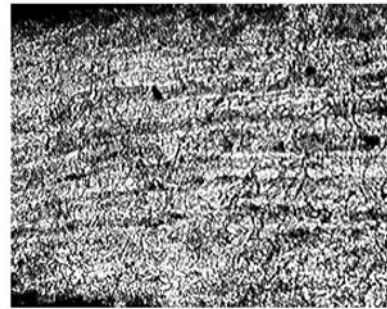
3

4

5

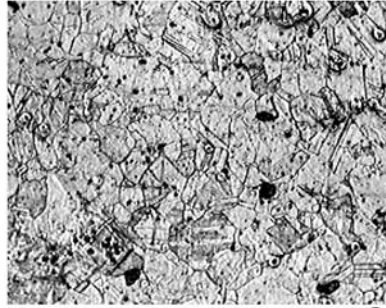

6

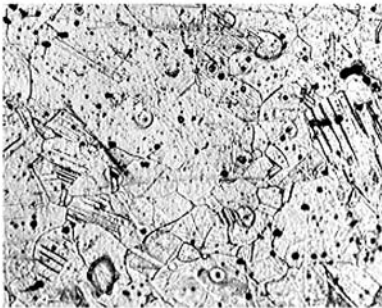
Рис. В.11. Мікροструктури: 1 - ан. 1676, зб. 80; 2 - ан. 168, зб. 80; 3 - ан. 196, зб. 80; 4 - ан. 196, зб. 80; 5 - ан. 197а, зб. 80; 6 - ан. 1976, зб. 80

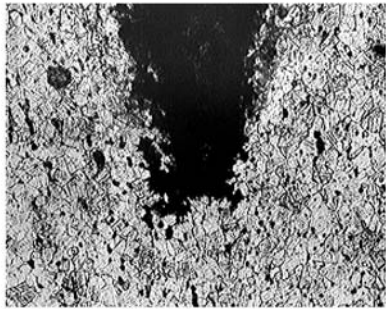
1

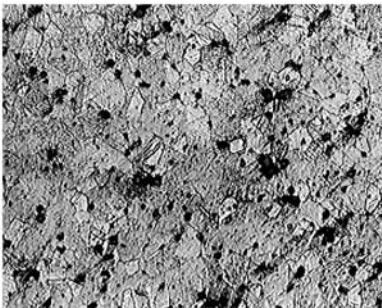
2

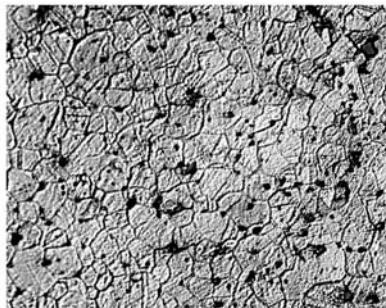
3

4

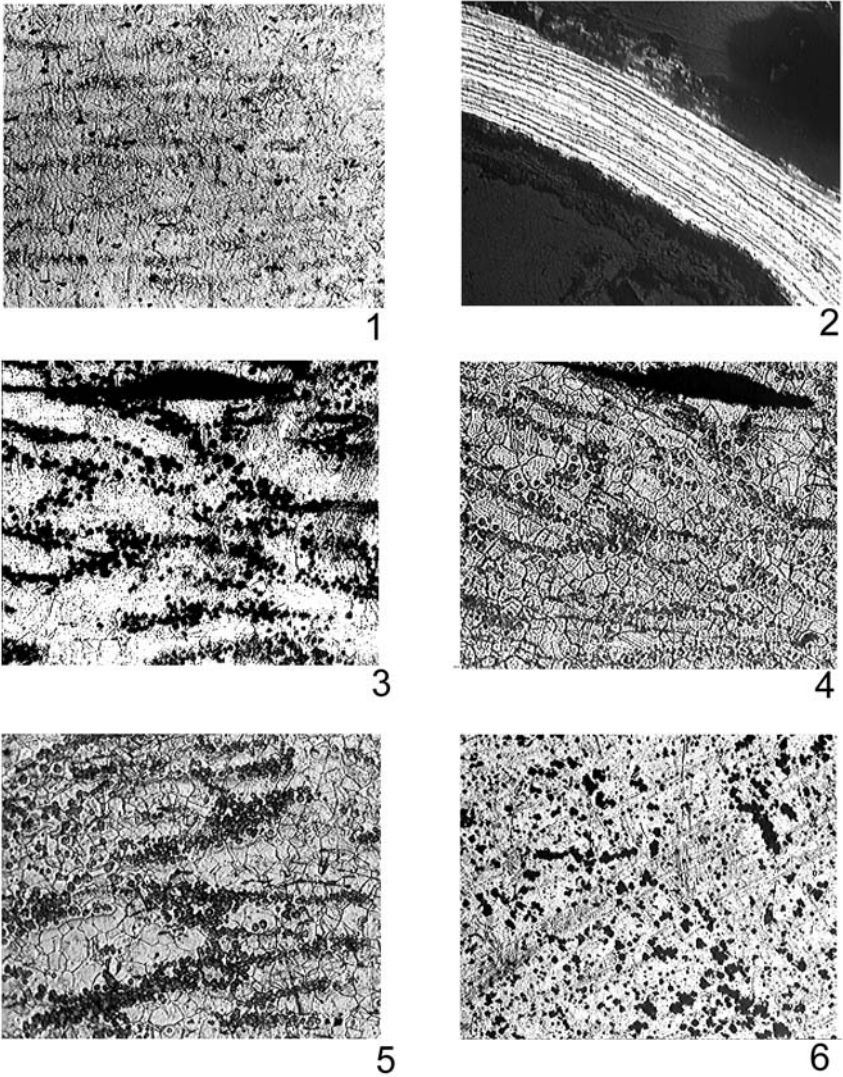

5

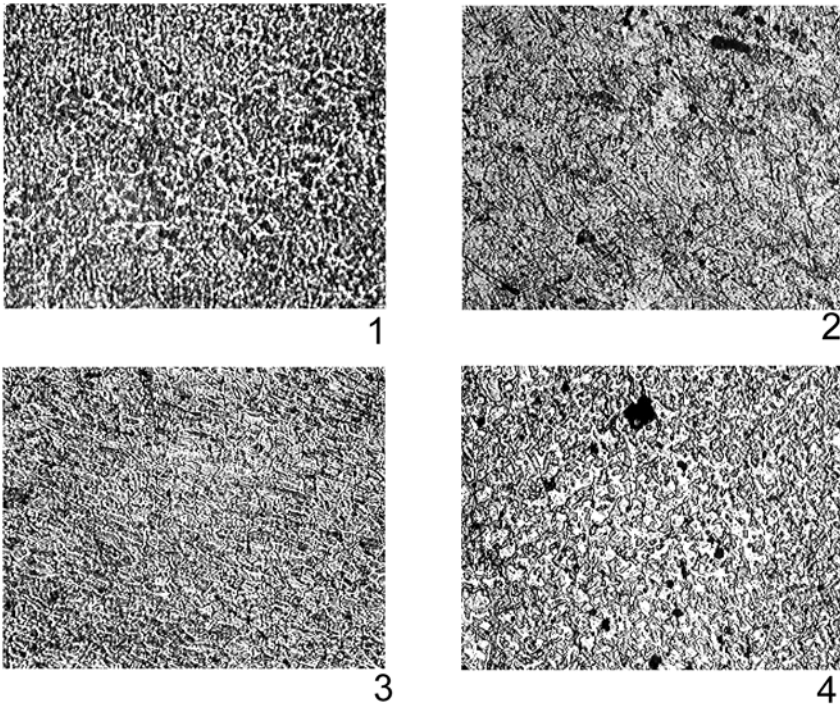
6

Рис. В.12. Мікроструктури: 1 - ан. 198, зб. 107; 2 - ан. 198, зб. 80; 3 - ан. 198, зб.107; 4 - ан.199а, зб. 80; 5- ан. 199а, зб. 107; 6 - ан. 199б, зб.107

Рис. В.13. Мікроструктури: 1 - ан. 200а, зб. 80; 2 - ан. 200б, зб. 80, 3 - ан. 201а, зб. 80, 4 - ан. 201б, зб. 80, 5 - ан. 201в, зб. 80, 6 - ан. 202а, зб. 80

Рис. В.14. Мікроструктури: 1 - ан. 202б, зб. 107; 2 - ан. 202в, зб. 107, 3 - ан. 203, зб. 107, 4 - ан. 204, зб. 80

загладжуванням воску на моделі. Чітко видні сліди виймання воску на нервюрі (*рис. В.8: 5*). Доробка кування була направлена на заострення леза. Температура кування – 600°C (невелика кількість двійників у зернах). Поява тріщини “червоноламкості” (Pb – 0,5%) вказує на неправильно підібраний температурний режим кування.

В результаті нагрівання всього литва, пройшов процес відпалювання на спинці (поліедрична

структура з хвилястими границями зерен). Залишкова первинна вилита структура й відсутність евтектоїду вказує на те, що відпалювання було короточасним, можливо одноразовим [Равич, 1983, с. 141].

Ан. 163. Браслет із розімкненими кінцями, згорнутими в петельки, з ромбічного в перерізі дроту, який до кінців потоншується. На самих кінцях дріт розплеканий і закручений в петельки (*рис. В.4: 1*). Шліф

зроблено шляхом полірування поверхні в центрі виробу. До травління видно дрібну пористість по всьому полю шліфа – свинець, що विकришився. Після травління спостерігається деформована в напрямку кування дендритна структура, на яку накладаються дрібні зерна з двійниками рекристалізації. Величина зерен – 0,025 мкм (рис. В.9: 4).

Висновок. Враховуючи присутність у складі металу значної кількості домішок (Sn – 15,65%; Pb – 2,39%; P – 1,086%), які призводять до утворення тріщин при гарячому куванні, можна припустити, що вилита заготовка виробу не піддавалась значній ковальській доробці (залишкові дендрити). Метал такого хімічного складу можна кувати або в холодному стані, або з проміжковими відпалюваннями. Відсутність евтектоїдної фази при високій кількості олова (15,65%) свідчить про застосування відпалювань металу (600 °С).

Квадратного перерізу дроту надано шляхом незначного кування (ступінь обтиску 40%) вилитої заготовки (швидко охолодженої, бо свинець рівномірно й дрібно розсіяний) на фігурному кувадлі з накладкою подібного профілю. Кінці дроту розклепані та згорнуті в петельки.

Ан. 196. Шпилька ноїчна з чотирма шишечками-наліпами та отвором, який починається на голівці й виходить нижче шишечки. Посеред-

ині довжини отвору – затік. Отвір на голівці сягає глибини 1,2 см, від шишечки вгору – 0,8 см (загальна довжина отвору – 3 см); ширина отвору на голівці – 0,4 см, на виході – 0,2 см. Шпилька від середини до вістря плавно зігнута. Довжина шпильки – 12 см (рис. В. 4: 8).

Шліф зроблено на вістрі виробу без вирізання зразка. Спостерігається плавно видовжений евтектоїд, а після травління проявилися витягнуті куванням дендрити первинної вилитої структури. Мікротвердість металу 126 кг/мм² (рис. В.11: 3–4).

Висновок. Шпилька відлита за восковою моделлю. На поверхні верхньої частини видно сліди загладжування воску при формуванні голівки й наклеюванні шишечок (рис. В.5: 4). Поздовжній отвір у верхній частині виробу має ливарний брак – затік.

Ковальська доробка виробу, направлена на оформлення і заострення стрижня, проводилася при невисокій температурі (300–400 °С) з деформацією металу 40–60%.

Ан. 197. Шпилька з петлеподібною голівкою довжиною 7,3 см, кругла в перерізі, зігнута під гострим кутом посередині (рис. В.4: 9). Для металографічного аналізу зроблено два шліфа: а) на поздовжньому перерізі вістря й б) на голівці. На шліфі а) спостерігається мала кількість, витягнутого вздовж шліфа, евтектоїду. Після травління

відкрилася сильно деформована дендритна структура, на тлі якої проступають зерна рекристалізації. Мікротвердість металу 123 кг/мм^2 (рис. В.11: 5).

На шліфі б) вилита дендритна структура менше деформована куванням. Збоку є ділянка де евтектоїд повторює деформацію металу при формуванні голівки. Мікротвердість металу $73,9 \text{ кг/мм}^2$ (рис. В.11: 6).

Висновок. Шпилька сформована вільним куванням з вилитою заготовки в формі бруска з прямокутним перерізом. Кування було направлене на формування круглого в перерізі стрижня (рис. 5: 6), загострення вістря та оформлення голівки (закручування). Всі операції провадилися при температурі 300°C (відсутність ліній зсуву, форма дендритів) з деформацією металу на голівці 20 та 60% – на вістрі.

Ан. 198. Фрагмент леза від тесла з закраїнами (рис. В.4: 3). Шліф виготовлено на поперечному перерізі леза. На шліфі спостерігається рекристалізована поліедрична структура на тлі залишкових дендритів. У тому місці де закраїна, зерна сильно деформовані куванням (рис. В.12: 1). На лезі всередині зерен видно велику кількість смуг зсуву. Тут форма зерен часто має округлі границі (рис. В.12: 2–3). Величина зерна на лезі $0,045\text{--}0,065 \text{ мм}$. Мікротвердість металу збільшується

від 168 кг/мм^2 центрі до 201 кг/мм^2 – на закраїні.

Висновок. Вилита заготовка тесла кувалася при температурі 700°C з деформацією металу до 60% у центрі (залишки евтектоїду), внаслідок чого відбулася рекристалізація (форма зерен у центрі, двійники рекристалізації). Для зміцнення леза і оформлення закраїн, литво проковано без нагрівання по холодному металу. Ступінь деформації на лезі становив до 60% (залишки евтектоїду), на закраїні – 80% (зміна форми зерен).

Ан. 199. Уламок шпильки з петлеподібною голівкою, стрижнем зігнутим під тупим кутом. Нижня частина відсутня. При візуальному огляді простежена поздовжня тріщина на голівці та всередині стрижня (на зламі). Шпилька має квадратний перетин біля голівки та круглий на стрижні. Для металографічного аналізу зроблено три шліфа: а) на поздовжньому та поперечному перерізах стрижня й б) на голівці (рис. В.4: 6).

Після травління шліфа а) на поперечному перерізі на тлі залишкової деформованої дендритної структури стало видно дрібні зерна зі значною кількістю двійників всередині. Евтектоїд подрібнений. Величина зерна $0,025\text{--}0,035 \text{ мм}$. Мікротвердість металу $199,6 \text{ кг/мм}^2$ (рис. В.12: 4). На поздовжньому перерізі шліфа а) спостерігається

ся свинець, який розташований на границях зерен, та дуже дрібний трохи видовжений евтектоїд. На тлі залишкової деформованої дендритної структури видно дрібні зерна зі значною кількістю двійників рекристалізації. Мікротвердість металу 213 кг/мм^2 (рис. В.12: 5).

На шліфі б) після травління на тлі уламкових залишкових дендритів спостерігаємо рекристалізовану поліедричну структуру з незначною кількістю двійників всередині зерен. Зерна мають досить округлі форми. Евтектоїд подрібнений. Величина зерна $0,035 \text{ мм}$ (рис. В.12: 6).

Висновок. Шпилька виготовлена вільним куванням вилитої заготовки, яка мала квадратний переріз. Кування провадилося по гарячому металу при температурі $\sim 600^\circ\text{C}$ і було формувальним. Підтвердженням такому висновку є поздовжня тріщина на голівці (Pb – $0,082\%$).

Ан. 200. Шпилька з петлеподібною голівкою довжиною $11,5 \text{ см}$, кругла в перетині. Зігнута під тупим кутом. На голівці по обидва боки є дві поздовжні тріщини (рис. В.4: 7). Зроблено два шліфи: на голівці (б) та на вістрі (а). На голівці структура сильно деформована куванням (рис. В.13: 2), тому подекуди метал дав тріщини. Мікротвердість металу $150,1 \text{ кг/мм}^2$. На вістрі деформація була меншою. На тлі вилитої дендритної структури проступають нечіткі зерна первинної рекристалі-

зації (рис. В.13: 1). Мікротвердість металу 146 кг/мм^2 .

Висновок. Основну увагу при виготовленні шпильки було приділено формуванню її голівки. Без нагрівання металу один кінець вилитої заготовки був розплесканий і закручений у петельку. Ступінь деформації тут сягав $\sim 100\%$, через це метал тріснув. Кування стрижня супроводжувалося незначним місцевим нагріванням. Ступінь деформації на вістрі – 40% .

Ан. 201. Шпилька ноїчна довжиною $25,8 \text{ см}$ (рис. В.4: 12). Голівка грибоподібна з наскрізним отвором, який починається від голівки ($0,6 \text{ мм}$) й виходить під протуберанцями. Діаметр голівки – $1,7 \text{ см}$. Прикрашена прокресленими трикутниками (6 шт.), що розташовані вершинами назовні. Чотири протуберанці розташовані на відстані $5,8 \text{ см}$ від шляпки. Протуберанці відходять від стрижня на 3 мм . У місці з'єднання протуберанців із стрижнем чітко видно клеєний шов воскової моделі (рис. В.6: 2). На торці кожного з них орнамент у вигляді хреста (рис. В.6: 4).

Шпилька орнаментована прокресленим орнаментом (наносився на воскову модель, бо лінії плавні в розрізі, на відміну гравійованих по готовому виробу). Орнамент складається з двох поясів, розділених протуберанцями. Верхній пояс складають 2 групи зі смуг по

5 ліній, які спіралью огинають стрижень протуберанців. Пояс обмежений двома горизонтальними смугами з 6 ліній (під шляпкою) й 7 ліній над протуберанцями. Нижче протуберанців смуга з 8 ліній. Від неї донизу дві смуги у 5 та 4 (?) ліній по спіралі спускаються одна одній на зустріч. Знизу орнамент обмежений горизонтальною смугою з 4 паралельних ліній. Довжина орнаменту нижче протуберанців – 7 см.

Шліф зроблений на поздовжньому перерізі вістря. До травління спостерігається тріщина від самого вістря вглибину шліфа. Металографічне дослідження виявило рекристалізовану зернисту структуру на тлі деформованої вилитої дендритної. Всередині зерен ближче до вістря видно невелику кількість двійників і лінії зсуву. Величина зерна 0,035 мм. Мікротвердість металу збільшується в напрямку вістря від 138,4 кг/мм² до 181,8 кг/мм² (рис. В.13: 3–5).

Висновок. Шпилька вилита за восковою моделлю (клеєний шов на восковій моделі в місці з'єднання протуберанців із стрижнем). Нечіткість орнаменту, плавні лінії вказують на те, що він був нанесений по восковій моделі. Готове литво піддане незначному куванню з метою загострити вістря шпильки. Ступінь обтиску металу становив 20 – 40%. Кування провадилося

при температурі 500 – 600°C, тобто було гарячим, і закінчилося, коли метал остиг (лінії зсуву).

Ан. 202. Кельт одноушковий (рис. В.4: 13). Шліф зроблений на поздовжньому перерізі лека. Металографічний аналіз виявив деформовану куванням вилиту дендритну структуру, на яку накладається частково рекристалізована поліедрична структура з великою кількістю смуг зсуву всередині зерен. Поліедри помітні при великому збільшенні (не менше 300х). Мікротвердість металу 172 кг/мм² збільшується в напрямку вістря до 198,25 кг/мм² (рис. В.13: 6; рис. В.14: 1–2).

Висновок. Кельт вилитий у кам'яній (дрібні розміри дендритів) двобічній ливарній формі (залишки ливарних швів на боках). Доробка куванням провадилася по холодному металу із проміжковими нагріваннями до температури 400 – 500°C й була направлена на оформлення лека. Ступінь обтиску становив 20 – 40%.

Ан. 203. Кельт одноушковий (рис. В.4: 14). Шліф зроблений на поздовжньому перерізі лека. Технологія виготовлення аналогічна вище описаній. Невелика відмінність полягає в меншому ступеню обтиску металу ~20 %. Мікротвердість металу 161,8 кг/мм² збільшується в напрямку вістря до 198,25 кг/мм² (рис. В.14: 3).

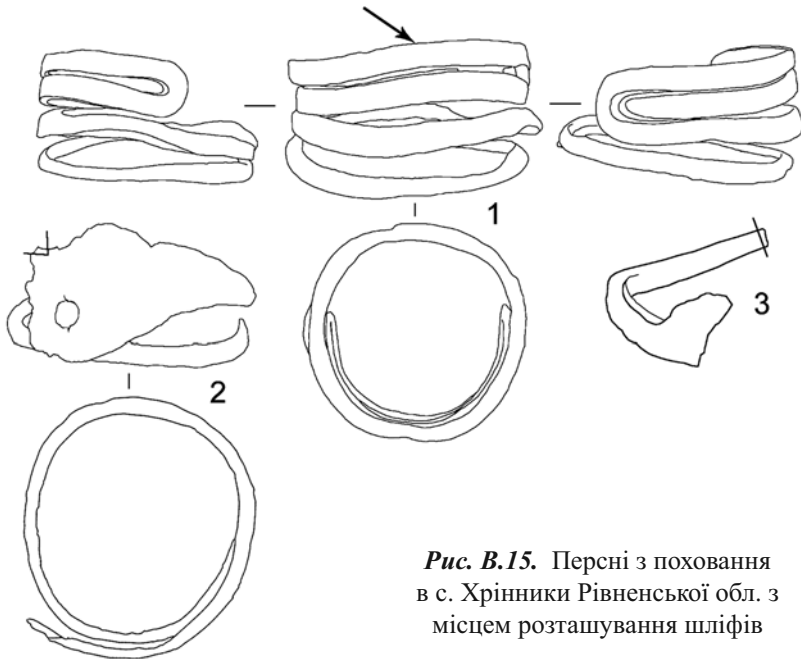
Ан. 204. Наконечник дроти́ка. Шліф зроблений на поперечному перерізі вістря. Металографічне дослідження показало, що виріб вилито в кам'яній (дрібні розміри дендритів) двобічній ливарній формі. Литво виявилось бракованим й подальшій ковальській обробці не піддавалося. Мікротвердість металу $146,25 \text{ кг/мм}^2$ (рис. В.14: 4).

Результати дослідження металевого інвентарю із поховання біля с. Хрінники Рівненської області.

Під час розкопок багатшарової пам'ятки біля с. Хрінники Рівненської області у похованні 2, яке датоване епішнуровим горизонтом

пам'яток Волині, на пальцях похованого були знайдені два цілих мідних персні й три невиразних фрагменти. Під ліктем правої руки лежала невелика залізна конкреція. У відділі енеоліту – доби бронзи Інституту археології НАН України проведено технологічне та спектроаналітичне дослідження знахідок – двох цілих і одного фрагмента.

Ан. 273. Перстень із поздовжнім спіральним щитком (рис. В.15: 1). Переріз дроту квадратний, а на щитку – прямокутний. На поверхні виробу спостерігаються паралельні “борозенки” (рис. В.16: 1). Металографічне дослідження виявило рекристалізовану структуру на тлі

Рис. В.15. Персні з поховання в с. Хрінники Рівненської обл. з місцем розташування шліфів

втягнутих ланцюжків закису міді. Смуги які, видні на мікрофотографії, – результат нерівномірного розподілення мікродомішок у металі. Величина зерен із двійниками 0,045–0,065 $\mu\text{м}^2$. Мікротвердість 90,72 кг/мм^2 (рис. В.17: 1).

Дріт для персня викуваний на фігурному ковадлі з жолобом, бо на всьому його протязі, від щитка до потоншеного закінчення, зберігається квадратний переріз. Спочатку був скручений щиток і розплющений, а потім дріт навитий на оправку. Ковальські операції провадилися при температурі 300–400°C із високим ступенем деформації металу (“борозенки” на поверхні).

Ан. 274. Другий перстень із щитком у вигляді вербового листка з поздовжнім опуклим ребром та двома отворами (рис. В.15: 2). Як і на попередньому виробі, поверхня вкрита паралельними “борозенками” (рис. В.16: 2).

Шліф зроблений на поперечному перерізі щитка біля отвору. На

тлі закису міді, втягнутого ланцюжками в напрямку деформації металу, спостерігається рекристалізована мікроструктура з двійниками всередині зерен. Величина зерен з двійниками 0,065 $\mu\text{м}^2$.

Мікротвердість 99,26 кг/мм^2 (рис. В.17: 2–3).

Виріб викутий із прямокутної в перерізі заготовки. Щиток отриманий розплющуванням й витягуванням дроту. Отвори прошиті суцільним конусним пробійником на ковадлі з отвором в поверхні – із зворотного боку щитка назовні. В результаті цієї операції на краях отвору утворилися тріщини. Відсутність слідів холодної деформації на мікроструктурі свідчить про нагрівання щитка перед пробиванням отворів. Дротяне закінчення отримане круговим проковуванням заготовки. Ковальські операції провадилися при температурі 300–400°C з високим ступенем обтискування металу.

Ан. 275. Уламок персня чи під-

1

2

Рис. В.16. Сліди деформації металу на поверхні

віски зі щитком, можливо, у вигляді вербового листка (рис. В.15: 3). Виготовлений із прямокутної у перерізі заготовки. Для отримання щитка заготовка розплющувалася і витягувалася. Інший кінець теж кувався, але так, щоб отримати круглий у перерізі дріт. Нерівна горбкувата поверхня свідчить про вільне кування.

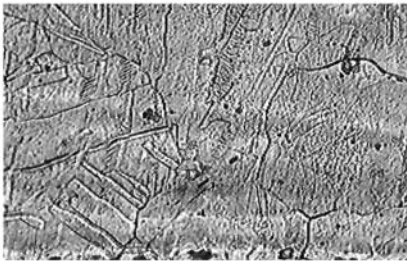
Шліф зроблений на поздовжньому перерізі дроту. До травління спостерігається закис міді, витягнутий ланцюжками вздовж шліфа, в напрямку деформації металу. Металографічне дослідження виявило структуру на стадії пер-

винної рекристалізації. Величина зерен з двійниками 0,035 мм. Мікротвердість 96,32 кг/мм² (рис. В.17: 4).

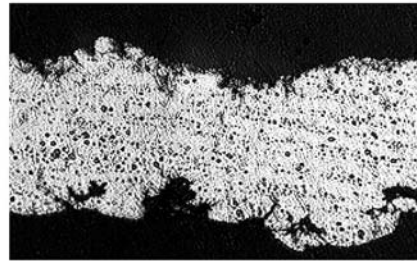
Технологія виготовлення даного виробу подібна до попереднього.

Знайдена під рукою похованого залізна конкреція вивчена в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України. Встановлено, що це самородне залізо, яке могло утворитися у місцевих торф'яниках Волині.

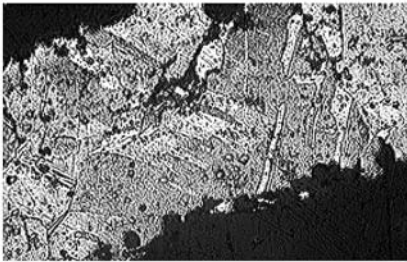
Хімічний склад металу прикрас визначений на рентгенофлуорисцентному спектрометрі СЕР-01 (ELVAX) в Інституті археології

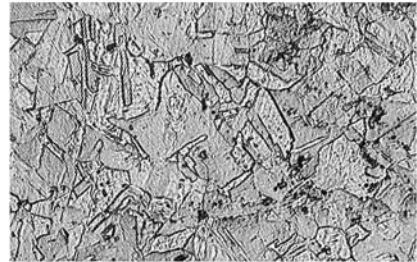
1

2

3

4

Рис. В.17. Мікроструктури: 1 - ан. 273, зб. 246; 2 - ан. 274, зб. 107; 3 - ан. 274, зб. 246; 4 - ан. 275, зб. 246

НАН України. Результати аналізу наведені в таблиці В.3. Метал, з якого вони виготовлені, – виплавлена мідь із такими металами-домішками як Sn (від 0–0,064%), Co (0,009–0,018%), Ni (0,026–0,066%), As (0,045–0,358%), Ag (0,029–0,053%), Pb (0–0,088%).

Металеві вироби шнурового й епішнурового горизонту на території сучасної Західної України досліджувалися Н. В. Риндіною [Рындина, 1980, с. 24–42]. За хімічним складом були виділені чотири хімічні групи. Метал найчисленнішої за кількістю виробів першої групи добувався в районі Великого Мідська, тобто був місцевим. З цією ж групою пов'язані найраніші за часом металеві знахідки на цих пам'ятках.

Порівняння складу металу прикрас із поховання біля с. Хрінники та матеріалами Н. В. Риндіної дає

можливість припускати, що вони виготовлені з місцевого матеріалу (І група за Н. В. Риндіною).

Так само збігаються й результати технологічного дослідження. Послідовність виготовлення перснів із щитками у вигляді вербового листка була наступною. Щиток отримували розплющуванням й витягуванням одного кінця заготовки, прямокутної у перерізі. Поздовжнє ребро відтискувалося на м'якому ковадлі круглим в перерізі стрижнем. На щитку одного з перснів із Хрінників додатково пробиті два отвори. Другий кінець проковувався з усіх боків так, що отриманий дріт набував круглого перерізу. Ковальські роботи провадилися при нагріванні металу до температури 300–400 °С.

Дріт для персня із поздовжнім спіральним щитком отримано на фігурному жолобчастому ковад-

Таблиця В.3

Хімічний склад металу прикрас
з поховання в с. Хрінники, %

№ ан.	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	S
273	осн.	—	—	—	—	0,034	—	0,066	—	—	0,018	0,221
274	осн.	—	0,088	—	—	0,029	—	0,358	—	0,026	0,009	0,413
275	осн.	0,064	—	—	—	0,054	—	0,045	0,021	0,002	0,015	0,208

лі. При цьому метал нагрівався до 300–400°C.

Таким чином, результати дослідження прикрас із поховання біля с.Хрінники підтверджують висновки Н.В. Риндіної про усталені технологічні схеми в металообробці племен шнурового і епішнурового горизонту пам'яток Прикарпаття й Волині.

Література

1. Равич И.Г. Эталоны микроструктур оловянной бронзы // Художественное наследие. – № 9 (39). – М., 1983.
2. Равич И.Г., Рындина Н.В. Методика металлографического изучения древних кованных изделий из меди // Естественные научные методы в археологии. – М.: Наука. – 1989. – С. 91–100.
3. Рындина Н.В. Металл в культурах шнуровой керамики украинского Предкарпатья, Подолии и Волыни // СА. – №3. – 1980. – С. 24–42.
4. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. – М.: Эдиториал УРСС, 1998. – 288 с.
5. Черных Е.Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы // МИА. – №132. – 1966. – 143 с.

Науково-красознавче видання

МАРКУС Ігор Ярославович
ОХРИМЕНКО Григорій Васильович

**Озброєння та знаряддя праці
населення Західної Волині
IV–II тис. до Р. Х.**

Навчальний посібник

Головний редактор *Дмитро Головенко*

Технічний редактор *Іван Марченко*
Літературний редактор *Світлана Локайчук*
Художній редактор *Наталія Скляренко*
Комп'ютерна верстка *Людмили Денисюк*

Для обкладинки використано графічні реконструкції Зінаїди Васиної та матеріали з фондів ВКМ, РОКМ, ТІМ, ДДІКЗ, ОДКЗ, ЛКМ, АМ ЛНУ

Підписано до друку 07.10.2010 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman PS MT.
Обл. вид. арк. 16,2. Ум. друк. арк. 15,81.
Наклад 500 пр. Зам № 384.

ВАТ «Волинська обласна друкарня»
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27. Тел. 24-41-73, 24-15-27.

Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК № 1350 від 13. 05. 2003 р.

Друк та палітурні роботи ВАТ «Волинська обласна друкарня»
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27, тел. 24-25-07.

Маркус І. Я., Охріменко Г. В.
М 26 **Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навчальний посібник.** – Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010 р. – 492 с. + 44 іл.

ISBN 978-966-361-548-6

Книга присвячена вивченню предметів озброєння і знарядь праці населення Західної Волині енеоліту та епохи бронзи. Викладені загальні уявлення про етнокультурні процеси в регіоні. Досліджуються питання використання сировини та технології виготовлення виробів. Зібрані та описані відомі крем'яні, кам'яні, металеві артефакти, здійснено спробу їх класифікації, а також культурної ідентифікації.

Видання призначене для студентів вузів, дослідників археології, а також для широкого кола шанувальників давньої історії краю.

УДК 903'13(477.82)
ББК 63.4 (4Укр – 4Вол) – 41